

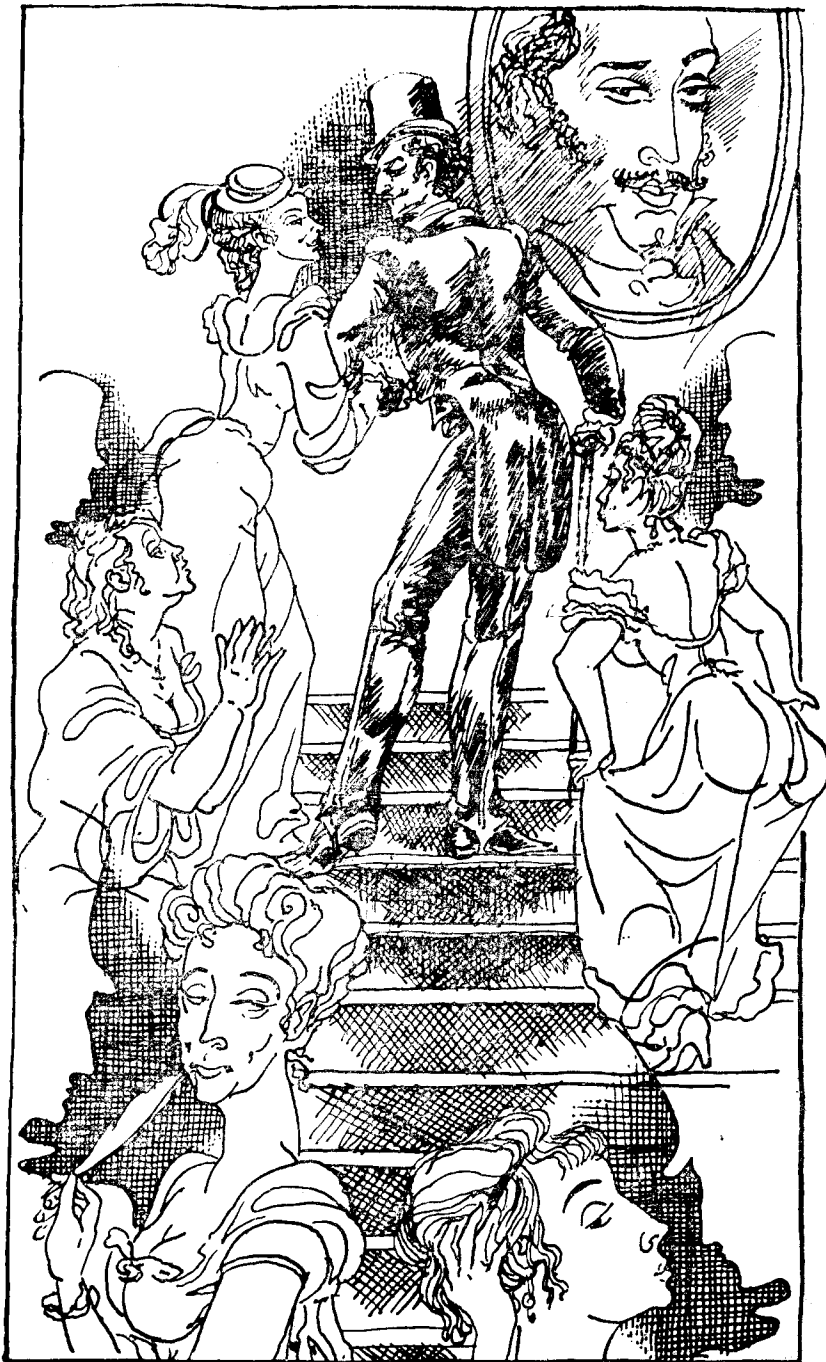
Ги де Мопассан

## АЗИЗИМ

*Роман*



*Иброҳим Ғафуров таржимаси*



ТОШКЕНТ  
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти  
1987

# АЗИЗИМ

## БИРИНЧИ ҚИСМ

### I

Жорж Дюруа беш франкдан қолган қайтимни кассир аёлдан олди-да, ташқарига йўналди.

Унтер-офицер бўлиб юрган чоғларидагидек қаддини ғоз тутган ғоятда хушқомат бу одам у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди, одати бўйича мўйловларини азаматларча бураб қўйди-да, залда орқайинроқ ўтириб қолган хўрандаларга бир чимрилиб қаради, унинг қарашлари ўлжа пойлаган қирғийники каби ўткир, кўркем қадди-қоматига мос эди.

Хотинлар уни кўргач, бошларини кўтаришди. Эрлари билан бирга ўтиришган учта хотиннинг биттаси сочлари паришон тўзғинган, пала-партиш кийинган, бошидаги шляпасини чанг босган, эғнидаги кўйлаги қийшайиб кетган ўрта ёшлардаги музика муаллимаси бўлиб, қолган иккитаси шу арзон ошхонанинг доимий мижозларидан эди.

У кўчага чиққач, энди нима қилсам экан, дегандай ўйлашиб тўхтаб қолди. Бугун йигирма саккизинчи июнь; биринчи числогача киссасида атиги уч франк қирқ сантим пул қолибди. Бунга икки марта тушлик қилиш мумкин, лекин унда нонуштадан маҳрум бўлади, ёки икки марта нонушта қилса, тушлик қилмаслиги керак бўлади. Қайси бири хуш келса, бу ёғи ихтиёринг. Нонушта бир франк ўн сантимга тушади, тушки овқат эса бир ярим франк туради. Мабодо пешинда овқатланишдан воз кечилса, унда бир франк йигирма сантим тежалади: бунга яна икки маротаба кечқурун нон билан колбаса ейиш ва бульварда икки кружка пиво ичиш мумкин. Пиво уни анча чиқимдор қилиб қўйса-да, лекин оқшом чоғлари у ўзини ана шу бирдан-бир лаззатдан маҳрум қилолмас эди. У нотр-Дам-де-Лорет кўчасидан юриб кетди.

Бир замонлар гусар либосида қандай юрган бўлса, ҳозир ҳам унинг қадамлари шахдам эди: у кўкрагини баланд тутиб, оёқларини ҳозиргина отдан тушган кишидай кериб ташлар эди. У кўча тўла одамлар орасидан ҳеч кимни бир пулга олмай ўтиб борар, ўткинчиларни елкалари билан

туртар, бировга йўл бўшатмасди. Анчагина уринган цилиндрини чаккасига дўндириб қўндириб олган, пошналарини ерга тақиллатиб урар, ўзини хашаки одамлар ичига тушиб қолгандай ҳис қилиб бораётган бу шоввоз солдатнинг димоғидан қурт ёғарди. Унинг бутун юриш-туриши, важоҳатидан ҳамма нарсага — уйлар, одамлар, шаҳарингга тушурдим деган маънони уқиш мумкин эди.

Олтмиш франкка сотиб олинган шу арзонгина костюмда ҳам у ўзини олифта, пўрим қилиб кўрсата олар, гарчи унинг бу пўримлигида ночорлик, тийиксизлик аломатлари зоҳир эса-да, барибир пўрим — пўрим-да. Унинг баланд кўркем жуссаси, тўғри қилиб таралган жингалак малла сочлари, лабларидан гуркираб чиққан шоп мўйловлари, тешиб юбораман дегандай ўткир ва тик боқадиган тиниқ мовий кўзлари — булар барчаси бульвар романларида тасвирланадиган хотинларни йўлдан урадиган суюқ одамни эслатиб турарди.

Парижда ҳаво етишмайдиган дим ёз оқшомларидан бири эди. Шаҳар баайни ҳаммомнинг иссиқхонасига ўхшаб қолган, одамнинг нафаси қайтар, қора тер босарди. Оқова сувлардан ачимсиқ, бадбўй ҳид кўтарилар, уйларнинг пастки қаватларидан, ошхоналарнинг пастак дарчаларидан ювинди, чиқиндиларнинг сассиқ иси анқирди.

Уй қоровуллари устки кийимларини ечиб ташлаб, дарвозалар олдида кажава курсиларда чекиб ўтиришарди, уларнинг олдиларидан оёқларини зўрга кўтариб босаётган йўловчилар судралиб ўтиб боришарди.

Жорж Дюруа бульварга етгач, яна тайсалланиб тўхтаб қолди. Унинг Елисей мадонларига, Бульон ўрмонзорларига боргиси, дарахтзорлар ичида салқинлаб юргиси келар эди. Бироқ кўнгли яна бошқа бир нарсани ҳам тусамоқдайди — у маҳбубалар билан бирга бўлишни истарди.

Лекин бунга қандай эришмоқ керак? Буну у билолмас, лекин мана, уч ойдирки, шундай бир учрашув бўлишини муштоқлик билан кутади, ҳар куни кутади, ҳар оқшом кутади. Яна шуниси ҳам сир эмаски, хушсурат, тили ширин бу одам онда-сонда бир чимдим-ярим чимдим ўпич олишга ҳам муяссар бўлиб қоларди, бироқ унинг тилагани бу эмасди, у бошқачароқ нарсани хаёл қиларди, баланд дорга осилгиси келарди. Ҳамён эса қуп-қуруқ, бироқ ишқибозликнинг бу билан иши йўқ, кўча хотинлари бурчак-бурчакдан туриб, «Мен билан юрсанг-чи, барно йигит!» — дея шипшиган ва унга баданини теккизиб ўтган дамларда унинг юраги беҳол суст кетарди. Лекин уларга эргашгани юраги дов бермас, чўнтаги қуруқ эди. Бунинг устига

у ҳамон бошқалароқ бир нарсани, азият чекиброқ эришиладиган бусаларни интизор кутар эди.

Шундай бўлишига қарамасдан, у энгилоёқ қизлар кўп тўналадиган жойларда — улар қатнашадиган баллар, рестороаллар, кўчаларда кезишни, улар орасида ўралашиб юришни, улар билан сенсираб гаплашишни, улар сепган ўнгир атирлар исини тўйиб искашни, улар билан бирга бўлишни ёқтирарди. Нима деганда ҳам булар хотин зотидан эди, улар севги, ишқибозлик учун яратилган хотинлар эди. Булардан у аёлманд эркаклар сингари нафратланиб ўтирмасди.

У Мадлен ибодатхонаси томонга юрди ва иссиқдан беҳол бўлган одамлар ичига қўшилиб кетди. Кафелар кўчагача одам билан лик тўлиб кетган, витриналарнинг ёруғ чироқларида ичкарида ўтирганлар шундоққина кўзга ташланиб туришарди. Ўтирганларнинг олдиларида чорси, айлана столлар устида қизил, сариқ, кўк, қўнгир тусли мулаван ичимликлар билан тўла қадаҳлар турар, графинларда эса ажиб тиниқ сувлар ичида муз парчалари ярқираб кўринарди.

Дюруа қадамини секинлатди — унинг томоғи қақраб кетганди.

Ёзнинг дим кечаларида одам қаттиқ чанқайди, лоҳас бўлади, у ташна бўлиб кетганидан ўзини беҳол сезди, бўғзида муздек пивонинг ажиб таъмини хаёлан туйиб, тамшаниб қўйди. Бироқ мабодо ҳозир икки кружка пиво ичса, эртага очдан ўлмаслик учун ейиладиган кечки овқатдан ҳам маҳрум бўлади. Ой охирида оч қоладиган кунларини у яхши биларди.

«Соат ўнгача чидайман, кейин Америка кафесига бир кружка ичаман, — деб ўйлади у. — Жуда ҳам томоғим қақраб кетди-е!» У столлар атрофида ўтириб ташналигини босаётган, кўнгли қанча тусаса, шунча ича оладиган одамларга қараб борарди. У кафедра ўтирганларга тик масхараомуз нигоҳ ташлар, уларнинг юз ифодалари, энгил-бошларидан ёнларида қаича пуллари борлигини чамалаб кўрарди. Шунда унинг кўкрагида маза қилиб ўтирган ушбу жанобларга нисбатан ғазаб жўш уриб кетарди. Уларнинг киссаларини ковласанг, олтин, кумуш, мис, борингки, истаганингча танга топасан. Ўрта ҳисобда ҳар бирининг пули икки луидордан кам эмас, қайси кафени қарам, ҳозир камида юзтадан одам ўтирибди: икки луидорни юзга кўпайтирсак, тўрт минг франк бўлади! «Ифлослар!» — дея тўнғиллади у белини ўйнатиб қадам ташлаб бораркан. Бу афандилардан биронтаси кечаси қоронғи кўчаларда со-

биқ унтер-офицерга йўлиқиб қолса борми, сира иккиланиб ўтирмасдан унинг бўйинини қайириб ташлаган бўларди, у ҳарбий машқлар пайғида қишлоқларда товукларнинг калласини мана шундай қилиб қайириб ташлайверарди.

Бехосдан Дюруанинг эсига Африкада, жанубий Жазоирнинг хилват қалъаларида кечирган йиллари тушиб кетди. Бу ерларда у араб хонадонларини кўпинча қийратиб шипинийдам қилиб кетаверарди. Бир воқеа эсига тушиб кетиб, баттол жилмайиб қўйди: ўшанда улед-алан қабиласидан учта араб нариги дунёга рақона бўлди, ўртоқлари билан йиғирмата товук, иккита қўй, тилла тангаларни қўлга туширишди, бунинг устига ярим йилгача мазах қилиб кулиб юришди.

Ушанда бу ишнинг айбдорлари топилмади, — уларни жон куйдириб қидирганлари ҳам йўқ, — ахир араб деганингиз ҳам қаёғини ўгириб қараманг, солдатнинг қонуний ўлжасидай бир нарсанда.

Парижда эса, ундай эмас. Ёнингда қилич, қўлингга револьвер ушлаб бемалол қароқчилик қилолмайсан, ҳуқуқ-пуқуқ деб бош оғриғи қилишади, ўзингни эркин сезолмайсан. Тобе мамлакатда юриб бутунлай бузилиб кетган собиқ унтер-офицернинг эски ҳиссиётлари жунбишга кирди. Рост, қанчалар бахтиёр эди у пайтлар. Негаям саҳрони ташлаб бу ерларга келди! Афсус! Аммо у, бу ерда ишларим юришиб кетади, деб умид қилганди. Оқибатда эса... оқибат мана нима бўлди!

У оғзи қанчалар қақраб кетганлигини билгиси келгандай тилини такиллашиб танглайида айлантирди.

Ҳолдан тойган одамлар эринчоқлик билан унинг икки ёнидан ўтиб боришар, у эса қаршидан келаётганларни туртиб-суртиб, шўх хиргойи қилганча ҳуштак чалиб ўзига ўзи гапириб борарди: «Ҳайвонлар! Яна бу ҳафтафаҳмларнинг ҳаммаси пулдор бўлганига ўласанми!» У туртиб ўтган эркаклар сўкинганча нари кетишар, хотинлар эса унинг орқасидан «ўл-е, сурбет!» — деб қолишарди.

У Водевиль олдидан ўтиб, Америка кафеси қаршида тўхтади. Ташналик уни адоён тамоғи қилиб қўйганидан, кириб пиво ичиб чиқсаммикин деган хаёлга борди. Лекин бир қарорга келишдан олдин кўча саотининг кафеттирига қаради. Тўққиздан чорак ўтганди. У олдига пиво келтиришлари билан шартта сипқориб ташлашини яхши биледи. Айтгандай, соат ўн биргача сабил қолгур вақтни қандай қилиб ўтказса экан?

«Мадлен ибодатхонасигача секин бориб, яна шошмасдан қайтиб келаман», деди у ўзига ўзи.

Опера майдонининг чорраҳасида у тўладан келган йигитга дуч келди, кўзига танишдай, уни қаердадир учратгандай бўлди.

Хотирасини титкилаганча ўзича гўлдираб унинг орқасидан эргашди:

— Жин урсин, қаерда кўришган эканман-а, бу нусха билан?

У тозаям бош қотирди, шунда бирдан хотираси ялт этиб ёришиб кетди, бояги йигитни у гусар либослари кийиб юрган ёш йигит қиёфасида кўз ўнгига келтирди, у пайтлар бунчалик семиз эмас эди.

— Ие, бу ахир Форестьенинг ўзи-ку! — қичқириб юборди Дюруа ва уни қувиб этиб, елкасига бир туширди.

Йигит орқасига ўгирилиб қаради-да:

— Хизмат, афандим? — деб сўради.

Дюруа кулиб юборди:

— Мени танимаяпсанми?

— Йўқ.

— Жорж Дюруа, олтинчи гусар полкидан.

Форестье унга қўлларини чўзди:

— Сенмисан, огайни! Яхши юрибсанми?

— Жуда ҳам яхши, ўзинг-чи?

— Мен ҳам, ёмонмас, тузук. Менга қара, кўкрагим худди патак босиб кетгандай йилнинг олти ойини йўталиб ўтказаман. Францияга қайтиб келганимга мана, тўрт йил бўлаётимди, Буживалсда бир томоғим огриганча ҳалигача тузалмайди.

— Буни қара-я! Лекин кўринишинг яхши.

Форестье қадрдон ошнасини қўлтиқлаб олди-да, ўзининг касали, врачларнинг берган маслаҳатлари, иш билан қаттиқ банд бўлиб қолиб уларнинг айтганларини қилолмаётгани ҳақида гапира кетди. Унга қиш фаслини жанубда ўтказинг деб маслаҳат беришибди, лекин бунга илож қайда? Уй, хотин ташвиши дегандай, бунинг устига у журналист, ўзига яраша мавқеи, обрў-эътибори бор.

— Мен «Француз ҳаёти»да сиёсий ҳаёт бўлимини бошқараман, «Халос»да сенат мажлислари ҳақида ҳисобот мақолалар ёзаман, «Сайёра»да адабий ҳаёт ҳақидаги мақолаларим босилиб туради. Кўриб турибсанки, ишларим жойида.

Дюруа унга таажжуб ичида тикиларди. Форестье жуда ўзгариб кетибди. Катта одам бўлиб қолибди. Унинг бутун юриш-туриши, кийиниши, қорнининг сапчадек бўлиб чиққанидан ўзига ишончи зўр эканлиги, ишлари ғоятда ўнгидан келганлиги, яхши еб, яхши ичаётганлиги шундоққи-

на кўриниб турибди. У илгарилари ориққина, нозик, келишган ўспирин эди. Ҳаммага уришқоқлиги, ҳовлиқмалиги, бақириб-чақириб юриши, қўними йўқлиги билан отнинг қашқасидай танилиб қолганди. Уч йил мобайнида Париж уни буткул бошқача одам қилиб қўйибди — гарчи, ёши ҳали йигирма еттидан ошмаган бўлса-да, у ўзини жиддий ва сиёо тутар, баданига жир битган, чаккаларига оқ оралаган эди.

— Йўл бўлсин, қаерга кетяпсан? — сўради Форестье.

— Шундай, ўзим, — деб жавоб берди Дюруа, — уйқу олдидан бир оз айланиб юрибман.

— Ундай бўлса, балки, «Француз ҳаёти» редакциясига-ча мен билан бирга борарсан? Мен озгина корректурани кўриб бераману, кейин бирга пиво ичамиз.

— Маъқул.

Улар бирга ўқиган, бирга ҳарбий хизматда бўлган одамларга ўхшаб тезда апоқ-чапоқ бўлиб кетишди ва гангур-гунгур суҳбатлашганча қўлтиқлашиб йўлга тушишди.

— Ишларинг қалай? — сўради Форестье.

Дюруа елкасини қисди.

— Ростини айтсам, очликдан ўлар ҳолатга келдим.

Хизматим тугагандан кейин бу ерга... бу ерга тузукроқ бир ишнинг бошини тутармикинман деб келган эдим, гапнинг пўсткаллеси, Парижда ялло қилиб юраман дегандим. Афсуски, мана ярим йилдан бери Шимолий темир йўл бошқармасида ишлаяпман, йилига атиги бир ярим минг франк пул оляпман.

— Жуда ҳам ночор экан-ку, жин урсин, — пўнғиллади Форестье.

— Нимасини айтасан! Нима қилишимни билмай, бошим қотиб қолди. Ёлғизлик жонимдан ўтиб кетди, танишбилиш йўқ, кимга ёрилишимни билмайман. Ўзимга қолса шундай бўлсин дебмидим, қўлим қисқалик қилиб шу кунларга тушдим.

Ошниси унга бошдан-оёқ синовчан кўз билан разм солиб чиқди-да, насиҳатомуз сўзлай бошлади:

— Ҳаммаси ўзингни қандай тутишингга боғлиқ, бўталоғим. Қалласи жиндаккина ишлайдиган одамга бошлиқ бўлишдан ҳам кўра министр бўлиш осонроқ. Одамларга ўзингни кўрсата билишинг, уларга ялиниб-эланиб ўтирмаслигинг керак. Бироқ, наҳотки сира ҳам дурустроқ бир иш тополмаган бўлсанг!

— Бошимни тикмаган тешик қолмади, лекин фойдаси бўлмади, — эътироз билдирди Дюруа. — Айтгандай, шу кунларда бир ишнинг дараги чиқиб турибди: Пелерен

мансаида менга от минишни ўргатадиган бир одам керак, деб айтишди. У ерда йилига кам деганда уч минг франк ишламас керак.

Бу тентакликни сира қила кўрма,— унинг сўзини бўлди Форестье,— сенга ўн минг франк ваъда қилишган чоғда ҳам рози бўлма. Бу билан ўз йўлингни ўзинг тўсиб қўйган бўласан. Идорангда эса, сени кўпчилик яхши билмайди, бир кунмас бир кун ишнинг ўнгидан келиб қолса, у ердан кетиб зўр амалга минишинг мумкин. От ўргатувчилик қилсанг, иш расво бўлди деявер. Бу бутун Париж овқатланадиган ресторанга метрдотель бўлиш билан баробар. Сен асилзодалар ёки уларнинг болаларига от минишни ўргата бошлаганингдан кейин улар сени ўз тенглари қатори кўрмайдилар, менсимай қўядилар.

У сўзлашдан тўхтаб, бир дам ўйланиб қолди-да, кейин сўради:

— Сенда бакалавр дипломи борми?

— Йўқ, мен икки марта йиқилганман.

— Агар ўрта билан юртини битирган бўлсанг, бунинг зиёни йўқ. Сенинг олдинда гап Цицерон ёки Тиберий устида кетаётган бўлса, бунинг маъзани чақишга ақлинг етар дейман?

— Унча-мунча.

— Шунинг ўзи катта гап, ўн-ўн беш каллахумни демасанг, бошқалар ҳам шундан ортиқ нарсани билмайди, каллахумларинг ҳам буларни билгани билан ақлли бўлиб қолмайди. Гапимга ишон, ўзингни билагон қилиб кўрсатишдан осони йўқ. Ҳамма гап ўзингнинг подонлигингни бошқаларга ошқор қилиб қўймаслигингда. Думингни тутқизма, гапни айлантир, четга бур, хижолат чекиладиган вазиятларга тушма, тўсиқларни айланиб ўт ва номусларни рўқач қилиб бошқаларнинг оғзига ур, мисини чиқар. Одамларнинг ҳаммаси — ғирт оми ва аҳмоқ, ҳеч бирининг тўн-кадан фарқи йўқ.

Форестье ҳаётни биладиган одамлар каби беозор киноя билан сўйлаб борар, учраганларга қараб кулиб қўярди. Лекин бирдан уни йўтал тутди, тўхтаб қолди, йўтали бо-силгач, синиқ овоз билан деди:

— Шаппа бўғзингдан тутайди, ярамас! Айни ёз-а, бўлма-са. Қиш келса, Ментонага даволангани бормасам бўлмайди. Соғлигинг — давлатинг, бошқаси ҳеч нарсага арзимайди!

Улар Пуасоньер бульварига келиб каттакон ойнабанд эшик олдида тўхташди, эшикнинг ичкари томонига газета ёпиштириб қўйилган эди. Уч киши тик турганча уни ўқиш-моқда эди.

Эшик тепасига газ найчалар билан йирик-йирик қилиб ёзилган «Француз ҳаёти» деган сўзлар кўзни қамаштирадиган даражада порлаб ёнмоқда эди. Бу сўзларнинг ўткир шувъласида ўткинчилар бир зум кўриниб, кейин яна шу заҳоти қоронгилик қаърига ғойиб бўлишарди.

Форестье эшикни итарди.

— Бу ёққа,— деди у.

Дюруа кирди, кўчадан равон кўриниб турадиган ҳашаматли, ҳозир эса ифлос бўлиб ётган энадан ва тепада ошнасига салом бериб қуллуқ қилган икки хизматчининг олдидан ўтиб, ис босган, кўримсиз қабулхонага кирди,— қабулхона деворлари ранги уникиб кетган кўк-сарғиш трип билан қопланган бўлиб, унинг ҳамма ёғини доғ-дуғ босган, худди сичқон кемириб ташлаганга ўхшарди.

— Утириб тур,— деди Форестье,— мен беш минутдан кейин келаман.

Шундай деб у қабулхонадаги эшиклардан бирига кириб кетди.

Фақат редакцияларда бўладиган ўзгача, ифодалаш қийин ғалати бир ҳид келарди бу ердан. Дюруа қисиниб-қимтиниб йўғу, лекин анграиб туриб қолди. Аллакимлар дам-бадам унинг ёнидан шошилинч суратда у эшикдан-бу эшикка кириб кетишар, шунчалар тез юришардики, Дюруа уларни тузукроқ кўришга ҳам улгуролмасди.

Ҳали ғўргина ўспиринчалар худди гоятда банд одамлар каби у ёқдан-бу ёққа чопишар, қўлларида кўтарган қоғозлари букилиб, шалдираб кетарди. Типография бўёқлари сачраган халатлари тагидан худди асилзодаларникидай мовут шимлари ва оппоқ кўйлак ёкалари кўриниб турган ҳарф терувчилар янгигина терилган, ҳали қуриб улгурмаган гранкаларни авайлаб кўтариб ўтишарди. Гоҳо ҳаддан ортиқ олифта кийинган, бели ҳаддан ташқари тор сюртук, ҳаддан ташқари тор шим, тумшуғи ҳаддан ташқари ингичка ботинка кийиб олган биронта жиккаккина мухбир киборларнинг ҳаётига оид кечки олди-қочди гапларни кўтариб келиб қоларди.

Яна димоғдор, гоятда басавлат бошқа бир одамлар ҳам кириб келишар, уларнинг бошларига четлари ясси цилиндрлар қўндирилган бўларди,— афтидан, улар шляпамизининг шундай туришининг ўзиёқ бизни бошқача, бачки одамлардан эмаслигимизни кўрсатади деганга ўхшаб турардилар.

Ниҳоят, Форестье кўринди, у ўрта ёшлардаги ўзига бино қўйган, кўринишдан сурбетроқ, қора Фрак кийиб, оқ галстук тақиб олган, қорамағиз, баланд бўйли, қотма, шопмўйлов бир жанобни қўлтиқлаб олганди.

Хайр, омон бўлинг, муҳтарам устоз,— деди Форестье.

Жаноб унинг қўлини қисди.

Хайр, азизим, хайр.

У ҳассасини қўлтигига қистириб олди-да, ҳуштак чалганча зиналардан тушиб кела бошлади.

— Ким у? — сўради Дюруа.

— Жак Риваль,— у машҳур фельетончи ва дуэлбоз одам, биласанми? У корректура кўраётган экан. Гарен, Монтель ва у — Парижнинг энг ўткир журналистларидан ҳисобланади. Қойилмақом, зўр фельетонлар шуларнинг қаламидан чиқади. Риваль бизга ҳар ҳафтада иккита фельетон ёзиб беради ва йилига ўттиз минг франк олади.

Улар хонадан чиқишиб, зинапоядан ҳарсиллаб кўтарилиб келаётган паст бўйли, йўғон, сочлари тўзғиб кетган, энгил-боши исқиртроқ бир одамга дуч келишди.

Форестье унга икки букилиб таъзим қилди.

— Норбер де Варен, шоир, «Сўнган юлдузлар»нинг муаллифи, бунинг ҳам ови юрган,— тушунтирди у.— Унинг ҳар бир ҳикоясига уч юз франк тўлашади, энг узун ҳикояси эса икки юз қатор ҳам чиқмайди. Менга қара, юр. Неаполитания кафесига кирамиз, жуда ташна бўлиб кетдим.

Улар жойлашиб ўтирганлари ҳамон Форестье: «Икки кружка пиво!»— деб қичқирди ва ўз пивосини бир шимиришда ичиб ташлади; Дюруа эса гўё жуда ҳам ноёб, кам топиладиган ичимлик ичаётган кишидай таъм олиб, тамшаниб, оз-оздан ҳўплаб лаззатланар эди.

Унинг ошнаси жим бўлиб қолган, афтидан, ниманидир ўйлаб ўтирарди, кейин тўсатдан сўради:

— Журналистлик қилиб кўрсангмикин, а?

Дюруа унга тушунмадим дегандай қаради.

— Бироқ... гап шундаки... мен ҳеч ёзиб кўрмаганман.

— Ёзмаган бўлсанг, энди ёзасан-да! Менга керак бўлиб қолишинг мумкин: менга маълумот топиб берасан, амалдорлар билан суҳбат уюштирасан, идорама-идора юрасан. Хозирча икки юз эллик франк олиб турасан, йўл кира ҳақи бунга кирмайди. Хўп десанг, ноширимиз билан гаплашиб кўраман.

— Жон дердим-а.

— Унда гап шундоқ: эртага меникига меҳмон бўлиб кел. Бизникида беш-олти киши йиғилмоқчи эди. Келадиганлар: хотини билан хўжайиним жаноб Вальтер, сен ҳозир кўрган Жак Риваль билан Норбер де Варен, кейин хотинимнинг дугонаси. Келасанми?

Дюруа иккиланиб турар, у қизариб кетган, мулзамроқ бир алфозга тушганди.

— Э, буни қара-я, э... эгнимда тузукроқ костюмим йўқ эди,— деди у тугилиб, дудуқланиб.

Форестье лол бўлиб қолди.

Фрак йўқ дейсанми? Ана холос! Бусиз ҳеч кунинг ўтмайди. Шуни яхши билиб қўйки, Парижда кўрпа-тўшанинг бўлмаса бўлмасини, лекин фрак бўлиши шарт.

У нимчасининг киссасини ковлаштириб бир талай пул чиқарди-да, икки луидор олиб қадрдон ошнасининг олдига қўйди.

— Топганда қайтарарсан,— деди у дўстона самимият билан.— Вақтинча кийиб туришга костюм ол ёки бўлиб бўлиб тўлаш шarti билан ол. Бу сенинг ишинг, лекин эртага меникига албатта зиёфатга етиб кел: эртага соат етти яримда, Фонтен кўчаси, ўн еттинчи уй.

Дюруа қаттиқ таъсирланиб кетди.

— Меҳрибон дўстим! — деди у пулни чўнтагига соларкан, талмовсираган оҳангда.— Минг раҳмат сенга! Умрим бўйи унутмайман бу яхшилигингни...

— Бўлди, бўлди! — чек қўйди Форестье.— Ке, яна бир кружкадан ичайлик, а? Гарсон, икки кружка! — қичқирди у.

Пивони ичиб бўлишгач, журналист деди:

— Қалай, яна бирон соат айланмаймизми?

— Жоним билан.

Улар Мадлен ибодатхонаси томонга юришди.

— Хўш, нима қилсак экан-а? — деди Форестье.— Парижда вақти бор киши истаган нарсасини қила олади дейишади, лекин аслида ундоқ эмас. Баъзан оқшомлари бирон ерга боргинг келади, лекин қаерга боришингни билмай бошинг қотади. Булон ўрмонида хонимчани ёнингга олиб маза қилиб ўйнагинг келади, лекин хонимлар ҳар доим ҳам топилавермайди. Кафешантанлар бўлса, менинг аптекачим билан унинг хотинига ярашади, менга эмас. Бошқа яна нима бор? Ҳеч вақо. Парижда Монсо боғига ўхшайдиган ёзги боғ очилса ёмон бўлмасди. У тун бўйи очик бўлса, дарахтлар салқинида ўтириб муздек ичимликлар ичсанг, ёқимли куйлардан эшитиб ўтирсанг. Бундай жой ўйин-кулги учун эмас, фақат сайр қилиш учун мўлжалланса яхши бўларди. Менга қолса, кириш ҳақини қиммат қилиб қўярдим, чиройли хотинларни жалб қилиш учун, ўшанда истасанг, қум сепилган, электр чироқлар билан ёритилган йўлкаларда айланиб юр, бўлмаса, яхши куйлардан эшитиб ўтир. Бир маҳаллари шунақа бир жой Мюзарда

бор эди, фақат у ер бир оз қовоқхоналарни эслатиб турарди, рақс куйларини ҳаддан зиёд кўп чалишарди, яйраб юрмасднинг, дарахтлар сийрак, соя-салқин ерлар кам эди. Кенг, гўзал бир боғ жуда ҳам керак экан. Қулинг ўрғилсин иш бўлар эди-да. Хўш, қаерга боришни истайсан?

Дюруа нима дейишини билмасди. Ниҳоят, миясига бир фикр келди:

— Мен ҳали Фоли-Бержерни кўрганим йўқ. У ерга жон деб борган бўлардим.

— Нима? Фоли-Бержер! — хитоб қилди ҳамроҳи.— Э, у ерда товага тушгандай жизғинагимиз чиқиб кетади-ку. Яна ўзинг биласан, ҳар қалай бу фикр ҳам чакки эмас.

Шундай қилиб, улар Фобур-Монмартр кўчасига ўтиш учун орқаларига қайтишди.

Маишатгоҳнинг пештоқларидан бутун чорраҳага ярқироқ электр нурлари тўкилиб ётарди. Атрофда сон-саноксиз Файтон аравалар тизилиб туришарди.

Форестье тўғри эшикка қараб юрди, лекин Дюруа уни тўхтатди.

— Билет ололайлик.

— Мен билан бирга юрганда билет олмайдилар,— деди такаббуруна Форестье.

Эшикда турган уч киши унга эгилиб таъзим қилишди. Ўртада турган одам билан журналист қўл бериб сўрашди.

— Яхши ўрин борми? — сўради у.

— Албатта-да, жаноб Форестье.

Форестье ўзига узатилган билетни олиб, чарм қопламали эшикни очди, дўстлар ичкарига кирдилар.

Саҳна ва залнинг узоқроқ бурчаклари тамаки дуди ичра хира кўринарди. Сон-саноксиз папирос ва сигаралардан чиққан тутун туман каби тўлқинланиб, бурала-бурала шифтга кўтарилар, тепага кўтарилган сари қуюқлашиб, қандил атрофини, иккинчи қаватни булут каби қоплаган эди. Қатор терилган курсилар ва партер ўринлари томонга ўтиладиган ярим доира йўлка кенг коридорга бориб тақалар, бу ерда ясан-тусан қилиб олган сатанглар қора кийимдаги эркаклар орасидан дам у ёққа, дам бу ёққа ўтиб туришар, ичимлик ва ишқ харид қилинадиган учта жой бўлиб, у ерда учта упа-элик сурган, кўп балони кўрган сотувчи хотин савдо қилишар, уларнинг бири атрофида эса бир тўда аёл ўлжа пойламоқдайди.

Баланд кўзуларда сотувчи хотинларнинг елкалари ва залга кириб келаётган томошабинларнинг чеҳралари акс этиб турарди.

Форестье одамлар орасидан чаққонлик билан ёриб ўтиб борар, кўринишдан худди бу ерни ўзиники қилиб олган одамга ўхшарди.

У капельдинер хотиннинг олдига борди.

— Ун еттинчи ложа қаерда?

— Шу ерда, афандим.

Хотин уларни ёғочдан махсус ишланган, ичи қизил мато билан қопланган қутичадек бир ерга киритди, бу ерга тўртта курси қўйилган бўлиб, улар шунчалар зич жойлашган эдики, орасидан ўтиб бўлмасди. Дўстлар ўтиришди. Булардан ўнг ва сўл томонларда ҳам тақа шаклидаги мана шундай мўъжаз хоналар жойлашган, уларда ҳам одамлар ўтиришар, уларнинг белидан юқорисигина кўринар эди.

Саҳнада трико кийган, бири дароз, иккинчиси ўрта бўйли, учинчиси пакана учта ёш йигит трапецияда навбатма-навбат машқ кўрсатмоқда эди.

Олдин саҳнага майда қадам ташлаб, томошабинларга ғайрат билан бўсалар ҳадя қилган, лабларидан табассум аримаган ҳолда дароз йигит чиқди.

Қўллари ва оёқларидаги мушаклари трико тагидан аниқ билиниб турарди. Қорнининг катталигини билдирмаслик учун у кўкрагини ҳаддан ташқари олдинга чиқариб олган эди. Сочини икки томонга баравар ажратиб тараганидан худди сартарошга ўхшаб қолганди. У чиройли бир ҳаракат билан трапецияга сакраб осилиб олгач, унда чир айлана бошлади. У қутилмаганда айланишдан тўхтаб қўлларини чўзиб юборди ва дастакни кафти билан маҳкам сиқиб ҳавода бир неча сония муаллақ қотиб қолди.

Кейин у ерга сакраб тушди, жилмайди, чапак чалаётган партердагиларга таъзим қилди ва қайишдек бақувват болдирларини ўйнатиб парда орқасига ўтиб кетди.

Ундан кейин чиққан ўрта бўйли, чорпахил йигит яна шу ҳунарни такрорлади, ундан кейин учинчиси ҳам худди шуларни бирма-бир ўйнаб кўрсатди, бу томошабинларга хуш келиб қолди, чапаклар ҳам борган сари қуюқроқ чиқди.

Лекин Дюруанинг кўзлари бошқа ёқда эди: у эркаклар ва фоҳишалар тўдалашиб турган коридордан кўзларини узолмасди.

— Партернинг биринчи қаторларига бир қараб қўй,— деди Форестье,— ҳаммаси бола-чақаси билан келган калта-фаҳм мешчанлар. Ложаларда эса такасалтанглар, унча-мунча рассомлар, бир неча ўртамиёна сатанг хонимлар ўтиришибди, орқа томонимизда Парижнинг ажойиб-ғаройиб қурама тоифаси жойлашган. Ким улар, биласанми? Уларга

тувакроқ раҳм сод. Кимни истасанг, шуни топасан, уларнинг кўпинчилиги турли унвонларга, амалларга эга кишилар, лекин аксарияти резги. Мановилар — банк, министрлик, савдо хизматчилари, репортёрлар, ўйнаш ҳисобига кун кечирувчилар, кишилик кийган офицерлар, фрак илган олифта қуруқлар — улар қовоқхоналарда еб-ичиб, Операда бўлиб, кейин бу ерга келишган, бундан чиқиб тўғри Италияларга жўнашади, хуллас, ҳаммаси мана шундай нурли-нурсиз шахслар. Хотинларнинг-ку, бари бир гўр: булар кечки овқатни Америка кафесига қилиб, вақтлари бари бўш бўлди дегунча ўйнашларини чақирадиганлардан. Уларнинг манаман дегани икки луидор ҳақ олади, лекин улар кўпроқ чет элликларнинг пайида бўлишади, нега десанг, улардан беш луидор ундириш мумкин. Улар беш-олти йилдан бери бу ерга мазахўрак бўлиб қолишган, йил бўйи ҳар оқшом шу ердан топасан уларни, ҳатто жойларини ҳам ўзгартиришмайди, кейин Сен-Лазар ёки Лурсинга бориб даволаниб келишади, ўшандагина бу ерда кўринмай қолишади.

Дюруанинг эс-ҳуши бошқа ёқда эди. Форестье таърифлаган шунақа хотинлардан бири булар ўтирган ложага суяниб олиб, кўзларини ундан узмай тикиларди. Хотин лобар, сочлари қора, кўзларига сурма тортган, қошларини пайваста қилиб бўяган, юзларига упа-элик суриб олганди. Унинг бўлиқ кўкраги қора ипак кўйлагини остидан бўртиб чиқиб турар, қон силқиб турган жароҳат каби ёқут лаблари мен ёндираман, куйдираман, адо қиламан, дегандай бўлиб шаҳват алангасини пуркаб, жозибаси билан ўзига ром қилиб турарди.

У ёнидан ўтиб кетаётган малла соч, упа-элик суриб олган дугонасини имлаб чақирди-да, ложада ўтирганларга атай эшиттириб деди:

— Мановини қара, жудаям келишган эканми? У менга ўн луидор бераман деса ҳам кўнардим.

Форестье Дюруага ўгирилиб қаради-да, жилмайиб унинг тиззасига шаппатилади:

— Сенга гап отяпти. Ишинг жойида бўладиганга ўхшайди. Табриклайман.

Собиқ унтер-офицер қизариб кетди; у чўнтагидаги икки олтин тангани беихтиёр кафти билан пайпаслаб қўйди.

Парда тушди. Оркестр вальс чала бошлади.

— Айланиб келмаймизми? — сўради Дюруа.

— Майли.

Улар ложадан чиқиб улгурмаслариданоқ ўзларини сайр қилувчиларнинг тўлқини ичра кўришди. Тиқилинчда улар-

ни туртиб ўтишар, у томондан-бу томонга судраб кетишар, кўзларига шляпалардан бошқа нарса кўринмасди. Хотинлар жуфт-жуфт бўлиб кезишарди, улар тирсаклар, елкалар, кўкраклар орасидан сирғалиб ўтиб боришар, эркаклар орасида эркин ҳаракат қилишарди, уларнинг бу ерни ўзлариники қилиб олганлари, кўнгиллари кўчасига кенг эрк бериб қўйганлари, нарра эрлар орасида ўзларини сувдаги балиқдек сезаётганлари шундоқ билиниб турарди.

Дюруа ўзида йўқ хурсанд, оқим судраган томонга жон деб борар, кўкрагини тўлдириб нафас олар, ҳаво одам танасининг ҳидлари, сатанглар сепган атир-упа ислари, тамаки тутуни билан тўла эканлигига эътибор ҳам бермасди. Бироқ Форестье қаро терга ботган, нафаси сиқиб, йўтали тутмоқдайди.

— Юр, боққа чиқайлик, — деди у.

Улар салча чап томонга юрган эдиларки, каттакон ҳашаматли икки фаввора сув пуркаб турган кўкаламзор бир ерга чиқдилар. Улкан тувакларга ўтқазилган тис ва сарвга ўхшаш дарахтлар тагига қўйилган қўрғошин столчалар атрофида эркак-аёллар ўтиришиб, муздек ичимликлар ичишарди.

— Яна бир кружкадан оламизми? — сўради Форестье.

— Бажону дил.

Улар ўтириб атрофдаги одамларни томоша қила бошладилар.

Баъзан уларнинг олдига ойимчалар келишар, омилкорлик билан табассум қилишиб: «Афандим, мени нима билан сийламоқчисиз?» деб сўрар, бунга Форестье: «Бир ётакан фонтан суви билан», деб жавоб берар, шунда ойимча: «Тўнғиз!» — дея вишиллаганча жўнаб қоларди.

Мана, ниҳоят, боя уларнинг ложасига суяниб турган қора соч лобар хотин кўринди; у малла соч семиз жувонни қўлтиқлаб олганди, икки кўзи теварак-атрофда олма-кесак териб борарди. Улар атай қилгандай, бир-бирларига жуда монанд ва чиндан ҳам жуда кўҳлик эдилар.

Дюруага кўзи тушиши биланоқ унга ажиб бир табассум ҳада қилди. Улар бир-бирларига бир нигоҳ ташлагандаёқ фақат икковларигина тушунадиган, икковларигагина тааллуқли бўлган алланималарнидир айтиб улгургандай эдилар. Хотин курси олиб бемалол унинг қаршисига келиб ўтирди, дугонасини ёнига олди ва қўнғироқдай овоз билан:

— Гарсон, иккита сув! — деб қичқирди.

— Буни қара-я, жуда тап тортмас экансан-ку! — ажабланиб деди Форестье.

— Оғайнинг бошимни айлантириб қўйди, — деди хо-



тин. Улай агар, жуда барно йигит экан. Уни деб ҳали не ҳушимдан айрилиб қолмасам деб қўрқаман!

Дюруа қисиниб нима дейишини билмади. У ипақдек майини мўйловини бураб ишшарди, холос. Гарсон шарбат билан сув келтирди. Хотинлар уни бир кўтаришда сип-қариб, ўринларидан туришди. Қора соч Дюруа томонга қараб, дўстона бош силкиди, елпигичи билан унинг елка-сига секингина уриб қўйди.

— Раҳмат, кўзичоғим,— деди у.— Афсус, фақат ичимдагини топ дейдиганлар хилидан экансиз.

Улар белларини силкитганча эшик томонга қараб кетишди.

Форестье кулиб юборди.

— Биласанми, дўстим, сенга бир гапни айтиб қўяй. Сен ростданам хотинларнинг бош-кўзини айлантириб қўяр экансан. Бундан фойдаланиш керак. Узоққа бориш мумкин бу билан.

У бир зум жимиб қолди, кейин худди ўзи билан ўзи гаплашгандай ўйчан деди:

— Бизни кўпинча мана шу аёлларнинг ўзгинаси одам қилади.

Дюруа индамай кулиб ўтирарди.

— Сен қоласанми? — сўради Форестье.— Мен эса кетаман, жонимга тегди.

— Бир оз қолсам девдим. Ҳали эрта,— минғирлади Дюруа.

Форестье турди.

— Унда, хайр. Эртагача. Унутмадингми? Фонтен кўчаси, ўн еттинчи уй, соат етти яримда.

— Яхши. Эртагача. Ташаккур.

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқишди, сўнг журналист кетди.

Форестье кетгач, Дюруа ўзини енгил ҳис қилди. У чўнтагидаги олтин тангаларни мамнун бўлиб яна бир сий-палаб қўйди-да, ўрнидан туриб одамлар орасидан кимнидир қидира бошлади.

Сал ўтмаёқ эркаклар орасида тиқилинчда кибрли қашшоқ аёлларга ўхшаб юрган бояги хотинларни кўриб қолди.

Дюруа уларга қараб юрди, лекин яқин боргач, юраги пўкиллаб бошлади.

— Қани, тилинг ечилдими энди? — сўради қора соч.

— Доғули! — гўлдиради Дюруа; тилига бошқа сўз келмади.

Улар учовлари йўлнинг ўртасида туришар, атрофларидан пайдар-пай одам ўтмоқда эди.

— Меникига борамизми? — кутилмаганда сўради қора соч.

Кўнгли суст кетиб турган Дюруа қўполроқ қилиб деди:

— Менда фақат бир лундоргина бор, холос.

— Хеч қиси йўқ,— деди хотин ва йигитни энди ўзиники қилиб олгач, унинг қўлтиғига кирди.

У билан кетаркан, қолган йигирма франкка эртага албатта меҳмондорчилик учун фрак топаман деб ўй ўйлаб борарди Дюруа.

## II

— Жаноб Форестье қаерда туради?

— Чапда, тўртинчи қават.

Швейцарнинг овозидан унинг уй эгасига бўлган ҳурмати сезилиб турарди. Жорж Дюруа зинадан юқорига кўтарила бошлади.

У бир оз қисиниброқ турар, юраги гурсиллаб урар, ўзини қандайдир ўнғайсиз сезарди. Умрида биринчи марта фрак кийини бўлиб, умуман, ҳозир ўзининг уст-бошидан кўнгли тўлиққирамади. Уздан ўзи хавотир олмақдайди. Кўзига кийимларида камчилик кўпга ўхшаб кўринар, туф-лиси жуда хушбичим бўлса-да, локланмаган деб ўқинар, айтиб қўйини керакки, Дюруа чиройли оёқ кийимини ёқтирарди, эрталаб Луврдан тўрт ярим франкка юпқа, кўкраги қадама кўйлак сотиб олган, ҳозир энди у эзилиб кетган бўлса керак деб хавотирланарди. Эски кўйлаклари шу қадар тўзиб кетган эканки, уларнинг ҳатто энг тузук-рогини ҳам кийишга журъат қилмади.

Почаси ҳаддан ташқари кенг тикилган шими ҳалпиллаб турар, болдир томони ғижимланган, ночорликдан харид қилинганлиги аён кўриниб қолганди. Фақат фрак унга қуйиб қўйгандек лойиқ келган, сумбатига жуда ярашган эди.

У одамларга кулги бўлишдан қўрқиб, кўнгли бузилган ҳолда юрагини ҳовучлаб юқорига кўтарилди. Шунда бирдан унинг қаршисида жуда башанг, олифта кийинган жаноб пайдо бўлди, у тик қараб турарди. Улар юзма-юз шунчалар яқин келиб қолдиларки, Дюруа бирдан чўчиб орқага тисарилди ва турган ерида қотиб қолди: у ўз аксига тикилиб турган экан. Иккинчи қаватнинг кичкина майдончасига катта тош ойна қўйилган бўлиб, у коридорни гўё жуда узундай қилиб кўрсатарди. Дюруа камоли хурсанд бўлиб титраб кетди, кутилмаганда ўзига ўзи гоётда пўрим кўринди.

Уйда соқол олган чоғларида у кичкина ойнадан фойдаланар, унда одамнинг бор бўй-багини кўриб бўлмасди. Дюруа у ер-бу ерига ойна тутиб кўрган, шунда усти бошининг камчиликлари кўзларига ортиқ даражада бўртиб кўринган ва кулги бўлмасам эди, деб қаттиқ изтиробга тушган эди.

Мана энди тасодифан ўзини катта ойнада кўриб, дафъатан, ҳатто таниёлмай қолди, бошқа одам, кибор афандилардан бири бўлса керак деб ўйлади.

У ўзига бодан-оёқ диққат билан қараб чиққач, чиндан ҳам, кўринишдан анча кўркам эканман, деб қўйди.

Шунда у роль ўрганаётган актёрдай ойна олдида туриб машқ қила бошлади. У табассум қилар, қўлини узатар, турли ҳаракатлар қилиб кўрар, юзида дам ҳайрат, дам ҳузур, дам маъқулланиш каби ифодаларни акс эттириб машқ оларди: у хонимларда назокатли ва шоввоз жазман таассуротини қолдиришни истар, шундай таассуротларга йўл очадиган табассум ва кўз қараш усулларини топишга уринарди; у ўзини хонимларга ғоятда мафтун бўлиб қолган киши қилиб кўрсатиши керак, бунинг йўлини топиш керак.

Пастда эшикнинг очилиб-ёпилгани эшитилди. Одамлар кўзига бу ғалати қийшанглаган бир алфозда кўриниш ва масхара бўлишдан қўрқиб кетган Дюруа зинадан тез-тез юқорига кўтарилди бошлади.

Учинчи қаватнинг саҳнида ҳам ойна бор экан, Дюруа йўл-йўлакай ўзига яна бир назар ташлаш ниятида қадамини секинлатди. Ҳа, чиндан ҳам у қоматдор йигит. Юришлари ҳам ўзига жуда ярашган. Шунда бир зум ичида у ўзига нисбатан чексиз бир ишонч ҳислари билан тўлади. Шундай қадди-қомат, тиришқоқлик, мардлик, мустақил фикр юритиши билан у ўз мақсадларига албатта эришади. У зинанинг тепасига ҳатлаб-ҳатлаб, чопиб кўтарилгиси келди. Учинчи қават ойнаси олдида тўхтаб, мўйловини азаматчасига бураб қўйди, шляпасини ечди, сочларини текислади ва ўзича «қойил-е», деб шивирлади-да, қўнғироқнинг тугмасини босди.

Ҳаял ўтмай эшик очилди. Дюруа эшикни очган қора фрак, йилтироқ туфли кийган, соқолларини қиртишлаб олган, бағоят пўрим ва салобатли лакейни кўргач, юраги яна пўкиллаб бошлади, уни нохуш, тушуниб бўлмайдиган безовталиқ қийнай кетди: эҳтимолки, у ўз уст-бошини беихтиёр лакейнинг кийимлари билан солиштириб кўргандир. Дюруа пальтосининг доғ теккан ерларини бекитиб буклаб, қўлига ташлаб олганди, лакей унинг қўлидан пальтосини оларкан сўради

— Ким деб айтишни буюрадилар?

Кейин даҳлизни меҳмонхонадан ажратиб турган қалин пардани кўтарди-да, ўзининг номини эшитиларли қилиб эълон қилди.

Дюруада боя туғилган ишончдан асар қолмади, у эсанкираб қаттиқ ҳаяжонланганидан базўр нафас оларди. У янги бир оламга қадам ранжида қилмоқда эди, қачонлардан бери шуни орзу қилиб келганди. Мана, ниҳоят, унинг орзуси ушалмоқда ва мана, у кириб бормоқда. Рангоранг ўсимликлар билан тўла кенг чароғон хонанинг ўртасида оппоққина ёш бир жувон турарди.

Дюруа серрайиб қолди. Ёспирай, табассум қилиб турган бу хоним ким бўлса экан? Шунда у Форестъенинг уйланганлигини эслади. Нафис ва барно бу жувон дўстининг хотини эканлиги уни довдиратиб қўйди.

— Хоним афандим, мен...— пичирлай олди у.

Хоним унга қўлини узатди.

— Биламан, афандим. Шарль мёнга кеча учрашиб қолганларингизни айтиб берди, у сизни уйимизга таклиф этиб, бизни ҳам ғоятда бахтиёр этди.

Дюруа нима деб жавоб беришини билмай қизаринди, ўзига бошдан-оёқ зингил солиб кўраётганлари, баҳо бераётганлари, ўрганаётганликларини ҳис қилиб турди.

У уст-бошининг почорлиги учун афв сўрамоқчи, бунинг сабабларини тушунтироқчи бўлди-ю, лекин гапни нимадан, қандай бошлашини билмай, ниҳоят, индамай қўя қолганим маъқул деган фикрга келди.

У бека хоним кўрсатган креслога ўтирди, ўтирди-ю, ўриндиқ юмшоқ эканлигини кўриб, унга қулайроқ ўрнашиб олди, орқасига ястанди, ўзини барқутнинг юмшоқ оғушида кўргач, бутунлай янги бир ҳаёт қучоқларига киргандай бўлди, ўзини ҳаддан ташқари ёқимли нарсанинг хўжасидай ҳис қилди. Ҳа, энди у ҳам одам қаторига кирди, энди унга ҳам сон битади. Шунда у ўзидан кўзларини узмай қараб турган Форестъе хонимга нигоҳ ташлади.

Хоним оч ҳаворанг кашмири кўйлак кийган, кўйлак унинг чикка бели ҳамда баланд кўкракларига ёпишиб турарди. Куйлагининг ёқасидан белигача оппоқ кўпириб турган тўрга чулганган, калта енги ҳам тўрдан бўлиб, бўйни ва яланғоч қўллари шу тўрлар ичидан чиқиб турарди. Унинг сочлари баланд қилиб турмакланган, бўйлидаги жингала сочлари эса укпармисол ёйилиб ётарди.

Унинг қарашлари Дюруа куни кеча Фоли-Бержерда кўрган қора соч жувоннинг кўз қарашларига нимаси биландир ўхшаб кетар, бу кўзлар Дюруани дадилроқ бўлишга

ундаб турар эдилар. Хонимнинг кўзлари кўкимтир куларниг, ўзгача жозибадор эди. Бурни чимдиб қўйилгандай поэтик, дудоқлари тўлгин, даҳани момиқдай, лекин сал гўшгдорроқ, умуман, пичагина бичимсизроқ, аммо бағоят латофатли, гўзал чеҳра эди бу: унда хийла макр ифодаси ҳам йўқ эмасди. Унинг чеҳрасидаги ҳар бир чизиқ ўзгача бир маъно ва нафосат билан тўла эдики, улар салгина ўзгариб кетсалар, худди бир нарсани сўйлаб турган ёки яшираётган каби туюлардилар.

Бир оз жимликдан кейин хоним сўради:

— Анчадан бери Париждамисиз?

— Бир неча ой бўлди, хоним афандим,— деб жавоб берди у аста ўзига келар экан.— Мен темир йўлда хизмат қиламан, бироқ Форестье ёрдам бераман, журналистлик қиласан, деб умидвор қияпти.

Жувон жилмайди, бу сафар унинг табассуми очиқ ва самимий эди, у оҳиста шивирлаб деди:

— Мен биламан.

Яна қўнғироқ чалинди. Лакей овоз берди:

— Де Марель хоним.

Нозиккина, қорачадан келган жувон кирди, бунақа хотинлар ҳақида қисқагина қилиб, офатижон, деб қўя қолишарди.

У қадам ташлаганда худди мана ҳозир учиб кетадиганга ўхшарди. Одмигина қорамтир матодан тикилган кўйлаги бутун жисмига ёпишиб турарди.

Қора сочларига қистириб қўйилган қизил гул оҳанрабодай ўзига тортиб турар, унинг чеҳрасига ўзгача бир латофат бағишлар, ғоятда жозибадор ва дилбар қилиб кўрсатарди.

Унинг ёнида калта кўйлак кийган қизча ҳам бор эди. Форестье хоним уларни қучоқ очиб қарши олди.

— Салом, Клотильда.

— Салом, Мадлена.

Улар бир-бирларини ўпиб қўйишди. Қизча худди катта одамларга ўхшаб ўзига ишонч билан манглайини ўнганга тутди.

— Салом, холажон,— деди у.

Форестье хоним уни ўпиб эркалаб қўйдн-да, меҳмонларни бир-бирларига таништира бошлади.

— Жаноб Жорж Дюруа, Шарлнинг қадрдон дўсти. Де Марель хоним, менинг дугонам ва узоқ қариндошим.

Кейин Дюруага қарата деди:

— Биз оддийгина чақчақлашиб ўтирсак дедик. Сиз қарши эмасмисиз?

Жорж таъзим қилди.

Яна эшик очилиб, санамарастадай хушқомат ва чиройли хотин билан қўлтиқлашиб олган аллақандай семиз, дум-думалоқ, калтабақай бир одам кириб келди, хонимнинг жуссаси унга қараганда тикроқ, ўзи ҳам хийлагина ёш кўринарди, унинг хатти-ҳаракатларида ўзгача бир назокат сезилиб турар, адил қомати ўзига жалб қиларди. Булар «Француз ҳаёти»нинг ношири, депутат, сармойдор, давлатманд савдогар, жануб яҳудийларидан жаноб Вальтер билан унинг рафиқаси — Базиль-Равало деган банкирнинг қизи эди.

Кейин олдинма-кетин жуда пўрим кийинган Жак Риваль билан Норбер де Варен кириб келишди. Норбер де Варен фракининг ёқаси сочларига ишқаланавериб йилтираб кетган, бошида қазғоғи тўзғиб ётар, эскириб қолган галстугини беўхшовгина қилиб боғлаб олганди. У қирриқ олифталар каби Форестье хонимнинг олдида таманно билан юриб борди-да, унинг қўлларини ўпди. У энгашганда узун сочлари хонимнинг яланғоч қўллари узра ёйилиб кетди.

Ҳаммадан кейин Форестье келди ва кечиккани учун узр сўради. Морелнинг газетада эртанги чиқиши юзасидан ушланиб қолган экан. Радикал-депутатлардан бўлган Морель Жазоирни босиб олиш учун талаб қилинган кредит юзасидан министрликдан тушунтириш сўрабди.

— Овқат тайёр,— деб хабар қилди хизматкор.

Ҳаммалари емакхонага ўтдилар.

Дюруани де Марель хоним билан унинг қизчаси ўртасига ўтқазиб қўйдилар. Жорж яна ўнғайсизлана бошлади: у вилка, қошиқ, қадаҳларни қандай ишлатиш кераклигини билмас, одобдан ташқари иш қилиб қўяманми, деб чўчирди. Унинг олдида тўртта қадаҳ қўйишди, қадаҳларнинг бири эса нечундир ҳаворанг эди. Қизик, унда нима ичишар экан-а?

Суюқ ошни индамай ичдилар, кейин Норбер де Варен сўради:

— Сиз Готье иши ҳақида ўқидингизми? Антиқа воқеа!

Шундан кейин ҳаммалари туҳмат ва таҳдид бир-бирига аралашиб кетган бу воқеани муҳокама қила кетдилар. Буларнинг гапи оилада гапириладиган, газеталардан маълум гапларга сира ўхшамасди, улар касал ҳақида врач ва резавор ҳақида кўкчи қандай сўзласа, шундай гап юритардилар. Уларнинг ҳеч қайсиси воқеанинг ўзидан ажабланмас, уни қоралаб ташламас, фақат ўз касбларига хос синчковлик ва қизиқувчанлик билан жиноятнинг айнан ўзига эътибор бермасдан, унинг чуқур ва яширин асосларини қидирар эдилар. Улар хатти-ҳаракатларининг тағ

омилларини аниқлаш, фожиани келтириб чиқарган руҳий ҳолатларни таҳлил қилиш, топишга уринардилар, фожианинг ўзига эса илмий асосда тушунтириш мумкин бўлган алоҳида бир ҳиссиётнинг натижаси деб қарар эдилар. Ушбу таҳлил ва тадқиқотларга хонимлар ҳам ўз ҳиссаларини қўшдилар. Худди шунингдек, шунга ўхшаш бўлиб ўтган ҳодисалар ҳам инсон масхарабозликлари билан сатрма-сатр савдо қилувчи хабарчиларнинг нуқтаи назаридан баҳолаб ўтилди, талқин ва тадқиқ қилинди, соҳибкорлик билан ўнг-терсини ағдариб текширилди, асл қимматига кўра ўлчаб кўрилди, буларнинг бари молни пуллашдан олдин унинг уёқ-буёғини ағдариб чамалаб кўраётган дўкондорнинг қилиғига жуда ҳам ўхшашиб кетарди.

Кейин суҳбат бўлиб ўтган бир дуэль устига кўчди. Энди Жак Риваль ҳамманинг оғзини ўзига қаратиб олди. Дуэль хусусида гап кетадиган бўлса, унинг олдига тушадиган одам топилмасди.

Дюруа миқ этгани ҳам журъат этолмасди. Биқинида ўтирган хонимнинг кўзга яқин жойларига кўнгли султ кетганича кўз қирини ташлаб ўтирарди. Хонимнинг қулоқларида юмалаб тушаётган бир томчи сувдек биллур олтин ипда осилиб турарди. У ҳаммани ўзига қаратиб, кулдириб ўтирарди. Унинг сўзлари ёқимтой, дилбарона, кутилмаганда қизик гапларга бой эди, унинг ҳазил-мутойибалари ҳамма нарсага энгил-елпи қарайдиган, унча-мунча гапга кўпда ишонавермайдиган, ҳеч нарсани юрагига яқин олмайдиган шўх, бепарво қизалоқнинг ҳазилларига ўхшарди.

Дюруа уни бир мақтаб қўймоқчи бўлиб, нима десам экан деб ўйланиб ўтирди, лекин миясига тузукроқ бир фикр келмаганидан кейин унинг қизчаси билан гаплашиб ўтирди. У қизчага вино қўйиб берар, таомлардан узатар, ишқилиб, уни зериктирмаслик пайида бўларди. Онасига қараганда анча сипороқ бўлган қизча бошини омонатгина силкиб, ташаккур айтар, босиқлик билан: «Сиз жуда илтифотли экансиз, афандим», деб қўяр ва яна катталарнинг гапларига жиддий билан қулоқ сола бошларди.

Таом ғоятда лаззатли қилиб тайёрланган, ҳаммалари мақташарди. Вальтернинг иштаҳаси карнай бўлиб кетган, бир ўзи ўн одамнинг овқатини туширар, оғзи таомдан бўшамасди; ҳар янги лаган келтирилганларида буниси қандай экан дегандай кўзойнаги тагидан қараб қўярди. Норбер де Варен ҳам Вальтердан асти қолишмас, баъзан кўралига қайла сачратиб юборар эди.

Форестьенинг лабидан табассум аримас, ҳожатбарор чеҳра билан ҳаммадан хабардор бўлиб турарди, хотини

билан маънодор кўз уриштириб оларди. У хотинига қўли гул ёрдамчим деб қарар, гўё ҳар икковлари мушкул, биروق кўнгиладигандай давом этаётган бир ишни бошқараётгандай эдилар.

Бора-бора юзлар аланга олди, товушлар дадилроқ чиқа бошлади. Хиёматчи эса дам сайин қулоқларига шивирлаб турарди:

— Кортонми? Шато-Ларозми?

Дюруанинг оғзига кортон ёқиб қолди ва пайдар-пай қадаҳни бўшата бошлади. Унинг томирларига ўт югургандай бўлди, қалбида шодон ва ёқимли туйғулар жўш ура бошлади, аъзойи бадани қизиб кетди. У ўзини буткул бир фароғат, лаззатли фароғат оғушида ҳис қилди, у бутунлай шу лаззат дарёсига ғарқ бўлди, тани ҳам, руҳи ҳам шавқ билан тўлди.

Унинг гапиргиси, одамларнинг эътиборини ўзига тортгиси келар, ҳаммани ўз оғзига қаратишни истар, бу ерда ҳозир бўлган кишилар ўртасида қандай муомала бўлаётган, уларнинг гап-сўзлари қандай қарши олинаётган бўлса, унга ҳам шундай қараб, шундай муносабатда бўлишларини хоҳларди.

Суҳбат борган сари қизигандан қизир, бир гап кетидан иккинчиси бошланиб кетар, арэмаган сабаб билан мавзу дам боққа, дам тоққа кўчарди; кеча — бугун рўй берган барча янгиликлар тилга олиниб, минг турли масалалар ўртага ташланиб бўлгач, ниҳоят, суҳбат мавзуи яна Морелнинг Жазoirни мустамлака қилиб олиш ҳақидаги фикрига қайтди.

Идроки шўх ва жонли, нарсаларга кўпроқ шубҳа кўзи билан боқадиган Вальтер овқат орасида бирмунча кинояли гапларни ўртага ташлаб ўтди. Форестье эртанги сонга кетадиган мақоласининг мазмунини айтиб берди. Жак Риваль мустамлакаларда ҳарбий ҳокимият тузиш, истилочи кўшинлар сафида ўттиз йил хизмат қилган ҳар бир офицерга Жазoirдан ер-мулк ажратиб бериш ҳақида гапирди.

— Шу йўл билан биз ишчан, ғайратли жамият яратамиз, — дерди у, — одамлар секин-секин у мамлакат билан танишадилар, унга меҳр қўядилар, у ернинг тилида гаплашадиган бўладилар ҳамда жойларда ҳар қандамда чиқиб турадиган, одамни боши берк кўчаларга киритиб қўядиган кўп чигал, чалкаш масалаларни тўғри ҳал қилишга лаёқатли бўлиб қоладилар.

Норбер де Варен унинг гапини бўлди:

— Ха... улар деҳқончиликдан бошқа ҳамма нарсани билладиган бўладилар. Улар араб тилида гаплашадилару,

лекин лавлагн экиш билан буғдой сочишни ҳеч қачон ўрғана олмайдилар. Улар қиличбозликка жуда чапдаст бўлиб кетарлару, лекин далага ўғит солишга келганда кўзларини пирпиратиб тураверадилар. Ҳа, бу мамлакатнинг дарвозаларини унга боргиси келганларнинг ҳаммасига кенг очиб қўйиш керак. Ақли ҳуши жойида бўлган одамлар у ердан ўзларига лойиқ ишни топиб оладилар. Бошқалари ҳалок бўлишади. Жамиятимизнинг қонуни шундай.

Сукунат чўкди. Ҳамма жилмайиб турарди.

— У ерда етишмайдиган бирдан-бир нарса ҳосилдор ер,— деб тўсиндан гап бошлаб қолди Дюруа. У ўз товушини биринчи марта эшитаётган кишидай овозига ажабланиб қулоқ осди.— Ҳосилдор ерлар Францияда қанчалик қиммат бўлса, у ерда ҳам шунақа қиммат. Бунақа жойларни парижлик бойлар сотиб олишмоқда. Сармоя ишлатишни фойдали деб билишмоқда. Йўқчиликдан безиб борганларнинг кўпчилигини эса, сувсиз унумсиз чўлларга сиқиб чиқаришмоқда.

Мана энди ҳамма унга қаради. У ўзининг қизариб кетаётганлигини сезд.

— Сиз Жазоирда бўлганмисиз?— сўради Вальтер.

— Шундай,— жавоб берди Дюруа.— Мен у ерда икки йилдан ортиқ турганман, учала вилоятни ҳам бориб кўрганман.

Норбер де Варен дарҳол Морелни бир чеккага йиғиштириб, Дюруадан жазоирликларнинг урф-одатлари ҳақида суриштира кетди, у бир офицер билан гаплашган экан, айрим гапларни ўшандан эшитган экан. У Дюруадан Саҳройи Кабирнинг энг жазира, сувсиз қисмида вужудга келган кичкинагина араб республикаси — Мзаб ҳақида гапириб беришни сўради.

Дюруа Мзабга икки марта борганди, мана энди кези келганда Мзабнинг ажойиб-ғаройиб томонлари ҳақида жонжон деб гапириб бера бошлади. Мзабда ҳар томчи сув олтин ҳисобида баҳоланар экан. Унинг одамлари жамоа ишларида фаол қатнашиб, савдо-сотик муомаласида дунёдаги энг маданий халқлардан ҳам инсофлироқ эканлар.

Майнинг кайфи, ўтирганларга ёқиш иштиёқи унга далда бўлди. Энди у мақтанчоқлик билан берилиб сўзларди: полкда эшитган латифаларидан, урушда бўлиб ўтган ҳангомалардан ҳикоя қилди; араблар турмушига онд айрим сарсаларни ўзича тушунтириб ўтди. У заъфарондай сарлаган, ташир, овлоқ, кўримсиз, ҳамма нарса офтоб тифида ўхшашлиги кетган бу ўлкани ўтирганлар тузукроқ тасав-

вур қилсинлар деб, бирмунча чиройли гапларни ҳам ишла-тиб юборди.

Хонимлар ундан кўзларини узишолмасди. Вальтер хоним одати бўйича сўзларни чўзиб деди:

— Сизнинг хотираларингизни бир қанча чиройли очерк қилса бўларкан.

Қария Вальтер дарҳол ойнакнинг тепасидан йигитга кўз ташлади, у бировнинг юзини тузукроқ кўрмоқчи бўлса доим шундай қиларди. Овқатларга эса одатда ойнак тагидан назар ташларди.

Форестье қулай фурсатни қўлдан бергиси келмади:

— Муҳтарам устоз, бугун сизга Дюруа ҳақида гапириб берган эдим, уни менга сиёсий ахборот тўплаш юзасидан ёрдамчи қилиб тайинласангиз дегандим. Марамбо биздан кетиб қолгандан бери менинг шошилиш ва яширин маълумот топиб келадиган одамим йўқ. Газета бундан зиён кўряпти.

Вальтер шу заҳоти жиддий тортди ва ойнакларини кўтариб қўйиб Дюруанинг кўзларига тик боқди.

— Жаноб Дюруа, шубҳасиз, бошқачароқ бир ақл соҳиби экан,— деди у.— Агар у кишига эртага соат учда мен билан суҳбатлашиш маъқул келса, биз бу ишни ҳал қиламиз.

Бир муддат жим қолгач, у бевосита Дюруанинг ўзига қарата деди:

— Ҳозирча бизга Жазоир ҳақида икки-учта ўқимишли очерклар ёзиб беринг. Хотираларингизни баён қилиб чиқинг-да, кейин ҳозиргина гапириб берганингизга ўхшатиб, уларни мустамлакани ўзлаштириш масалалари билан боғлаб юборинг. Улар газетада долзарб бир пайтда босилиб чиқади. Айни муддао. Уйлайманки, газетхонларимиз ҳам мамнун бўладилар. Лекин шошилиш керак! Биринчи мақола менга эртага керак, жуда бўлмаганда, индинга. Палатада фикр алмашув тугамасдан бурун биз бу масалага авомнинг диққатини жалб қилишимиз зарур.

— Мана, сизга чиройли сарлавҳа ҳам топилди: «Африка ўқчисининг хотиралари»,— деб қўшимча қилди Вальтер хоним одамни маҳлиё қилиб қўядиган, ўзига ғоятда ярашган виқор билан,— тўғрими, жаноб Норбер?

Шуҳрат тожини жуда кеч кийган қари шоир ҳаваскорларни ўлгудай ёмон кўрар, улардан чўчирди. У қуруққина қилиб деди:

— Сарлавҳа, чиндан ҳам жуда ажойиб, лекин шарт шуки, сарлавҳанинг таги ҳам унга яраша бўлиши керак.

Энг қийин жойи ҳам ўзи шу. Услуг — музикада мос овоз топиш билан тенг нарса.

Форестье хоним Дюруага меҳрибон, мурувватли, ҳамдард бир нигоҳ билан боқиб турар, унинг қарашларидан «Сенга ўхшаганлар айтганларининг устидан чиқишади», деган маънони уқиш мумкин эди. Де Марель хоним унга бир неча маротаба ўгирилиб қаради, унинг қулоқларидаги биллур шаффоф сув томчиси янглиғ титраб, узилиб турарман деб турарди.

Қизча бошини тарелкага энгаштирганча жимгина, осуда бир алфозда ўтирарди.

Бу орада лакей стол атрофини айланиб, ҳаворанг қадаҳларни иоганнисберг билан тўлдирди. Шундан сўнг Форестье Вальтерга таъзим қилди-да, қадаҳ кўтарди:

— «Француз ҳаёти»нинг гуллаб-яшнаши учун!

Ҳаммалари хўжайинга таъзим ва қуллуқ қилдилар. Вальтер кулимсирар, Дюруа эса ишлар жўнашиб кетганидан маст, қадаҳни бир кўтаришда сипқариб ташлади. У ҳозир бир хум май бўлса ичадиган, бир бузоқнинг гўшти бўлса еб юборадиган, бир арслон дуч келса, тап тортмай саранжом қиладиган аҳволда эди. У ўзида фавқулодда зўр бир куч уйғонганлигини сезмоқдайди, унда синдириб, букиб бўлмас азму қарор бош кўтарган, қалби ёрқин орзу-умидлар билан тўлиб-тошганди. У мана бу одамларнинг ичида ўз кишиси бўлиб қолди, ўз мавқеи ва ўз ўрнига эга бўлди. У одамлар юзига тик, бениҳоя дадил қарай бошлади ва ниҳоят, у ёнидаги хонимга гап қотишга журъат этди:

— Зирагингиз ғоятда гўзал экан, хоним афандим, мен бунақасини сира ҳам кўрмагандим!

Хоним табассум билан унга қаради:

— Билурни тилла ишга осиб қўйсам, қандай бўларкин деб ўзим ўйлаб топдим. Уни худди шабнам томчиси деб ўйлаш мумкин, тўғрими?

Ўз журъатидан ўзи лол қолган Дюруа яна аҳмоқона бир гап айтиб қўймай деб, секин деди:

— Жуда ноёб исирға, лекин сизнинг қулоғингизгина унинг чиройини очиб турганга ўхшайди.

Хоним унга шундай миннатдор назар боқдики, одатда аёлларнинг бундай қарашлари одамнинг юрак-юрагигача ларзага солиб юборади.

Дюруа ўгирилиб қараб, яна Форестье хонимнинг кўзига кўзи тушди: у ҳамон йигитга мурувват билан боқар, лекин ҳозирги қарашида шўхлик ва рағбатлантириш маъноси бордай эди, ҳар ҳолда, Дюруага шундай бўлиб туюлди.

Энди эркаклар ҳаммалари баравар гапира кетишди, улар қўлларини паҳса қилиб силкитишар, овозлари ҳам хийла баландроқ чиқмоқда эди: ер ости темир йўлининг улуғвор режалари муҳокама қилинмоқда эди. Гап ширинликлар еб бўлишган чоғдагина ниҳоясига етди, ҳаммалари Парижда алоқа воситалари имиллаб ҳаракат қилиши, конькаларнинг ноқулайлиги, омнибуслардаги тартибсизлик ва извошчиларнинг қўполигидан шикоят қилдилар.

Кейин барчалари кофе ичгани меҳмонхонага ўтдилар. Дюруа ҳазилнамо алфозда қўлини қизчага таклиф этди. У маликалар мисол ташаккур билдириб, оёқ учида турди-да, қўлини ўз йигитининг қўлигига тиқди.

Меҳмонхона Дюруага яна худди гулхонага ўхшаб кўринди. Хонанинг қайси бурчагига қараманг, баланд пальма дарахтлари шифтга қадар бўй чўзиб, япроқларини атрофга чиройли ёйиб ташлаган, гўё хона узра яшил бир амома ҳосил қилган эди.

Каминининг икки ёнида худди икки устундай бўлиб каучук дарахтлари ўсган, уларнинг ям-яшил узунчоқ япроқлари бир-бирига қалашиб кетган эди. Фортепьяно устида эса аллақандай иккита номаълум бутача ўсиб турар, уларнинг бири ним қизғиш, бошқаси оппоқ эди, улар сададай гуж бўлиб, шамалоқдай гуллаб ётар, ясаб қўйилган сунъий гулга ўхшаб туюлар, тирик гул бунчалар чиройли бўлиши мумкин эмасдай эди.

Меҳмонхонанинг ҳавоси тоза, у илғаб олиш қийин бўлган бетимсол, майин ва нозик муаттар ҳидлар билан тўлганди.

Дюруа энди бутунлай ўзини ўнглаб олди, у бемалол хонани кўздан кечира бошлади. Хона унчалар катта эмасди: ўсимликлар ва гуллардан бўлак бу ерда одамни қойил қолдирадиган ҳеч нарса йўқ эди, бироқ бунда сиз ўзингизни бемалол, худди уйда ўтиргандай ҳис қилишингиз мумкин эди. Бунда ҳамма нарса ҳордиқ чиқаришга чорлар, одамни тинчлантирар эди. Хона сизни ўзининг сокин ва шинамлиги билан ром қилиб олар, ўзига тортар, жисмингизни эркалаб, юмшоқ бир муҳитга чўмдирар эди.

Деворларга қадимий оч бинафшаранг мато тортилган, матонинг ўзига ипакдан заъфарон читтигуллар чатилганди. Эшикларда қалин оч мовий дарпардалар осилиб турар, уларда қизил ипак билан тикилган чиннигуллар очилиб ётарди. Тўғри келганча ўрнатилган мебеллар — катта-кичик шезлонглар, ғалати ҳайҳотдай ва мўъжазгина ўриндиқлар, ёстиқлар аксар Людовик XVI давридагига ўхшаш

ипакларга чирмалган, қолганлари арғувоний чизиқлар тортилган заъфар кимхоб билан қопланганди.

— Жаноб Дюруа, кофе ичасизми?

Форестье хоним ҳамон ўша дилбар такаллуф ва табасум билан унга кофе тутди.

— Раҳмат, хоним, ташаккур.

Дюруа кофени олди. У қизча узатган ликобчага хавотир ичида энгашиб кумуш қисқичлар билан қанд олар экан, хоним унга аста шивирлади:

— Вальтер хонимга бепарво бўлманг.

У бунга жавобан бирон нарса деб улгурмай, жувон ундан йироқлашди.

У тагин бехос гиламга тўкиб юбормай деб чўчиб кофени шоша-пиша ичиб юборди, шундан кейин енгил тин олиб, янги хўжайиннинг хотини ёнига бориш, у билан суҳбатда бўлиш пайида бўла бошлади.

Шунда у столдан анча олисда ўтирган Вальтер хоним қўлидаги бўшаган чинни идишни қаерга қўйишини билмай турганлигини кўриб қолди. Дюруа шаҳдам унинг қошига юриб борди:

— Ижозат этинг, хоним.

— Ташаккур.

Дюруа идишни обориб қўйиб, яна хонимнинг ҳузурига қайтди.

— Мен саҳрода юрган кезларимда «Француз ҳаёти» одамга қанчалар таскин берганлигини билсангиз эди, хоним! У чиндан ҳам, Франциядан узоқда юрган чоғларда ўқиш мумкин бўлган бирдан-бир газета, чунки у ҳаммадан кўра қизиқарлироқ, ўткироқ ва кўпчиликнинг дидига мос келадиган газеталардан. Ундан истаган нарсангизни ўқиш билиб олишингиз мумкин.

Вальтер хоним қуруққина такаллуф билан жилмайиб қўйди.

— Менинг эрим замона талабларига жавоб берадиган газета чиқариш учун жуда кўп тер тўкди,— деди у ғурур билан.

Улар суҳбатлаша кетишди. Дюруа бачкана бўлса ҳам, лекин баҳузур гаплашиш йўлини биларди; унинг овози ғоятда ёқимли, қарашлари бениҳоя жозибали, мўйловларида эса аллақандай ўзига ром қилиб оладиган бир сеҳр бор эди. Бу мўйловлар жуда чиройли, майин, қуюқ, олтиндай товланиб турар, юқорига қайрилиб турган учлари эса малларанг тусда жилваланарди.

Париж ва унинг атрофлари, Сена соҳиллари, ёзги эрмаклар, курортлар,— бир сўз билан айтганда, тинмай валақ-

лаб ўтириш мумкин бўлган одми нарсалар ҳақида гаплашишди.

Уларнинг олдига қадаҳда ликёр кўтарган Норбер де Варен келган эди, Дюруа камтарлик юзасидан нари кетди.

Де Марель хоним Форестье хоним билан гаплашиб бўлгач, уни ўз ҳузурига чақирди.

— Шундай қилиб, сиз ўз бахтингизни журналистлик ишида синаб кўрмоқчимисиз?— сўради у тўсиндан.

У ўз режалари ҳақида у-бу деган бўлди, кейин ҳозиргина Вальтер хоним билан қандай гаплашган бўлса, шу йўсинда суҳбатлаша бошлади. Бироқ, энди у нима ҳақда сўзлашишни боягидан яхшироқ билар, ўзига ишонч билан гапирар, яқингинада бошқадардан эшитиб олган гапларни ҳам худди ўзиникидай қилиб сўйлар эди. Сўйлаётганда у хонимнинг кўзларига тик боқар, бу билан сўзларининг салмоғини ошираётгандай бўларди.

Де Марель хоним ўз навбатида унга бир қанча латифалар айтиб берди. Одатда ўзининг нозик зеҳли эканлигини биладиган ва суҳбатдошини зериктирмасликка ҳаракат қиладиган хотинларгина мана шундай дилдорлик билан бийрон гаплашадилар. Хоним борган сари очилиб, талтайиб гаплашар, Дюруанинг снгларига қўлларини теккизиб қўяр, бўлар-бўлмасга шивирлашга тушар, четдан қараган одамга улар жуда нозик суҳбат қургандек бўлиб кўринадилар. Дюруа ўзига очиқдан-очиқ мойил бўлиб ўтирган жувоннинг олдида қаттиқ ҳаяжонланмоқда эди. Шу сабабданмикин, у жувонга ҳозирнинг ўзидаёқ, шу заҳотиёқ садоқатини намойиш этишни истар, нимадандир уни ҳимоя қилгиси келар, унга яхши кўрингиси келар, яхши томонларини кўрсатгиси қистарди, у жувоннинг гапларига жавоб беришга шошилмас, бу унинг фикри ёди тамом бошқа нарсада эканлигини кўрсатиб турарди.

Кутганиданга, де Марель хоним қизини чақирди:

— Дедина! — қизча олдига келгач, унга деди:

— Бу нарса ўтир, болажон, ойнанинг олдида шамоллаб қолавер.

Дедина жуда ҳам қизчани ўпиб қўйгиси келди, гўё уни ўзининг ҳузуринида онасини ўпадигандай эди.

— Менга бир ўпиб қўйсам майлими, мадемуазель? — бу сўзларни билан оталарча сўради Дюруа.

Келинчани ҳайрат тўла кўзлари билан боқди. Де Марель хоним кулаганича деди:

— Бу нарса ўтир, бугунча майли, ижозат, лекин иккинчи марта «демадемуазель» деб айт.

Дюруа ўтирди ва қизчанинг қўлларидан тутиб тиззасига ўтқизди, лабларини унинг тўлқинланиб ётган майин сочларига босди.

Онаси ҳайрон қолди:

— Буни қаранг-а, ўтиришини! Ё тавба! У кўпинча фақат аёлларгагина ўпичга рухсат берарди. Сизнинг жодуингиз бор экан, жаноб Дюруа.

Дюруа дув қизариб кетди ва индамай қизалоқни бир тиззасида чайқата бошлади.

Форестье хоним уларнинг олдига келиб ҳайронликдан чапак чалиб юборди:

— Ўзимнинг кўзимми шу? Лорина ҳам қўлга ўрганибди-ку! Ажойиб!

Оғзига сигара солган Жак Риваль улар томонга кела бошлади, шунда Дюруа беҳос бирон гап айтиб бутун ишнинг пачавасини чиқариб қўймай деб, ўрнидан туриб хайрлаша бошлади.

У таъзим қилиб, хонимлар қўлини оҳиста сиқар, эркаклар билан мардона қўл олишарди. Хайрлашаркан, у бир нарсани сезд: Жак Ривальнинг сўхта ва қайноқ қўллари унга дўстона жавоб қайтарди. Норбер де Вареннинг нам тортган совуқ бармоқлари Дюруанинг панжасидан илондек сирғалиб ўтди, Вальтернинг қўли эса муздек, латта каби юмшоқ, жонсиз, ифодасиз эди, Форестьенинг қўллари эса ипакдай майин, иссиққина экан. Дўсти унинг қулоғига шипшиди:

— Эртага соат учда, эсингдан чиқмасин.

— Йўқ, йўқ, албатта келаман.

Дюруа шунчалар хурсанд бўлиб кетган эдики, зина олдига чиққанда ундан чопиб ҳатлаб тушгиси келди ва у ҳатлаб-ҳатлаб пастга тушди, лекин учинчи қаватда ойнадан чопиб тушаётган жанобни кўриб қолиб уялди ва тўхтади, гўё жиноят устида қўлга тушган одамдай сезд: ўзини.

Дюруа аксига узоқ қараб турди, кейин бу қадар хушқомат, келишган йигит эканлигидан хурсанд бўлиб, ойнадаги ўз аксига жилмайиб қўйди-да, гўё у билан хайрлашаётгандай бел букиб таъзим қилди, таъзим гўё муҳтарам бир зотга берилганга ўхшарди.

### III

Жорж Дюруа кўчага чиққач хаёлга толди: у бир қарорга келолмасди. Унинг шаҳар бўйлаб кезгиси, орзу-хаёлларига эрк бергиси, келажак режаларини тузгиси, юм-

шоқ тун ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олгиси келарди, бироқ Вальтер айтган мақола унинг калласидан кўтарилмас, тишимсиз безовта қилиб турарди, шунинг учун ҳам уйга қайтиб, пайсалга солмай ишга ўтиришга аҳд қилди.

У чекка хиёбонлар ҳалқасидан илдам юриб ўтди-да, кейин ўзи турадиган Бурсо кўчасига бурилди. У йигирмага яқин ишчи ва хизматчиларнинг оилалари яшайдиган етти қаватли уйнинг битта хонасини ижарага олганди. У ифлос, ахлат ва чиқиндилар, папирос қолдиқлари, парча-парча қоғозлар сочилиб ётган зиналардан шағам гугурт ёқиб юқорига кўтариларкан, кўнгли ёмон ижирғаниб борар, бу ердан шу заҳотиёқ кўчиб кетгиси ва анов бадавлат одамлар яшайдиган озода, гиламлар тўшалган хоналарда истиқомат қилгиси келар эди. Бу ер эса овқат қолдиқлари, ҳожат жойларининг оғир қўланса исига тўлган, қоқилмаган, артилмаган чанг, ғубор, моғор ҳиди анқир, бу бадбўй ғуборни кўтариб юбора оладиган куч дунёда йўққа ўхшарди.

Олтинчи қаватда жойлашган унинг хонасидан Ғарбий темир йўлнинг улкан хандақлари кўзга ташланар, Батиньоль вокзалига етмасдан туннель тугар ва туннелнинг оғзи тубсиз ўпқон каби қорайиб кўринарди. Дюруа деразани очиб юборди ва занглаган темир панжарага суянди.

Бояги чуқур хандақнинг тагида худди нотаниш бир махлуқнинг йирик очилган кўзларига ўхшаш учта қизил сигнал чироқлари ёниб турар, уларнинг орқасида яна шундай чироқлар бўлиб, кейин улар борган сари кўпайишиб кетарди. Гудок садолари дам калта, дам узоқ янграб, тун қўйини зириллатиб юборар, ўқтин-ўқтин Аньер тарафдан паровозларнинг овозлари базўр қулоққа чалиниб қоларди. Гўё паровозлар эмас, одамлар бир-бирларини чақираётганга ўхшарди. Мана, ўша овозларнинг бири шитоб билан яқинлашиб кела бошлади, унинг ёрдамга чорлагандай чинқириғи дам сайин зўрайиб, кўп ўтмай улкан сариқ чироқ кўринди, кейин оламини шовқин-сурон, тарақа-туруққа тўлдириб поезд ўтиб кетди. Бир-бирига уланган узундан-узоқ вагонларни туннель бирма-бир ўз комига торта бошлади. Дюруа томоша қилиб турди.

— Қани, энди ишга! — деди у ўзига-ўзи ва чироқни столга қўйиб, ёзишга ўтирмоқчи эди, шунда хат ёзадиган қоғоздан бошқа қоғози йўқлигини билиб қолди.

Ҳечқиси йўқ, почта қоғозининг ўртасини очиб ўшанга ёзиш мумкин. У қўлига перо олди-да, ҳафсала билан чиройли қилиб сарлавҳа қўйди:



## АФРИКА УҚЧИСИНИНГ ХОТИРАЛАРИ

Кейин биринчи жумлани ўқий бошлади.

У қўлини чаккасига тираб, олдидаги оппоқ қоғозга диққат билан тикилганча ўтирарди.

Нимани ёзади? У зиёфат пайтида ўзи ҳикоя қилган нарсаларнинг биронтасини, на бир латифа ва на бир бўлган воқеани эслай олди, барини унутибди. Тўсиндан хаёлига ярқ этиб бир жумла келди: «Бу 1874 йил май ойининг ўрталарида, ҳолдан тойган Франция машъум йилнинг машаққатларидан эндиgina нафас ростлаб келаётган бир пайтда рўй берган эди...»

Дюруа шуларни ёзди-ю, тўхтаб қолди: бу жумлани кейинги воқеалар денгизга чиқиш, саёҳат, илк таассуротлар билан қандай боғлаб юборишни билмай турарди.

Ун минутлардан кейин кириш қисмини эртага ёзарман, ҳозирча Жазоирни тасвирлаб кетаверай деган фикрга келди.

— «Жазоир — оппоқ шаҳар...» — деб бошлади у, бироқ шундан нарига ўтолмади. Унинг тасавурида яна чиройли, шинам ва озода, япасқи томли ўйлар, тоғ бағри бўйлаб денгизга қараб жилғадек буралиб тушадиган чингилнинг шаҳарча гавдаланди, бироқ у кўрганлари, бошдан кечирганларини қоғозга тушириш учун сўз тополмасди.

Узоқ кучангандан кейин яна: «Шаҳарнинг ярим аҳолиси араблар...» деган сўзларни қўшди. Кейин у перони улоқтириб, ўрнидан турди.

Ётилавеганидан ўртаси чўнқир бўлиб қолган энсизгина темир каравотда унинг кунда киядиган эскириб кетган, оҳори тўкилган кийимлари гижим-гижим бўлиб ётар, баайни ўликхонадан чиққан иркит увадаларни эслатарди. Унинг бирдан-бир юмшоқ цилиндри эса, кажав ва креслода тўнтарилган ҳолда худди садақа тилаётганга ўхшаб ётарди.

Деворларга ёпиштирилган, ҳаворанг гулдасталар тасвири туширилган қоғозлар хунук эски доғ-дуғлар билан қопланган эди. Доғлар эзиб ташланган канадан ёки сачраган мойдан қолганми, билиб бўлмас, бир қарасанг, ёғли бармоқ изларига, бир қарасанг, тосдан сачраган совун кўпикларига ўхшар, уларни бир-биридан ажратиб олиш қийин эди. Ҳамма нарсадан ночор қашшоқликнинг, Париж мебелли хоналарига хос қашшоқликнинг нуқси келиб турарди. Шунда Дюруанинг юрагида ўзининг

бу муфлисона ҳаётига қарши ғазаб аланга олди. Бу аҳволдан тезроқ қутулиш керак, эртанинг ўзида бунақа ғариб турмушни бир чеккага улоқтириб ташлаш зарур, деб ўйлади у.

Шу аснода бирдан яна ишга ўтиргиси келиб қолди на столга ўтириб Африканинг дарвозаси бўлмиш гўзал Жазоирнинг таърифига мос сўзлар излай бошлади, бу — киши қадами етмаган, сирли маъво, бу — кўчманчи араблар ва ҳали дунёга номи номаълум негр қабилалари яшайдиган мамлакат, бу — ҳали ўрганилмаган, доимо ўзга ажиб бир жозибаси билан тортиб турадиган хаёлий мамлакат, у ерлардан бизнинг шаҳар боғларига онда-сонда худди эртақлардагидай фусункор ва ғаройиб махлуқотларни олиб келтиришади: товус деб аталадиган анвойи товуқлар, ақл бовар қилмайдиган даражада нозик ва нафис гизол деб аталадиган эчкилар, турқи гоятда хунук жирафалар, улуғвор туялар, даҳшатли маймунлар, бадбашара қаркидонлар ва ниҳоят, одамзоднинг кўрқинчли қардошлари — гориллалар шу мамлакатдан, Африкадан келтирилади.

Дюруа шу тобда тиниқ фикрлолмай турарди, у эҳтимол, буларни оғзаки бошлаб ҳикоя қилиб бериши мумкин эди, лекин ҳозир қоғозда ифодалаб беришга ожизлик қиламоқда эди. Унинг икки чаккаси лўқиллаб кетди, кўлларини қаттиқ тер босди, қоғоз қаршисида ожизликдан иситмаси кўтарилган ҳолда у яна ўрнидан туриб кетди.

Дард устига чипқон дегандай, бугун кечкурун қоронкул ташлаб кетган, кирчи хотинга тўланадиган пул қоғозини кўриб дунё кўзига қоронғи кўринди. Ўзига бўлган ишонч ҳам, келажак орзу-хаёллари ҳам, хурсандчилиги ҳам бир зум ичида барбод бўлди. Тугади, у одам бўлмади. У ўзига резги, лаб-лунжи осилган салоҳиятсиз, ҳеч кимга кераги бўлмаган, қашшоқликка маҳкум бир одам деб қарай бошлади.

У яна дераза олдига келди — шу он унинг кўзлари туннель ичидан даҳшатли ваҳима кўтариб чиқиб келаётган поездга тушди. Поезд далалар ва водийлардан ўтиб денгизга томон борарди. Поезд ортидан қараб қоларкан, Дюруа ўзининг ота-онасини эслади.

Ҳа, поезд уларнинг уйларидан бир неча чақирим наридан ўтиб кетарди. Кантле қишлоғига кираверишда, кейин Сена водийси билан Руаннинг юқорисида — адирнинг тепасидаги уйча Дюруанинг кўз ўнгида гавдаланди.

Дюруанинг ота-онаси кичикроқ бир қовоқхона очиб,

унга «Хушманзара» деб ном беришган, дам олиш кунлари Руан атрофларидан келган одамлар бу ерда овқатланишарди. Уғлимиз ўқиб катта одам бўлсин деб, чол-кампир уни коллежга беришди. Жорж ўқишни тугатди-ю, лекин бакалаврлик имтиҳонларини топширмасдан ҳарбий хизматга кирди: у офицер, полковник, генерал бўлишни кўнглига тугиб қўйган эди. Бироқ беш йиллик муддат тугамаёқ ҳарбий хизмат бутунлай меъдасига тегиб кетди, у Парижда дурустроқ бир ишнинг бошини тутишни кўзлай бошлади.

Мана, ниҳоят, мажбурий хизмат муддатини ўтаб бўлгач, бу ерга келиб жойлашди. Ёнимизда қол, деб худонинг зорини қилган ота-онасининг қийин-қистовларига ҳам қарамади. У ўз саодатли юлдузига ҳамон ишонарди, бир кунмас бир кун ғалабага эришаман, тақдирнинг ғилдирагини ўз раъиймга кўра юритаман деб ўйлагани ўйлаган эди.

Гарнизонда хизмат қилиб юрган кезлари у анчагина ишқий можароларни бошидан кечирганди. У енгил-елпи муомалалардан ташқари юқорироқ доирадаги хотинлар билан ҳам алоқа боғлаган, молия инспекторининг қизини йўлдан урган, уни жинни қилиб қўяёзган, бундан ташқари мухтор вакилнинг хотини унинг кетишидан хабардор бўлгач, ўзини қўярга жой тополмай, денгизга ташламоқчи бўлган эди.

Уртоқлари уни: «Пихини ёрган туллак, тегирмонга тушса, бутун чиқади», деб юришарди. Шунинг учун ҳам у ўзига-ўзи: бўлти, устаси фаранг, муғомбир бўлганим бўлсин, деб сўз берган эди, Африка гарнизонларида юлғичлик, кафандўзлик, фирромлик ва ҳаром бойлик орттириш одат тусига кириб кетганди, у мана шуларнинг барини ўзлаштирган, айни замонда, ҳарбий киши шарафи, бачкана шуҳратпарастлик ва жўмардлик сингари ҳислатлар ҳам қон-қонига сингиб кетганди. Шулар ва унтер-офицерларнинг жасорати ҳақидаги уйдирмалар унинг онгида қаттиқ ўрнашган эдики, оқибатда, унинг юраги уч қаватли қутичага ўхшаб қолган, воқеан, ундан исталган нарсани топиш мумкин эди.

Лекин унда мақсадга етиш истаги кучли эди.

Дюруа ўзи сезмаган ҳолда хаёл суриб кетди. Ҳар куни кечқурун у мана шундай хаёлга чўмиб қоларди. Хаёллари уни ажойиб-ғаройиб ишқий саргузаштларга етаклар ва шу саргузашт туфайли барча тилаклари рўёбга чиқар эди. У кўча-кўйда биронта катта банкир ёки амалдорнинг қизини учратиб қолади, уни бир қарашда

ўзига асир қилади ва унга уйланади. Дюруа инидан ташқарига отилган семиз қуёндай туннелдан югуриб чиққан ва депога тин олиш учун шитоб билан учган паровознинг қулоқни қоматга келтирувчи чинқирғидан ўзига келди.

Шу он унинг кўкрагида милтираб турган ноаниқ, лекин қувончли бир умид яна қанот ёзди, шунда у хаёлларда ардоқланган, нотаниш гўзал париваш яшайдиган аллақасқларга — қоронғилик сари ғойибона ўпич йўллади, бу интизор кутилган, омад сари йўлланган ўпич эди. Кейин у деразани беркитди, ечина бошлади. «Ҳечқиси йўқ, — деб ўйлади у, — эрталаб туриб хаёлимни жойига қўйиб ишга ўтираман. Ҳозир бошим ғувиллаб турибди. Сал кўпроқ ичиб қўйганга ўхшайман. Бунақада ишлаб бўлмайди».

У ётди, чироқни ўчирди ва шу заҳоти ухлаб қолди.

У барвақт уйғонди, одатда бир нарсани эҳтирос билан кутганлар ёҳуд бирон қаттиқ ташвиш билан юрганлар мана шундай эрта турадилар — каравотдан сақраб туриб деразани очиб юборди, буни у бир ҳўплам тоза ҳаво ичиш деб юритарди.

Темир йўл хандагидан наридаги Рим кўчасида жойлашган уйлар кўтарилиб келаётган офтоб нурларида ярқираб кўринар, улар худди оппоқ тонг нуридан яратилганга ўхшарди. Унг томонда Аржантейл тепалари, Сануа чўққилари ва Оржемон тегирмонлари элас-элас кўзга ташланар, улар енгил оч мовий туман билан чулганган, худди уфқ узра ҳарир, парпироқ рўмол ташлангандек эди.

Дюруа узоқларга ҳавасланиб термилиб турди. «Бунақа кушларда у томонлар жуда ҳам чиройли бўлиб кетса керак», деб пичирлади у. Кейин зудлик билан ишга ўтириш кераклигини эслаб қоровулнинг ўғлини чақирди-да, унга ўн су бериб, идорамга бориб касал бўлиб қолди деб айтиб кел, деб юборди.

У столга ўтирди, перони сиёҳга ботирди, қўли билан даҳанини тираб ўйга чўмди. Лекин қанча уринмасин, фойдаси бўлмади, миясига тузукроқ бир фикр келмади.

Бироқ у шаштидан тушмади. «Ҳечқиси йўқ, — деб ўйлади у, — бу ишга кўникиш керак. Ҳамма ҳунарга ўхшаб буни ҳам ўрганиб олиш мумкин. Менинг илк қадамларимга биров ёрдам бериши керак. Форестьенинг олдига бориб келай-чи, у мени бирпасда керакли изга солиб юборади».

У кийинишга тутинди.

Кўчага чиққандан кейин Форестьелар кеч туришса керак, каллаи саҳарлаб бориш ўнғайсиз, деган хаёлга

борди ва бир оз хиёбонларни айланиб туришга қарор берди.

У сув сепилиб муздек қилиб қўйилган Монсо боғига кирди, соат ҳали тўққиз ҳам бўлмаганди.

Скамейкага ўтириб яна ўз орзу-хаёлларига берилди. Нарироқда башанг кийинган бир йигит нари-бери юриб турар, афтидан кимнидир кутаётганга ўхшарди.

Мана, ниҳоят, унинг кутган одами келди, шляпада, юзига тўр тортилган, у тез-тез юриб йигитнинг олдига борди, қўл бериб кўришди, кейин уни қўлтиқлаб олди, сўнг улар узоқлашиб кетдилар.

Шунда Дюруанинг муҳаббатга ташна қалби гур этиб ёниб кетди. Бу муаттар, ўта нозик ва нафис ишқий кечинмаларга бўлган чанқоқлик эди. У ўрнидан туриб, юриб кетди, Форестьени ўйлади. Роса омади чопган экан унинг!

Дюруа уй олдига келганда, дўсти кўчага чиқиб келаётган экан.

— Э, ўзингмисан? Мунча эрта турмасанг? Нима қилди?

Дюруа уни кўчада учратганидан қисиниб минғирлади:

— Мана шу... мана шу... ҳеч мақолани эплаштиролмаяман, Жазоир ҳақидаги мақолани, эсингдами, жаноб Вальтер менга айтган мақола? Илгари ҳеч ёзиб кўрмаган эдим. Буниям эплаган қилар экан. Ўрганиш керак. Мен тезда қўлим ўрганиб кетишига ишонаман, лекин нимадан бошлашимни билмай турибман. Айтадиган гапим кўп, бироқ уларни ифодалаб беролмаётибман.

У ўнғайсизланиб жим бўлиб қолди. Форестье унга муғомбирона жилмайиб қараб турарди.

— Бошимдан ўтган.

— Менимча, ҳаммада ҳам шунақа бўлади шекилли,— дея илиб кетди Дюруа.— Шунинг учун ҳам сенинг олдинга, илтимос... оғир пайтда ёрдам берарсан деб илтимос қилиб келдим... Сен мени бирпасда изга солиб юборасан, гапни нимадан ва қандай бошлашни кўрсатиб берасан. Мен учун бу стилистикадан фойдали дарс бўларди, бир ўзим эплолмаяман.

Форестье ҳамон шўх жилмайиб турарди. У ўз қадрдон ошнасининг елкасига бир урди-да, деди:

— Хотинимнинг олдига бор, бу иш унинг қўлидан ҳам келади. Мен кўзини пишיתיб қўйганман. Ҳозир бандман бўлмаса жоним билан сенга ёрдам берардим.

Дюруанинг юраги бирдан пўкиллади: у иккиланиб турар, нима қилишини билмасди.

— Каллаи саҳардан уни қандоқ безовта қиламан!

— Ҳечқиси йўқ. У ўрнидан турган. Менинг кабинетимда ўтириб мақолаларимни тартибга туширяпти.

Дюруа ҳамон уйга киришга иккиланмоқда эди.

Иўқ... илтимосим йўқ...

Форестье унинг елкасидан тутиб, эшик томонга итарди.

Бораверсанг-чи, афанди, бор, боравер! Менинг яна тўртинчи қаватга чиққим йўқ, илтимосимни унга ўзинг айтсанг ҳам бўлаверади.

Ниҳоят, Дюруа боришга шайланди.

— Хўп, бўлмаса, раҳмат сенга, кетдим. Сен мени зўрлаб юборганингни унга айтаман.

— Ҳа, ҳа, хотиржам бўл, у сени еб қўймайди. Муҳими, соат учда келиш эсингдан чиқмасин.

— Йўқ, йўқ, эсимда.

Форестье шахдам қадамлар билан жўнаб кетди. Дюруа ўса, қандай қабул қиларкин, деб ташвишланиб, аста-секин юқорига кўтарилди бошлади, йўл-йўлакай, гапни нимадан бошлаш кераклигини ўйлаб борди.

Эшикни хизматкор очди. У кўк фартук тутиб олган, қўлида пол артадиган чўткаси бор эди.

— Жаноб Форестье уйда йўқлар,— деди у саволни кутиб ўтирмасдан.

— Форестье хонимдан сўранг-чи, мени қабул қила олармикинлар,— деди Дюруа,— айтингки, унинг олдига мени эри юборди. Мен ҳозир уни кўчада учратувдим.

Дюруа жавоб чиқишини кута бошлади. Хизматкор қайтиб келиб, ўнг томондаги эшикни очди-да, деди:

— Форестье хоним сизни кутмоқдалар.

Хоним ёзув столи олдига қўйилган креслода ўтирган экан. Чингилнинг хонанинг чор атрофи қора ёғочдан ишланган жавонлар узра тартиб билан терилган китобларга тўла эди. Китобларнинг муқовалари қизил, сариқ, кўк, нимпуншти, зангори, ишқилиб барча ранглардан бор эди. Улар қатор терилган жилдларни ташқаридан жуда ҳам чиройли қилиб кўрсатарди.

Форестье хоним ўзининг одатдаги табассуми билан уни қаршилаб, орқасига ўгирилди ва унга қўлини узатди, тўрлар билан тўқилган кенг енги ичидан қўллари елкасига довуз кўришиб кетди.

— Мунча эрта?— сўради у ва қўшиб қўйди: — Таъна қиляпти деб ўйламанг, бир омади савол-да.

— Хоним,— зўрға гап бошлади Дюруа,— мен келмай десам, эрингизни пастда учратиб қолувдим, сира қўймади, боравер деб. Шу қадар хижолатдаманки, нимага келганлигимни айтишга ҳам юрагим бетламай турибди.

Форестье хоним унга қўли билан стулни кўрсатди:

— Утиринг, айтинг, нима гап экан.

У қўлидаги пат қаламни икки бармоғи орасида усталик билан айлангириб ўтирар, унинг олдида ётган ярмигача ёзилган катта варақ Дюруа келиб унга халал берганлигини кўрсатар эди.

У иш столига ўрганганлиги, ишлаган пайтида қийналмаслиги, меҳмонхонада ўзини қандай ҳур тутган бўлса, столга ўтирганда ҳам эркин ўтириб ишлаши, бу унга одат бўлиб кетганлиги аён эди. Унинг пеньюаридан ҳозиргина қилинган эрталабки ясан-тусаннинг ёқимли, тоза бўйлари анқимоқда эди. Дюруа унинг нафис кўйлаги тагидаги ёш, тиниқ, тоза, бўлиқ ва қайноқ жисмини тасаввур қилишга уринар, шу боисдан кўз ўнгида гавдаланаётгандай бўлар эди.

— Қани, айтинг бўлмаса, нима гап ўзи? — Дюруанинг гапиролмай турганлигини кўриб сўради у.

— Биласизми... — бошлади Дюруа ўзини йўқотган кўйи. — Ростданам жуда хижолат бўляпман... Гап шундаки, кеча мен туни билан ўтириб... бугун эса... азондан бери жаноб Вальтер сўраган Жазоир ҳақидаги мақолани ёздим... Лекин ҳеч нарса чиқара олмаяпман... Мен ҳаммасини йиртиб ташладим... Бунақа ишни биринчи марта қилишим, шунинг учун Форестьедан илтимос қилувдим... бу сафар энди у менга ёрдам берсин деб...

Хоним бу сўзлардан қувониб, яшнаб, гул-гул очилиб кетди, жуда мамнун ҳолда кула-кула деди:

— У сизни менга жўнатдимиз?... Жуда соз қилибди-да...

— Шундай, хоним. У хотиним сенга мендан ҳам яхшироқ ёрдам беради... Мен эса, истамовдим, журъат этмовдим. Тушуняписизми мени?

Хоним ўрнидан турди.

— Бу ҳамкорликдан иш чиқадиганга ўхшайди. Сизнинг фикрингиз менга жуда ёқди. Гап шундай: менинг ўрнимга ўтиринг бўлмаса, редакцияда менинг ёзувимни таниб қолишади. Ҳозир сиз билан мақола ёзамиз, мақола бўлганда ҳам зўр мақола! Ниятимиз — йўлдошимиз.

Дюруа ўтирди, перони олди, бир варақ қоғозни олдига қўйиб, ёзишга шайланди.

Форестье хоним тик турганча унинг барча ҳаракатларини кузатиб турди, кейин камин устидан папирос олиб чекди.

— Папироссиз ишлай олмайман, — деди у. — Хўш, нималарни ҳикоя қилиб бермоқчисиз

Дюруа унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Шунин билмаганим учун ҳам бу ерга келдим-да.

— Хўш, майли, унда мен кўмаклашиб юборай. Қайласини ўзим тайёрлайман, лекин менга масаллиқ керак. Дюруа нима дейишини билмай қолди.

— Мен ўз саргузаштимни бир бошдан айтиб бермоқчи эдим... — ботинмай сўйлади у.

Хоним столнинг нарёғига ўтиб, унга рўпарама-рўпара ўтирди ва унинг кўзига тик боқиб деди:

— Ундай бўлса, аввал менга, ёлғиз менга айтиб беринг, тушуняписизми? Шошилмай, ҳеч нарсани тушириб қолдирманг, кейин ўзим керагини танлаб оламан.

Дюруа нимадан бошлашини билмасди, шунда хоним тавба қилаётган кишини сўроққа тутаётган руҳонийга ўхшаб унга саволлар бера бошлади. Саволлари шу қадар аниқ ва равшан эдики, улар Дюруанинг хотирасига туртки бўлди, у унут бўлиб кетган воқеаларни барча тафсилотлари билан эслай бошлади, кўз ўнгида учрашувлар, бир кўрган одамларининг қиёфалари гавдалана бошлади.

У шу тариқа чорак соатлар чамаси ҳикоя қилгач, хоним бирдан уни тўхтатди.

— Энди бошлаймиз. Сиз ўз таассуротларингизни ўртоғингизга сўзлаб бераётгандай бўлинг, бу кўнглингиздаги барча гапларингизни айтаверишингиз учун имконият беради, орада бошқа гапларни ҳам қистириб кетаверасиз, ҳикоянгни табиий ва мароқли чиқишига эришасиз, қани, булар қўлимиздан келармикин, йўқми? Ёзинг:

«Азизим, Анри, сен Жазоир қандай диёр эканлигини билишни истамайсанми? Марҳамат, айтиб бера қолай. Бекорчиликда нима қилишимни билмай, ўзим истиқомат қилаётган ғарибона кулбадан туриб, сенга кундаликларга ўхшаш бир нарса ёзиб юбориш фикрига келдим, унда ўзимнинг бунда кечган ҳаётимни кунма-кун, соатма-соат ҳикоя қилиб бераман. Эҳтимолки, ҳикоям баъзан кўнолроқ чиқар, нима ҳам дердим, бироқ сен уларни таниш хонимларга кўрсатиб ўтирмайсан-ку...»

Хоним ўчиб қолган папиросини ёндириб олиш учун тўхтади, шу заҳоти қитирлаётган патқаламнинг ҳам уни ўчди.

— Давом этамиз, — деди хоним.

«Жазоир — ҳали яхши ўрганилмаган Саҳрои Кабир, Марказий Африка сингари улкан мамлакатларнинг сарҳадада жойлашган французларнинг катта мустамлакасидир.

Жазоир — бу оқ дарвоза, ғаройиботларга тўла бир қитъага олиб кирадиган оппоқ гўзал дарвозадир.

Лекин бу дарвозани кўриш учун аввал унга етиб олиш керак, бу ҳаммага ҳам бирдай ёқавермаслиги мумкин. Менинг чавандозликда қанчалар моҳирлигимни биласан, мен полковникнинг ўзи минадиган отларни совутиб бераман. Бироқ азамат отлик аскар бўла туриб, ёмон денгизчи бўлиш ҳеч гап эмас экан. Буни мен ўз бошимдан ўтказдим.

Полкимизнинг врачлари Сембрет эсингдадир? Уни ҳаммамиз доктор Кускуро деб атардик. Қайси биримиз ушбу муқаддас ўлкада дам олишга ўлгудай зор бўлиб қолганимизда, госпиталда ором олиш учун унинг қабулига борар эдик.

Унинг алвон иштони, семиз сонлари ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди. Мана, у курсида оёқларини кериб, икки муштани икки сонига тираб, қўлларини буклаб, тирсакларини чиқариб, бақрайган кўзларини ўйнатиб, оқарган мўйловларини тишлаб ўтирибди.

Унинг қандай муолижа қилишлари ёдингдадир:

— Бу солдатнинг ичи бузилган. Унга менинг рецептим бўйича учинчи рақамли қайт қилдирадиган дори берилсин, сўнгра ўн икки соат тўла дам олсин, соғайиб кетади.

Унинг қустирадиган дориси жуда ўткир, тез таъсир қилар эди. Шунга қарамасдан, биз уни ичардик, нега десанг, ўзга чорамиз ҳам йўқ, эди-да. Аммо доктор Кускунинг дорисини ичиб бўлгач, ўн икки соат ҳордиқ чиқариш жуда маза эди-да ўзи.

Мана шунақа гаплар, жон дўстим, агар Африкага келадиган бўлсанг, қирқ соат мобайнида таъсир қиладиган бошқа бир қайт қилдирадиган дорининг кучини синаб кўришинг мумкин. Бу дорининг рецептини Трансатлантика кема компанияси ишлаб чиққан».

Форестье хоним мамнун бўлиб, қўлларини ишқаб қўйди.

У ўрнидан туриб, иккинчи папиросни олиб тутатди-да, хонани кезиб яна айтиб ёздирар бошлади, у гоҳо-гоҳо лабини чўччайтириб тутун чиқарар, тутун тик юқорига кўтарилиб, сўнг оҳиста ёйилиб кетар, баъзан тутун у ер-бу ерда туман парчаси каби тўдалашиб қолар, кейин чуваланган майин кўкимтир иплар мезон учгандай бўлиб тарқалар эди. Хоним ўқтин-ўқтин ҳавода муаллақ қолган ушбу ҳарир чизгиларни кафтлари билан тўзғитиб юборар, ёки кўрсаткич бармоғи билан уларни иккига ажратиб ташлар, сўнг тўзғиган пағаларнинг пароканда бўлиб боришини хаёлчан кузатиб қоларди.

Дюруа эса унинг барча хатти-ҳаракатларини кузатиб

турар, тутунни эрмак қилиб, айни чоқда фикри бўлинмай ишлаётган хонимнинг чеҳрасидан, қадди-қоматидан кўллариини узоқмасди.

Хоним энди йўлдаги саргузаштларни тўқишга тушди, қасқдаги бўлмаган ҳамроҳларнинг қиёфаларини чизди ва эрининг олдида кетаётганда пиёда қўшинлар капитанининг хотини билан бўладиган ишқий можаронинг учини чиқарди.

Кейин ўтириб олиб Дюруадан Жазоирнинг табиати, фойдали қазилмалари, конлари, бойликлари ҳақида сурштира бошлади, бу нарсалардан у буткул беҳабар экан. Сал фурсат ўтмасдан у буларни Дюруадан қолишмайдиган даражада яхши билиб олди. Энди у Дюруага Жазоирнинг иқтисодий-сиёсий аҳволи ҳақида бутун бир бобни бемалол ёздирар оларди. Шундай қилинса, ўқувчилар кейинги мақолаларда кўтариладиган мураккаб масалаларга осонроқ тушуниб олган бўлардилар.

Кейин Оран вилоятига қилинган сафар ҳақида ёзилди: сафар, албатта, тўқиб чиқарилди. Бунда гап хотинлар — занжи, жуҳуд, испан аёллари ҳақида борди.

— Газетхонлар фақат мана шунақа нарсаларга ўч бўлишади, — дея изоҳ берди Форестье хоним.

Бу саргузаштларни у баланд ясси тоғлар этагидаги Санд манзилида тугатди, унтер-офицер Жорж Дюруанинг альфа қайта ишланадиган аинэль-хожар фабрикасида испан ишчи хотин билан севишиб қолганларининг шоирона тасвирини чизиб ҳам кетди. У севишганларнинг тунда бўлган учрашувларини яланғоч қоя тоғлар ичида, итлар акиллаб, чиябўрилар увлаб, сиртлонлар чинқириб ётган овлоқ масканлар қучоғида тасвирлади.

— Давоми эртага! — шўхлик билан деди Форестье хоним ва курсидан турар экан, қўшимча қилди: — Мақола деган мана бундоқ ёзилади, онҳазратим. Дастхатларини ёзиб қўйсинлар.

Дюруа иккиланиб қолди.

— Қўлингизни қўйинг деяпман!

Дюруа кулиб юборди-да, саҳифанинг тагига «Жорж Дюруа» деб имзо чекди.

Хоним яна папиросини тутатиб, хонани кеза бошлади, Дюруа эса, қалби миннатдорчилик ҳислари билан тўлиб-тошган ҳолда ундан кўзларини узоқмай ўтирар, унинг қилган яхшилиги учун ташаккурини не сўз билан ифодалашни билмас, шу гўзал хотин қаршисида турганлигидан боши кўкка етган, ўзгача бир лавзат оғушига чўмганди. Лавзат эса ўрталаридаги муносабат тобора илиқроқ

бўла бораётганлигидан туғилиб келмоқда эди. Дюруага бу ердаги ҳамма нарса, ҳаттоки, қатор китоблар девор-гача хонимнинг узвига айланиб кетганга ўхшаб кўри-нарди. Хонанинг саришта-саранжомлигида, ҳавода кезиб юрган тамаки исларида аллақандай такрорланмас, ёқим-ли, дилбар, дилтортар бир руҳ ҳоким эдики, буларнинг бари хонимнинг фариштали хотин эканлигини кўрсатар эди.

— Менинг дугонам де Марель хоним ҳақида қандай фикрдасиз? — кутилмаганда сўради хоним.

Бу савол Дюруанинг ўйлантириб қўйди.

— Нима десам экан... менимча, у киши... дилкаш хотин.

— Ростданми?

— Албатта-да.

Дюруа: «Сиз ундан ҳам дилбарроқсиз», демоқчи эди, лекин уялди.

— Унинг қанчалик сўлим, ажойиб ақали хотин экан-лигини билсангиз эди! — давом этди Форестье хоним. — Жуда топилмас, антиқа хотин. Шунинг учун ҳам эри уни хушламайди. Ҳар томондан айбситади, қадрига ет-майди.

Де Марель хонимнинг эри борлиги Дюруага галати туюлди. Бироқ бунинг ҳеч бир ҳайрон қоладиган жойи йўқ эди.

— Шундай денг... унинг эри бор денг? — сўради у. — Эри қанақа одам ўзи?

Форестье хоним қоши билан елкаларини билинар-билимас учуриб қўйди, унинг хатти-ҳаракатлари алла-қандай маънога тўла, нимагадир шама қилаётгандай эди.

— У Шимолий темир йўлининг ревизори. Ҳар ойда бир ҳафтага Парижга келиб кетади. Бу келиб-кейтиши хотини ўзи учун бурч, ўлпон, эҳтирос ҳафтаси деб атайти. У билан яқиндан танишиб олсангиз, қанчалар зукко ва дилбар хотин эканлигига амин бўласиз. Шу кунларда унинг олди-га бир кириб ўтинг.

Дюруа ўзининг кетадиган вақти бўлганлигини унут-ган, назарда, бутунлай шу ерда қоладигандай, ўз уйида ўтиргандай эди.

Бироқ, эшик оҳишта очилиб қандайдир серсаватлат жаноб сўрамасдан кириб келди.

Нотаниш эркакни кўриб у тўхтаб қолди. Форестье хоним бир сония галати бўлиб кетди, кейин юзи андан қизаринқираганига қарамасдан, одатдагича овозини ўзгар-тирмай деди:

— Кириб, кириб, азиз дўстим, кириб! Бу киши

Шарлнинг яқин ошниси, бўлажак журналист Жорж Дюруа. — Кейин бошқача бир товуш билан деди: — Биз-нинг энг дилтортар ва ажойиб қадрдонимиз — граф де Водрек.

Улар бир-бирларига таъзим қилишдилар. Кўзларига тик боқдилар, кейин Дюруа хайрлаша бошлади.

Уни ушлаб ўтиришмади. У ҳаяжонлана-ҳаяжонлана мин-натдорчилик билдириб, Форестье хонимнинг қўлини сиқ-ди, киборларга хос кеккайиб, бепарво турган меҳмонга ина бир карра таъзим қилиб, худди ноҳўя иш қилиб қўйган одамдай ўнғайсизланиб, кўнгли гаш тортиб чи-қиб кетди.

Кўчада у жуда маънос бўлиб қолди, ўзидан-ўзи ги-жиниб, дили қоронғи бўлди. У оёғининг тагига қарамай борар, бу гашлик кўнглига қачон чўкканлигини англашга ҳаракат қиларди. Лекин бунинг тагига етолмас, кўз ўнги-дан эса, ёши анча ўтиб қолган, сочлари оқарган, одамга гоятда такаббуруна ва осойишта боқадиган, ўз қадрини биладиган, жуда бадавлат бир жаноб бўлмиш граф де Водрекининг жиддий чеҳраси нари кетмасди.

Алоҳа, у Форестье хоним билан бўлаётган қизгин суҳ-батлари устидан шу нотаниш одамнинг чиқиб қолгани торагини мувазатиб, умидсиз кайфиятларга гирифтор қила-ётганлигини англади. Биз бировнинг қайғусини кўргани-мизда, тасодиф билан биронта арзиманган сўз эшитгани-мизда ёхуд бошқа бирор сабаб билан дилимиз мана шундай маънос тортиб қолади.

Бунинг устига у одамнинг ўзи ҳам Дюруани Форестье хонимнинг ҳузурда кўриб қаттиқ гижингани ва ҳайрон бўлиб қолгани юзида акс этиб турганди.

Дюруанинг соат учгача қиладиган тайинли бир иши йўқ эди, ҳозир эса, ҳали ўн икки ҳам бўлмаган. Унинг киссасида олти ярим франк пули қолганди, у Дюва-леда овқатланиб олгани жўнади. Кейин хиёбонларни айланиб юрди ва соат роппа-роса уч бўлганда кенг зи-надан кўтарилиб «Француз ҳаёти» редакциясига кир-ди.

Хизматчилар топшириқ кутиб скамейкада қўл қовуш-тирганча ўтиришар, минбарга ўхшаган конторка ичида ко-рбул янги келган почтани кўрмоқда эди. Бу ерга бирин-чи келган одамни редакциянинг сури босарди. Хизмат-чилар обрўли газета редакциясида бекорга ишламаётган-ликларини намойишкорона кўрсатиб туришар, уларнинг ириш-туриш, ўзларини тутишларида димоғдорлик ва кек-каймачоқлик сезилар, уларнинг ҳар бири ҳам эшикдан

кириб келувчини ўз улуғвор салобати, муомаласи билан ҳайратга соларди.

— Жаноб Вальтерни кўрсам бўладими?— сўради Дюруа.

— Жаноб ношир кенгаш ўтказяптилар,— деди қоровул.— Марҳамат қилиб кутинг.

У одам билан лиқ тўла қабулхонани кўрсатди.

Бу ерда орденлар таққан каттазанг амалдорлар ҳам, кўйлақларидаги жугрофий хариталар каби доғ-дуғларни яшириш пайида бўлиб сюртуқларининг тугмаларини ёқасига довр қадаб олган бечораҳол кишилар ҳам бор эди. Кутаётганлар ичида учта хоним ҳам ўтиришарди.

Уларнинг бири тузуккина бўлиб, лабидан кулги аримас, ясан-тусан қилиб олган, афтидан қичиқ хотинлар тоифасидан эди. Унинг ёнида ўтирган аёлнинг ғуссадор юзларини ажин босган, кийимлари оддий, бироқ айни чокда кўркам, ўзи актрисаларга ўхшарди, турқи тароватида алланечук бир нотабийлик, ўтмиш, аччиқ муҳаббатнинг излари бор эди, алланечук ўтин бўлиб қолганига қарамай, ўзини ҳамон олма-ўрик қилиб кўрсатишга интилиб тургандай эди.

Учинчи хотин мотам либосида бўлиб, бутун қиёфасидан бева-бечора эканлиги биланиб турарди. Нафақа сўраб келган бўлса керак, деб ўйлади Дюруа.

Йигирма минутдан кўп вақт ўтган бўлишига қарамай, ҳамон қабулдан дарак йўқ эди.

Бирдан Дюруанинг калласига бир фикр келди. У яна қоровулнинг олдига борди.

— Жаноб Вальтер соат учда албатта учрашинг деб тайинлаган эди,— деди у.— Бир қараб кўринг-чи, у ерда дўстим Форестье йўқмикин?

Уни шу заҳоти узун коридордан каттакон залга олиб ўтдилар, бу ерда тўртта жаноб кенг яшил столга ўтириб олиб ёзиш билан машғул эди. Форестье камин олдида папирос чекиб турар, бильбоке ўйнамоқда эди. У яхши ўйнар ва ҳар сафар сариқ буксдан ишланган каттакон шарни кичкина ёғоч миҳга туширар эди.

— Йигирма икки, йигирма уч, йигирма тўрт, йигирма беш,— санаб борарди у.

— Йигирма олти,— деди Дюруа.

Форестье қўллари билан бир зайлда ҳаракат қилишдан тўхтамай унга қаради.

— Э, сенмисан? Кеча мен кетма-кет эллик етти марта урдим. Сен-Потендан кейин энг зўр ўйинчи ўзимман бу ерда. Сен хўжайинга учрашдингми? Қари каламуш Нор-

бернинг қандай ўйнашини бир кўрсанг эдинг, кулавериб ўлиб қолсан. У оғзини катта қилиб очиб олади, худди шарни нақ ютворади дейсан.

Ходимлардан бири унга деди:

— Менга қара, Форестье, қора дарахтдан ишланган лжойиб бильбоке бор жойни биламан. Айтишларича, у иснан қироличасиники экан. Олтмиш франкка сотмоқчи. Унчалик қиммат эмас.

— Қаердайкан?— сўради Форестье.

Ўттиз еттинчи уришда у нишонга туширолмагач, жавонни очди, Дюруа жавон ичида ажиб коллекциянинг буюмлари каби тартиб билан рақамларига қараб териб қўйилган йигирматача жуда ҳам чиройли шарларни кўрди. Форестье қўлидаги шарни ўз ўрнига қўйди-да, яна қайтадан сўради:

— Айтган антиқа нарсангни қаердан олса бўлади?

— Водевилга билет сотадиган олибсотардан,— жавоб берди журналист.— Агар истасанг, эртага олиб келишим мумкин.

— Олиб кел. Яхши бўлса, оламан. Керакли тошнинг оғири йўқ.

Кейин у Дюруага қараб деди:

— Қани юр, хўжайинининг олдига кириб чиқайлик, бўлмаса, соат еттигача ўтиравсрасан.

Қабулхонада ҳамма боягича ҳолатда ўтирарди. Ёш хотин билан кекса актриса Форестьени кўриб, шоша-пиша ўринларидан туриб унинг олдига келишди.

Форестье уларни бирма-бир дераза олдига олиб бориб ташлашди, улар жуда ҳам секин шивирлашиб турганларига қарамай, Дюруа ўз дўсти ҳар иккала хотин билан ҳам сенсираб муомала қилаётганлигини эшитди.

Ниҳоят, Форестье билан Дюруа қўш қаватли чарм қопланган эшикдан ноширнинг кабинетига кириб боришди.

Кенгаш-пенгаш дегани бекор экан: бу ерда Дюруа куни кеча кўрган чети ясси цилиндр кийган жаноблардан уч-тўртта киши Вальтер билан бир соатдан бери экарте ўйнаб ўтиришарди.

Ношир қўлидаги карталарга диққат билан қарар, жуда аҳтиёткорлик билан ўйнар, шериги эса унинг акси бўлиб, ешил рангдор карталарни усталик билан сузар, босиб тушар, айлантитар, буларнинг барини уста ўйинчилар каби чаққон, тез, жуда келиштириб адо этарди. Норбер де Варен ноширнинг ўрнига ўтириб олиб мақола ёзмоқда эди. Йлак Риваль эса диванга узала тушиб ётганча, кўзларини қисиб сигарет тутатарди.

Кабинетнинг ҳавоси димиққан, ундан чарм ўриндиқ-

лар, ачимсиқ тамаки ва типография бўёқларининг ислари анқирди. Бу ҳар бир журналистга яхши таниш редакцияларнинг ўзига хос ҳиди эди.

Мисдан ўймакорлик қилиб ишланган қора ёғоч стол устида хатлар, визит қоғозлари, ҳисоб-китоблар, журналлар, газеталар, турли-туман нашрлар гарам бўлиб ётарди.

Форестье карта ўйнаётганларнинг атрофини қуршаб олиб, ўзаро бас бойлашаётган кишилар билан индамай бирма-бир кўришиб чиқди. Ўзи ҳам ўйинни томоша қила бошлади. Вальтер партияни ютиши билан унга қараб деди:

— Мана, дўстим Дюруа.

— Мақолани олиб келдингизми?— сўради кўзойнак устидан йигитга ялт этиб қараган ношир.— Темирни қизингида урган маъқул, ҳали Морель қўйган масала юзасидан музокаралар давом этиб турибди.

Дюруа чўнтагидан тўрт букланган варақларни чиқарди.

— Мана, марҳамат.

Хўжайиннинг юзидан мамнуният ифодаси кўринди.

— Яхши, яхши,— деди кулиб у.— Сиз сўзингизда турар экансиз. Буни мен кўришим керакми, Форестье?

— Ҳожати йўқ,— жаноб Вальтер,— деди шоша-пиша Форестье.— Биз у билан бирга ёздик. Қандай ёзиш кераклигини унга кўрсатдим. Жуда яхши мақола бўлди.

— Унда кўп маъқул иш бўлибди,— деди қуруққина қилиб ношир сўл қанот депутати, баланд бўйли, ориқ жаноб сузаётган карталарни очиб кўрар экан.

Бироқ Форестье Вальтер янгитдан ўйинга тушиб кетмасин деб, гапини айтиб қолди:

— Сиз менга Дюруани Марамбонинг ўрнига тайинлайман деган эдингиз,— эгилиб ноширнинг қулоғига шипшиди.— Уни ўша шарт билан ишга олишга ижозат бера-сизми?

— Ҳа, албатта.

Ўйин давом этди, журналист дўстининг қўлтиғидан олди, улар кабинетдан чиқа бошладилар.

Норбер де Варен бошини кўтармади: афтидан, у пайқамаган ёхуд танимаган эди. Жак Риваль эса, аксинча, унинг қўлларини атайин қаттиқ қисиб қўйди, унинг бу ҳаракатидан менга ишон, ҳар қандай пайтда ҳам ёрдамга тайёрман, деган маънони уқиш мумкин эди.

Форестье билан Дюруа қабулхонага чиққанларида ҳамманинг кўзи уларга қадалди, шунда журналист атай барчага эшиттириб ёш хотинга деди:

— Ношир сизни тезда қабул қилади. У бюджет комиссиясининг икки аъзоси билан кенгашяпти.

Кейин у шу заҳоти гўё ўзини давлат миқёсига эга ишлар кутиб турган одамдай ташвишли чехра билан ғоз юриб ўтиб кетди.

Редакция залига келгач, Форестье яна бильбоке ўйнагани тушди, ўйин орасида тўхтаб сўзлай бошлади:

— Гап шундай: сен бу ерга ҳар куни соат учда келсан, мен сени маълумот йиғиб келишга жўнатаман, менга гап топиб келсан, кундузимми, кечқурунми, эрталабми, ишқилиб, айтилган вақтга. Бир! Сенга полиция идорасининг биринчи бўлим бошлиғига кўрсатиш учун хат қилиб берман. Икки! У сени ўзининг ёрдамчиларидан бирининг олдига юборади: сен у билан энг муҳим маълумотларни оладиган пайтни келишиб оласан. Уч! Албатта, унинг берадиган маълумотлари расмий, баъзан эса ғайрирасмий бўлади. Бунинг тафсилотларини ва бошқа майда-чуйда гапларни Сен-Потендан билиб оласан, у ҳаммасини билади. Тўрт! Уни кутиб тур, бўлмаса, эртага гаплашсан. Ҳаммадан муҳими, мен тайинлаган одамлардан керакли гапларни билиб олишга, билмагунча қўймасликка ўрган. Беш! Сен киролмайдиган тешик, ўтолмайдиган эшик бўлмаслиги керак. Олти! Бунинг эвазига сен ойига икки юз франк маош оласан, бундан ташқари, қизиқарли гап топиб келсанг, яна ҳар қаторига икки су ҳақ тўланади. Етти! Яна редакциянинг тоширини билан турли мавзуларда мақолалар ёзиб берасан. Уларга ҳам ҳар бир қаторига икки су ҳақ оласан. Саккиз!

Кейин у бутунлай ўйинга берилиб кетди ва шошилмай санашда давом этди:

— Тўққиз, ўн, ўн бир, ўн икки, ўн уч...

Ўн тўртинчида журналист хато қилди.

— Қуриб кетсин, яна ўн уч! — тўнғиллади у.— Ярамас рақам! У доим менга бахтсизлик келтиргани келтирган. Ўлсам ҳам ўн учинчи числода ўлсам керак.

Ходимлардан бири ишнини тўхтатиб жавондан ўз шарларини олди. Унинг ёши ўттиз бешларда эди, лекин жимитгина бўйига қараб уни ёш бола деб гумон қилиш мумкин эди. Яна бир қанча журналистлар киришди, улар ҳам биттадан бильбоке олишди. Энди олти киши бирдан ўйнай кетдилар, улар бир-бирлари билан ёнма-ён туриб деворга орқа ўгирганларича ёғочига қараб қизил, сариқ, қора шарларни бир зайлда итқитар эдилар. Ўйин мусобақа тусини олгач, икки ходим ишларини ташлаб, судьялик қилишга тушдилар.

Форестье бошқаларга қараганда ўн бир очко ошиқча урди. Бояги болага ўхшаган жимит одам ютқизди. У югурдакка қўнғироқ қилди, югурдак келгач, деди:



Тўққиз кружка пиво.

Ичимлик келгунча яна ўйинни давом эттирдилар.

Дюруа ўзининг янги касбдошлари билан пиво ичгач,  
Форестъедан сўради:

— Энди нима қилишим керак?

— Бугунча бўшсан,— деди Форестъе.— Истасанг, кетишинг мумкин.

— Мақола... бизнинг мақоламиз... кечқурун кетадими?

— Ҳа, корректурани ўзим тўғрилайман, ташвишланма.  
Эртага давомини тайёрлаб қўй ва бугунгидай соат учга олиб кел.

Дюруа ходимларнинг ҳаммаси билан, гарчи уларнинг исмларини ҳали билмаса ҳам, қўл бериб хайрлашди, кейин бахтиёр ҳолда юраги қувонч билан тўлиб-тошиб ҳашаматли зинадан пастга тушиб кетди.

#### IV

Жорж Дюруа тун бўйи мижжа қоқмай чиқди: эртага чиқадиган мақоласини ўйлаб кўз юммади. Кун ёриши биланоқ ўрнидан турди, ҳали газетчилар киоскадан-киоскага югуриб газета ташийдиган вақт ҳам бўлмасдан кўчага чиқди.

У «Француз ҳаёти» ҳаммадан бурун келса керак деб, Сен-Лазар вокзалига қараб юрди. Лекин ҳали жуда барвақт эди, вокзалга келиб йўлқаларда кезинди.

Дюруа сотувчи хотин ойнабанд дўконни очганлигини, кейин икки букланган газеталарни дастлаб бошида кўтарган одам пайдо бўлганлигини кўрди. Дюруа унинг олдига чопиб борди, бироқ булар «Фигаро», «Жиль Блаз», «Голуа», «Кун янгиликлари» ва яна бошқа бир қанча газеталар бўлиб, уларнинг орасида «Француз ҳаёти» кўринмасди.

Дюруа ташвишланиб қолди. «Африка ўқчисининг хотиралари»ни эртага қолдирган бўлса-я? Яна қария Вальтер бирдан айнаб, мақолани ўтказмай қўйган бўлса-я?

Дюруа орқасига қайтмоқчи бўлиб турганида бирдан кўзи газетага тушди. Газетани қачон келтирилганини кўрмай ҳам қолибди. У киоска олдига югургиланганча қайтиб келди-да, уч су тўлаб газета олди ва дарҳол биринчи саҳифанинг сарлавҳаларига кўз югуртирди. Кўринмайди-ку! Юраги дукиллаб уриб кетди. У бошқа саҳифани очди ва устунлардан бирининг тагида «Жорж Дюруа» деб қуюқ терилган ҳарфларни кўрди. Юраги ҳаприқиб кетди. Босишибди! Қандай яхши!

Шодликдан унинг боши айланар, шляпасини чаккаси-га қўндирганча кетиб бораркан, дуч келган одамни тўхтатиб, «Ҳой, одамлар! Манови газетадан олинглар, ажойиб газета! Унда менинг мақолам босилган», деб юборгиси келарди. У оқшом чоғлари бульварларда қичқиритган каби: «Француз ҳаёти»ни ўқинглар! Жорж Дюруанинг «Африка ўқчисининг хотиралари» мақоласини ўқиманганлар ўқисин!» деб жар солишни истарди. Бирдан унинг ўз мақоласини ўзи ўқигиси ва айниқса, одамларнинг кўзи тушадиган бирон кафе-сафеда ўтириб ўқигиси келди. У эрталаб очиладиган ресторанларни қидира бошлади. Шаҳарни анча айланди. Ниҳоят, майхонага ўхшаган бир жойни топди, бу ерда анча-мунча одамлар бор экан, у столчага ўтириб, ўзига ром чақирди. У абсент чақиритиши ҳам ҳеч гап эмасди, ҳозир қай вақт эканлигини шунчалар унутган эди.

— Гарсон, менга «Француз ҳаёти»ни беринг! — қичқирди у.

Оқ этак тутган гарсон югургилаб келди:

— Бизда сиз сўраган газета йўқ, афандим. Биз «Нидо», «Аср», «Машъал» ва «Париж варақаси»ни оламиз.

Дюруанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Э, қанақа худо урган жой ўзи бу! — деди у газаб билан.— Йўқ, бўлса, менга тезда «Француз ҳаёти»ни келтириб беринг.

Гарсон газета келтириб берди. Қўшни столларда ўтирилганларни қизиқтириш, уларнинг диққатини ўзига тортиш учун Дюруа ўз мақоласини ўқиркан, дам-бадам:

— Қойил! Яшавор!— деб хитоб қилиб қўярди.

Кетар экан, у газетани стол устида қолдирди. Кафе хўжайини уни орқасидан чақирди.

— Афандим, ҳов, афандим, газетангиз қолди!

— Майли, сизга қолаверсин, мен ўқиб бўлдим,— деди Дюруа.— Жуда қизиқ бир мақола босилган экан.

У қанақа мақола эканлигини айтмади, лекин кета туриб хўрандалардан бири унинг столидаги газетани олганлигини кўрди.

«Энди нима қилсам экан?» — деб ўйлади Дюруа ва идорага бориб бир ойлик маошини олиб, ишдан бўшашини айтиб келишга қарор қилди. У бошлиғи билан касбдошларни қай аҳволга тушишларини кўз ўнгига келтириб, қувончдан қийқириб юборай деди. Айниқса, бошлиқни бир бошлайман, деб қўйди у.

У оҳиста юриб борар, чунки касса соат ўнда очилар, ўндан илгари боришнинг фойдаси йўқ эди.

Идора қиш бўйи газ билан иситилаверганидан қорайиб кетган каттақон бир хонадан иборат эди. Унинг деразалари торгина ҳовлига қараган бўлиб, бошқа идораларнинг деразаларига тақалиб турарди. Шу хонанинг ўзида саккиз хизматчи ишлар, бурчақда тўсиқнинг орқасида бошлиқ ўринбосари ўтирар эди.

Дюруа ҳаммадан бурун кассирнинг қутисида сариқ конвертга солиб қўйилган бир юз ўн саккиз франк йиғирма беш сантим мойнасини чўнтагига солиб олди-да, кейин мағрур қадам ташлаб қанчадан-қанча кунлари ўтган катта хонага кирди.

Бошлиқ ўринбосари жаноб Потель унга тўсиқ ортидан туриб қичқирди:

— Э, келдингизми, жаноб Дюруа? Бошлиқ сизни кўп сўради. Врачнинг рухсатисиз у икки кундан ортиқ касал бўлишга ижозат этмайди, биласиз-ку.

Дюруа гапи ҳаммага эшитиларли бўлсин учун хонанинг ўртасида тўхтади. Кейин:

— Тупурдим мен унинг ижозат-пижозатига! — деди овозини баланд кўтариб.

Хизматчилар донг қотиб қолишди. Тўсиқ орқасидан жаноб Потелнинг қўрқиб кетган башараси кўринди. Бу тўсиқни у елвизакдан сақланиш учун қурдириб олганди: бод касали бор эди. Ходимлар ишини кузатиб туриш учун ундан иккита тешик ҳам ясашиб олганди.

Пашша учса билинадиган жимлик чўкди.

— Нима дедингиз? — қўрқа-писа сўради ўринбосар.

— Нима дердим, тупурдим дедим. Мен бўшайман, деб келдим. Мен «Француз ҳаёти» редакциясига ишга кирдим, ойнага беш юз франк ҳақ тўлайди, ёзганингга яна бошқа ҳақ беради. Бугунги сонда менинг мақолам босилган.

У гапни анчага чўзмоқчи эди, лекин сабри чидамай ҳаммасини бирданига айтиб юборди.

Ғолибо, унинг гаплари яшиндай таъсир қилди. Ҳамма қотиб, тахта бўлиб қолди.

— Мен ҳозир жаноб Пертюн билан гаплашиб чиқаман, — қўшимча қилди Дюруа, — кейин сизлар билан хайрлашиб кетаман.

У ҳали кириб улгурмасданоқ бошлиқ унга қичқира кетди:

— Ҳа, келар экансиз-ку, яхши йигит! Йўл қўймайман бунақага, мен...

— Кўп дағдага қилаверманг, кекирдагингиз узилиб кетади, — деди ўз бошлиғига хизматчи.

Хўппасемиз, хўрознинг тожисидай қип-қизил жаноб

Пертюн камоли ҳайратга тушиб, томоғини қириб йўталиб кўйди.

— Бу хужра жуда жонимга тегиб кетди, — дея давом этди Дюруа, — бугун мен биринчи мартаба журналистика соҳасида қалам тебратдим. Яхши иш топдим. Хайр.

У шу сўзаларни айтди-ю, чиқиб кетди. У қасдини олди.

Дюруа идорага қайтиб, ўртоқларнинг қўлларини сиқиб хайрлашди, лекин ҳамкасблари бошлиқнинг кўзига ёмон кўринмаслик учун гапни қисқа қилиб қўя қолдилар. Улар ярим очиқ турган эшикдан ҳамма бўлиб ўтган гапни эшитган эдилар.

Дюруа чўнтақда маош — кўчага чиқди. Ўзи бир-икки борган, овқатлари арзон ва сифатли ресторанга кириб яхшилаб қорнини тўйғизди, «Француз ҳаёти»дан яна битта сотиб олган эди, уни ҳам стол устига ташлаб чиқди. У бир қанча магазинларга кириб, турли майда-чуйдалар харид қилди. Унга бу нарсаларнинг айтарли зарурати ҳам йўқ эди, лекин олинган буюмларни уйга элтиб беришларини буюриб, кетидан «Жорж Дюруа» деб қўйиш унга ўзгача бир роҳат бағишларди. У яна «Француз ҳаёти»нинг ходими, деб қўшиб ҳам қўярди.

Айни чоқда, у кўча ва уйнинг номерини айтар экан, таъкидлаб шундай дерди:

— Қоровулга бериб қўйсангиз, бас.

Унинг вақти ҳали бемалол эди, Дюруа ишни бирпасда қилиб берадиган литографияга кириб, ўзига юзтача визит қоғоз ясагирди, қоғозга фамилиясини ва янги вазифасини ёздирди.

Кейин редакцияга йўл олди.

Форестье унга ўз хизматчисидай қараб, калондимоғлик билан қарши олди.

— Э, келдингми? Жуда соз. Сенга бир қанча топшириқлар бор. Ун минутча кутиб тур. Ишларимни тугатиб олай.

У хат ёзишга тушди.

Катта столнинг нариги бурчида ранги заҳил, пўла, юзлари халта-халта бўлиб қолган, тук қолмаган оппоқ боши йилтираб турган пак-пакана бир одам ўтириб (кўзи олисни яхши кўрмаса керак), тумшугини қоғозга тираганча ниманидир ёзмоқда эди.

— Менга қара, Сен-Потен, — деди унга Форестье, — сен қачон интервью олгани борасан?

— Соат тўртда.

— Ўзинг билан бирга манови йигитчани ҳам ола кет, унга ҳунарингнинг сирларини ўргатиб қуй.

— Хўп бўлади.

— Жазоир ҳақидаги мақоланинг давомини олиб келдингми?— сўради ўртоғидан Форестье.— Боши анча тузук бўлди.

— Йўқ,— деди гангиб Дюруа,— мен унга эрталаб ўтирмоқчи эдим... лекин ишларим шунчалар кўпайиб кетдики, ҳеч улгуролмадим...

Форестье норози бўлиб елкасини қисди.

— Бунақада ишингни мазаси бўлмайди. Қария Вальтер сенинг материалингни кутиб ўтирган эди. Мен унга мақола эртага тайёр бўлар экан деб айтаман. Агар сен қўлни совуқ сувга урмай мўмай пул топаман деб ўйлаётган бўлсанг, хато қиласан.

Бир оз жимликдан сўнг у деди:

— Жин урсин, темирни қизигида босиш керак.

Сен-Потен ўрнидан турди.

— Мен бўлдим,— деди у.

Форестье топшириқ беришдан олдин креслога ястаниб олиб, ўзича тантанавор тус берди.

— Хўш,— деди ниҳоят у Дюруага кўз ташлаб.— Икки кун бурун Парижга хитой генерали Ли Чан-Фу билан рожа Тапо соҳиб Рамадерао Пали келишган. Генерал «Континенталь»га, рожа «Бристоль» меҳмонхонасига тушишган. Икковингиз улардан интервью олишингиз керак.

Кейин у Сен-Потенга ўгирилди.

— Мен сенга айтган асосий гаплар эсингдан чиқмасин. Генерал билан рожадан Англиянинг Узоқ Шарқдаги ғаламисликлари, мустамлака қилиш ва уларни бошқариш йўллари, идора усуллари ҳақида сўра. Улар Европанинг, хусусан, Франциянинг аралашувига умид боғлайдиларми, йўқми, билиб ол.

— Газетхонларимиз Хиндистон билан Хитойнинг ҳозирда ижтимоий фикрни тўлқинлантириб турган масалаларга муносабатлари қандай эканлигини билишга жуда қизиқадилар,— деб қўйди у бир оз сукутдан сўнг худди ўзига-ўзи гапиргандай.

Кейин яна Дюруага қараб деди:

— Сен-Потеннинг қандай ишлашини яхшилаб кузат. У жуда ўткир репортёр. Ана-мана дегунча истаган одамнингни авра-астарини ағдариб ташлайди.

Кейин у яна гердайнб ёзишга тутинди. Бир пайтлар бир полкда хизмат қилишган ўртоғига, ҳозирда эса қўл остидаги ходимга у сен ўз ўрнингни билиб ол, чегарадан чиқиб кетма, орамизда ер билан осмонча фарқ бор, демоқчи бўлди шекилли бу муомаласи билан.

Улар эшикдан кўчага чиқишган замони Сен-Потен Дюруага кула-кула деди:

— Вой, қийшиқ-эй! Бизга ҳам димоқ-фироқ қилади-я. Ичида бизни ҳам газета ўқувчиси деб ўйласа керак.

Улар хиёбондан юриб кетдилар.

— Бирон нарса ичмаймизми?— сўради репортёр.

— Жоним билан. Иссиқни қаранг!

Кафега кириб, муздек ичимлик сўрашди. Шунда Сен-Потеннинг тили ешилди. Редакция ишлари, одамлари, борди-келдилари ҳақида тинмай жаврашига қараганда, у ҳаддан ташқари кўп нарсалардан хабардор эди.

— Хўжайинми?— деди у.— Гирт яҳудий! Минг уринганинг билан яҳудийни бошқача қилиб бўлмайди. Одам бўлди-ю, булар ҳам!

Сен-Потен Вальтер хасис одам деб, бир қанча воқеаларни айтиб берди, бани Исроил фарзандларининг ҳаммаси бир гўр, бир тийин устида қалтирайди, ўлардай савдолашади, озгина камайтиринг, деб ялинади, кези келганда судхўрлик қилиб фойда ундиради, деди.

— Шунга қарамай, у жуда дилкаш одам, ҳеч нарсага ишонмайди, ҳаммани лақиллатиб бурнига қармоқ солиб юради. Унинг чиқараётган газетаси ҳаммабоп, расмий десангиз, расмий, католик десангиз, католик, либералларга либерал, жумхуриятчиларга жумхуриятчи, яъни нима десангиз шу. Унинг газетаси қатма-қат қилиб пиширилган пирогга ўхшайди. Бу дўкон унга биржа операциялари ва бошқа катта ишларни юритишда қулай ёрдамчи, восита, холос. Фойда олишга у жуда устаси фаранг бўлиб кетган, акционер жамиятлар орқали миллионлаб фойда ундиради, жамиятнинг ўзида эса, тийин ҳам бўлмайди...

Сен-Потен тинмай валақлар, Дюруага «қимматли дўстим», деб мурожаат қиларди.

— Шуниси ҳам борки, бу курумсоқнинг оғзидан баъзан бальзакона иборалар ҳам чиқиб туради. Мен, эски қумғон Норбер ва замонамизнинг Дон-Кихоти — Риваль бир куни унинг кабинетида ўтирган эдик, бизнинг бошқарувчимиз Монтлен ўзининг бутун Парижга машҳур сахтиён портфелини кўтариб кириб қолди. Вальтер унга қараб: «Қандай янгиликлар бор?» — деб сўради. Монтлен соддадиллик билан: «Ҳозиргина қоғоздан қарзимиз ўн олти минг франкни тўлаб келдим»,— деди. Хўжайин ўрнидан бир сакраб тушди. «Нима дедингиз?» «Мен жаноб Привага қарзимизни тўладим». «Сиз жинни бўлиб қолибсиз!» — «Нега?» «Нега... нега... нега...» Вальтер кўзидан ойнагини олиб, шишасини артди-да, муғомбирона жилмайиб қўйди,

у аччиқ ёки биронта ўткир гап айтмоқчи бўлса, семиз жағларини очиб мана шундай кулади. Кейин худди мас-хара қилаётгандай гап қайтариб бўлмайдиган оҳангда деди: «Нега? Негаки, биз бунда тўрт минг, эҳтимолки, беш минг франк камроқ тўлашимиз, улар бизга нархини сал ташлаб беришлари мумкин эди». Монтлен ҳайрон бўлди: «Қандай қилиб, жаноб Вальтер, ахир, ҳамма қисоб-китобимиз тайин-ку, ўзим текшириб чиққанман, сизга кўрсатганман...» Шунда хўжайин жиддий туриб деди: «Ўшунда содда экансиз. Шунинг эсингизда тутингки, жаноб Монтлен, аввал қарзларни кўпайтириш керак, ундан кейин қашлаб-қашлаб келишиш керак».

Сен-Потен бошини кўтариб, билагон одамдай қўшимча қилди:

— Қалай? Бальзакдан нимаси кам?

Дюруа, гарчи Бальзакни ўқимаган бўлса ҳам, ишонч билан тасдиқлади:

— Худди ўзи!

Репортёр, Вальтер хонимни семиз гулгули товуқ, деб, Норбер де Варенни чипқон яра, Ривални — Фарвакнинг чаа нусхаси деб атади. Кейин яна Форестьега кўчди:

— Хотиндан омади бор экан қисталоқнинг.

— Хотини ўзи қанақа?

— О, унга тараф йўқ, жуда нозик хилқат! — қўлларини ишқаганча деди Сен-Потен. — У Водрек деган тойчанинг, граф де Водреkning ўйнаши. Де Водрек унга сеп қилиб бериб эрга узатган...

Бирдан Дюруанинг эти жимирлаб кетди, баданида қалтироқ турди, бу маҳмаданани сўкиб юборгиси, оғзига қараб солгиси келди. Лекин гапни бошқа ёққа чалғитди:

— Сен-Потен сизнинг чинакам фамилиянгизми?

— Йўқ, менинг номим Тома, — соддалик билан жавоб берди у. — Сен-Потен деб менга редакцияда ном қўйишган.

— Вақтимиз бўлиб қолди шекилли, — деди ичкиликнинг пулини тўларкан Дюруа, — биз ҳали икки киши билан учрашувимиз керак-ку.

Сен-Потен хахолаб кулиб юборди:

— Янги одам эканлигингиз дарров билинди! Сиз чиндан ҳам мени ҳинд билан хитойнинг олдига бориб, Англия ҳақида фикрингиз қандай, деб сўраб ўтиради дейсизми? Бе, мен «Француз ҳаёти»нинг газетхоналарига ёқиш учун улар нима дейишларини уларнинг ўзларидан кўра ҳам яхшироқ биламан. Мен шу кунгача бунақа хитой, форс, ҳинди, чили, японлардан беш юзтасидан интервью олганман. Менимча, уларнинг ҳаммаси бир хил гапни айтади.

Шундай бўлгач, ўзимнинг булардан олдин келган меҳмонлар ҳақидаги мақоламни оламан-да, уни сўзма-сўз кўчириб чиқаман. Фақат сарлавҳани, номи, унвони, ёши, атрофидаги одамларнинг номларини ўзгартирмаман, холос. Худди мана шунда эҳтиёт бўлиш керак. Бўлмаса, «Фигаро» ёки «Голуа» ёлгончи деб уриб қолади. Бироқ, мен бунақа гапларни «Континенталь» ва «Бристоль»нинг швейцарларидан беш минутда тўла-тўкис билиб оламан. Биз у ерга биттадан сигарет чекиб, яёв юриб борамиз. Редакциядан ёса йўл ҳақида беш франкдан ундирамиз. Мана шунақа, қимматли дўстим, уддабурон одамлар билан юрсангиз, ошигингиз доим олчи бўлади.

— Бундан чиқди репортёр бўлиш яхши экан-да? — сўради Дюруа.

— Тўғри, лекин энг яхшиси — хроника, бу — пардаланган реклама, — деди сирли қилиб Сен-Потен.

Улар ўринларидан туришди ва бульварлардан Мадлен ибодатхонаси томонга қараб юришди.

— Менга қаранг, — деди тўсиндан Сен-Потен, — агар бошқа зарур ишларингиз бўлса, сизни овора қилиб ўтирмайман.

Дюруа унинг қўлини сиқиб хайрлашди.

Уни кечқурун ёзмаман деб қўйган моқола қаттиқ ташвишга солмоқда эди, йўл-йўлакай нимани ёзсам экан деб ўйланиб борди. У алақанча латифаларни эслади, кўрганлари, кузатганлари ва фикрларини бир ерга жамлашга, хулосалар чиқаришга ҳаракат қилиб кўрди, шу тариқа Елисей майдонига етганини ҳам сезмади, бу ерда сайр қилувчилар сийрак эди, воқеан, иссиқ авжга минган кунлар Париж ҳувиллаб, бўшаб қолади.

Дюруа Этуаль майдонидаги Зафар арки олдида жойлашган майхонага кириб овқатланди, кейин ташқи бульварлар ҳалқасидан айланиб ўтиб, уйига келди, ёзгани ўтирди.

Бироқ олдида катта оппоқ варақ пайдо бўлиши биланоқ бирдан калласи бўм-бўш бўлиб қолди, мияси худди парланиб кетгандай эди. У воқеаларни узук-юлуқ хотиралар, уларни миясида сақлаб қолишга уринар, лекин энди тартибга солиб қоғозга тушироқчи бўлганда, яна ҳаммаси чап бериб қочар, кўз ўнгидан ҳамма нарса лип этиб ўтиб, яна гойиб бўларди, уларни қандай қилиб ушлаб олиш, қай тарзда қоғозга тушириш, нимадан бошлашни билолмай боши гаранг бўларди.

Бир соатча ўтириб, беш варақ қоғозни биринчи жумланинг турли вариантлари билан тўлдириб ташлагач, у ўзига-ўзи: «Ҳали қўлим қаламга ўрганмабди. Яна битта

дарс олишга тўғри келади», деди. У Форестье хоним билан ёлғиз қолиб қандай бирга ишлашни, у билан узоқ ўтириб сирли суҳбат қуришни ўйлаб, буни кўз олдига келтириб, юраги сабрсиз қалтироқ, ҳаяжонга тўлди. Яна мақолага ўтирса, бирдан иш юришиб кетишидан чўчиган Дюруа апил-тапил тўшакка ётди.

Эрталаб у Форестье хоним билан бўладиган ширин висол дамларини ўйлаб анчагача ўрнидан турмади, бу дамлар қанча узоқ чўзилса, шунча ширин бўладигандай эди.

У таниш эшик олдига келиб, қўнғироқ тугмасини босганда соат ўн бир бўлиб қолган эди.

— Жаноб Форестье бандлар,— деди хизматкор.

Дюруа эри уйда бўлиши мумкин-ку, деб ўйламаган экан. Шундай бўлса ҳам, у яна қайтариб айтишга мажбур бўлди:

— Айтинг, унда зарур ишим бор.

Беш минутдан кейин у кечагина ажойиб дамларни босидан кечирган ўша хонага кирди.

Халат, шиппак, кичкина инглиз қалпоқчаси кийган журналист кеча Дюруа ўтирган креслога чўкиб нимадир ёзар, Форестье хоним бўлса, ўша-ўша оқ пеньюарда каминга тирсаги билан суяниб, оғзига папирас қестириб олган, эрига нималарнидир айтиб ёздирмоқдайди.

Дюруа ичкарига кирмай тўхтади.

— Маъзур кўрингиз, мен халал бердим чоғи?

Форестье унга еб юборгудай бўлиб қаради.

— Нима дейсан яна?— хушламай деди у.— Тезроқ бўл, вақтимиз йўқ.

— Йўқ, майли, кечир,— қимтинди Дюруа.

Форестье ёниб кетди.

— Гапирсанг-чи, нега чўзасан?! Бир қуллуқ қилиб чиқай деб, эшик турмини бузмагандирсан, ахир?

— Ундаймас...— деди ўзини бир оз ўнглаб олган Дюруа.— Биласанми, мақола яна яхши чиқмай қийнаб турибди... сен... сизлар ўтган сафар... қилган яхшиликларингиз... умид қилувдимки... келганимнинг боиси...

— Нима, бизни масхара қилмоқчимисан?— унинг гапини чўрт кесди Форестье.— Ўз ўрнингга мени ишлатиб кун кўрмоқчисан, шекилли. Топибсан роса аҳмоғингни!

Форестье хоним жимгина папиросини тутатар, ғалати қилиб жилмаяр, назоқатли табассуми тагида истеҳзо яшириб ётгандай эди.

— Узр, узр... ўйловдимки... хомкалла...— қип-қизариб деди Дюруа, кейин тўсиндан равшан қилиб гапирди: Мени кечиршингизни ўтиниб сўрайман, хоним, кеча менга ёзиб берган мақолангиз учун яна бир карра раҳмат.

У таъзим қилди. Шарлга қараб деди:

— Соат учда редакцияда бўламан.

Чиқиб кетди.

Ўйга қараб шитоб билан кетиб бораркан, ўзига-ўзи мингирлаб: «Майли, ҳозир ўзимиз ёзиб ташлаймиз, кўрарсиз ҳали...» дерди.

Жаҳл устида хонасига кириб борган Дюруа шу заҳоти ишга ўтирди.

У Форестье хоним чизган воқеа чизигидан бориб, бульвар романлардан ўзлаштирилган тафсилотлар, ақл бовар қилмайдиган ҳодисалар, чучмал, хашаки тасвирларни бири-бирига қалаштириб ташлади, унинг тили мактаб боласиники каби тўмтоқ, айни чоқда унтер-офицернинг жаргонлари билан лиқ тўла эди. Бир соат ичида у мақолани биткаэди ва ҳосил бўлган бўтқани редакцияга кўтариб жўнади.

Бу ерда биринчи кўзига тушган одам Сен-Потен бўлди. У Дюруанинг қўлини маҳкам сиқиб, худди сирдош одамдай:

— Ҳинди билан хитойдан олган суҳбатимни ўқидингизми?— деб сўради.— Қизиқ эканми, а? Бутун Париж мақоладан хурсанд. Мен бўлсам, уларни хатто кўрганим ҳам йўқ.

Дюруа ҳали газетани кўриб улгурмагани, у дарров газетани олиб, «Ҳиндистон ва Хитой» деб аталган узун мақолани кўздан кечира бошлади, Сен-Потен эса унга қўли билан энг қизиқ жойларини кўрсатиб турди.

Ишчан, ташвишли бир чеҳра билан ҳарсиллаганча Форестье кириб келди.

— Шу ердამисизлар? Айни муддао. Менга икковингиз керак бўласиз.

Кейин уларга ўзига қандайдир сиёсий тусдаги маълумотлар кераклигини, буларни кечгача топиб келишлари зарурлигини тушунтирди.

Дюруа унга қўлёмасини узатди.

— Жазоир ҳақидаги мақоланинг давоми.

— Жуда яхши, қани, қани, мен хўжайинга кўрсатаман.

Шу билан гап тугади.

Сен-Потен янги ҳамкасаба дўстини олиб кетди, коридорга чиққанларида у сўради:

— Кассага кирдингизми?

— Йўқ. Нимага?

— Нимага бўларди. Пул олишга. Мойнани бир ой бурун олиб қўйган маъқул. Одам эртага нима бўлишини билмайди.

— Хайр, нима ҳам дердик, майли...

— Сизни кассир билан таништириб қўяман. Тихирлик қилиб ўтирмайди. Яхши ҳақ тўлашади.

Дюруа икки юз франк ойлик ва кечаги мақола учун йигирма саккиз франк олди,— боя идора берган пулнинг қолган-қутгани билан ҳаммаси бўлиб уч юз қирқ франкка етди.

У қўлига ҳеч қачон бунчалар кўп пул ушламаган эди, назарида, бу бойликни еб-ичиб сарфлаб адо қилиб бўлмайдигандай эди.

Сен-Потен менга керакли маълумотларни бошқалар олдинроқ қўлга киритишган бўлса ажаб эмас, сўраб-суриштириб, мияларини қўлларига қоқиштириб бериб, ҳаммасини улардан оппа-осон билиб оламан деб, Дюруани бирига ўхшамаган турлича газеталарнинг редакцияларига бошлади.

Дюруа кечга бориб ишни битирди, кейин Фоли-Бержерга боргиси келиб қолди. Амаллаб кириб оларман деган хаёлда тўғри контролёрга қараб юрди:

— Мен «Француз ҳаёти» редакциясидан келдим. Жорж Дюруа бўламан. Яқинда мен бу ерга жаноб Форестье билан келган эдим, у менга рухсатнома олиб бераман деганди. Ишқилиб, унутмаган бўлсин-да.

Рўйхатга қарашди. Унинг фамилияси кўринмади. Шунга қарамай контролёрлар натифот билан уни киритиб юборишди.

— Майли, кираверинг, афандим,— деди контролёр,— фақат шахсан директорнинг ўзига учрашинг. У, албатта, сизга йўқ демайди.

Жорж Дюруа кирган замони Рашелни кўрди — бу ўтган сафар у билан бирга кетган ўша хотин эди.

Хотин унинг олдига келди.

— Салом, жоним. Яхшимисан?

— Жуда яхши. Ўзинг-чи?

— Ёмон эмас. Биласанми, сени икки марта тушим-да кўрдим.

Дюруа талтайиб кетди.

— Оҳ, оҳ! Бунинг сабаби нимада экан, а?— сўради у илжайганча.

— Сабаби шуки, жиннивой, сен менга жуда ёқасан, қачон истасанг, яна бирга бўлишимиз мумкин.

— Хўп, десанг, бугун.

— Жон-жон дейман.

— Бўпти, лекин биласанми?..

Дюруа ямлаиб қолди, айтай деса андак уялиб турарди.

— Гап шундаки, пулнинг мазаси йўқроқ: клубга борувдим, ютқизиб, қип-яланғоч бўлиб қолдим.

Эркакларнинг бунақа пайтларда пулни қисадиган одатларини яхши билган тажрибакор хотин унинг ёлгон гапирётганигини сезди, кўзларига тик боқди.

— Вой, ёлгончи-ей! — деди у.— Менга бундай дейишнинг яхшимас.

Дюруа уялиб жиламайди:

— Бор-йўғи ўн франк пулим бор, хўп десанг, олақола.

Хотин тантиқ, лекин тама қилмай шипшиди:

— Жонгинам, бари бир сени дейман.

Рашель унинг муртларига ҳавасланиб боқаркан, севганини топиб олгандай эркаланиб унинг қўлларига осилди.

— Олдин сув ичайлик,— деди у.— Кейин озгина айланамиз. Сен билан жуда театрга боргим келади, одамларга, мана менинг қандоқ йигитим бор, деб кўз-кўз қилишни истайман. Саадан кейин меникига борамиз, хўпми?

Дюруа уникида узоқ қолиб кетди. У ердан чиққанда тонг ёришганди, дарров «Француз ҳаёти»ни олиш кераклиги эсига тушди. Қўллари ҳаяжондан титраб газетани очди — мақола йўқ эди. У мақола бордир деб, газетага кўз югуртирганча йўлкада узоқ турди.

Бирдан оғир тош осилгандай кўкраги сирқиради. У кечаси билан ухламай толиққан, бунинг устига манови диалхиралик қўшилаиб кўнглини буткула вайрон этганди, у ўзини бахтсиз деб ҳис қилди.

Уйига келиб, ечиниб ҳам ўтирмай ўзини ўринга ташлаб, ухлаб қолди.

Бир неча соатдан сўнг у редакцияга келиб ноширнинг кабинетига кирди.

— Бугунги сонда менинг Жазоир ҳақидаги иккинчи мақолам чиқмабди. Жаноб Вальтер, мен жуда ҳайрон бўлиб қолдим.

Ношир бошини кўтариб, қуруққина қилиб деди:

— Мен дўстингиз Форестьега мақолани кўриб чиқишни айтдим. У мақоладан қониқмади. Қайтадан ишланг.

Дюруанинг жон-пони чиқиб кетди: у кабинетдан индамай чиқди-да, бориб Форестьега ёпишди:

— Нега бугун менинг мақоламни чиқармадинг?

Журналист креслога ястаниб олганча, оёқларини стол устидаги ўз қўлёзмасига қўйиб папирос чекиб ўтирган экан. У юзини буриштирди, гўё ҳеч нарса бўлмагандай ер қаъридан келаётганга ўхшаш бўғиқ овоз билан дондона қилиб деди:

— Хўжайин уни ярамайди, деб айтди. Бошқатдан ишла-  
шни деб, менга қайтариб берди. Мана, ол.

У пресс-папье тагида ётган қўлёзmani кўрсатди.

Дюруа камоли хафа бўлганидан нима дейишини билма-  
ди, у қўлёзmani олиб, чўнтагига тиқди. Форестье эса  
давом этди:

— Бу ердан чиқиб тўғри префектурага борасан...

У кириб чиқиш зарур бўлган яна бир қанча жойлар-  
нинг номини айтди, ўзига бугун керак бўладиган маълум-  
отларни санаб берди. Дюруа Форестьени нима деб чан-  
дид олишини билмай, дами ичида, индамай чиқиб кетди.

Эртасига у яна мақолани олиб келди, уни яна қайтариб  
беришди. Мақолани учинчи марта ҳам қайта ишлаб ўтка-  
золмагандан кейин, у шошилганини, бу йўлдан фақат Фо-  
рестьенинг етагида юрган тақдирдагина косаси оқаража-  
гини англади.

У «Африка ўқчисининг хотиралари» ҳақида бошқа чурқ  
этиб оғиз очмади, бундан кейин эҳтиёткорроқ бўлиш керак  
экан, деб дилига тугиб қўйди, келажакда бир нарсага  
эришаман десанг, ҳозирча ўзининг репортёрлик вази-  
фаларингни ғайрат билан адо этишинг зарур, деди у ўзига-  
ўзи.

У театр ва сиёсатнинг ичига кириб борди, депутатлар  
палатасининг сирларини ўрганди, давлат арбобларининг  
қабулхоналарида бўлди, муҳим топшириқларни бажара-  
диган амалдорларнинг турқи тароватларига синчиклаб разм  
солди, бадқовоқ, уйқу босган швейцарлар билан осон тил  
топди.

У министрлар, қоровулар, генераллар, айғоқчилар,  
князлар, хотинбозлар, эрмак хотинлар, элчилар, епис-  
коплар, қўшмачилар, номдор муттаҳамлар, жамият одам-  
лари, извошчилар, официантлар, фирибгарлар билан муома-  
лада бўлар, уларга ўзини дўст тутар, ичидагини сиртига  
чиқармасди. Юрагининг тубида эса уларга совуққонлик  
билан қарар, уларнинг ҳар бири билан кун сайин, соат  
сайин учрашиб, ўзига керакли гапларни билиб олар, айни  
чоқда ҳаммасини тарозининг битта палласига қўйиб тор-  
тар, бир хил кўз билан қарар, назарида улар бир-бирла-  
ридан фарқ қилмайдигандай, ҳаммаси бир гўр эди. Ўзини  
эса турли виноларни ичиб кўришга мажбур бўлган ва  
охирида шатомаргони аржантейлдан ажратолмай қолган  
одамга ўхшатарди.

Қисқа муддатда у ўз ахборотларининг аниқлигига зар-  
рача шубҳа қолдирмайдиган ажойиб мухбир бўлиб етиш-  
ди, унинг зеҳни ўткирлашди, эпчил чапдаст бу одам шу

тариқа газета учун чинакам хазинага айланди. Илло, ходим-  
ларни беш қўлдай биладиган қария Вальтер уни шундай  
деб атар эди.

Шунга қарамасдан у ҳамон ҳар қаторига ўн сантим  
олар, маоши икки юз франкдан ошмаган эди, кафе, ресто-  
ранлар жуда қимматга тушганлигидан у муттасил пул-  
сиз қолар, йўқчиликдан дали дунёси қоронғи бўлиб ке-  
тарди.

У баъзи бир ҳамкасбларининг чўнтаклари доимо тилла  
билан қаппайиб юришини кўриб: «Бунинг сири қаерда  
экан?» — деб ўйлар, уларнинг қандай йўл билан тўқ, фа-  
ровон яшаётганлари устида бош қотирар, лекин калаванинг  
ушини тополмас эди. Унинг ич-этини ғашлик кемириб  
борар, назарида қандайдир одам тусига кириб кетган ғайри-  
қонуний, шубҳали ишлар бўлаётганга ўхшар, қўлнинг ки-  
рини қўл ювади зайлида сиздан угина, биздан бугина  
қилишиб, бир-бирларининг чўнтакларини тўлдиришиб  
юрингандир деган хаёлга борар, буларнинг баридан қу-  
руқ қолаётган каби куйиб ўртанарди. Йўқ, бунақаси кет-  
майди, қандай бўлмасин у сирнинг тагига етиши керак,  
улар билан ими-жимиди тил бириктириши, ўлжани бўли-  
шишни истамётганларни нари-бери суриб қўйиши керак.

Оқшомлари деразадан туриб ўтиб бораётган поездлар-  
ни томоша қилар экан, у узоқ режалар тузадиган бўлиб  
қолди.

## V

Икки ой ўтди. Сентябрь яқинлашиб қолди, лекин Дю-  
руа орзу қилган шуҳратнинг тожи ҳали қорасини кўр-  
сатганича йўқ эди. Уни ҳали кўпчилик тан олмаган, бу  
ушнинг иззат-нафсига қаттиқ тегар, лекин у ўзини ҳаёти-  
нинг юксак чўққиларига кўтариши керак бўлган йўлни  
тополмай турарди. Ўзига ўзи қўлидан оддий мухбирлик-  
дан бошқа иш келмайдиган ношудгина одам бўлиб кў-  
ришарди. Уни қадрлашар, лекин менсишмас эдилар. Улиб-  
тирилиб хизматини қилишга қарамай, ҳатто Форестье ҳам  
уш бошқа бирон марта зиёфатга таклиф қилмади, улар  
ҳамон сенсирашиб гаплашишар, лекин Форестье унга ўз  
ходими дебгина қарарди.

Тўғри, Дюруа мақола чиқариш имконияти туғилганда,  
уни сира қўлдан бермасди. Хабарлар ёзавери, қалами  
чархланди. Жазоир ҳақидаги иккинчи мақолани ёзган кез-  
лари етишмаган нарсаларнинг барига энди эришди, у ҳо-  
нр мақолаларим чиқмай қолса-я, деб қайғуриб ўтирмас,  
уларнинг яхшилигига ишонарди. Лекин хабар ёзиш бош-  
қало, хаёлга кенг ўрин бериш мумкин бўлган очерк ёки

билангон одам томонидан ёзилган сиёсий мақола бошқа. Оддий аравакашнинг Булон ўрмонида от ҳайдаб бориши билан шу отларнинг соҳиби бўлиб, уларни бошқариш ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Уни ҳаммадан ҳам юқори доираларнинг эшиклари ўзи учун ёпиқлиги ғоят азобга солар, шундан ўзига ўзи паррихта, кадр-қиммати йўқ одамга ўхшаб кўринарди. Ҳеч ким уни ўзига тенг кўрмас, хотинлардан ҳам тузук таниш-билишлари йўқ эди. Фақат аҳён-аҳёнда таниқли актрисалар нимадандир умидвор бўлиб уни бемалол қабул қилар эдилар.

У ўз тажрибасидан барча донгдор кибор хотинлару учинчи даражали актрисаларнинг ҳаммаси уни кўрганда бошқача бўлиб кетишларини билар, уларни бир зумда ўзимга оғдириб ола биламан деб ўйларди. Шунинг учун Дюруа тушовланган тулпордай нурли чўққилар томон элтадиган гўзал хоним сари интилар эди.

У Форестье хонимнинг ҳузурига яна боргиси келар, бироқ ўтган сафар борганда таҳқирлангани эсидан чиқмаган, шу уни тутиб турарди, бундан ташқари, эри таклиф қилса, бораман, деб кутарди. Ниҳоят, у де Марель хонимни эслади, у келинг, деб таклиф қилганди, шунинг учун ҳам бир куни бўш пайтини топиб, кундузи хонимни-кига борди.

«Соат учгача доим уйда бўламан», деганди де Марель хоним ўшанда.

Дюруа соат икки яримда эшик тугмасини босди.

Хоним Верней кўчасида, бешинчи қаваатда тураркан.

Унга навжувон, сочлари тўзгиган хизматкор қиз пешвоз чиқди, у бошига илган қалпоқчасини тўғриларкан, деди:

— Де Марель хоним уйдалар, фақат турдиларми, йўқми, билмайман.

У шундай деб, меҳмонхонага кириладиган ярим очиқ эшикни очди.

Дюруа кирди. Хона анча кенг, жиҳозсиёроқ, яхши йиғиштирилмаган эди. Девор ёқалаб эски, ранглари тўзиб қолган креслолар қатор қўйилганди, афтидан, хизматкор қизнинг ўзи ўз диди билан шундай қилганга ўхшар, воқеан, уйда саранжом-саришта аёлнинг чевар ва меҳрибон қўли сезилмас эди. Тўртта ночоргина сурат чизимчаларга баланд-паст қилиб осиб қўйилган, уларда дарёда сузиб бораётган қайиқ, денгиздаги кема, даладаги тегирмон ва ўрмонзорда дарахт кесувчи тасвирланганди. Уларнинг осиб қўйилганига неча замонлар бўлгани ва уй бекаси уларга қарамай қўйгани кўриниб турарди.

Дюруа ўтириб кута бошлади. Анча кутишга тўғри келди. Ниҳоят, эшик очилиб, чопқиллаганча де Марель хоним кириб келди, унинг эгнида пушти кимоно, кимонога тилла ип билан манзаралар туширилган, манзаралар ичида мовий гуллар ва оппоқ қушлар тасвирланганди.

— Бунни қаранг, ҳали ўрнимдан турмаган эдим,— деди у.— Кўргани келибсиз, қандай яхши. Мени унутиб юборгансиз деб ўйлагандим.

У гул-гул яшнаган чеҳра билан Дюруага иккала қўлини узатди, шунда Дюруа бу камсукумгина хонада ўзини анча эркин ҳис қилди ва хонимнинг қўлларини олиб, худди бир вақтлар Норбер де Варен қилгандек биттасини ўпди.

Де Марель хоним уни ўтказди.

— Жудаям ўзгариб кетибсиз! — хитоб қилди хоним Дюруага бошдан-оёқ разм солиб чиқаркан.— Ранг-рўйингиз яхши. Париж ёқибди сизга. Қани, энди янгиликлардан гапириб беринг.

Шундан кейин улар худди кадрдонлардай ундан-бундан гаплашиб ўтирдилар, иккаласи ҳам кутилмаганда ораларида тугилган оддий, самимий муносабатдан лаззатланишар, юракларида бир-бирларига тобора яқинлик туйиб ораларида ўзаро ишонч пайдо бўлаётганидан, юлдузлари юлдузларига тўғри келиб турганлигидан хурсанд эдилар. Одатда мана шуларга кўра икки руҳан ўхшаш, ёшлари бир-бирларига муносиб кишилар кўз очиб юмгунча қалин дўст бўлиб кетадилар.

Тўсиндан де Марель хоним суҳбатни бўлди.

— Қизик, сиз билан ўзимни жуда бошқача ҳис қиламан,— деди у ҳайратомуз оҳангда.— Назаримда, сизни худди ўн йилдан бери танийдигандекман. Мен дўст бўлиб кетишимизга ишонаман. Истайсизми?

— Жуда ҳам,— жавоб қилди Дюруа.

Бироқ унинг табассуми дўстликдан ҳам бошқачароқ бир нарсани истаётганлигини англатиб турмоқда эди.

Ҳарир ва порлоқ қўйлақда хоним ғоят жозибадор эди, албатта. У оппоқ пеньюар кийган Форестье хоним билан нафислик, латофатда балки беллашолмас, у каби сўлим кўринмасди, бироқ ундан кўра жазби зўрроқ, сўлқилдоқроқ, малоҳатлироқ эди.

Форестье хонимнинг табассум аримаган чеҳраси бир пайтнинг ўзида «Сиз менга ёқасиз», деб тургандай бўлса, аини чоқда «Хушёр бўлинг!» деб таҳдид қилар, табассумининг асл маъносини уқиб бўлмас, у ўзига бирда ром қилиб турса, бирда хуркитар эди. Шу табассумни кўрган-



да Дюруа ўзини унинг оёқларига ташлагиси, этакларини ўнгиси, тўр билан тўсилган кўкракларидан келаётган анбарин ислардан тўйиб-тўйиб ис олгиси келарди. Де Марель хонимга қараганда эса, у жисмида шавқ ва ҳирс аланга олаётганлигини ҳис қилар, нафис ипак ичра тўлқинланиб турган бадан кўзларини куйдирар, қўллари қалтирар кетарди.

Хонимнинг оғзи гапдан тинмас, гап орасида қизиқ-қизиқ сўзлардан қўшиб қўярди. Баъзи уста ҳунармандлар бошқалар қилиб бўлмайди деб ўйлаган нарсаларни одамларнинг кўз ўнгида мана шундай қойил қилиб бажариб қўяди. Дюруа уни тинглаб тираркан: «Буларни эслаб қолинса ёмон бўлмасди. У г гапираётган гапларидан Парижнинг бир куни ҳақида зўр мақола тайёрласа бўлади»,— деб ўйларди.

Кимдир эшикни оҳиста билинар-билиномас қитирлатди.

— Киравер, қўзим! — қичқирди де Марель хоним.

Қизча эшикдан тўғри Дюруага пешвоз юрди ва бориб унга қўлини узатди.

— О, бу чинакам галаба,— деб шивирлади ҳайратда қолган онаси...— Мен Лоринани танитай қоляпман.

Дюруа қизчани ўпиб қўйди-да, уни ўз ёнига ўтқазиб, эркаловчи бир оҳангда, айни чоқда жиддий туриб ундан нима ишлар қилаётганлигини сўрай бошлади. Қизча унинг саволларига катталардай сиполик билан жавоб берар, товуши най сасидай ингичка эди.

Соат учга бонг урди. Дюруа ўрнидан турди.

— Тез-тез келиб туринг,— деди де Марель хоним,— бугунгидай ундан-мундан гаплашиб ўтирамыз, сиздан жуда хурсандимиз. Айтмоқчи, нега сиз Форестьеларникига бормай қўйдингиз?

— Нима десам экан,— деб жавоб берди у.— Шу кунларда жуда банд эдим. Тез кунларда у ерда учрашиб қолсак ҳам ажабмас.

Шундан сўнг у бир олам аллақандай умид билан тўлган ҳолда чиқиб кетди.

У Форестьега ўзининг меҳмонга боргани ҳақида чурқ этиб оғиз очмади.

Лекин у бу суҳбатни анчагача эслаб юрди — эслаганда ҳам, худди назарида ўша хотин доимо ёнида тургандай, у билан гаплашаётгандай бўлиб туюлаверди. Гуё унинг нимасинидир ўзи билан қўшиб олиб кетгандай эди: у кўз ўнгида кетмас, у билан аллақандай ички бир унсият топиб олгандай кўринарди. Севган одамнинг билан ойдин висол онларини бошдан кечирганидан кейин унинг қиёфасини мана шундай унутолмай, уни юрагининг ту-

бида асраб юрасан. Бу жуда ғалати, мубҳам, хуфия, ҳаяжонли, ўзининг сирлилиги билан одамни тўлқинлантирадиган гирифторликнинг ўзгинаси эди.

Кўп ўтмай у яна борди.

Ходима қиз уни ичкарига олиб кириши билан Лорина чиқиб келди. Бу сафар у қўлини узатиб ўтирмай, унга ўзининг манглайини тутди.

— Ойимлар ҳозир чиқадилар,— деди Лорина.— Ун беш минут кутар экансиз, энди кийиняптилар. Сиз билан ўтириб тураман.

Лоринанинг сертакаллуф муомаласидан Дюруа завқланаркан, деди:

— Жуда ҳам хурсандман, ойим, мен бу вақт ичида сиз билан суҳбатлашишдан гоят бахтиёр бўламан. Фақат сиз мени жуда жиддий ва сипо одам экан деб ўйламанг. Мен куни бўйи ўйнаб юраман. Шунинг учун сизни мушуксичқон ўйинига таклиф қиламан.

Қизча ҳайратланиб боқди. У катта хотинлар ғалати аҳволга тушиб ҳайрон бўлиб қолганларида қандай жилмайсалар, шунақа қилиб табассум қилди, сўнг секингина деди:

— Уйда ўйнаш мумкин эмас.

— Бу гапнинг менга алоқаси йўқ,— деб эътироз билдирди Дюруа.— Мен истаган жойимда ўйнайман. Қани, тутиб олинг мени! — Шундан сўнг у Лоринани ўйинга қизиқтириб, стол атрофида айланиб чопа бошлади, қизча эса сиполик билан жилмайганча унинг кетидан ора-чора ботинмайгина унга қўлини теккизиб қўяр, бироқ ҳамон унинг ортидан чопишга журъат этмасди.

Дюруа тўхтаб чўк тушар, лекин қизча ишонқирамай унга яқинлашиши билан у худди қутичадан отилиб чиққан шайтонваччадай меҳмонхонасининг нариги бошига бориб қоларди. Бундан қизчанинг кулгиси қистар, ниҳоят, у ўзини кулгидан тўхтата олмай жиндак хавфсираб, айни чоқда шодон қичқирганча уни қува кетди, ҳар сафар уни ушлаб олай-ушлаб олай деганда қийқириб куларди. Дюруа қизчанинг йўлини курси қўйиб тўсиб олар, қизча унинг атрофидан бир неча бор айланиб чопишга мажбур бўлар, кейин у бунисини қўйиб, бошқа курсини тутарди. Янги ўйинга қизиқиб қолиб, лоладай қизариб кетган Лорина энди хонани чир айланиб қувалар, чарчоқ нималигини билмас, Дюруанинг шўхликлари, айёрликлари, алдоқчиликларини кўриб хонани бошига кўтариб қаҳ-қаҳ урарди.

Алоҳа у Дюруани мана-мана ушлаб оламан деб турганда, Дюруа қизчани тутиб олди-да, ширтга кўтариб қичқирди:

— Ушладим!

Қизча қўлдан чиқишга уриниб, оёқларини типирлатар, ўзида йўқ шодланиб қийқирарди.

Де Марель хоним кириб келди ва уларга ҳайрат ичида тикилиб қолди:

— Вой худойим-ей, Лорина!.. Лорина ўйнапти... Сиз сеҳргарнинг худди ўзи экансиз, афандим...

У қизчани пастга қўйди, онасининг қўлини ўпди, шундан сўнг улар Лоринани ўрталарига олиб ўтиришди. Бир-бирлари билан жуда гаплашгилари келиб турар, бироқ одатда жимгина ўтирадиган Лорина бугун ҳаяжоғланиб, тинмай бидирлагани бидирлаган эди,— алоҳа уни болалар хонасига чиқариб юборишга тўғри келди.

Қизча индамади, лекин чиқиб кетаётганда кўзларида ёш ғилтиллади.

Иккалалари холи қолишгач, де Марель хоним овозини пасайтириб деди:

— Биласизми, мен ажойиб бир ишни ўйладим, унда сиз иштирок этишингиз керак. Гап бундоқ: мен ҳар ҳафтада Форестьеларникида меҳмон бўламан. Шунинг учун ўз навбатида мен ҳам вақти-вақти билан уларни ресторанга таклиф қилиб тураман. Мен уйда меҳмон кутишни ёқтирмайман, бунга одатланмаганман. Бунинг устига овқат-повқат, хўжалик ишларидан мутлақо хабарим йўқ, ҳеч вақо билмайман. Таралабедод қилиб юрганим-юрган. Шунанга, мен уларни вақти-вақти билан ресторанга таклиф қилиб тураман, лекин уч киши бўлганда учча яхши чиқмайди, улфати чор — анда маза бор, менинг танишларим эса уларга тўғри келмайди. Буларни нега менга гапиряпти деб ҳайрон бўлманг, сизга тааллуқли жойи бор. Сиздан менинг зиёфатимда бирга бўлишингизни сўрайман. Биз шанба куни соат етти яримда Риш кафеесига йиғиламиз. Қаердалигини биласизми?

У жон-жон деб рози бўлди.

— Тўрт киши бўламиз — жуфт жуфти билан, — деб давом этди у. — Бундай зиёфатлар биз хотинлар учун яхши эрмак: унга энди-энди одатланиб келяпмиз, ахир.

Хоним эгнига қўнғир тусли қўйлак кийган, қўйлак унинг беллари, кўкрак елкаларига чип ёпишиб турар, одамнинг ҳавасини келтирарди. Унинг нозик, дид билан кийиниши-ю, меҳмонхонанинг қаровсизлиги ўртасида аллақандай номувофиқлик бўлиб, Дюруа бундан ҳайрон бўлар, дилида ўзи ҳам англамаган қандайдир ўнғайсизлик сезар эди.

Уни нимаики кийган бўлса, нимаики баданига ёпишиб турган бўлса, бари жуда ҳам нозик диддан дарак бериб

турар, гоятда нафис кўринарди. Унинг, афтидан, шулардан бошқа ҳеч нарса билан иши-ҳуши йўқ эди.

Дюруа у билан хайрлашиб кетди-ю, бироқ назарида у ҳамон ёнида тургандай эди, ҳамон суҳбатлари давом этарди. У, айтилган куни жуда интизор бўлиб кутди.

У, маблағи ҳали етарли бўлмаганлигидан яна қарэга Фрак олди ва ҳаммадан бурун келишилган вақтдан бир неча минут илгари ресторанга келди.

Уни учинчи қаватга, деворларига қизил мато қопланган, биттагина деразаси хиёбонга қараган мўъжазгина хонага олиб чиқишди. Тўрт киши учун мўлжалланган чорси столга ташланган дастурхон худди локлангандай ярақ-ярақ қиларди. Икки баланд қандилга ўрнатилган ўн иккита шамнинг порлоқ нури стол устига терилган қадаҳлар, жумуш идишларда жилваланиб ўйнади.

Дераза рўпарасида дарахт ўсган бўлиб, унинг япроқлари хоналардан тушган ёрқин нур ичида бирлашиб зумрад парча бўлиб кўринарди. Дюруа деворлардагидек қирмизи мато қопланган пастаккина диванга ўтирди, диваннинг таг симлари бўшашиб қолган экан, ўтираётганда худди чуқурга тушиб кетаётгандай бўлди.

Бу улкан иморат ари инидай ғалати ғувиллаб турарди, коридорлардан елиб-югуриб турган лакейларнинг гиламлардан чиққан босиқ қадам товушлари, кумуш идишларнинг жаранги, бир зумга очилган эшикларнинг ғичирлаши ва алоҳида-алоҳида хоналарга кириб олган хўрандаларнинг аҳён-аҳён эшитилиб қолган овозлари қўшилиб катта ресторанларга хос бўлган бир шовқин кўтарилар эди.

Форестье кирди, унинг қўлини дўстона самимият билан сиқди, лекин «Француз ҳаёти» редакциясида у ҳеч қачон бундай самимият кўрсатмас эди.

— Хонимлар бирга келишади, — деди у. — Ресторанлардаги бунақа ўтиришларни жуда яхши кўраман!

У столни кўздан кечириб чиқди. Хира ёнаётган газ чироқни ўчирди. Шамол кирмасин деб, деразанинг бир тавақасини ёпди ва елвизак тегмайдиган жойни ўтиришга танаб, деди:

— Мен жуда эҳтиёт бўлишим керак. Туппа-тузук юрган эдим, яна ўзимни ёмон сезяпман. Сешанба куни театрдан чиқа туриб шамолладим шекилли.

Эшик очилиб, метрдотель етакчилигида хотинлар кириб келишди. Уларнинг шляпачаларидаги тўр юзларига туширилган, камтарин, камсуқум кўринишарди. Одатда, барча хонимлар хавфли ва ғалати учрашувларга тўла бундай

жойларда ўзларини мана шундай ажойиб сирли бир равишда тутадилар.

Дюруа Форестье хонимга пешвоз юрди, хоним бизнигина бормай қўйдингиз, деб ундан гина қила кетди.

— Биламан, биламан, сизга де Марель хоним кўпроқ ёқади,— деди у табассум билан дугонасига қарар экан,— унга келганда, сиз доимо вақт топасиз.

Ҳаммалари ўтирганлари ҳаммо метрдотель Форестьега виоларнинг хиллари ёзилган қоғозни узатди.

— Эркаклар биланларини қилишсин,— деди ҳаяжонли товуш билан де Марель хоним,— лекин бизга энг яхши ҳамда ширин шампан келтиринг, муздек бўлсин, тушунарлими? Бошқаси билан ишим йўқ.

Метрдотель кетгач, у асабий кулиб деди:

— Бугун тўйиб ичаман. Баэми жамшид қиламиз, чинакам баэми жамшид.

Форестье, афтидан, унинг гапларини эшитмади.

— Деразани ёпиб қўйсам майлими?— сўради у.— Бир неча кундан бери кўкрагим оғриб юрибди.

— Бемалол, бемалол.

У дераза олдида бориб, унинг иккинчи тавақасини ҳам беркитди-да, чеҳраси очилиб жойига бориб ўтирди.

Унинг хотини фикр дарёсига ғарқ бўлиб жимгина ўтирарди. У кўзларини пастга қадаб олган. Қадаҳларга масхараомуз табассум билан сирли тикиларди. Кичкина қулоқчаларга ўхшайдиган майда, мойлик остенд утричалари келтиришди — улар оғизда шўртак конфетка ўхшаб эриб кетарди.

Кейин суяқ ош беришди, сўнг худди қиз боланинг баданидай қизғимтир форель тортилди. Суҳбат бошланди.

Гап жуда кўп шов-шувларга сабаб бўлган бир ишқал воқеа устида борди. Киборларга мансуб бўлмиш бир хоним аллақандай бир хорижлик шахзода билан алоҳида хонада суҳбат қураётганларида эрининг дўсти уларнинг устидан чиқиб қолади. Гап-сўз тарқалади.

Бу саргузаштни эшитиб, Форестье қотиб-қотиб кулди, бироқ хонимлар гап ташиб юрган ғийбатчининг қилиғини пасткашлик ва аблаҳлик деб баҳоладилар. Дюруа уларнинг тарафида бўлди ва эркак одам бунақа пайтда ким бўлишидан қатъи назар, асосий айбдорми, тасодикий гувоҳми ёки шерикми, барибир миқ этиб бировга оғиз очмаслиги керак, деди.

— Бир-бирларимизга бемалол ишониш мумкин бўлганда, бу дунёда яшаш нақадар ажойиб бўлар эди-я! — деб хитоб қилди у.— Кўпинча жуда кўп пайтларда аёллар қилғиликлари ошқора бўлиб қолишидан қўрқиб, бундай ишлардан ўзларини тиядилар. Ахир шундай эмасми?—

давом этди у жилмайган ҳолда.— Агар хотин киши бир онли бахтиёр дамлар учун аччиқ кўз ёшлар тўкиб бир умр шармисор бўлиб ўтишдан чўчимаганда эди, у ўзини хаёлида ғужғон ўйнаган гаройиб ишқий можаролар қучоғига ташлаган, бирдан аланга олиб кетган эҳтиросларига бўйсуниб, ўткинчи ҳою ҳавасларга боши билан шўнғиган бўларди!

У худди бировни, балки ўзиними ҳимоя қилаётгандай ишонч билан куйиб-ёниб сўзлар, гўё бу сўзлари билан: «Менга ишонинглар, бунақа ишларда синаб кўришларингиз мумкин», деяётгандай бўларди.

Хонимларнинг ҳар икковлари ҳам унинг гапини маъқуллаб қараб қўйишар, орага гап қўшмаганларига қараганда, уларнинг парижлик хонимларга хос жиддий хулқи сир сақланашига ишонч туғилган тақдирда жиддийликка кўпда риоя қилавермаслигини англатарди.

Форестье бир оёғини тагига олиб диванда ёнбошлаб ётар, фракни ифлос қилмаслик учун олдида сочиқ тутиб олганди.

— Ухў! Уларга эрк бер-чи, кўрасан нима ҳангомалар кўрсатишларини! — гапга аралашди у ҳаёсизлик билан ҳирингларкан.— Шўрнинг қурғур эрлар!

Севги ҳақида гаплашишди. Дюруа абадий сеvgи борлигига ишонмас экан. Лекин киши бир-бирига ишонса узоқ муддат чин юракдан дўст бўлиши мумкин. Жисмоний яқинлик қалбларни бир-бирига янада жипсроқ қилиб боғлаб қўяркан. Бироқ у гап рашк жанжаллари, оғир азобуқубатлар, ялиниш, илтижо, таъналарга келганда жуда газабланиб сўзлади.

У гапини тугатганда, де Марель хоним хўрсинибгина деди:

— Ҳа, муҳаббат умрнинг бирдан-бир қувончи, бироқ ҳар хил талаблар қўявериб, биз ўзимиз уни расво қиламиз.

— Ҳа... ҳа... севилиш қандай яхши...— деб уни тасдиқлади Форестье хоним.

Бироқ унинг башарасидан орзулари бундан ҳам йироқларда қанот қоқаётгани, у ўзи ҳеч қачон гапиришга журват қилмайдиган нарсаларни ўйлаётгани кўриниб турарди.

Навбатдаги таом тортилгунча ҳаммалари шампан ичишиб, курсиллама нондан оғизларига солиб ўтирдилар. Борабора қултум-қултумлаб ичга тушиб қонни жўш урдираётган, ақлларини ўғирлаётган худди мана шу май каби муҳаббат ҳам уларнинг бутун фикрларини қамраб олди, ишқ уларни махмур қилди, исқанжасига олди.

Ниҳоят қалин қилиб солинган майда сарсабил мева-

сининг устига гоятда сершира, майин қўй этидан қилинган қийма дўлма қўйиб келтирилади.

— Қурмагур, жуда антиқа нарса-да! — деб хитоб қилди Форестье.

Хаммалари майин гўштининг таъмидан гоятда лаззатланиб унга сарсабилнинг мойли мевасидан аралаштириб оҳиста тамшаниб едилар.

— Мен бировни яхши кўриб қолсам, дунёдаги ҳамма нарсани унутаман, — деб яна гап бошлади Дюруа.

У буни тўлиқ ишонч билан айтди: ишқ лаззати қақидеги ўй ширин таом лаззатига қўшилиб уни буткуа тўлқинлантириб юборди.

Форестье хоним одатдагича чехрасида лоқайдлик ифодаси билан оҳиста деди:

— Илак бора қўла беришиб кўришгандаги қувончга ҳеч нарса тенг келолмайди: шунда бир қўлингиз «Сиз мени севасизми?» деб сўраганда, иккинчи қўла «Ҳа, мен сени севаман», деб жавоб беради.

Де Марель хоним қадаҳдаги шампанни бир кўтаришда сипқарди-да, бўш идишни столга қўяркан, шўхлик билан деди:

— Мен эса гапнинг ўғил боласини яхши кўраман.

Буни маъқуллаб куадилар, кўзларда шавқ ўти ўйнай бошлади.

Форестье диванга бемалол ётиб олди, қўлларини икки ёнига ташлаб ёстиқларга ястанди. Кейин жиддий оҳангда гап бошлади:

— Очик гапирганингиз яхши. Гапдан кўра иш яхши дейдиган хотинлардан эканлигингиз кўриниб турибди. Лекин битта саволим бор, рухсат этинг: бу масалада жаноб де Марелнинг фикри қандай?

Хоним елкаларини оҳиста учириб ўзининг беқиёс нафратини ифода қилди ва бийрон қилиб деди:

— Жаноб де Марелнинг бу масалада ўз фикри йўқ. У кишим... ўзларини аяйдилар.

Мана, ниҳоят, ишқнинг пештоқи баланд назарияларидан гап сизга шамаларнинг гуллаган боғига кўчди.

Тиллар ешилади ва худди аёл киши этагини кўтаргандай ўртадан парда кўтарилади, имо-ишоралар, нозик пардаланган эркин гаплар, ибосиз мунофиқлик, пардаланган, пардасиз шамалар палласи бошланди. Шундай бир гаплар айтилардики, улар киши кўз ўнгида оддий гап билан тушунтириб бўлмайдиган нарсаларни яққол гавдалантириб қўярди. Кибораар мана шундай имо-ишоралар билан нозик ва сирли ишқ ўйинини ўйнайдилар, ҳаёсиз

орзуларга берилдилар. Ўзларини бузуқ ҳаёснинг шаҳват қайнаган қучоғига ташлайдилар, шаҳват тўшагида рўй берадиган ва ҳаммадан яширилаадиган уят нарсаларни беҳад ҳузурланиб бирма-бир хотираларида жонлантирадилар.

Қовурдоқ келтирилади — каклик ва беданалар устига кўк нўхат солинганди, кейин қийма паштет тортилди, паштетга қўшиб ейиш учун катта идишда тўла кўк салат берилди. Сухбатдошлар энди гоятда гапга берилиб кетган, таомни боягидай тамшаниб, мазасидан лаззатланиб эмас, шунчаки еб ўтирардилар.

Ҳар иккала хоним баъзан-баъзан қалтис гаплар ҳам қилиб қўйишар, бу ҳазиллар де Марель хонимни тили ботир, хонзодахон эканлигидан дарак берса, Форестье хоним сиполик ва босиқлик билан сўзлар, унинг сиполиги ўзига жуда ҳам ярашар, овозида, гапларининг оҳангида, табасумида, қилиқларида аллақандай ибос сезилиб турар, лекин бу ибос унинг ибосиз гапларини юмшатмас, балки янада ўткирроқ қилиб кўрсатар эди.

Форестье ёстиқларга ястаниб олганча хандон ташлаб кулар, иштаҳа билан овқат туширар, гоҳо-гоҳо гап орасида шўхроқ ёки шармсизроқ бир фикр қистириб қўяр, шунда хонимлар андак унинг қўполлигидан, лекин кўпроқ одоб юзасидан ўзларини уялгандай қилиб кўрсатар эдилар.

— Шунақа, шунақа, болаларим, — дерди у биронта уятсизроқ гапдан сўнг. — Агар шу зайлда кетаверсанглар, сизлардан ҳали буидан ҳам зўрроқлари чиқади.

Десерт, сўнг кофе тортилди. Ликёр оташин улфатларнинг кайфиятига яна кайфият қўшди, уларнинг бошлари анча айланиб қолди.

Де Марель хоним айтганида турди: у чиндан ҳам кайф қилди. У маст бўлиб қолганигини шўхлик билан тан олар, меҳмонларга қизиқ кўриниш учун ўзини янада мастроқ қилиб кўрсатаётган қувноқ аёлларга ўхшар, мастлигида ҳам латофатини йўқотмасди.

Форестье хоним индамай қолди, балки эҳтиёт бўлаётгандир. Дюруа ноҳўя бир қилиқ қилиб қўймай деб, ҳаяжонини устомонлик билан яширишга уринарди.

Папирос чекишди, шунда бирдан Форестьени йўтал тутди.

У кўкраги йиртилгудай бўлиб йўталарди. Пешонасидан тер чиқиб кетди. У сочиқни оғзига босиб турар, йўталнинг зўридан ўпкадай қизарган, бўғилиб қолай дерди.

— Йўқ, зиёфатлардан чиқиб қолибман, — деди у сал ўзига келгач хафаланиб. — Иш расво!

Гетобланги эсига тушиб, унинг кайфияти бузилди, боя- ги хушнудлигидан асар ҳам қолмади.

— Юринглар кетамиз,— деди у.

Де Марель хоним лаёйни чақириб, ҳисоб сўради. Унга ҳисобни талаб қилган замони беришди. Хоним унга кўз ташлаши билан ҳарфлар чириллаб айлана бошлади, у ҳисоб қоғозини Дюруага узатди.

— Менга қаранг, мен учун тўлаб қўйинг, ҳеч нарсани кўрмайман. Жуда маст бўлиб қолибман.

У шундай деб, ҳаменини берди.

Ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз франк бўлибди. Дюруа ҳисобни бир бошдан текшириб чиқди, иккита қоғоз пул узатди. Қайтимини олар экан, хонимдан шивирлаб сўради:

— Кузатиб қўйишга ижозат берарсиз?

— Албатта. Бир ўзим уйга етиб боролмайман.

Улар Форестьелар билан хайрлашдилар, кейин Дюруа де Марель хоним билан экипажга ўтирди.

У хонимнинг ёнида, унинг шундоқ биқинида ўтирибди, экипажнинг ичи қоронғи ва тўрт томондан берк, фақат онда-сонда унга кўча чироқларининг ёруғи тушиб қолади. У кийимининг устидан хонимнинг елкаларидан ўтаётган иссиқни ҳис қилиб турар, миқ этиб оғиз очишга журъат этмас. Қани энди тилига бир сўз келса. Унинг фикри ёни аёлни кучоқлаш билан банд. Шу истак унинг бутун борлиғини қамраб олганди.

«Бир уриниб кўрсаммикин?» — ўйларди у. Ўтирганларида айтилган гапларни эслаб, кел, таваккал қилиб кўрай, деб ўйлар, лекин жанжал чиқишидан қўрқиб яна ўзини тияр эди.

Хотин ҳам бурчакка қисилиб олиб қимир этмас, овоз чиқармас эди. Мундоқ қараганда, у ухлаб қолганга ўхшар, аммо кўча фонарларидан ёруғ тушган чоғларда унинг кўзлари йилтиллаб кетарди.

«Нимани ўйлапти?» Бундай пайтларда Дюруа жимликни бузмаслик кераклигини билар, чунки бир оғиз сўз, биргина сўз ҳаммасини чиппакка чиқариши ҳеч гап эмасди. Чапдаст ва дадил ҳаракат қилишга эса юраги дов бермай турарди.

Кутилмаганда хоним оёғини оҳиста қимирлатди. Бўла қолсанг-чи, деган маънода шартасига қилинган бу билинар-билинемас, асабий, сабрсиз ҳаракат балки нимагадир чақирик эдики, бундан Дюруанинг бутун жисми жўш уриб кетди ва дафъатан унга ўгирилиб, талпинди, лаблари ила унинг дудоқларини, кўллари ила белларини излади.

Хотин секингина қичқириб юборди, ўзини тиклашга,

унинг қўлидан чиқишга ҳаракат қилди, уни итариб юбормоқчи бўлди, бироқ қаршилик кўрсатинга мажоли қолмагандай, ниҳоят таслим бўлди. Кўп ўтмай карета хонимнинг уйи олдига тўхтади, шошиб қолганидан Дюруанинг тилига хотинларни эркалайдиган биронга сўз келмади. У хонимга миннатдорчилик билдирмоқчи, унга ташаккур айтмоқчи, сизни севаман, сизни бошимга кўтариб юрман, демоқчи эди. Илло, хонимнинг ўзи ҳам рўй берган воқеадан қотиб қолган, қимир этмасдан ўтирарди. Файтончида шубҳа туғдирмаслик учун у каретадан биричи бўлиб сакраб тушди ва хонимга қўлини узатди.

Хоним салгина гандираклаб экипаждан индамай тушди. У эшик қўнғирогини чалди. Дюруа чиқиб эшикни очгунарича шуни сўраб улгурди:

— Қачон кўришамиз?

— Меникига нонушта қилгани келинг,— эшитилар-эшитилмас даражада базўр шивирлади хоним ва оғир эшикни тўп отгандай қилиб гумбурлатиб ёпганча ичкарига кириб кетди.

Дюруа файтончига беш франк берди ва шодлигидан ўзини кўярга жой тополмай уйга югурди.

**Мана, алоҳа қулинг ўргилсин хотинни қўлга киритди! Яна киборлардан-а! Чинакам кибор хотин! Парижлик хотин! Ҳаммаси кутилмаганда ўз-ўзидан бўлди-қўйди!**

Аппалари у бундай ҳурилиқо хотинларни қўлга киритиш жуда қийин бўлса керак, бир дунё сабр-қаноат, усталик ишлатиш керак, деб юрган экан. Арқонни узун ташлаб қўйиб, секин айлантириш, бош-кўзини тиндириш, ишқибозлик қилиш, ширин сўзлар айтиш, сизсиз туролмайман деб кўкракларига уриш ва ниҳоят, савготлар бериш каби чораларни адо этиш зарур деб ўйлаган экан. Лекин у биринчи учратган хотин салча зўр бериши биланоқ таслим бўлди, яна бу шунчалар тез рўй бердики, мана, ҳалигача у ўзига келолмай гаранг.

«У маст эди,— деб ўйлади у,— эртага ашулани бошқача қилиб олади. Йиғи-сиғи бўлса ажабмас». Бу фикр уни хавотирга солиб қўйди, лекин шу заҳоти ўзига ўзи: «Майли, майли! Энди у меники, мен уни гаҳ деса қўлга қўнадиган қилиб оладиган одамман». Ўзининг шон-шуҳрат, бахт-иқбол, давлат, муҳаббат ҳақида сурган хаёлларининг саробий туманлари ичра бирдан жуда бадавлат, гоятда латиф, қўлларини қаерга узатса етадиган гўзал хотинларнинг сафини кўрди, улар хаёли саҳнасида бир дам пайдо бўлиб, сўнг унинг умидларидан тўқилган олтин булутлар издиҳоми ичра табассумлар қилиб, бирин-бирин гойиб бўлардилар.

Тунй билан ғалати тушлар кўриб чиқди.

Эртасига пиллапоядан де Марель хонимникига кўтари-ларкан, юраги дукиллаб урарди. Уни қандай қабул қи-ларкин? Умуман, уйга киритмаса-чи? Қабул қилмаса-чи? Агар ҳаммасини оқизмай-томизмай... Йўқ, буни айтиб бе-риш учун юзни сидириб ташлаш керак бўлади. Шундай бўлгач, ғалаба унинг қўлида деб ҳисоблаш мумкин.

Наврастагина ходима эшикни очди. Унинг боқишлари одатдагидай эди. У ходима эшикни унга рўйхуш бермай очишини кутганди, хайриятки ундай бўлмади. Дюруанинг кўнгли жойига тушди.

— Де Марель хоним тузукмилар?— сўради у.

— Яхшилар, афандим, ҳар доимгидай,— деб жавоб бер-ди ходима ва уни меҳмонхонага бошлади. У ўзининг энгил-бошига қараш учун камин олдига келди ва ойна олдида галстугини тўғриларкан, тўсатдан ётоқхона бўсағасидан унга тикилиб турган де Марель хонимни кўриб қолди.

У хонимни кўрмаганга солди ўзини ва юзма-юз бўл-гунларича ойнадан бир-бирларига эҳтиёткор синчковлик билан назар солиб туришдилар.

Мана, ниҳоят, у ўгирилиб қаради. Хоним ўрнидан жилмади — у ниманидир кутаётганга ўхшарди. Шунда у ўзини хонимга отиб, шивирлади:

— Сизни жуда севаман! Жуда ҳам севаман сизни!

Хоним қучоқларини очди, унинг тўшига бошини қўйди, кейин кўзларига қаради. Узоқ бўса олишди.

«Мен кутгандан ҳам жўнгина чиқди,— деб ўйлади у.— Ишлар юришиб кетди».

Ниҳоят, бир-бирларини қўйиб юборишди. Дюруа ўзи-нинг чексиз муҳаббатини кўрсатиш учун унга жимгина кулиб боқар, боқиб, гўё тўймасди.

Хоним ҳам жилмайиб турар — хотинлар рози бўлган-ларида, истак билдирганларида, ўзларини бағишлаганлари-да мана шундай жилмаядилар одатда.

— Ўзимиз ёлғизмиз,— шипшиди у.— Лоринани но-нушта қилгани ўртоғиникига жўнатдим.

— Ташаккур,— деди унинг қўлларини ўпаркан Дюруа сўлиш олиб.— Сизни жонимдан суяман.

Хоним уни худди ўз эридай кўриб, қўлидан ушла-ганча диванга олиб келди ва улар ёнма-ён ўтирдилар.

Энди унга нозик ҳаяжонли ишқ суҳбатини бошлаб юбориш фасли келганди. Лекин у гапни нимадан бошла-шини билмай, секин илмоқ ташлади:

— Сизни хафа қилиб қўймадимми?

Хоним унинг лабларига кафтини босди.

— Кўй, гапирма!

Улар бир-бирларининг қайноқ қўлларини қиснишганча, термилишиб жимгина ўтиришди.

Сизни шундоқ соғингандимки!— деди Дюруа.

Гапирма!— деди у яна.

Ойхонада ходиманинг тарелкаларни тарақлатаётгани шундоқ эшитилиб турарди.

Дюруа ўрнидан турди.

Сизнинг ёнингизда ўтиролмайман. Бошимни йўқотиб қўйинман.

Эшик очилди.

— Емак тайёр.

Дюруа хонимни таътанали суратда дастурхонга олиб борди.

Улар бир-бирларига рўпарама-рўпара ўтиришди, нигоҳ-ларини бир-бирларидан узинишолмас, лабларидан майин та-бассум аримас, бутун борлиқларини бир-бирларига нисба-тан севги ва меҳр қамраб келмоқдайди. Улар нима еяёт-ганларини ҳам билишмасди. Шунда тўсатдан, у стол та-гида нозик оёқлар типирчилаб унинг оёғига текканини сездди. Дюруа унинг оёқларини иккала оёғи орасига олиб қаттиқ қисди ва бошқа қўйиб юбормади.

Ходима кириб чиқиб турар, таомлар келтирар, бўша-ган идиш-оёқларни олиб кетар, кўрнинишдан шу қадар осуда эдики, гўё ҳеч нарсани сезмасди.

Нонуштадан сўнг улар меҳмонхонага қайтиб киришди ва яна диванга ёнма-ён ўтиришди.

Дюруа унга борган сари яқинроқ суртилиб борар, уни қучоқлашга интилар эди. Лекин хоним эркалик билан ўзини олиб қочарди.

— Эҳтиёт бўлинг, кириб қолишлари мумкин.

— Қачон ёлғиз ўзимиз қоламиз?— шивирлади Дю-руа.— Сизни қанчалар севишимни қачон кўрсатсам бў-лади?

Хоним унинг қулоғига эгилиб шивирлади:

— Шу кунларда сизникига бирров кириб ўтаман.

У ўзининг қизариб кетаётганини сездди.

— Лекин мен... меннинг уйим... оддий.

Хоним табассум қилди:

— Бунинг аҳамияти йўқ. Мен уйингизни томоша қи-лгани эмас, сизни кўргани бораман.

Дюруа ундан қачон боришини аниқ билиб олгиси келди. Хоним янаги ҳафтанинг охирида деди. Дюруа унинг қўл-ларини сиқиб, бураркан, тезроқ учрашишларини сўради, ялишди, ёлворди, у ҳаяжонланиб пойма-пой сўзлар, кўз-

лари шавқ ўти билан ёнар, икки юзини истакнинг алангаси қоплаб олган, бундай сўндириб бўлмас истаклар эса одатда фақат икки киши ёлғизликда овқатлангандагина бўлади.

Бу алангали ёлворишлар аёлга ёқар ва у борган сари учрашувни бир кунлаб яқинроққа сура бормоқда эди. Лекин Дюруа қўймасди.

— Эртага... Эртага денг...

Ниҳоят, у рози бўлди.

— Хўп. Эртага. Соат бешда.

Дюруанинг кўкрагидан шодон хўрсиниш тошқини отилиб чиқди. Шундан сўнг улар худди йигирма йилдан бери таниш одамлар каби ундан-бундан гаплашиб ўтиришди.

Кўнгироқ садоси эшитилди. Икковлари ҳам чўчиб тушишди ва бир-бирларидан нарироқ сурилиб ўтиришди.

— Лорина келди, шекилли,— дея шивирлади хоним.

Қизча кирди ва камоли ҳайратланиб, тўхтаб қолди, кейин ўзида йўқ қувонч билан чапак чалиб юборди ва Дюруанинг олдига чопқиллаб келди.

— Вой, Азизим! — қичқириб юборди у.

Де Марель хоним кулиб юборди.

— Нима дейсан? Азизим? Лорина сизга ном бериб қўйибди-ку! Менимча, бу жуда ҳам ажойиб лақаб. Мен ҳам сизни Азизим деб чақираман!

Дюруа қизчани тиззасига ўтқазди ва ўзи ўргатган ҳамма ўйинларни ўйнаб чиқдилар.

Соат йигирма минути кам учда улар хайрлашдилар ва Дюруа редакцияга қараб йўл олди. Кетар экан у пиллапояда ярим очиқ эшикка қараб яна бир карра шипшиб қўйди:

— Эртага. Соат бешда.

Де Марель хоним унинг лабларининг қимирлашидан нима демоқчи бўлганлигини англади-да, жилмайиб «ҳа», деди ва ичкарига кириб кетди.

Редакциядаги ишларини битиргач, у маъшуқасининг келишига уйни қандай қилиб қўйсам экан, деб бош қотира бошлади. Миясига уйнинг деворларига япон безакларидан осиб қўймай деган фикр келди. Беш франкка турли кичкина елпугичлар, суратлар, рангли матолар сотиб олиб деворлардаги доғлар устига осиб чиқди. Дераза ойналарига эса, дарёдаги кемалар, қизгимтир осмонда учиб кетаётган анвойи қушлар, балконларга чиқиб турган қора танли хотинлар ва қор босган далалардан бораётган қоп-қора одамлар тасвирланган ҳарир суратларни ёпиштириб қўйди.

Унинг торгина хонаси кўп ўтмай ҳар турли суратлар солиб ташлаштан қоғоз фонарга ўхшаб қолди. Қилган ишидан кўнган ёришиб, у кечга довур рангли қоғозлардан қирқилган пушчадарни шипга ёпиштириб чиқди.

Кейин паровозларнинг чинқирёқ садолари остида ухлагани ётди.

Эртасига у ишдан барвақтроқ қайтди ва уйга баққолликдан бир саватчада пирожний, бир шиша мадера келтирди. Сал ўтмай яна ташқарига чиқиб иккита тақсимча билан иккита стакан олиб келди. Кичкина столча устига сочиқ ташлаб, кирини беркитди-да, таомларни шушнинг устига қўйди. Тос билан кўзани эса пастга яширди.

Шундан сўнг кута бошлади.

Хоним бешдан черак ўтганда келди ва кўзни қамаштирадиган ялтир-юлтир расмларни кўриб, ҳайратидан беихтиёр чапак чалиб юборди:

— Мунча яхши уйингиз! Фақат ташқарида одам жуда кўп экан.

Дюруа уни қучоқлаб олди ва ҳирсининг зўридан ҳансираб, хотиннинг шляпаси остидан чиқиб турган сочларини тўр пардаси устидан ютоқиб ўпа бошлади.

Бир ярим соатдан сўнг у хонимни Рим кўчасидаги **файтон** тўхтайдиган жойгача кузатиб қўйди. У **файтонга** ўтиргач, Дюруа унга шипшиди:

— Сешанба куни, ўша вақтда.

— Уша вақтда, сешанба куни,— деб тасдиқлади хоним.

Қоронги говгум бўлиб қолганди ва хоним каретанинг очиқ эшигидан туриб унинг бошини ўзига тортди-да, лабларидан ўпиб олди. Аравакаш қамчини кўтарди, хоним хайрлашди:

— Кўришгунча, Азизим!

Шундан сўнг оқ от қўшилган эскигина **файтон** ҳорғингина йўртиб кетди.

Дюруа уч ҳафта мобайнида икки-уч кун оралатиб де Марель хонимни қабул қилиб турди. Учрашувлари баъзан эрталаб, баъзан кечқурун бўлар эди.

Бир куни кундузи уни кутиб турган эди, зинадан қаттиқ-қаттиқ гапирган, қичқирган овозлар келиб қолди, у эшик тагига бориб қулоқ солди. Боланинг йиғиси эшитилди. Эркак одам жаҳл билан алланималар деди:

— Вой жиннивой-ей, нега йиғлаяпсан?

— Э, анов журналистнинг олдига келиб юрадиган қанлиқ Николамизни йиқитиб кетди. Мен бўлсам, бу суюқларни қадам бостирмас эдим, оёғининг тагидаги болани кўрмайди-я!

Дюруа ваҳимаси келиб эшикдан нари кетди, унинг қулогига шошилиш қадам товушлари, ипак либосларнинг шилдираши чалинди. Сал ўтмай у ҳозиргина ёпиб қўйган эшик тақиллади. У эшикни очди ва хонага ҳарсиллаганча даргазаб де Марель хоним отилиб кирди.

— Эшитдингми? — базўр тили калимага келиб сўради у.

У ўзини ҳеч нарсадан хабарсиз қилиб кўрсатди.

— Йўқ, нимаиди?

— Куним сўкиш эшитишга қолдимми-а?

— Ким сўқди?

— Бир қават пастда турадиган аблаҳлар.

— Йўғ-ей! Нима бўлди, айт?

Хоним жавоб бериш ўрнига йиғлаб юборди.

Дюруа унинг шляпасини олди, корсетини ечди, каравотга ётқизиб, нам сочиқ билан чаккаларини ишқалади. Хонин бўғилиб ҳансирарди. У салдан сўнг бир оз ўзига келгач, газаби қайнаб тоша бошлади.

Хоним унга ҳозирнинг ўзида пастга тушиб уларни дўппослаб чиқ, уриб ўлдир, деб қисталанг қилди.

— Қўй-э, булар оддий ишчилар-ку, қўпол одамлар, — деб қайтарарди уни бу йўлдан Дюруа. — Уйлаб кўргин, судга беришга тўғри келади. Сени билиб қўлишлари, қамашлари мумкин ахир. Унда ишинг расво бўлади. Бунақа одамлардан яхшиси нарироқ юрган маъқул.

Хоним бошқа гапни ўртага солди:

— Қандай қилсак экан? Мен бошқа бу ерга келмайман.

— Бунинг йўли осон, — деб жавоб берди Дюруа. — Мен бошқа квартирага кўча қоламан.

— Ҳа... — шивирлади хоним. — Лекин бунга анча вақт кетади.

Бирдан унинг калласига бир фикр келиб қолди.

— Йўқ, йўқ, менга қара, — деди у бирдан тинчланиб, — йўлини топдим. Ҳаммасини ўзим қиламан, сен ташвиш чекиб ўтирма. Эртага эрталаб сенга кўк хат юбораман.

«Кўк хат» деб у шаҳар ичида юбориладиган телеграммаларни айтарди.

У ўзи ўйлаган нарсадан чехраси гул-гул очилди, лекин бунинг нималигини Дюруага айтмади. Шу кун у қаттиқ ҳирс қўйиб ишқибозлик қилди.

Шундоқ бўлса ҳам у зинадан тушаётганда, ҳаяжондан оёқлари чалишиб кетди ва бутун оғирлигини жазманининг қўлига ташлади.

Йўлларида ҳеч кимни учратмадилар.

Дюруа жуда кеч турарди, эртасига эрталаб у ҳали

ўрнида ётаркан, соат ўн бирда почтальон кеча ваъда қилинган «кўк хат»ни келтирди.

Дюруа уни очиб ўқиди:

«Учрашув бугун соат бешда. Константинополь кўчаси, 17. Дюруа хоним томонидан ижарага олинган квартирани очиб беришларини айт.

Сени ўйиб, Кло».

Роппа-роса соат бешда у мебелли хоналар ижарага бериладиган каттакон уйнинг қоровулхонасига кирди.

— Дюруа хоним шу ерда ижарага уй олдимми? — сўради у.

— Ҳа, афандим.

— Марҳамат қилиб, менга кўрсатиб қўйсангиз.

Қалтис вазиятларни кўп кўрган қоровул жуда ҳам эҳтиёткор бўлиб қолган шекилли, унга диққат билан тикилди ва каттакон боғламдан қалитни оларкан, сўради:

— Жаноб Дюруа сиз бўласизми?

— Худди ўзи-да!

Сал ўтмай Дюруа шундоқ қоровулхона қаршисидаги икки хонали квартирага қадам ранжида қилди.

Квартиранинг катта хонасининг деворларига озодагина ранг-баранг қоғозлар ёпиштирилган, қизил оғочдан ишланган мебеллар қўйилган, мебелларга сариқ йўллари бор кўкимтир репс қопланган бўлиб, хона сатҳига юпқагина нимдошгина гулдор гилам тўшалганди, гилам тагида полининг тахталари билиниб турарди.

Мўъжазгина иккинчи хонанинг учдан икки қисмини хайҳотдай каравот эгаллаганди. Каравот устига қип-қизил юмшоқ адёл ташланган, адёлнинг ҳар жой-ҳар жойларида галати доғ-дуглар кўзга ташланарди. Каравот қалин ҳаворанг репс дарпардалар билан тўсилган бўлиб, у бутун ичкари девор томонни эгаллаганди.

Дюруа норози бўлиб, ташвишга тушди. «Бу уйча тоза пул ейди, — деб ўйлади у. — Яна қарзга ботишга тўғри келади. Шунақа ҳам аҳмоқлик бўладими?!»

Эшик очилиб, хонага ипак кийимларини шилдирашиб кучоқларини кенг очганча Клотильда елиб кирди. У ўзида йўқ хурсанд эди.

— Яхши, тўғрим, яхши-а? Кейин юқорига кўтарилишининг кераги йўқ. Кўчадан тўғри кириб келаверсан. Деразадан ошиб тушсанг ҳам бўлади. Қоровул кўриб ўтирибдими? Икковимиз маза қиламиз бу хонада!

Дюруа тилининг учидан турган саволни беришга журъат қилмай, уни совуққина ўпди.

Клотильда хонанинг ўртасида турган доира столга кат-



такоп пакет қўйди. Уни очиб ичидан совун, атир суви, бадан суртмалар, сунгир, бир қути шпилка, туфлига илгак, пешанага тушиб кетаверадиган соч толаларини қистириб қўядиган кичкина тўғнағичлар олди.

У ўзини янги кўчиб келган хотиндай тасаввур қилишни, ҳар бир нарсанинг ўз ўрнини топиб жойлаштиришни яхши кўрарди.

Яшиқларни очиб ёпаркан, у тинмай сўйлагани-сўйлаган эди:

— Ҳар эҳтимолга қарши бу ерга бир оз кийим-кечак ҳам келтириб қўйиш керак. Вақти-бевақт кийимни алмаштириш мумкин бўлади. Жуда қулай бу. Агар кўчада жала тагида қолсам, қочиб бу ерга киришим мумкин. Сенда ҳам, менда ҳам ўз калитимиз бўлади, учинчи калит қоровулда туради. Агар ўзимизникини эсдан чиқарсак, ундан оламиз. Мен уч ойга ижарага олдим. Албатта сенинг номингга. Узимникини айтолмайман-ку, ахир.

— Сен қачон пулини тўлаш кераклигини менга айтарсан?— чидолмай сўради Дюруа ниҳоят.

— Аллақачон тўлаб қўйилган, жоним,— деди содда хотин.

— Мени қарздор қилиб қўйибсан-да, а?— ижикилаб сўради у.

— Қўйсанг-чи, бўталоғим, бунинг сенга алоқаси йўқ, кўнглим шундай қилишни тусаб қолди.

Дюруа ўзини жаҳли чиққандай қилиб кўрсатди.

— Кечир, бунақаси кетмайди! Мен бунга йўл қўймайман.

Хоним илтижоли бир нигоҳ билан қўлларини унинг елкаларига ташлади:

— Илтимос, жон Жорж. Мен учун хўп де. Мен учун хўп де. Бизнинг шу уячамиз меники бўлишини жуда-жуда истайман. Бир ўзимники бўлсин. Сен хафа бўлмайсан, а, тўғрими? Бу севгимиз ҳақи қилган ҳадям бўлсин. Ке, розиман деб айта қол, жоним Жорж, розиман де!..

Хотиннинг бутун нигоҳи илтижога айланган, дудоқларинда шу илтижо, бутун жисмида шу илтижо ҳукмрон эди ҳозир.

Дюруа яна анчагача ялинтириб турди, юзларини бужмайтириб кўнмаган киши бўлди, бироқ ҳеч иложи қолмагандан сўнг алоҳа розилик берди: юрагининг тубида шуниси тузуқ деб ўйлади у.

Жувон кетгач, қўлларини бир-биринга ишқаб, «Ҳар-қолда, жуда ёқимтой хотин-да», деб қўйди. Нега у ҳақда бугун шундай фикрга келди, бунинг тагини чуқур ўйлаб ўтирмади.

Бир неча кундан сўнг у яна кўк хат олди:

*«Бирини кечкидирин бир ярим ойлик ревизиядан кейин ярим қайтиб келди. Бир ҳафта кўришилмаймиз. Шунини ўйлаб юратим сиқилиб кетяпти, жоним.*

*Сеники бўлган Кло».*

Дюруа ҳайратга тушди. Шу пайтгача унинг эри борлигини есламаган ҳам экан. Бу зотнинг қандайлигини бир кўриб қўйилса, афтидан, ёмон бўлмасди.

Дюруа унинг иш билан кетишини сабр-тоқат билан кута бошлади, шундай бўлса ҳам, яна икки кечани Фолд-Бержерда ўтказди. Рашель яна уни ўзиникига олиб кетди.

Бир кун эрталаб тагин телеграмма келди, унда тўрттагина сўз бор эди: «Бугун соат бешда. Кло».

Хотин учрашувга вақтидан олдин келди. У ўзини ҳирсининг шиддати билан йигитнинг қучоқларига отди, Дюруанинг юзларидан қайноқ бўсалар олди, кейин деди:

— Бир-биримизга тўйганимиздан сўнг мени бирон ерга овқатлантиргани олиб борасан, хўпми? Энди эркин кушман.

Ҳали ойбоши эди. Дюруа эса моюнасини олдидан олиб ишлатиб бўлган, ҳозир қарз-қавола қилиб тирикчилигини ўтказиб турган пайти эди, лекин буни қарангки, тасодифан бугун чўнтагида пули бор эди. Шунинг учун ҳам унга андак пул сарф қилиш имконияти туғилганидан хурсанд бўлди.

— Албатта, азизам. Қаерни истасанг, шу ерга олиб бораман,— деди у.

Соат еттига яқин улар ташқи хиёбонларга чиқишди. Клотильда Дюруанинг қўлига осилиб олганча унинг қулогига шивирлади:

— Сен билан қўлтиқлашиб юришни қанчалар яхши кўришимни билсайдинг, ёнимда юрганингдан қанчалар бахтиёрлигимни англасайдинг!

— Латюилга борамизми?— сўради ундан Дюруа.

— Йўқ, у ер жуда ҳашамдор,— эътироз билдирди жувон.—Мен оддийроқ, қувноқроқ жой бўлса девдим, ишчи-хизматчилар борадиган бирон одмироқ ресторан бўлсайди. Мен қовоқхоналарни яхши кўраман! Қанийди энди шаҳардан ташқарига чиқиб кетганимизда!

Бу атрофда Дюруа унинг дидига мос бирон ерни айтолмади. Улар йўлларини овқатланиш учун алоҳида зали бор бир майхонага дуч келгунларича хиёбонларда анча кезиб юришди. Клотильда деразадан икки ҳарбий билан ўтирган бошлари очик қизларни кўриб қолди.

Энчисиз, узунчоқ хонанинг ичкарасида уч извошчи ўтириб овқатланишарди. Яна бир башараси шубҳали одам стулга ястаниб олиб, қўлларини камарининг орасига қистирганча, трубка тутатарди. Унинг курткасида доғ тегмаган соғ ер қолмаганди. Шалвираган чўнтакларидан эса шишанинг оғзи, пон бўлаги, газетага ўралган алланарса ва чизимчанинг учи чиқиб турарди. Унинг сочлари қуюқ, жингала, ҳурнайган, кир эди. Полда, столнинг тагида унинг фуражкеси ётарди.

Келашган, чиройли кийинган хонимнинг кириб келиши бу ерда бутунлай кутилмаган таассурот қолдирди. Бояги жуфт-жуфт бўлиб ўтирганлар шивир-шивирни тўхтатишди, извошчилар жанжалларини бас қилишди, шубҳали нусха эса оғзидан трубкасини олиб, полга тупурди ва бошини сал буриб қўйди.

— Бу ер жуда саз экан! — шивирлади Клотильда. — Маза қилишимиз турган гап. Келаси сафар мен хизматчилардай кийиниб оламан.

У ёғ босиб йилтираган, пиво тўкилган, гарсон чопиб келиб, наридан-бери артган оғоч столга сира тортинмай, ирганмай бемалол ўтириб олди. Дюруа ғалати бир алфозда қолиб, бир оз қисиниб цилиндрини қаерга илишини билмай турди. Осгани қозик тополмай, охири уни шундоқ стул устига ташлаб қўя қолди.

Қўзи гўштидан рагу, жиго ва салат келтиришди.

— Мен шунақа овқатларни ёқтираман, — деди Клотильда. — Дидим курсин, шунақароқ. Инглиз кафесидан кўра бу ер менга кўпроқ маъқул.

Кейин қўшиб қўйди:

— Агар мени жуда ҳам хурсанд қиламан десанг, танца зали бўлган қовоқхонага олиб бор. Шу яқин ўртада битта шунақаси «Оқ малика» деб аталади.

— Сени у ерга ким олиб борган? — ҳайрон қолиб сўради Дюруа.

Унга қараб жувоннинг қизариб кетганлигини пайқади, кутилмаган бу савол, афтидан, унинг ёдига қачонлардир бўлиб ўтган хуфиёна бир суҳбатни туширди шекилли, Клотильда ҳамма аёллар каби жиндак иккиланиб тургандан кейин шундай деб жавоб берди:

— Дўстларимдан бири...

У бирпас индамай турди-да, қўшимча қилди:

— У ўлган.

Унинг чехрасига қайғу кўлка солиб ўтди, кўзларини ерга қадади. Ана шундагина Дюруа биринчи марта унинг ўтмиши ҳақида ҳеч нарса билмаслигини ўйлади. Албатта

унинг ўз ошиқлари бўлган, лекин кимлар, қайси доирадан? Дюруанинг юрагида ўзи англаб етмаган алақандай рашк ҳисси бош кўтарди, нимадандир гижинди, бу — жувон ҳақида билмаган нарсаларидан туғилган ғашлик эди, бу — жувоннинг ҳаётида Дюруага тегишли бўлмаган, унинг қалбига Дюруага бегона бўлган нарсалар борлигидан туғилган тилкинши эди. У жувонга аччиғи келиб қараб ўтирар, афтига тикилиб, мана шу кўҳлик бош ичига яширинган барча сир асрорларни билиб олмоқчи бўларди. Эҳтимол, худди мана шу тобда у бошқа бировни, бошқаларни маҳзуун ҳаёллар ичра эслаётгандир. Дюруа унинг хотиралари ичига киришни нақадар истарди, қанийди уларни ковлаштира, ҳаммасини билиб олса, ҳаммасини ўрганса!..

— Хўш, «Оқ малика»га борамизми? — яна қайталаб сўради у. — Мен учун бу чинакам байрам бўларди.

«Э, нима, унинг ўтмишини бошимга ураманми! Бўлмаган гап деб кайфиятини бузиб нима қилдим!» — ўйлади у ва табассум билан жавоб берди:

— Албатта борамиз, жоним.

Кўчага чиққач, хоним бекитиқча бир нарсани айтаётгандай унга сирли қилиб шивирлади:

— Мен шу пайтгача бир нарсани сендан сўрашга ботинмаган эдим. Лекин мен фақат бўйдоқлар борадиган ва аёл кишилар боришдан тортинадиган ерларга бош тикиб кўришни жуда ҳам севаман. Карнавал кунлари мактаб бола кийимини кийиб оламан. Мактаб кийимида жуда антиқа кўринаман.

Улар танца залига кирганларида, у кўрқибгина, лекин мамнун бир қиёфада унга суйқанди. У ўйинбоз кишилар ва енгил хотинларга ҳайратланиб тикиларди. Гоҳо-гоҳо хавф туғилиб қолган тақдирда ҳимоя қиладиган одамни қидиргандай Дюруага қимир этмай турган девқоматли полициячини кўрсатиб: «Савлатини қара, от ҳуркади-я!» — деб қўярди. Чорак соатлардан сўнг буларнинг бари унинг жонига тегди. Кейин Дюруа уни уйига кузатиб қўйди.

Шундан сўнг улар яна бир неча марта авом халқ йиғиладиган жойларга боришди. Шунда Дюруа дайди, эркин, тартибсиз ҳаёт кечирадиган одамларнинг ҳаёти ўзининг маъшуқаси учун антиқа бир ҳаёт бўлиб кўринишини билди. Клотильда учрашувга полотно кўйлак кийиб, бошига водевилда ўйнадиган артисткалар иладиган рўмол ўраб келарди. Унинг кийимлари нафис, ноёб, айна чоқда одми бўларди. Бунинг устига у билагузуклар, узуклар, сирғалар ҳам тақар, Дюруа ундан буларни тақма деб қанчалар сўрашига қарамасдан, доимо бир гапни айтарди:

— Бўлмаган гап! Ҳамма буларни оддий тош деб ўйлайди.

Шу маскарад кийим-кечак унинг дидига ғоятда ўтиришган эди, аслини олиб қараганда эса, унинг никобланиши товусникидан фарқ қилмасди, Клотильда ушбу либосга чирманиб, ёмон донғи кетган бузуқхоналарга борар экан, у Дюруадан ишчи кийимини кийиб олишни сўрар, бироқ Дюруа ўз эгни-бошини тарк эшитишни истамади, бундай уст-бошини ҳашаматли ресторанларда қанда қилмай қатнаб турадиган одамлар кияр, шунинг учун у ҳатто цилиндрини юмшоқ тўр шляпага алмаштиришни ҳам хоҳламади.

— Майли, одамлар мени бадавлат хонадоннинг ходимаси экан, асилзода йигит унинг бошини айлантириб юрган экан, деб ўйлаша қолсинлар,— ўзини овунтирди Клотильда Дюруани ҳеч кўндиролмагач.

Бу масҳарабозлик унга чинакам ҳузур бағишлар эди.

Улар арзонгина қовоқхоналарга кириб, нимқоронғи, тамаки тутунларига тўлган хонанинг охирига бориб, лиқиллаб турган стол-стулларга ўтиришарди. Хона аччиқ дим тутунга тўлган, тутунга қовурилган балиқнинг дуди аралашган бўларди. Кенг калта кўйлак кийиб олган эркак кишилар стаканларда май тортиб, ғовур-ғувур қилиб ўтиришарди. Гарсон ушбу ғалати жуфтга ҳайрон бўлиб қараб, уларнинг олдига ичига олча арағи солинган икки қадаҳ қўйиб кетарди.

Хурккан, қилпиллаган, лекин бахтиёр бўлган жувон атрофга чўғдай кўзларини югуртириб, олазарак нигоҳ ташлаганча қизил ичимликдан оз-оздан тотиниб ўтирарди. Ютган ҳар бир олчаси унга назарида бир жиноят бўлиб кўринар, алангали ва хуш исли ичимликнинг ҳар қултуми ичига тушганда, у ўзини алақандай уят, ман этилган иш қилгандай сезиб, шу сезгидан жони беқиёс бир ўткир ҳузур ичра чўмарди.

Кейин у овозини пасайтириб дерди:

— Юр энди, кетамиз.

Шундан сўнг улар бу ердан чиқиб, кетишарди. У кўзларини ерга қадаганча, худди саҳнадан чиқиб кетаётган актрисаларга ўхшаб майда қадамлар билан тез-тез юриб столларга таяниб қолган маст-аластлар орасидан ўтиб борар, улар жувонни сергак тортиб, ёв қараш қилиб кузатиб қолар эдилар. Остонадан ўтган ҳамоно у худди оғир хатардан қутулган одамдай эркин нафас оларди.

Баъзи кезлар у дағ-дағ титраган бир алфозда йўлдошига қарата дерди:

— Мана шундай жойларда мени ҳақорат қилиб қўйсалар, нима қилардинг?

Дюруа чираниб, кўкракларига уриб дерди:

— Эҳ-ҳе, сени қандай ҳимоя қилишни ўзим биламан!

Унинг гапларидан дили чарақлаб очилган Дюруанинг кўлларини сиқар, эҳтимолки, кўнглининг тубида ўзини ҳақорат қилишлари ва шундан сўнг ҳимоя этишларини истар, унинг ошиғи қандай бўлмасин, эркаклар билан у туфайли жанг қилишини хоҳларди.

Бироқ хафтасига икки-уч бор такрорланадиган бу сайиллар Дюруанинг жонига тегди. Бунинг устига ҳар сафар ичимлик ва извош учун пул топши борган сари оғирлашиб кетмоқдайди.

Шу кезлар у қаттиқ муҳтожликда яшар, муҳтожлик темир йўл бошқармасида ишлаган пайтларидан ҳам баттарроқ эди, зотан, журналистлик қила бошлагандан берин биринчи ойларда у кейин катта-катта топаман деган умид билан пулини режасиз, ҳисобсиз сарфлаб қўйди ва ахийри барча маблағларини еб битириб, ўзига пул топши йўллари бекитиб ташлади.

Кассадан олиб турай деса, йўл йўқ, тўрт ойлик мюнанни олдиндан олиб қўйган, бунинг устига бўлажак гонорар ҳисобидан яна олти юз франк қарз ҳам кўтарганди. Форестьедан юз, ҳамени ҳамма учун очиқ Жак Ривалдан уч юз, булардан ташқари ундан-мундан беш-ўн франкдан олавериб, бошдан-оёқ қарзга ботганди.

У маслаҳат сўраб Сен-Потенга мурожаат қилган эди, бунақа ишларни дўндириб ташлайдиган дўсти ҳам қаердан юз франк олиб турсам экан, деб анча бош қотирди-ю, барибир чора тополмади. Шунда бундай муҳтожликка қарши Дюруа қалбида ғалаён бошланди, чунки чорасиз бўлиб қолган, эҳтиёжлари аввалгиларга қараганда анча зўрайиб кетган, бироқ унумнинг тайини йўқ эди. Унинг юрағида яширин қаҳр-ғазаб орта борди. Олам кўзларига хунук ва қоронғи кўринди. Арзимаган нарсалардан тез жаҳли чиқадиган, тажанг бўладиган бўлиб қолди.

Кўп маҳаллар у ўзига ўзи савол бериб кўрарди: ортиқча катта еб, катта ичаётгани, кўнглига нима келса, шуни қилаётгани йўғу, нега энди ойнага ўртача минг франкка яқин сарф бўлиб кетмоқда? Бироқ бундоқ ўтириб ҳисоблаб кўрса, шуларни аниқлади: зўр бир ресторанда қилинадиган нонушта саккиз франк туради. Тушлик — ўн икки франк, демак, бир луидор бўлдимиз, энди кунинга майда-чуйдага беҳисоб сувдек оқиб кетадиган харажатларга ўн франк ажратсак, ҳаммаси бўлиб ўттиз франк бўлади. Ку-

нига ўттиз франкдан кетганда, ойнага тўққиз юз франк бўлади. Бунга ҳали кийим-кечак, уларни ювдириш ва ҳоказолар кирмайди.

Шундай қилиб, ўн тўртинчи декабрга келиб унинг чўнтагида бир пул ҳам қолмади. Кимдан қарз олсамикин деб қанча бош қотирмасин, барибир қарз олиб бўладиган одам тополмади.

Худди илгариги пайтларидагидек, у нонушта қилолмай қолди ва кун бўйи ташвишга тушган, дарғазаб бўлган ҳолда редакцияда ўтирди.

Соат тўртларда у маъшуқасидан кўк хат олди: «Бирга тушлик қиламиз, истайсанми? Кейин бирон ерга ўйнагани борамиз».

Дюруа шу заҳоти: «Ҳеч иложи йўқ», деб ёзиб жўнатди. Кейин у билан ўтказиладиган ажойиб дамлардан қочиб ўтириш бемаънилик-ку, деб ўйлади-да, яна қўшимча қилиб қўйди: «Соат тўққизда сени ўзимизнинг уйимизда кутаман».

Телеграммага танга сарфлаб ўтирмаслик учун хатни редакциянинг югурдақларидан биринга бериб жўнатди. Кейин қаердан пул топсам экан деб, яна хаёлга толди.

Соат етти ҳам бўлдики, у ҳамон бир фикрга келмаганди. Камоли очқаганидан қорни пастга осилиб кетаётгандай бўлди. Шунда у нима бўлса бўлди, деб сўнги қарорга келди: ҳамма редакция ходимлари чиқиб кетишини кутиб ўтирди-да, кейин қўнғироқ чалди. Бошлиқнинг бинони қўриқлаш учун қолган қоровули келди.

Уни кўриб Дюруа асабий суратда чўнтакларини ковлаштира бошлади.

— Менга қаранг,— Фукар деди у парвосизлик билан,— мен ҳамёнимни уйда қолдириб келаверибман, Ҳозир Люксембург боғига шошинич зиефатга боришим керак. Менга извошга элик су бериб туринг.

Қоровул нимчасининг чўнтагидан уч франк чиқарди-да, сўради:

— Бошқа керакмасми, жаноб Дюруа?

— Йўқ, йўқ, етади. Катта раҳмат.

Дюруа кумуш тангаларни ола солиб зиналардан пастга югурди. Қора кунларида ўзи доим овқатланиб юрадиган ошхонага бориб тамадди қилди.

Соат тўққизда у ўзларининг мўъжазгина меҳмонхоналарида оёқларини каминда иситиб, маъшуқаси кутиб ўтирарди.

У хандон-хушон, қувноқ, совуқдан қизариб кетган ҳолда кириб келди.

— Олдин бир айланиб келмаймизми?— деб таклиф қилди Клотильда. Соат ўн бирлардан кейин уйга қайтардик? Ҳаво бирам ажойиб.

Кўйсан чи. Шу ернинг ўзи ҳам яхши-ку,— деди Дюруа нунчилиб.

Ошнинг қанақалигини айтмайсанми, бир кўрсайдинг! Шляпасини ечмаган кўйи давом этди Клотильда.— Бундай кечада сайр қилишнинг ўзгача гашти бор.

— Бўлса бордир, лекин менинг сайилга тобим келмай турибди.

Унинг кўзлари қаҳрли йилтираб кетди. Клотильда ажабланди. Хафа бўлди.

— Нима қилди?— сўради у.— Шу ҳам муомалами? Менинг айлангим келди, холос, шунга шунча зардами? Дюруа сакраб туриб кетди.

— Зарда қилаётганим йўқ!— тажанг деди у.— Жонимга тегиб кетди ҳаммаси. Гап шу!

Де Марель хоним бировнинг қайсарлигини ёқтирмайдиган, қўполлигини кўтаролмайдиган аёллар тоифасидан эди.

— Мен билан бундай гаплашишга йўл қўймайман,— деди у Дюруага нафратомуз назар ташлаб қаҳр билан.— Мен бир ўзим бораман. Хайр!

Иш чатоқлашиб бораётганлигини кўрган Дюруа ўзини унга отди ва қўлларини ўпа бошлади.

— Кечир жоним, кечир,— деб гўлдиларди у,— бугун негадир жуда кайфиятим бузуқ, сал нарсага жаҳлим чиқиб кетяпти. Ишим қанчалар оғирлигини ўзинг биласан...

— Бунинг менга сира дахли йўқ,— ҳали ҳам жаҳлдан тушмаган, лекин бирмунча юмшаган ҳолда деди жувон.— Аламингизни мендан олишингизни сира ҳам истамайман.

Дюруа уни қучоқлаб, диванга олиб келди.

— Менга қара, шакарим, сени сира ҳам хафа қилмоқчи эмасдим. Мен ўйламай гапириб юборибман.

Уни зўрлаб ўтқазиб, ўзи унинг олдида тиз чўкди.

— Сен мени кечирдинг, а? Кечирдим, де.

— Яхши, лекин иккинчи бу қайтарилмасин,— совуққина қилиб деди Клотильда ва ўрнидан турди.— Энди юр, ўйнаб келамиз.

Дюруа ҳамон тиз чўкиб ўтирганча, унинг оёқларини қучоқлаб турар ва гўлдираб дерди:

— Илтимос. Шу ерда қолайлик. Ялинаман. Бир марта айтганимга кир. Бу оқшомни сен билан шу ерда, камин олдида ўтириб қарши олайлик. Хўп де, илтимос. Хўп де.

— Йўқ,— аниқ ва қатъий қилиб деди жонон.— Мен сайр қилмоқчиман, мен сенинг инжиқликларингни эшитиб ўтирмоқчи эмасман

— Ялиниб сўрайман сендан,— қўймасди Дюруа ҳам.— Сабаби бор, жуда жиддий сабаби бор...

— Йўқ,— чўрт кесди жонон.— Истамасанг, сенинг ишинг. Мен бир ўзим бораман. Хайр.

У Дюруанинг қўлидан юлқиниб чиқди-да, эшикка қараб юрди. Дюруа ўрнидан туриб маҳкам қучоқлаб олди.

— Қулоқ сол, Кло, жонажоним Кло, қулоқ сол, бир гал майли де...

Жувон бошини йўқ деб сарак-сарак қилар, унинг ўпичларидан ўзини олиб қочар, қучоқларидан бўшаниб чиқишга интиларди.

— Кло, азизим, меҳрибоним Кло, тушунсанг-чи ахир, сабаби бор...

Жувон тўхтаб унинг юзига қаради.

— Ёлғон... Қандай сабаб?

Дюруа қизариб кетди, у нима дейишини билмасди.

— Кўриб турибман алдаётганингни... Ярамас! — қаттиқ порози бўлиб деди Клотильда.

У юлқиниб унинг қўлларидан чиқди, кўзларида ёш филтилларди.

Қийналиб кетган, бор гапни айтиб беришга қарор қилган Дюруа, ишқилиб Клотильда кетиб қолмасин деб, яна унинг елкаларидан тутди ва изтироб ичида деди:

— Ахир, менинг бир тийиним ҳам йўқ... Ана!

Жувон ўгирилиб қаради ва тўғри сўзлаётгани, йўқми, дегандай, кўзларига тикилди.

— Нима дединг?

Дюруанинг лавлагиси чиқиб кетди.

— Бир тийин ҳам пулим йўқ. Тушундингми? Бир тийин, агарда кафега кирадиган бўлсак, бир рюмка ликёрга ҳам тўлайдиган пулим йўқ. Мени уялтириб, шуни айтишга мажбур қилдинг. Сен билан кўчага чиқиб столга ўтиргандан кейин нарса чақиртириб, кейин худди ҳеч нарса бўлмагандай кўзимни лўқ қилиб сенга, пулим йўқ, деёлмасдим-ку, ахир.

— Шундай дегин... Ростданми?

Дюруа кўз очиб-юмгунча шими, нимчаси, пиджагининг чўнтакларини ағдариб ташлади.

— Бўлдимми... хурсандмисан энди? — тишларини гижирлатиб сўради у.

Жувон қучоқларини очиб, меҳри жўш уриб ўзини унинг бағрига отди, бўйнидан қучоқлаб олди.

— О, шўрликкинам, шўрлик болажон! Шўрликкинам!.. Мен билсайдим! Нега бундай бўлди?

Клотильда уни ўтқизди, ўзи унинг тиззасига ўтирди ва бўйнидан маҳкам қучоқлаб, тинимсиз мурти, лаблари, кўзларидан ўпа бошлади, қандай қилиб, бу аҳволга тушиб қолганини айтиб беришни сўради.

Дюруа бирпасда одамнинг хўрагини келтирадиган бир гап тўқиди: оғам ёрдамга муҳтож бўлиб қолди, унга ҳамма пулларимни бердим, қарзга ботдим.

— Камид ярим йил оч юришимга тўғри келади, барча маблағларим тугади,— деди у.— Майли, зарари йўқ, ҳаётда бундай воқеалар бўлиб туради. Бир камим пул деб, хафа бўлиб ўтиришим керакми?

— Сенга пул қарз бериб турсам майлими? — унинг қулоғига шивирлади Клотильда.

— Сен жуда ҳам оқ кўнгилсан, жоним,— гурур билан жавоб берди Дюруа,— бас, бу ҳақда бошиқа гаплашмай-миз, илтимос. Хафа бўламан.

Клотильда жим бўлиб қолди.

— Сени қанчалар севишимни билсайдинг! — деди сал ўтмай жувон уни қучоқларига босиб эркаларкан.

Шу кеча уларнинг бир меҳрларига ўн меҳр қўшилган кеча бўлди.

Кетишга отланаркан, Клотильда жилмайиб туриб деди:

— Сенинг аҳволингга тушиб қолган одам тўсиндан чўнтакларининг бир бурчига тушиб кетган пулни топиб олса қанчалар қувониб кетаркин. Тўғрими?

— Тўғри бўлганда қандоқ! — ростданам шунга ишониб деди Дюруа.

Клотильда ҳаво жуда ҳам ажойиб, деган баҳона билан уйгача яёв кетадиган бўлди. Йўл бўйи осмондаги ойни мақтаб борди.

Кеча тиниқ ва совуқ эди — бундай кечалар қиш бошланishiда бўлади. Отлар ва одамлар енгилгина совуқдан қадамларини тезлатгандилар. Йўлкалардан пошналарнинг дўқирлагани аниқ жаранглаб эшитиларди.

— Индинга учрашамиз, майлими? — сўради Клотильда хайрлашаркан.

— Ҳа, албатта.

— Уша соатдами?

— Уша соатда.

— Хайр энди, жоним.

Улар юраклари севги билан тўлиб, ўпишиб хайрлашдилар.

Дюруа рўй берган аҳволдан қандай қутулиш, эртага

нималар қилиш мумкинлигини ўйлаб, уйга катта-катта қадамлар билан юриб кетди. Лекин ўз хонасининг эшигини очиб, нимчасининг чўнтагидан гугурт изларкан, бармоқларига танга илиниб, ҳайрон бўлди.

У чироқни ёқди, тангани қўлига олиб қаради. Бу йигирма франкли тилла танга эди!

Назарида, эсдан оғаётгандай бўлди.

У тангани уёқдан-буёққа айлантириб кўрар, унинг қаердан келиб қолганлигини билмоқчи бўларди. Осмондан тушмагандир-ку, ахир!

Ниҳоят, билди ва жон-пони чиқиб кетди. Халигина маъшуқаси айтувди-я, баъзан танга чўнтакнинг бир бурчига тушиб кетиб, кейин одам топиб олса суюниб кетади, деб. Демак, унга садақа ташлаб кетибди-да. Шармандалик!

У сўкинди:

— Яхши! Шошмай тур, индинга кунингни кўсатаман! Бирпас жонингни олмасамми сенинг!

У даргазаб бўлган, ҳақоратланган ҳолда ухлагани ётди.

Эрталаб кеч уйғонди. Очликдан ичи таталаниб кетмоқдайди. У соат иккидан бурун турмаслик ниятида яна ётиб ухламоқчи бўлди. Кейин ўзига деди:

— Шу ҳам гапми, нима бўлганда ҳам пул топишим керак.

Кўчада бошимга бир фикр келиб қолар, деган умидда отланиб уйдан чиқди.

Барибир калласига бир фикр келмади, ресторанлар ёнидан ўтганда эса оғзидан сўлакайи оқди. Кун пешинга борганда, бошқа чораси қолмади: «Майли, йигирма франкдан озроқ ишлатиб тураман. Эртага ўрнини тўлдириб қайтариб бераман».

Дюруа пивохонага кириб икки ярим франк сарфлаб чиқди. Редакцияга келгач, қоровулга қарзини қайтарди.

— Олинг, Фукар, кеча сиздан извошга олувдим.

Соат еттигача ишлади. Кейин овқатлангани борди ва яна уч франк ишлатди. Кечки икки кружка пиво билан ҳаммаси бўлиб бир кунлик сарф-харажати тўққиз франку ўттиз сантимга етди.

Бир куннинг ўзида бунча пулнинг ўрнини тўлдириб қўйишлик ёки тирикчилик учун янги бир манба топишнинг иложи йўқ эди, шунинг учун эртасига у яна йигирма франкнинг олти ярим франкини ишлатишга мажбур бўлди. У йигирма франкини кечқурун қайтариб беришга жазм қилганди, бироқ кечқурун учрашувга келганида чўнтагидан бор-йўғи тўрт франку йигирма сантим пул қолганди, холос.

У чаён чақиб олгандай гезариб, жаҳл отига миниб

турди, маъшуқаси билан орани очди қилиб олмоқчи бўлди. У тахминан шундай демоқчи эди: «Сен чўнтагимга солиб кетган йигирма франкни топиб олдим. Мен уни сенга бугун қайтаролмайман, чунки аҳволим ўша-ўша, ўзгаргани йўқ, негаки, пул масаласи билан шугулланишга сира вақтим йўқ. Лекин келаси сафар сенга албатта қарзимни қайтараман».

Клотильда эшикдан кириши билан унга майин, ҳуркак, шу билан бирга ялннчоқ назар ташлади. Уни қандай қабул қиларкин? Гапини нарироққа суриш учун уни узоқ ўпди.

Дюруа эса бу пайт шундай деб ўйларди: «У билан ҳали бу ҳақда гаплашиб улгураман. Баҳона топилса бўлгани».

Лекин қанча уринмасин, баҳона топилавермади ва унга ҳеч нарса демади: афтидан, пулдан гап очишга журъат қилолмас эди.

Клотильда бўлса энди сайр қиламиз, деб хархаша қилмас, қайтага кўп дилбарликлар кўргазмоқдайди.

Улар келаси ҳафтанинг чоршаба кунига учрашув тайин қилиб, ярим кечага яқин хайрлашдилар. Келаси ҳафта у кетма-кет бир қанча зиёфатларга таклиф қилинган экан.

Дюруа эртасига ресторанда овқат қилди, у лакей билан ҳисоб-китоб қилиш учун чўнтагига қўл суққан эди, кечани қолган тўрт танга ўрнига қўлига бешта танга чиқди. Тагин тангаларининг бири тилла эди.

Биринчи калласига келган гап, кеча қайтим билан бирга янглишиб тилла танга бериб юборибдилар, деб ўйлади, бироқ сал ўтмай гап нимадалигини тушунди ва юраги ўйнаб кетди — тиланмаган бу садақа нақадар одамни ерга урар эди.

Нега кеча уни бопламади! Сал аччиқроқ гапирганимдами, бундай қилиқни иккинчи марта такрорламаган бўларди.

У тўрт кун уриниб беш луидор топишга ҳаракат қилиб кўрди, бироқ удда қилолмади, алоҳа Клотильданинг иккинчи луидорини ҳам ишлатишга мажбур бўлди.

Улар учрашганларидан сўнг Дюруа дарҳол унга пўниса қилиб қўйди: «Менга қара, бу қилиқларингни бас қил. Бўлмаса қаттиқ хафаланиб қоламиз». Бироқ у кетаётганда шимининг чўнтагига яна йигирма франк солиб кетибди.

Бу пулни кўриб, Дюруа: «Шайтон!» — деб гудранди, бироқ унинг қармонида бир сантим ҳам бўлмаганидан у пулларни шимидан олиб нимчасининг киссасига солиб қўйди: қўл остида бўлгани яхши-да, ҳарқалай.

«Унга ҳаммасини бир қилиб қайтараман,— деб юпарди ўз виждонини у.— Қарз олаётгандайман ҳисоби».

Кассир ниҳоят унинг ялиниб-ёлворишларига чидолмай, ҳар кун беш франкдан бериб турадиган бўлди. Бу ебичишига етиб турар, лекин олтмиш франкка чиқиб кетган қарзни тўлашга сира ҳам имкон бермасди.

Бу орада Клотильда яна Парижнинг барча пастқам қовоқхоналарини тунда кезиш иштиёқига тушиб қолди, ушбу хавфли саргузаштлардан сўнг чўнтагидан тилла танга топиб олса, Дюруа энди хафа бўлмас, тангалар гоҳ чўнтагидан, гоҳ ботинкасининг ичидан, гоҳ соатининг ғилофидан чиқиб қоларди.

Ҳамонки, у хонимнинг кўнглини ололмаётган экан, бу нағмалардан воз кечиш ўрнига пуллари хонимнинг ўзи тўлаётган экан, бунинг нимаси ёмон?

Шундай бўлса ҳам, Дюруа Клотильда бераётган пуллари ҳисоблаб юрар, вақти келиб бир кун қайтараман деб ўйларди.

Бир кун кечқурун Клотильда унга деди:

— Биласанми, мен бирон марта ҳам Фоли-Бержерга борганим йўқ, Борамизми?

Дюруа нима дейишини билмасди: у Рашель билан дуч келиб қолишдан қўрқиб турарди. Лекин шу заҳоти: «Майли! Нима, менинг хотинимиди? Мени кўрса, ўзи тушунар, гап қўзгаб юрмас. Бунинг устига биз ложада ўтирамиз-ку, ахир», деб ўйлади.

Унинг рози бўлишига яна бир сабаб бор эди: у шунинг билан де Марель хонимни театр ложасига таклиф қилиш шарафига муяссар бўлган ва бунинг учун ҳеч нарса тўламас ҳам эди. Ундан ташқари Клотильда қилаётган яхшиликларга андак бўлса ҳам яхшилик билан жавоб қайтаргандай бўларди бир ҳисобда.

Дюруа Клотильдани каретада қолдириб, ўзи контрамарка олгани кетди.

Клотильда ичкарига кириш учун пул тўланмаганлигини билишини истамасди. У қайтиб келгандан кейин таъзим қилиб турган котролёрлар олдидан ичкарига кириб кетишди.

Фойе тўла одам эди. Улар эркаклар ва шавақи хотинлар издиҳоми орасидан базўр ўтиб олишди. Ниҳоят, ғувиллаб ётган галерка жимжит партер орасида сиқилиб қолишди.

Де Марель хоним саҳнага қарамас, у ложа ортларида кезиб юрган сатанглардан кўзларини узмас эди. Уларга ҳа деса ўгирилиб қарар, бошдан-оёқ разм солар, уларни ушлаб кўргиси, корсажлари, юзлари, сочларини пайпаслаб

бу галати мавжудотлар нималардан ясалганини билмоқчидай бўларди.

Кутилмаганда у Дюруага қараб деди:

— Анов семиз қорача хотин нуқул бизга қарагани қараган. У худди биз билан гаплашгиси келаётганга ўхшайди. Кўзинг тушдимми?

— Йўқ, сенга шунидай туюлаётгандир,— этироз билдирди Дюруа.

Лекин у аллақачон Рашелни кўрганди. Рашель уларнинг ложаси атрофидан кетмас, кўзлари ёвуз йилтирар, тилдан аламли қарғишлар отилай деб турганга ўхшарди.

Дюруа ҳозиргина у билан рўпара келиб қолган, Рашель унга секингина «Салом» деган, муғамбирона қисилган кўзлари эса, «тушуниб турибман» деган маънони англагандай эди. Бироқ маъшуқасидан кўрқиб унга жавоб бермаган, бошини баланд кўтариб, лабларини такаббуруна қисганча совуққина ўтиб кетганди. Англашилмас бир рашкнинг сўзига кирган Рашель унинг орқасидан бориб, елкасига туртган ва овозини энди баландроқ кўтариб:

— Салом, Жорж,— деган эди.

Дюруа яна жавоб бермаганди. Шунда Рашель нима бўлмасин ўзини танитиш мақсадида саломлашиш учун қулай фурсат кутиб уларнинг атрофида айлана бошлаганди.

Де Марель хоним қараётганлигини сезгандан кейин у Дюруанинг олдига келиб, унинг елкасига қўлини теккизди.

— Салом. Аҳволларинг яхшими?

Дюруа ҳатто ўгирилиб ҳам қарамади.

Нима, дарров қар бўлиб қолдингми?

Дюруа унга жавоб бериб ўтирмади, ўзининг шу нафратомуз боқишида бу пастарин махлуқ билан муомала қилиб ўтиришни лозим кўрмаганлигини билдириб турарди.

Рашель заҳарханда ташлаб қақолади:

— Ие, сен ҳали соқов ҳам бўлиб қолибсан-ку?— тилини тиймасди у.— Наҳотки манови хонимча тилингни тишлаб олган бўлса?

Дюруа пашшани ҳайдаган каби ҳаракат қилди.

— Мен билан бундай гаплашгани нима ҳаққингиз бор?— даргазаб бўлиб бақирди у.— Жўнанг бу ердан, бўлмаса, айтаман, ушлаб олиб кетишади.

— Ҳали шунақамисан?! — кўзларини ялтилатиб қичқирди Рашель қутурганча.— Вой, аблаҳ! Мен билан ётишни биласану саломлашишни билмай қолдингми? Бугун бошқасини етаклаган бўлсанг, мени танимай қоларкансан-да, а? Олдингдан ўтаётганимда бошингни шуңдоқ силкиб кўя қолсанг, нима, асаканг кетармиди? Мен ҳам индамас

эдим. Бурнингги кўтарганинги қара-чи! Қилиғинг қурсин! Сенга кўрсатиб қўяман! Ҳали шундайми! Сен саломлашмай ҳам ўтдинг-а, мен билан...

У ҳали анча надомат қилмоқчи эди, лекин де Марель хоним ложадан чиқиб қоча бошлади, эшикни ахтариб, ўзини у ёқдан-бу ёққа урди.

Дюруа унинг орқасидан чопди.

Рашель улар қочиб қутулмоқчи бўлганларини кўриб, масхара қилиб қичқирди:

— Ушланглар уни! Ушланглар! У менинг ўйнашимни ўғирлаб кетди!

Одамлар ичида кулги кўтарилди. Иккита эркак Клотильдани ушлаб четга судрамоқчи, ўпмоқчи бўлди. Бироқ Дюруа унга етиб олиб Клотильдани уларнинг қўлидан тортиб олди ва кўчага олиб чиқди.

Клотильда ён кўчада турган бўш экипажга ўзини урди. Дюруа ҳам унинг кетидан сакраб чиқди. Извошчининг: «Қаерга юрайин, жаноб?»,— деган саволига: «Истаган ерингизга»,— деб жавоб берди.

Карета оҳиста жойидан жилди, гилдираклар кўча тошларига тегиб сакрай бошлади. Клотильда юзларини қўллари билан тўсиб олди, у худди ҳушсиз қолганга ўхшарди. Унга ҳаво етишмас, бўғилиб, зўрға нафас олмоқда эди. Дюруа нима қилишини, нима дейишини билмасди. Ниҳоят, унинг йиғлаётганини эшитиб гўлдиради:

— Қулоқ сол, Кло, жоним Кло, сенга тушунтириб бераман! Мен айбдор эмасман... Мен у хотин билан учрашганимга анча замонлар бўлиб кетди... мен унда эндигина...

Клотильда юзидан қўлларини шарт олди: унинг бутун вужудини қаҳр, севган ва алданган аёлларда бўладиган даҳшатли қаҳр чулғаб олди. У тили калимага келган заҳоти қисқа-қисқа нафас олиб тез-тез, узук-юлуқ сўзлай бошлади:

— Вой аблаҳ... аблаҳ... Пасткаш!. Мени қара-я... Шармандалик!.. О, худойим, қандай шармандалик!..

Унинг онги тиниқлашган, ақли ўзига келган сайин қаҳр-ғазаби ҳам ортиб борар, борган сари унинг шаънига оғир таъна тошларини отарди.

— Унга менинг пулларимдан тўлаб турган бўлсанг керак-да, а? Яна унга пул бериб юрибман-а... ойимтилла учун... оҳ, аблаҳ!..

У бир неча дақиқа яна ҳам оғирроқ таъсир қилдиган сўз қидиргандай жим бўлиб қолди, лекин бундай сўзни тополмади шекилли, бирдан худди унинг юзлари-

га тупурмоқчи бўлгандай, важоҳат билан қарғай бошлади:

— Вой, тўнғиз, тўнғиз. Менинг пулларим билан уни хурсанд қилибсан-да... Тўнғиз, тўнғиз!..

Унинг оғзинга бошқа сўз келмас, нуқул бир сўзни қайтарарди:

— Тўнғиз, тўнғиз...

Кутилмаганда у даричадан бош суқиб аравакашнинг енгидан ушлади-да, қичқирди:

— Тўхтаг!

Эшикни очиб кўчага отилиб тушди.

Жорж ҳам унинг кетидан апил-тапил тушмоқчи бўлган эди:

— Тушма извошдан! — деб шундай қаттиқ бақириб бердики, натижада атрофига бирпасда одам йиғилди.

Дюруа жанжал чиқмасин деб, извошдан тушмаёқ қўя қолди.

Клотильда ҳамёинчасини олиб, фанарнинг ёруғида икки ярим франк санаб извошчига узатди-да, ҳаяжондан қалтираган овоз билан тутилиб-тутилиб деди:

— Мана... олинг... Мен тўлайман... Мен учун манови лакалов муттаҳамни Бурсо кўчасига, Батиньолга элтиб ташланг.

Томоша қилиб турганлар хахолаб кулишди.

— Яша, жонон! — деди қандайдир бир жаноб.

Кўчада юрган болалардан бири эса, извош зинасига сакраб чиқиб, очик қолган эшикдан бошини суқди-да, чинқириб деди:

— Оқ йўл, Биби!

Шундан сўнг извош одамларнинг қийқириғи остида йўлга тушди.

## VI

Эртасига эрталаб Жорж Дюруа ўрnidан дили ғаш бўлиб турди.

У шошилмасдан кийинди, дераза олдига бориб ўтирди-да, хаёлга толди. У ўзини худди уриб дабдала қилиб ташланган одамдай ёмон ҳис қилар, бадани шол-шол бўлиб кетганга ўхшарди.

Пулсизлик яна уни қамчилагандай кўчага чиқишга мажбур қилди. У Форестьенинг олдига йўл олди.

Ошнаси кабинетида ўтириб, оёғини каминга қўйиб исиётган экан.

— Каллан саҳарлаб биров қувиб келяптими сени?



— Мухим иш. Йигитлик қарзи.  
— Карта десанг-чи?  
— Карта,— деб таъкидлади бир оз иккиланиб тургандан сўнг Дюруа.  
— Қанча? Каттами?  
— Беш юз франк!  
Унинг қарзлари фақат икки юз саксон франк эди.  
— Кимдан қарз бўлиб қолдинг?— ишонқирамай сўради Форестье.

Дюруа бирдан нима деб жавоб беришини билмай довриради.

— Жаноб... жаноб... жаноб... э... де Карлевиладан.

— Ҳа-а! У қаерда тураркан?

— Кўчаси... Ҳаҳ! Кўчаси...

Форестье хахолаб кулиб юборди.

— Борса келмас кўчасидан десанг-чи, тўғрими? Биламан у жанобни. Гап бундоқ, азизим: сенга йигирма франк бериб туришим мумкин, лекин бошқа сўрама.

Дюруа ундан тилла тангани олди.

Кейин у барча танишлариникига бирма-бир кириб чиқди, соат бешга бориб зўр-базўр саксон франк тўплай олди.

Яна икки юз франк етмай турарди, бироқ у ҳозирча тўхтаб туришга қарор берди, йиққан пулларини беркитаркан, ўзига-ўзи: «Тупурдим барига, қандайдир бемаза хотин деб ич-этимни сийшим қолувдими энди! Қўлимга пул тушганда обориб берарман», деб қўйди.

У ўзини анча қўлга олди: икки ҳафта мобайнида ўзини кўп нарсалардан сиқди, ишга тўғри бориб, тўғри келиб юрди. Кейин яна ҳирси ғалаён қила бошлади. Назарида, худди аёл кишини кўрмаганига бир неча йиллар бўлиб кетганга ўхшарди. Шунинг учун бўлса керак, кўча-кўйда хотин кишининг этагини кўрса, ер кўрган матросдай боши айланиб кетаверди.

Бир кун кечкурун у Рашелни кўриш мақсадида яна Фоли-Бержерга йўл олди. Рашель деярли ҳамма вақтини шу ерда ўтказар, шунинг учун ҳам Дюруа ичкарига кириши биланоқ кўзи унга тушди. Дюруа лабларида табассум билан унга пешвоз юрди ва қўлларини узатди. Рашель унга бошдан-оёқ сарасоф солиб чиқди.

— Менда ишингиз борми?

Дюруа кулишга уриниб кўрди.

— Бўлди, бўлди, жинни бўлма.

Рашель орқасини ўгириб олди.

— Ҳезалакларга тобим йўқ.

Рашель уни қаттиқ ҳақорат қилди, Дюруа қип-қизариб кетди. Фоли-Бержердан ёлғиз чиқди.

Редакцияда эса касал, ҳолдан тойган, асов йўтал бўлиб қолган Форестье уни ўз ҳоли жонига қўймасди: гўё атай қилгандай нуқул унга энг бемаза топшириқларни берарди. Бир кун уни қаттиқ йўтал тутди, дунё кўзларига қоронғи кўринди, шунда Дюруадан сўраган маълумотларини ололмагач, пўнгилади:

— Э, аттанг-а, мен ўйлагандан кўра ҳам аҳмоқроқ бўлиб чиқдинг-ку.

Дюруа унинг башарасига солиб юборишдан ўзини базўр тутиб қолди ва кетаркан, пичирлади:

— Шошмай тур, ҳали сенга кўрсатаман.

Кутилмаганда хаёлига бир фикр келди.

— Бошингга мугуз илиб қўяман ҳали, оғайнижон,— деб қўшимча қилиб қўйди.

Кейин қўлларини бир-бирига ишқаганча чиқиб кетди.

У ўз режасини тезроқ амалга ошириш фикрига тушди. Эртасигаёқ Форестье хонимнинг ҳузурига йўл олди.

Хоним диванда китоб ўқиб ётган экан.

Дюруани кўргандан кейин ҳам ўрнидан тургани йўқ. Фақат бошини унга ўгириб, қўлини узатди.

— Салом, Азизим,— деди у.

Дюруанинг назарида юзига тарсаки билан туширгандай бўлди.

— Нега мени ундай деяпсиз?

— Ўтган ҳафта мен де Марель хонимни кўрган эдим, у менга сизга шундай лақаб берганларини сўйлаб берди,— жилмайганча деди у.

Форестье хонимнинг назокатли гап оҳанглиридан унинг кўнгли жойига тушди. Нима, унинг қўрқадиган жойи борми?

— Сиз уни жуда эркалаб юбордингиз,— давом этди хоним.— Менинг олдимга эса худди келишиб олгандай йилда бир келасиз.

Дюруа ўтирди ва уни қизиқиш билан, антиқа нарсалар йигиб юрувчи одамнинг ўзгача бир қизиқиши билан кўздан кечира бошлади. Бу оқпари, сочлари нафис ва майин жувон чиндан ҳам фақат эркалаш учунгина яратилганга ўхшарди. «Бу чинданам ановига қараганда зўрроқ»,— деб ўйлади у. Дюруа иши ўнгидан келишига ишонарди. Мундоқ қараганда, қўлингни узатсанг бас, ўзи пишган мевадай узлиб кафтингга тушиб турганга ўхшайди.

— Сизнинг олдингизга ҳадеб келавермаганим маъқулроқ кўринади,— дадил гап бошлади у.

Хоним тушунмади.

— Қандай қилиб? Нега?

— Нега? Узингиз билмайсизми?

— Йўқ, чин сўзим.

— Негаки, сизни яхши кўраман... о, аста-секин сизнинг кўйингизда тамоман ошиқи беқарор бўлиб қолишдан кўрқаман.

Хоним, афтидан, бундан на ҳайрон бўлди, на ранжиди, на кўнгли ўсди. У ҳамон ўзининг сипо табассуми билан жилмайиб, хотиржам жавоб берди:

— Барибир, меникига келиб турсангиз бўлади-ку. Мени узоқ яхши кўриб бўлмайди.

Дюруа унинг сўзларидан ҳам бурун гапининг оҳангидан ҳайрон қолди.

— Нега?

— Чунки бунинг фойдаси йўқ ва мен тўғриси айтиб қўя қоламан. Агар сиз менга шу дардингизни аввалроқ айтганингизда, мен сизни бу йўлдан қайтарган ва аксинча, менинг олдимга тез-тез келиб туришни маслаҳат берган бўлардим.

— Сезгиларимиз бизга бўйсунса кошкийди!— деди Дюруа кўтаринки оҳангда.

Хоним юзини унга қаратди.

— Қадрдон дўстим, мен ошиқи беқарор эркакни тан олмайман. У тентак бўлиб қолади: бундан ҳам ортиқ — у хавфли одамга айланади. Мени аёл сифатида яхши кўрадиганлар ёки атай ўзини шундай кўрсатадиганлар билан ҳамма муносабатларимни тўхтатаман. Биринчидан, улар меъдамга тегиб кетишади. Иккинчидан, улардан қутурган итдан кўрққандай кўрқаман, доим одамга ташланаман, деб туришади. Мен ундайларни анчагача ўзимга йўлатмай қўяман, кейин улар тузалиб қолишади. Шуни эсингизда тутинг. Мен яхши биламан, муҳаббат сизга очликка ўхшаган бир ҳолат, мен учун эса у руҳий муносабатга ўхшаш бир нарса, сиз эркаклар бунга ишонмайсизлар. Сизлар ишқнинг зоҳирий кўринишига эътибор берасизлар, менга эса унинг руҳий жиҳати керак. Қани... менинг кўзимга тўғри қаранг-чи...

У энди кулмасди. Чеҳрасида совуқ ва хотиржам бир ифода кезар, сўзлари дона-дона эшитилди:

— Мен ҳеч қачон, эшитяпсизми, ҳеч қачон сизга маъшуқа бўлмайман. Қайсарликнинг фойдаси йўқ, ҳатто бу сиз учун зарарли ҳам. Ана энди... операциямиз тугади... ва биз дўст, яхши дўст бўлиб қолишимиз мумкин. Лекин дўст бўлганда ҳам чиннакам, беғараз дўст бўлайлик. Хўпми?

Дюруа ҳукм қатъий эканлигини, бошқа ҳаракатлари зое кетажagini англади ва тақдирга тан берди, қайтага ўзига шундай иттифоқчи ва ҳамкор орттираётганлигидан қувонди-ю, сира иккиланмасдан унга иккала қўлини узатди:

— Каминани ўз ихтиёрингизда деб билинг.

Форестье хонимга унинг бу гапи самимий бўлиб эшитилди ва у ҳам қўлини берди.

Дюруа унинг қўлларини ўпди ва кўзларини унга тикиб юрагидан чиқариб деди:

— Қасамёд қиламанки, агар сизга ўхшаган аёлни учратганимда унга албатта уйланган бўлардим!

Аёллар одатда Дюруаникига ўхшаган бундай мақтовларни юракларига яқин оладилар, шунинг учун ҳам хоним бу гапдан эриб кетди ва унга шундай бир миннатдор қараш билан боқдики, бунақанги қараш сизу бизни ўзига қул қилиб олади.

Кейин унинг нима деб гап бошлашини билмай турганлигини кўриб, хоним қўлларини унинг елкасига теккизди ва меҳрибонлик билан деди:

— Ўзимнинг дўстлик бурчимни адо этишга ўтаман. Сиз атрофингизга эътибор бермай қўйибсиз...

Хоним ямлиниб қолди.

— Сиз билан очиқчасига гаплашсам бўладими?

— Ҳа.

— Ростмана, а?

— Ростмана.

— Гап бундай. Вальтер хонимни бир кўргани боринг. Сиз ҳақингизда у жуда ҳам яхши фикрда. Унга ёқишга ҳаракат қилинг. Ана у ерда сизнинг мақтовларингиз ўринли бўлади, шуниси ҳам борки, у жуда ҳам яхши хотин, эшитяпсизми, ғоятда дилбар хотин. Шундай... у ерда ҳам отни қичаганингиз билан ҳеч нарсага эришмаслигингиз мумкин. Бироқ ўзингиз ҳақингизда яхши таассурот қолдирсангиз, кўп нарсага эриша оласиз. Редакцияда ҳалиям ошигингиз олчи бўлиб кетмаганидан хабарим бор. Бундан қисиниб ўтирманг. Улар барча ходимларини яхши кутиб олишади. Гапимни ерга ташламай унинг олдига боринг, хўпми?

— Қуллуқ, хоним,— деди у табассум билан,— сиз фариштасиз, сиз менинг халоскор фариштамсиз.

Шундан сўнг суҳбат бошқа мавзуларга кўчди.

Дюруа бу ерда узоқ қолиб кетди, хонимнинг суҳбати ўзи учун қанчалар ёқимли эканлигини яна бир қарра кўрсатиб қўймоқчи бўлди шекилли, кета туриб у яна сўради:

— Шундай қилиб, биз дўстмиз?

— Ха.

Дюруа бояги мақтовни Форестье хонимга қанчалар таъсир қилганлигини пайқаган эди, ҳозир шу таассуротни янада мустақкамлаш мақсадида қўшиб қўйди:

— Агар кези келиб бева қолсангиз, мени ўз ихтиёрингизда деб билгайсиз.

Шундай деди-ю, унинг жаҳли чиқишини кутиб турмадан, хайрлашиб жўнаб қолди.

Вальтер хонимни кига ташриф буюргани Дюруа қисиниб юрарди: у Дюруани сира таклиф қилмаган, шундоқ боришга эса, суйканиб келганини қара, деган гап бўладими деб истиҳола қиларди. Иккинчи томондан, бошлиқ уни ҳурмат қилар, ходим сифатида қадрлар, кўпинча энг масъулиятли топшириқларни унинг зиммасига юқларди,— шунга қараганда, нега энди унинг илтифотидан фойдаланмаслиги керак, шу илтифот унинг уйи эшигини очишга калит бўлолмайдими, ахир?

Шундай қилиб, бир кун эрталаб барвақт туриб Дюруа бозорга бориб ўн франкка йигирмата сара нок сотиб олди. Уларни саватчага гўё олисдан келтирилгандай қилиб яхшилаб жойлади-да, Вальтерларни кига борди ва уни визит хати билан бирга қоровулга ташлаб келди. Хатчага шундай деб ёзиб ҳам қўйди:

*«Жорж Дюруа*

*Вальтер хонимдан рижои ожизона тилайманким, бугун эрта билан Нормандиядан келтирилган ушбу тар меваларни қабул айласалар!»*

Эртасига у ўзининг редакциядаги почта қутисига Вальтер хонимнинг визит хати солинган конверт топди, Вальтер хоним ўз хатида «жаноб Жорж Дюруага алангали ташаккурлар» билдирган ва ўзининг «шанба кунлари қабул қилишини» маълум қилганди.

Шанба келиши биланоқ Дюруа уникига қараб равона бўлди.

Вальтер Мальзерб бульвариди истиқомат қилар, унинг ўз шахсий уйи бўлиб, ишбилармон одам бўлганлигидан уйининг бир қисмини ижарага қўйиб яшарди. Уйнинг бирдан-бир қоровули черков сўфиларига ўхшаган ғоятда қоматдор кимса бўлиб эғнидаги ливрейининг тугмалари тилладан, қайтарма ёқалари қирмизи, йўғон оёқларида оқ пайпоқ билан қўш тавақа эшик орасида турар, эшикни уй соҳибларига ҳам, ижарачиларга ҳам очиб бериб турар, шунданми, бу уй асилзодаларнинг ҳашаматли саройларига ўхшашиб кетарди.

Меҳмон кутиладиган заллар иккинчи қаватда бўлиб,

уларга эшикларига дарпардалар осилган, деворлари гиламлар билан қопланган пешуйдан ўтиб бориладди. Бу ерда икки лакей стулларда мудраб ўтиришарди. Улардан бири Дюруанинг пальтосини олди, иккинчиси қўлидаги асони олди ва эшикни очиб, олдинга ўтди-да, бўш залга қараб унинг исмини айтди, кейин четланиб унга йўл берди.

Дюруа талмовсираб атрофга аланглаб турган эди, шунда бирдан ойнада беш-олтита суҳбатлашиб ўтирган одамларни кўрди, улар гўё жуда узоқда тургандай бўлиб туюлдилар. Аввал у ойнага қараб адашиб бошқа жойга бориб қолди, кейин иккита бўш залдан ўтиб, ўзига хос безатилган бир хонадан чиқди. Хона гир айлантриб мовийранг айиқтовон чечаклар солинган ипақлар билан ўралганди. Бунда тўрт хоним думалоқ столча атрофида ўтирганча чой ичиб суҳбатлашмоқда эдилар.

Дюруа марказда яшаб, касби юзасидан турли машҳур одамлар билан учрашиб, ўзини бепарво тутишга ўрганган эди, бироқ мана бу ҳашаматли хоналар ичига кириб, икки бўм-бўш залдан ўтгач, бирмунча довдираб қолди.

— Хоним афандим, мен журъат этиб... — пичирлади у ва кўзалари билан уй бекасини қидирди.

Вальтер хоним унга қўлини узатди. Дюруа унинг қўлларини сиқди. Шунда белнгача букилиб кетди.

— Афандим, илтифот кўрғазиб келганлигингиздан жуда миннатдормиз,— деди хоним Дюруага ўтиргани кресло кўрсатиб. Кресло Дюруага жуда баланд кўринганди, лекин ўтиргач, пастга чўкиб кетди.

Жимлик чўқди. Ниҳоят, хонимлардан бири тилга кирди. У, кунлар жуда совуқ бўлиб қолди, лекин бу совуқ ич терлама тарқалишининг олдини оладиган даражада қаттиқ эмас, конькида ҳам тузукроқ учиб бўлмайдди, деди. Шундан сўнг барча хонимлар Парижда турган совуқлару йилнинг қайси фасли яхшироқ эканлиги хусусида гапга тушиб кетдилар, бу эзмаликлар ҳаммаси сийқа, хонага ўтирган чағи каби миаларига ўрнашиб қолганди.

Эшик эшитилар-эшитилмас ғирчиллади. Дюруа ўгирилиб қаради ва амальгама қопланмаган икки ойнадан яқинлашиб келаётган гавдали бир хонимни кўрди. У хонага кириб келиши билан ўтирганларнинг бири ўрнидан турди, ҳаммининг қўлини сиқиб хайрлашди ва чиқиб кетди. Дюруа бўм-бўш заллардан ўтиб бораётган бу хонимнинг инжулар қадалган каби йилтиллаб жилваланиб бораётган қора либосини кўзалари билан кузатиб қолди.

Янги меҳмон туфайли қўзғалган ҳаяжон босилгач, гап айланиб ўзидан-ўзи Марокашдаги воқеаларга, Шарқда

бораётган урушларга ва Жанубий Африкада Англия дуч келаётган қийинчиликларга кўчди.

Бу масалаларни муҳокама қилишаркан, хонимлар сахнада кўп марта ўйналган, ахлоқ-одоб доирасидан чиқмайдиган киборлар комедиясини кўрсатаётгандай бўлишар, ҳаммининг ўз ролини сув қилиб ичиб юборгани шундоқ билиниб турарди.

Яна меҳмон келди. Бу, кичкинагина, сочларини жингалак қилдирган жувон эди. У келгандан кейин баланд бўйли, қотмароқ ёши ўтганроқ хоним чиқиб кетди.

Линэ ҳақида гап кетди, у академик бўла оладими, йўқми, муҳокама қилдилар. Янги келган хоним ажойиб «Дон Кихот» шеърини драмасынинг муаллифи Кабанон Леба Линэнинг йўлини тўсиб чиқади, деб қаттиқ ишонар экан.

— Биласизми, қишда унинг асарини Одсон қўймоқчи!

— Ростдан-а? Албатта бориб кўраман — у чинакам сапъат асари.

Вальтер хонимнинг овози равон, илтифотли ва лоқайд эди: у ҳеч қачон айтадиган сўзларини ўйлаб ўтирмас, — у доимо бошқалардан эшитилган, қолипи тайёр гапларни айтарди.

Хонага қоронғи тушди. Вальтер хоним лакейни чақириб, чироқларни ёқишни буюрди, шу орада у бўлажак зиёфат учун литографияга таклифномалар буюртириш ёдидан кўтарилганини эслади, айни чоқда жилғадай шилдираб оқаётган суҳбат маромига ҳам қулоқ соларди.

Бир оз тўлишиб қолган, бироқ ҳамон чиройини йўқотмаган Вальтер хоним аёлларни ўтин қилиб қўядиган хавфли бир ёшнинг арафасида эди. У ўзига қаттиқ эътибор билан қарар, хавфли нарсаларнинг олдини олар, бадантарбия билан шуғулланар, танига анвои нарсалардан суртиб турарди. Шуларга кўра у ўзини анча сақлашга муваффақ бўлганди. У кўринишдан жуда босиқ, ўзини тутиб олган хотинларга ўхшарди, у оқила, ҳамма нарсани ўйлаб, ўлчаб қиладиган аёллар тоифасидан бўлиб, ички дунёси кесиб, бутаб, тартибли қилиб қўйилган француз боғларини эслатарди. Бу боғда сизни ҳайратга соладиган ҳеч нарса йўқ, лекин унинг ўзига хос жозибаси бор. Унда кенг хаёл йўқ эди, лекин бунинг ўрнини ўткир, тийрак бир ақл босар эди. Унинг феъли кенг эди, кишига тез элакишарди, марҳамат ва мурувват туйғуларига бегона эмасди, барчага бирдай қарарди.

Дюруа шу пайтгача миқ этиб оғиз очмагани унинг назаридан қочиш қутулмади. Чиндан ҳам Дюруа билан ҳеч

ким гаплашмас, у ўзини жуда ноқулай сезмоқда эди. Ниҳоят, барча хонимлар ўзларининг севимли мавзулари бўлган академиянинг ғийбати билан банд эканликларини кўриб, Вальтер хоним унга мурожаат қилиб, деди:

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз, жаноб Дюруа, ахир сиз бу ишларни бошқалардан яхшироқ биласиз-ку?

— Мен, хоним афандим, бундай пайтларда номзодларнинг одам унчалик ишонқирамайдиган фазилатларидан кўра, уларнинг ёшлари ва сиҳат-саломатликларига кўпроқ аҳамият бериб қарайман, — ўйлаб ўтирмасдан жавоб қайтарди у. — Мен уларнинг кўрсатган хизматлари ҳақида эмас, қандай қасалликларга чалинганлари ҳақида маълумот тўплаган бўлар эдим. Мен улардан Лопе де Вегани шеърини йўл билан таржима қилиб беришни эмас, жигар, ўпка, буйрак, орқа мияси қай аҳволда эканлигини сўраган бўлардим. Назаримда, жоҳил халқларнинг шеърини тавадан парварлик мотивлари ҳақидаги том-том мулоҳазалардан кўра, юракнинг кенгайиши, қорасон ёки булардан ҳам маъқулроғи, мушакларнинг қуруқшаб қолиши каби касалликлар кўпроқ аҳамиятга молик деб қаралади.

Унинг сўзлари ҳаммани ажаблантириб қўйди, лекин ҳеч ким индамади.

— Нега ундай деб ўйлайсиз? — сўради Вальтер хоним.

— Чунки мен қаерда бўлмай, нима қилмай хотинларга ёқадиган нарсаларни топишга ҳаракат қиламан, — деб жавоб берди. — Академия, хоним афандим, шундай бир жойки, у академиклардан биронтаси ўлган кезлардагина сизнинг эътиборингизни жалб қилади. Улар қанча кўп ўлса, сиз учун шунча яхши. Лекин улар тез-тез ўлиб турсин десангизлар, иложи борича энг қарилари ва рамақижон бўлиб қолганларини сайламоқ керак.

Хонимлар, афтидан, унинг нимага шама қилаётганлигини англамай турар эдилар, буни сезган Дюруа ўз фикрини тушунтириб беришга киришди:

— Ростини айтганда, Париж хабарлари ичида бирон академик вафот этибди, деган даракни эшитсам, ўзимдан ўзим хурсанд бўлиб кетаман. Мен шу заҳоти ўзимга савол бераман: «Хўш, энди унинг ўрнига ким бўлади?» Мен номзодлар танлашга киришаман. Бу жуда ажойиб эрмак, эрмак бўлганда ҳам, умри боқий кишилардан бири ўлганда барча Париж салонларида ўйналадиган эрмак ўйини, уни «эрмак ўлим ва қирқ қария» деб аташ ҳам мумкин.

Хонимлар ҳамон ҳали уни тўла англаб етмаган ҳолда, лекин ичларида унинг гапларига тасанно ўқиганча табассумлар қилишди.

Сизларнинг ўзларингиз, муҳтарам хонимлар, — деди у ўрнидан тураркан. — Уларни сайлаганда ҳам, тезроқ ўлсинлар, деб сайлайсизлар. Шундай бўлгач, қариларнинг энг қариларини, гоътада қартайиб, буткул путурдан кетиб қолганларини сайлангизлар, қолганлари билан ишларингиз бўлмаса ҳам бўлаверади.

Шундан сўнг Дюруа ҳаммага кифтини келтириб таъзим қилди-ю, чиқиб кетди.

— Антиқа йигит экан, — деди кетидан хонимлардан бири. — У кимди?

— Ходимларимиздан бири, — деб жавоб берди Вальтер хоним. — Ҳозирчалик у газетанинг майда ишлари билан банд, лекин унинг тезда ўсишига имоним комил.

Дюруа хурсанд, кайфияти кўтарилган ҳолда Мальзерб бульваридан оёқларини кериб ташлаб борар ва ўзига-ўзи: «Бошланиши ёмон бўлмади», деб қўярди.

Кечкурун у Рашель билан ярашиб олди.

Кейинги ҳафтада унинг ҳаётида икки муҳим воқеа рўй берди: у хроника бўлимининг мудирини қилиб тайинланди ва Вальтер хониминикига зиёфатга таклиф қилинди. Бу воқеалар бир-бири билан боғлиқ эканлигини у дарҳол фаҳмлади.

Савдогар Вальтер учун матбуот ҳам, депутатлик унвони ҳам таянч нуқталари каби хизмат қилар, «Француз ҳаёти» эса энг аввало савдо ишлари билан боғланган эди. Вальтер ўзини соддаликка солар, кишилар кўзига доимо ўзини оққўнган, шод-хуррам қилиб кўрсатар, айни чоқда, ўзининг турли-туман мақсадларини амалга оширишда фақат синовдан ўтган, ишонса бўладиган, чаққон, ғайратли, чапдаст, ишбилармон, тегирмонга тушса бутун чиқадиган одамлардан фойдаланарди. У Дюруага кўпдан назар солиб юрар эди, мана энди бу чапдаст йигит хроника бўлимининг бошлиғи сифатида кўп иш бериши мумкин деган фикрга келганди.

Шу пайтгача хроника бўлимини эски журналист, ўз ишига пухта, айтган гапдан чиқмайдиган, худди кичкина амалдорлар каби журъатсиз редакциянинг секретари Буаренар бошқариб турганди. Уттиз йил мобайнида у ўн битта турли газета редакцияларида секретарь бўлиб ишлаган, шу билан бирга ўз фикрлари, дунёқароши, яшаш тарзини ўзгартирмаган эди. У бир редакциядан иккинчисига бир ресторандан бошқасига ўтган каби ўтиб турар ва бунда ҳар жойда таомни ҳар хил усулда тайёрлашларини сезмасди. Сиёсат ва диний масалалар унга бутунлай ёт эди. У қайси газетада хизмат қилмасин, қўрққанидан эмас, виждонан ишлар, ўз билимлари ва қимматли тажрибасини аямас эди.

У ҳеч нарсани кўрмайдиган басир, ҳеч нарсани эшитмайдиган кар одам каби, ҳеч нарсани гапирмайдиган гунг кимса каби ишлар эди. Шулар билан бир қаторда у касбига кўра гоътада ҳалоол одам бўлиб, қаламкашлик шаънига доғ бўлиб тушиши мумкин бўлган ҳар хил ножўя ишлардан доим йироқ юрар, софдил, барчага баробар, олижаноб эди.

Бошлиқ уни қадрласа ҳам, лекин ўзи газетанинг юрағи деб атайдиган хроника бўлимини кимга олиб берсам экан, деб бош қотириб юрарди. Ахир, янгиликларни тарқатадиган, мишмишларни учирма қиладиган, афкор омманинг онгига таъсир қиладиган, биржа ишларини назардан қочирмайдиган бўлим шу хроника бўлими саналарди-да. Бунда киборларнинг эрмаклари ҳақидаги икки мақолача орасига киши билмас муҳим бир гапни суқиб юбориш, тўғрироғи, шама қилиб ўтиш санъатини билиш керак эди. Сатрлар бунда тагли гапларга тўлиқ бўлиши, бир нарсага раддия билдирилганда, шов-шувлар бундан янада ҳақиқатга яқинроқ гап каби туюлиши, тасдиқлаганда эса, шундай воқеанинг бўлганлигига ҳамма шубҳа билан қароши лозим эди. Хроника ишни шундай олиб бориши керак эдики, ҳар бир одам унинг ичида ўзи учун керакли гапларни топиши, ўзини қизиқтирган сўзларга дуч келиши лозим эди. Шундагина хроникани одамлар ўқишлари мумкин. Бунда ҳеч ким, ҳеч нарса эсдан чиқмаслиги, жамиятнинг барча табақалари, барча касблар, бутун Париж, Париж атрофлари, вилоятлари, ҳарбийлар ва расомлар, рухонийлар ва университет, амал эгалари ва сатанлар ҳаёти акс этмоғи зарур эди.

Бу бўлимнинг бошлиғи — репортёрлар батальонининг командири доимо ҳушёр туриши, воқеаларни сергаклик билан кузатиши зарур эди. У ҳамма нарсага ишонавермаслиги эҳтиёткор, уста, чаққон, чапдаст, оғзидагини олдирмайдиган, тулкидай айёр, устомон, сезгир ва зийрак, ҳақиқатга тўғри келадиган гапларни ҳақиқатдан йироқ гаплардан тез ажрата биладиган, нима дейиш керагу, нима демаслик зарурлигини яхши тушунадиган, у ёки бу хабарнинг газетхонларга қандай таъсир қилишини, уларда қандай фикрлар уйғотишини тасаввур қила оладиган одам бўлмоғи лозим эди. Булардан ташқари у ҳамма нарсани таъсирчан, ўқимишлар қилиб бера билиши зарур эди.

Узоқ йиллар редакцияларда хизмат қилган бўлишига қарамасдан, Буаренарда маҳорат ва ёрқин хаёл етишмасди. Муҳими, унда туғма ишбилармонлик қобилияти етишмас, шунинг учун, кўпинча, бошлиқнинг ҳаёлидаги яширин ниятларнинг фаҳмига етиб иш кўролмас, коса тагида нимкоса борлигини билмасди.

Дюруа бу ишни жуда боплаб адо эта олар, Норбер де Вареннинг гапига кўра, «савдо-сотиқнинг чуқурликлари ва сиёсатнинг саёзликларида сузаётган» ушбу газета редакциясига узукка кўз қўйгандай ярашиб турар эди.

«Француз ҳаёти»нинг ҳақиқий редакторлари олти депутат бўлиб, улар ношир юритадиган турли шубҳали ишларда иштирок этишар, ноширларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлашарди. Палатада уларни «Вальтер тўдаси» деб аташар ва уларнинг Вальтер билан ҳамтовоқ бўлиб ўмараётган бойликларига ҳавасланиб қарашарди.

Сиёсий ҳаёт бўлимини Форестье бошқарар, бироқ у мана шу қорчалонлар қўлидаги ўйинчоқ бўлиб, уларнинг чизган чизигидан чиқмасди. У бош мақолаларни уйда ўтириб, ўзининг айтишига қараганда, «тинчгина ўтириб» ёзиб келар, лекин ёзганда уларнинг кўрсатмаси бўйича ёзарди.

Газетага марказий тус бериб, уни салмоқли қилиш учун редакция иккита адибни ишга тортган, булар ўз соҳаларида танилган одамлар бўлиб, уларнинг бири Жак Риваль куннинг долзарб масалаларини ёритадиган мақолалар ёзар, шоир Норбер де Варен эса бадиий очерк ва янги услубда ёзилган ҳикоялари билан қатнашиб турарди.

Булардан ташқари пул деса ўзини томдан ташлайдиган турли тонфадаги қаламқашлардан арзон-гаровга адабий, музика, театр танқидчилари ёлланган, суд ва улоқ бўйича ҳам мухбирлар тайинланганди. Юқори табақадан бўлган икки хоним бири «Пушти домино», иккинчиси «Оқ панжа» лақаблари билан киборлар ҳаётидан ёзишар, янгиликлардан хабардор қилишар, киборлар ахлоқи, қоидалари, муомалари ҳақида мақолалар беришар, оқсуяк хонимларнинг гўрига гишт қалаб чиқишарди.

«Француз ҳаёти» шу тариқа турли даражадаги дарғалар томонидан «чуқурликлар ва саёзликларда» бошқариб бориларди.

Дюруа ҳали янги вазифанинг қувончидан ўзига келиб улгурмасдан, кичкина таклиф хати олди. Унда: «Жаноб Вальтер ҳамда Вальтер хоним жаноб Жорж Дюруани 20 январь пайшанба куни бўладиган зиёфатларига таклиф қилдилар», дейилганди.

Биринчи илтифот изиданоқ етиб келган бу эътибор нишонаси уни шунчалар суюнтириб юбордики, таклифномани худди ишқий хат олган каби лабларига босди. Кейин чалқаш молия масаласини ҳал қилгани кассир олдига кетди.

Одатда, хроника бўлимининг мудирини ўз сарф-харажатига эга бўлади. Шунга кўра ўзига керакли барча яроқли-

яроқсиз ахборотларни худди кўкчига резавор етказиб берадиган деҳқонга ўхшаб, етказиб келтирадиган мухбирларга ҳақ тўлар эди.

Бошламасига Дюруага бундай харажатлар учун ойига бир минг икки юз франк маблағ ажратишди, лекин бунча пулнинг асосий қисмини у ўз чўнтагига уриш ниятида эди.

Дюруа талаб қилгач, кассир ҳозирча тўрт юз франк бериб туришга рози бўлди. У аввал икки юз саксон франкни де Марель хонимга юборсаммикин, деди, лекин қўлида қолган бир юз йигирма франкка ишни яхши йўлга қўйиб бўлмаслигини ўйлаб, қарзни кейинроқ тўларман деган қарорга келди.

Икки кун янги вазифани ўзлаштиришга кетди. Бутун редакция жойлашган каттакон хонанинг бир чеккасида унинг энди алоҳида стол ва хат-хабарлар олинадиган қутилари бор эди. Хонанинг бир бурчида унинг ўзи, рўпарасида эса, қоп-қора тўсдек сочлари жингалак бўлиб пастга осилиб тушган, анча ёшга бориб қолган бўлишига қарамасдан ҳали уларга оқ ораламаган Буаренар қўлёзмалардан бош кўтармайгина ўтирарди.

Хонанинг ўртасидаги узунчоқ стол «учқур» ходимлар учун қолдирилган эди. Одатда, бу стол ўриндиқ вазифасини бажарарди: ходимлар унинг устига ё оёқларини осилтириб, ё чордона қурган ҳолда ўтириб олардилар. Баъзан беш-олти одам стол устига қўнқайиб ўтирганча соққа ўйинига тушиб кетишарди.

Бора-бора Дюруа ҳам бу ўйинга қизиқиб кетди. Сен-Потен унга ўргатиб турди, тезда қўли ҳам қовуша қолди.

Форестье кундан-кунга қурбдан кетиб борар, шунинг учун у антиль оғочидан ишланган ғоятда ажойиб, бир оз залварироқ соққасини Дюруага тақдим этди, энди Дюруа каттакон чўнг соққани чизимчасидан бақувват қўллари билан тортаркан, пичирлаб санаб борарди:

— Бир, икки, уч, тўрт, беш, олти...

У Вальтер хонимникига зиёфатга борадиган куни биринчи марта йигирма очко урди. «Яхши кун,— деб ўйлади у,— омадим келиб турган экан». «Француз ҳаёти» редакцияси ходимларининг назарида эса соққа ўйинини яхши ўйнай билш анчагина ҳурмат-эътиборга сазовор қилар эди.

У кийимларини алмаштириб улгуриш учун редакциядан барвақтроқ қайтди. Лондон кўчасидан кетаётганида унинг олдида бўйчангина бир хотин кетиб борарди, унинг қадди-қомати де Марель хонимга ғоятда ўхшар эди. Дюруанинг иссиғи чиқиб кетди, юраги дукиллаб ура бошлади. Дюруа унга яхшироқ назар солиш учун кўчанинг нариги томонига

ўтди. Хотин ҳам тўхтади — у ҳам кўчанинг нариги томони-га ўтмоқчи эди. Хайрият-е, бошқа экан. Дюруа елкасидан тоғ ағдарилгандай энгил нафас олди.

У ўзига-ўзи, агар уни учратиб қолсам, ўзимни қандай тутишим керак, деб савол берарди. Таъзим қилиш керакми ёки ўзини кўрмаганга олсинми?

«Ўзимни кўрмаганга оламан», деб ўйлади у.

Кун совуқ эди, кўлмаклар музлаб қолганди. Йўлкалар газ фонарларнинг ёғдусида қуруқ ва бўзранг бўлиб чўзилиб ётардилар.

Уйга келгач, хаёлига бир фикр келди: «Уйни ўзгартириш керак. Энди бу ерда туришим жонз эмас». Унинг димоғи чоғ эди, томларга чиқиб чопгиси келарди, дераза билан каравот орасида у ёқдан-буёққа бориб келаркан, овозини чиқариб ҳадеб:

— Омадмикин, бу? Омад! Отамга ёзишим керак,— деб такрорларди.

Аҳён-аҳён у отасига хат ёзиб турар ва унинг хатлари Руан ва Сена ораллигидаги кенг водийда баланд адир узра йўл ёқасида жойлашган норманд қовоқхонасининг кекса соҳиблари қалбига бир олам қувонч олиб келарди.

Онда-сонда ўғил ҳам титраган бармоқлари билан йирик-йирик қилиб ёзилган кўк конверт олар ва отасининг хатлари доимо қуйидаги сўзлар билан бошланарди:

«Қимматли ўғлим, шунинг билан сенга маълум қиламан-ким, бизлар, мен ва онанг соғ-саломат юрибмиз. Ўша ўзинг кўргандаймиз. Илло, яна шуни маълум қиламанким...»

Дюруа қишлоқ янгилликларини кўнглига яқин олар, қўшнилари, экин ва ҳосилнинг аҳволи ҳақидаги гаплардан ҳаяжонга тушар эди.

У кичкинагина ойна олдида туриб оқ галстугини бойларкан, яна хаёлга чўмди: «Эртагаёқ отамга ёзиб юбораман. Бугун кечқурун қаерга бораётганимни билса, чол қойил қолади. Зиёфатда эса мени чолнинг ҳатто етти ухлаб тушига кирмаган ноз-неъматлар билан меҳмон қилишади». У шу пайт хўрандалар учун мўлжалланган бўм-бўш хона биқинидаги ўзларининг ис босган ўчоқбошисини кўз олдига келтирди. Девор ёқалаб кострюлькалар терилган, уларда сарғиш ёғду жилваланади, ўчоқ олдида мушук мудрайди, ёғоч стол эскириб кетганидан ва нарсалар тўкилаверганидан ялтираб, чирк босган, товоқ ичида хўрда буғланиб туради ва икки талинка ўртасида шам ёнади. У яна чинакам деҳқон одамлардан ота-онасини кўз ўнгига келтирди, уларнинг суюқ ошни оз-оздан хўплаб ичаётганларини тасаввур қилди. Ота-онасининг юзларидаги ҳар бир ажин, қиладиган ҳара-

катлари, қилиқлари унга беш қўлдай маълум эди. Ҳатто ҳар куни кечқурун чол-камширининг таом чоғида рўбарў ўтиришиб олиб бир-бирларига айтадиган гапларини ҳам ёддан биларди.

«Уларни вақт топиб бир кўриб келмасам бўлмайди», деб ўйлади Дюруа. У кийиниб, тарашиб бўлгач, чироқни ўчирди-да, зинадан пастга тушди.

Ташқи бульварлардан бораркан, фоҳишалар ўраб олиб ҳоли жонига қўйишмасди. «Тинч қўйинглар мени!»— дерди у жаҳл билан қўлларини силтаб, буни шундай газабнок оҳангда айтар эдики, гўё улар ўзини таҳқирлаётгандай, хўрламоқчи бўлаётгандай... Бу ярамаслар уни ким деб ўйлашяпти ўзи? Нима, менинг кимлигимни улар кўришмаяптими? У эгнига фрак кийганди, бадавлат, эйтиборли, қўлини қайга узатса, шу ерга етадиган одамларникига зиёфатга бормоқда — буларнинг бари, назарида, уни бутунлай бошқача қилиб қўйган, бошқача дунёга олиб кирган, дунёнинг зўр кишилари қаторига қўшганди.

У баланд қандиллардан чароғон қабулхонага шахдам қадамлар билан кириб борди ва югуриб келган икки лакейга пальто ҳамда таёқчасини бунга одатланиб кетган одамдай қилиб узатди.

Ҳамма заллар чароғон ёритилганди. Вальтер хоним меҳмонларни иккинчи катта залда қабул қилмоқдайди. Дюруани у мафтункор бир табассум билан қарши олди. Дюруа ўзидан илгари келган икки эркак меҳмон билан саломлашди — булар жаноб Фирмен ва жаноб Ларош-Матье бўлиб, редакцияда ҳам шу боисдан уни жуда ҳурмат қилардилар. Пайти келиб унинг министр бўлишига ҳеч ким шубҳа қилмасди.

Хотини билан Форестье кирди: унинг жозибадор хотини пушти кўйлак кийганди. У ҳар иккала депутат билан ҳам апоқ-чапоқ гаплашди. Бу Дюруа учун янгилнк эди. Беш минутми, балки, ундан ортиқроқ хоним камин олдида Ларош-Матье билан пичирлашиб турди. Шарлнинг ҳоли гоятда ёмон эди. Сўнгги ойлар ичида у озиб-тўзиб кетган, тинимсиз йўталар ва: «Қишда жанубга кетмасам бўлмайди», деб такрорлагани-такрорлаган эди.

Жак Риваль ва Норбер де Варен бирга кириб келишди, сал ўтмай залнинг ичкари эшиги очилиб, икки қизини бошлаб Вальтер пайдо бўлди — қизларнинг бири хунук, иккинчиси кўҳликкина эди. Уларнинг бири ўн саккиз, иккинчиси — ўн олти ёшда эди.

Дюруа бошлигининг қизлари борлигини билар, шундай бўлса ҳам у ажабланиб қўйди. Шу пайтгача у ноширнинг

қизлари ҳақида етиб бўлмас олис мамлакатлар ҳақида ўйлаган каби бир тасаввурда эди. Бундан ташқари уларни жуда кичкина, деб юарди. Шунинг учун ҳозир етилган қизларни кўриб ҳайрон қолди. Кутилмаган бу воқеадан у бирмунча ҳаяжонланди ҳам.

Уни опа-сингиллар билан таништиришгач, қизлар унга бирма-бир қўлларини узатдилар. Кейин, афтидан, улар учун атай қўйилган бўлса керак, кичкина столга ўтирдилар ва саватчадаги ипак ип ўрамларини чувий бошладилар.

Яна кимдир келиши керак эди. Ҳамма шундай эиёфатлар олдида бўладиган бир қисиниш ичида жим қолди, ҳаммалари кун бўйи ўз ташвишлари билан бўлиб келган, ундан ташқари бир-бирларига унчалик сирдош ҳам бўлмаганларидан бу жимлик тушунарли эди.

Дюруа зерикиб кетганидан кўзларини деворларга югуртира бошлади. Буни сезган Вальтер мақтангиси келди шеклли, узоқдан туриб унга қичқирди:

— Менинг суратларимни томоша қиляпсизми?— У «менинг» сўзини таъкидлаб, ўзгача ургу бериб айтди.— Мен ўзим сизга уларни кўрсатаман.

У меҳмонга суратларни яхшироқ кўрсатиш учун қўлига чироқ олди.

— Бу ерда манзара суратлар,— деди у.

Ўртада Гильменинг катта полотноси осилган эди — унда қора булутлар босган, чақмоқлар чақаётган Нормандия соҳили тасвирланганди. Пастроқда — Арпиньи ўрмони ва Гийоме мўйқаламига мансуб уфқда туя билан Жазоир чўллари тасвирланганди — туянинг оёқлари узун-узун бўлиб, кўринишдан ғалати ҳайкалга ўхшарди.

Бошқа деворларга ўтар экан, Вальтер худди товачилардек эълон қилди:

— Улуғ рассомлар.

Бунда тўрт полотно: Жервекснинг «Касалхонада қабул куни», Бастьен-Лепажнинг «Уроқчи», Бугронинг «Бева» ва Жан-Поль Лоранснинг «Қатл» асарлари қўйилганди. Кейинги суратда «Кўклар» отряди томонидан черков девори тагида отилаётган Вандей руҳонийси тасвирланган эди.

Яна бошқа бир деворга ўтар экан, Вальтернинг жиддий чеҳрасида табассум жилваланди:

— Булар енгил жанрлар.

Бу ерда ҳаммадан бурун Жан Беронинг «Юқоридан ва пастдан» деб номланган сурати диққатни жалб қилар эди. Лобаргина парижаик қиз юриб кетаётган конькиннинг знаи-сидан чиқиб бораётибди. Унинг боши иккинчи қаватга етай

деб қолган, скамейкаларда ўтирган эркаклар ўрталарида пайдо бўлиб қолган бу ёшгина кўхлик чеҳрага суқ билан тикилиб қолганлар, ийши замонда пастдаги саҳначада турган эркаклар унинг оёқларидан кўзларини узолмай турар, уларнинг назарида ҳирс ва ўкинч акс этарди.

Хўш, қалай? Зўрми? Зўрми?— қўлида чироқ ушлаганча шўх кулиб такрорлади Вальтер.

Кейин у Ламбернинг «Чўкаётгани қутқариш» суратига чироқ тутди.

Овқатланиладиган столдан барча идиш-товоқлар йиғиштириб олинган. Стол устида мушук бола ўтирибди. У кўзларини стакан ичидаги сувга тушган пашшага ҳайрат ичида тиккан. Мушук пашшани тезгина ушлаб олиш учун панжаларини юқорига кўтарган. Бироқ у ҳали иккиланиб турибди. Ёйроқ қарорга келгани йўқ. Охири нима бўларкин?

Кейин Вальтер Детайянинг «Дарс» суратини кўрсатди: казармада солдат итни барабан чалишга ўргатмоқда.

— Боплаган!— деб қўйди хўжайин.

Дюруа маъқуллаб кулар, ўзининг қойил қолганлигини билдирар эди:

— Ажойиб, ажойиб, ажо...

У ҳозиргина кириб келган де Марель хонимнинг овозини эшитиб, тилини тишлагандай жимиб қолди.

Хўжайин суратларни кўрсатишда давом этар, уларнинг мазмунини сўйлаб борарди.

У чироқни Морис Лелуарнинг «Тўсиқ» деган суратига тутди. Кўчанинг ўртасида икки девдай-девдай йигит олишиб ётибди. Уларнинг жанжалидан портшез ўтиб кетолмайди. Портшезнинг дарчасидан дилбар бир қиз қараб турибди. Унинг чеҳрасида на сабрсизлик ва на қўрқув бор... У таъбир жоиз бўлса, икки сўқимнинг олишувига қизиқиш билан боқади.

— Бошқа хоналарда ҳам менинг суратларим бор,— деди Вальтер,— фақат улар ҳали ном қозонмаган рассомларнинг қаламига мансуб. Бу ер эса менинг «Катта залим». Шу кунларда мен фақат ёш рассомларнинг, жуда ҳам ёшларнинг суратларини сотиб олмоқдаман ва ҳозирча уларни орқа хоналарда сақлаб турибман — уларнинг машҳур бўлиб кетишларини кутяпман. Ҳозир росаям сурат сотиб оладиган пайт келди.— деди у овозини пасайтириб, кейин қўшиб қўйди.— Мусавирлар очдан ўлмоқда. Уларнинг бир тийини йўқ, бир тийини...

Бироқ энди Дюруанинг кўзларига ҳеч нарса кўринмас, кўлоқларига гап кирмас, англамас эди. Де Марель хоним шу ерда, унинг орқасида турибди. Нима қилиш ке-



рак? Унга таъзим қилсам, яна орқасини ўгириб олса, бу ҳам етмагандай гап билан узиб-узиб олса-чи? Агар унинг яқинига йўламай қўя қолинса-чи, қандай бўларкин?

«Харҳолда тўқнашувни сал орқароққа суриб турган маъқул», деган қарорга келди Дюруа. У шунчалар тўлқинланиб кетган эдики, бир хаёли мазам қочиб турибди, деб уйга кетворишни ҳам ўйлади. Суратлар кўриб бўлинди. Вальтер чироқни столга қўйиб, янги келган меҳмонни қаршилагани юрди. Дюруа худди улардан кўз узолмай қолгандай яна суратларни томоша қила бошлади.

Унинг боши ғовлаб кетди. Нима қилса экан? Қулуғига узук-юлуқ овозлар чалинар, чала гаплар эшитиларди.

— Менга қаранг, жаноб Дюруа,— унга мурожат қилиб деди Форестье хоним.

Дюруа ҳаялламай унинг ҳузурига борди. Хоним уни ўзининг бир дугонаси билан таништирмоқчи экан. У хоним бал бераётган бўлиб, бал ҳақида «Франция ҳаёти» хабар берса деган тилакда экан.

— Албатта бўлади, хоним афандим, албатта...— мингирлади Дюруа.

Де Марель хоним энди унинг шундоқ ёнгинасига келиб қолганди.

Орқасига ўгирилиб нарироқ кетишга унинг юраги дов бермади.

Шунда бирдан у эсдан оғиб қолаёзди.

— Яхшимисиз, Азизим,— деди дона-дона қилиб де Марель хоним.— Мени танимай қолдингизми?

У тез ўгирилиб қаради. Хоним чеҳраси очилган, шод табассум қилган ҳолда унинг қаршисида турарди. У Дюруага қўлларини чўзди.

Дюруа унинг қўлларини юраги бир орзиқиб тушиб олди, у ҳамон бир кори ҳол рўй бериб қолмасайди, деб чўчиб турарди.

— Сизга нима бўлди? Анчадан бери кўринмайсиз?— деди хоним самимийлик билан.

— Мен жуда банд эдим, хоним афандим, ҳеч қўлим ишдан бўшамай қолди,— пойма-пой қилиб сўйлай бошлади у ўзига келишга ҳаракат қилар экан.— Жаноб Вальтер менга янги вазифа юклаб қўйдилар, ишим жуда кўпайиб кетди.

Де Марель хоним ҳамон кўзларини унинг юзларидан узмай турар, бироқ Дюруа унинг чеҳрасига қанча зеҳн солмасин, ўзига ихлосдан бошқа нарсани уқмади.

— Биламан,— деди хоним.— Бироқ бундан дўстларни унутиб юборинг, деган маъно келиб чиқмайди.

Уларнинг суҳбатларини ҳозиргина кириб келган, елкалари кенг очилган, тўла семиздан келган хоним бузди, бу хонимнинг қўллари, ёноқлари қип-қизил эди, у жуда оҳанжама билан кийинган; сочларини ғалати қилиб ўрган, таманчоси мўр эди. Унинг қадамлари залворли тушар, шундан оёқлари қанчалик йўғонлигини тасаввур қилиш мумкин эди.

Дюруа ҳаммалари у билан жуда иззат-икромда муомала қилётганларини кўриб, Форестье хонимдан сўради:

— Бу киши ким бўладилар?

— Виконтесса де Персмюр, «Оқ панжа» лақаби билан ёзадиган хотин.

Дюруа кўзларига ишонмай қаради, унинг хахолаб юборишига оз қолди.

— Оқ панжа! Оқ панжа! Мен бўлсам, уни сиз тенги ёш жувон бўлса керак, деб юрардим. Оқ панжа шу киши денг? Қойил, қойил, тараф йўқ!

Эшикда хизматкор кўриниб:

— Таом тайёр,— деб маълум қилди.

Одатдагидай қувноқлик билан овқатландилар. Ҳамма эсига келган нарсани гапирар, бири боғдан келса, бири тоғдан келарди. Дюруа Вальтернинг тўнғич қизи хунуқкина Роза билан де Марель хоним ўртасида ўтирганди. У де Марель хонимнинг ёнида ўтирганидан қисинар, тортинчоқлик қиларди. Хоним эса бепарвогина гангур-гунгур суҳбатлашиб ўтирар, қилиқлари ғоятда беғидир, табиий эди. Аввалига Дюруа худди нотадан адашиб кетган музикачи каби ўзини ноқулай сезиб, ҳаяжонланиб ўтирди, нимадандир чўчиди. Лекин аста-секин ўзини тутиб олди, шундан сўнг уларнинг бир-бирларига саволомуз қараб қўйишлари, бир-бирларига қарамасдан ўтиролмасликлари билинди, бу нигоҳлар аввалгидай фақат икковларигина англашлари мумкин бўлган маъноларга тўла, дил розлари акс этиб турган қарашлар эди.

Шунда тўсинидан Дюруанинг оёғига нимадир тегиб кетгандай бўлди. Дюруа оёғини оҳиста узатиб де Марель хонимнинг оёғини топди, у оёғини тортиб олмади. Бу дамда ҳар икковлари ҳам ўз қўшнилари билан чақчақлашиб ўлтирар эдилар.

Дюруанинг юраги қаттиқ уриб кетди, у тиззасини яна озгина чиқарди. Унга енгил туртки билан жавоб бердилар. Шунда у ўрталаридаги ишқий муносабатлари яна қайтадан изга тушажагини англади.

Улар кейин бир-бирларига нималар дедилар? Айтарли ҳеч нарса, бироқ назарлари ҳар сафар бир-бирларига тушганда, дудоқлари титраб кетарди.

Шунинг баробарида Дюруа бошлиқнинг қизини ҳам унутмас, вақти-вақти билан унга ҳам гап ташлаб қўярди. Қиз ҳам онасига ўхшаб, унга ўйланиб ўтирмасдан шартта жавоб қайтарарди.

Вальтернинг ўнг ёнида маликалардай бўлиб виконтесса де Персмюр виқор билан савлат тўкиб ўтирарди. Дюруа ҳар сафар унга қараганда ўзини базўр кулгидан тиярди.

— Яна биттаси бор-ку, «Пушти домино» дегани. У ким? Биласизми? — секин сўради у де Марель хонимдан.

— Баронесса де Ливарми? Билганда қандоқ.

— У киши ҳам бу кишимга ўхшайдиларми?

— Йўқ. Лекин шунақа ажойиб. Олтиш ёшли кампирни тасаввур қилинг. Эти суягига ёпишган, сочлари улама, тишлари ясама, одатлари эса Реставрация даврининг одатлари ва қилиқлари.

— Бу топилмасхонларни қаердан кавлаб олишди.

— Янги бойлар доимо асилзодаларнинг қолган-қутганларини йиғиштириб биқинларига олиб юришади.

— Балки, бошқа сабаблари бордир?

— Бошқа ҳеч қандай сабаби йўқ.

Шундан кейин хўжайин, ҳар иккала депутат, Жак Риваль ва Норбер де Варен сиёсат ҳақида баҳслаша кетишди, бу баҳс то энгил таомлар тортилгунга қадар давом этди. Барча меҳмонлар меҳмонхонага ўтишгандан сўнг Дюруа де Марель хонимнинг олдига келди-да, унинг кўзларига тикилиб туриб сўради:

— Сизни кузатиб қўйишимга ижозат этасизми?

— Йўқ.

— Нега?

— Чунки қўшним Ларош-Матье ҳар сафар бу ерда зиёфатда бўлганимдан сўнг мени уйга элтиб қўяди.

— Қачон энди кўришамиз?

— Эрталаб нонушта қилгани келинг.

Бошқа бир-бирларига бир сўз демай ажралишдилар.

Меҳмондорчилик Дюруага жуда зерикарли туюлиб кетди ва салдан сўнг у жўнаб қолди. Зинадан тушиб бораркан у Норбер де Варенни қувиб етди. Кекса шоир уни қўлтиқлаб олди. Улар турли соҳаларда иш кўришар, шунинг учун ҳам Норбер де Варен уни энди ўзига рақиб деб билмас ва унга оталарча меҳрибонлик билан қарар эди.

— Балки, сиз мени бир оз кузатиб қўярсиз? — сўради у.

— Жоним билан, муҳтарам устоз, — деб жавоб берди Дюруа.

Шундан сўнг улар Мальзерб бульвари бўйлаб секин-секин юриб кетдилар.

Тун совуқ. Париж кимсасиз эди, мана шундай кечаларда осмон кенгайиб кетгандай, юлдузлар ниҳоятда балаандга чиқиб олгандай бўлиб туюлади ва шунда шамолнинг муздак нафаси жуда жуда олислардан, олис маконлардан, сайёралардан ҳам янроқроқ манзиллардан алланималарнидир ўз қанотида олиб келаётганга ўхшаб туюлади.

Бирмунча вақт жимгина борди.

Ларош-Матье жуда ақлли, билимдон одамга ўхшаб кўришади, — деди Дюруа орадаги жимликка барҳам бериш ниятида.

— Ростданми? — пўнгилади кекса шоир.

— Рост, — ишонқирамай деди Дюруа. — Ахир, уни палатанинг энг кўзга кўринган аъзоларидан деб ҳисоблашадими-ку.

— Бўлса бордир. Булбул йўғида зог булбул бўлган экан. Биласизми, биродар, булар ҳаммаси жуда ақли қисқа одамлар, улар сиёсат билан бойлик орттиришдан бошқа нарсани билмайдилар. Булар шу қадар тор одамларки, ҳатто улар билан ёзилиб гаплашолмайсан, сиз билан мен учун қимматли бўлган гаплар уларга бегона. Уларнинг ақлини балчиқ босиб кетган, тўғрироғи, ифлосланиб қолган. Сена Аньерга борганда мана шундай ифлос бўлиб оқади.

Хаёли денгиз соҳиллари каби кенг ва денгиз ҳавоси каби тоза одамларни топиш жуда қийин бўлиб кетди! Мен шундай одамларни билардим, — лекин улар ўлиб кетишди.

Норбер де Варен дона-дона қилиб, лекин овозини кўтармай сўзлар, шоир атай шундай қилаётгани билиниб турар, бўлмаса унинг овози кеча тинчлигида гулдираб чиққан бўлар эди. Шоир ҳаяжонда эди: юрагини дард эзиб ётганга ўхшар, шу дард қалбининг барча торларини чалаётганга, титрагаётганга ўхшарди. Қора совуқ заминни ўз исқанжасига олганда у мана шундай титраб кетади.

— Шуниси ҳам борки, — деб давом этди у, — сенинг талантинг борми, йўқми — барибир эмасми, охирида ҳаммаси йўқ бўлади!

У жимиб қолди.

Дюруа бугун ўзини қушдай энгил сезмоқдайди.

— Бугун кайфиятингизнинг мазаси йўқ, муҳтарам устоз, — деб қўйди Дюруа жилмайиб.

— Менинг кайфиятим доим шунақа, бўталоғим, — эътироз билдирди Норбер де Варен. — Шошмай туринг: бир неча йилдан сўнг сиз ҳам менингдек бўлиб қоласиз. Умр — тоғ. Кўтарилиб бораркансан, ўзингни бахтиёр сезасан, чўққиларга назар ташлайсан, лекин чўққига чиқиб улгурма-

сингдан дарров пастга тушадиган вақт бўлиб қолади, олдинда эса фақат ўлим бор. Чиққанда секин чиқасан, тушганда бирпасда ўзингни пастга кўрасан. Сизнинг ёшингизда биз ҳаммамиз шўх-қувноқ эдик. Кўнгилашимиз умидлар билан тўла эди, лекин умидлар рўёбга ҳеч қачон чиқмас экан, доимо армон бўлиб қолавераркан. Одам менинг ёшимга етгандан кейин ҳеч нарса кутмай қўяди... ўлимдан бошқа.

Дюруа кулиб юборди:

— Ўзин урсин, баданларим жимирлашиб кетди.

— Йўқ,— деди Норбер де Варен,— сиз ҳозир мени тушунмайсиз, лекин бир кун келиб менинг гапларимни эслаб юрасиз.

Биласизми, шундай кун келадики, кўплар учун у тезда келади, унда сиз кулги нималигини ҳам унутиб қўясиз, ўшанда қаерга қараманг, нимага назарингиз тушмасин, барининг ортида ўлим турганлигини кўрасиз.

О, сиз ҳали «ўлим» сўзининг ўзи нима эканлигини англамайсиз! Сизнинг ёшингизда бу сўз ҳавойи бир нарсадай кўринади. Менга эса у жуда даҳшатли бўлиб туюлади.

Ҳа, бир кун келиб ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ бирдан у хаёлингда гавдаланади, уни тушуна бошлайсан, шунда бутун ҳаётинг ўзгариб, ўзгача маъно касб этади. Мана ўн беш йилдирки, у ич-этимни қуртдай кемириб ётибди. У мени кун-бакун, соатма-соат емириб, киши билмас пайимни қирқиб келади, мана энди мен қулай-қулай деб қолган иморатга ўхшаб қолдим. У мени шунчалар ҳам абгор қилиб ташладики, энди ўзимни ўзим танимай қоляпман. Мен ўттиз ёшимда соғлом, бақувват, таралабедод йигит эдим, энди булардан менда урвоқ ҳам қолгани йўқ. Ўлим қаҳқордир, у мана, неча йилдирки, аста-секин ҳеч адашмай қоп-қора сочларимни оппоқ қилиб қўйди! У менинг бутун вужудимни сўриб олди, бужмайтириб ташлади, тишларим, мушакларим, йигитлик қувватимни тортиб олди, ёлғиз фарёд чекиб ётган ғариб жонимни қолдирди, уни ҳам қўймайди, тезда илиб кетади.

Ҳа, мени бутун кемириб ташлади, у нобакор, бутун вужудимни узоқ замон билинтирмай, бир сония бўлсин тинмай даҳшатли суратда вайрон қилиб борди. Мана энди нимага қўлимни урмай, гўё ўлим ёқамдан олиб тургандай. Ҳар бир қадамим билан унга яқинлашиб боряпман, менинг ҳар бир ҳаракатим, ҳар бир олган нафасим у ғаламусга қўмак. Емоқ, ичмоқ, нафас олмоқ, ётмоқ, ишламоқ, орзулар қилмоқ — бу ўлимга бормоқдир. Яшамоқнинг асл маъноси ҳам ўлмоқдир!

О, булар ҳаммаси ўзингизнинг бошингизга ҳам тушади!

Агар сиз бу ҳақда өзгинагина ўйлаб кўрганингизда эди, сиз уни кўрган бўлардингиз.

Нимага кутиб турибсиз? Муҳаббатми? Яна бир қанча бўлалардан сўнг сиз лавозатлардан маҳрум бўласиз.

Яна нима? Нулми? Нимага? Хотинларни қўлга киритиш учунми? Хайф! Суллоҳлик билан овқат ейиш, семириш ва кечалари боднинг оғриғига чидалмай бақриб чиқишгами?

Яна нима қолди? Шухратми? Лекин севгидан маҳрум бўлганингиздан кейин шухратнинг сизга нима кераги бор?

Шундай бўлгач, яна сизга нима керак? Ўлим — ҳақ.

Гоҳо унинг нафаси шундоқ, юзимга уриладики, қўлимни улатиб нарига итқитиб юборгим келади. У замин сатҳини тилламдек энлаб ётибди, у маконларни тўлдириб турибди. Кўзларим уни ҳар ерда кўради. Йўл ўртасида мажақланиб ётган қора қўнғиз, обияти кетган япроқлар, дўстимнинг соқолидаги оқ тола — буларнинг бари юрагимни яралайди ва: «Мана у!»— деб кўрсатади.

У, нимага уринмай, кўзларимга шуни хунук қилиб қўяди, нимага нигоҳим тушса, нимани еб-ичаётган бўлсам, нимани севсам: ойнинг зиёсими, тонгнинг отишим, бепоен денгизларми, тўлиб оқайтган дарёларми, салқин ёз кечаларининг оромбахш ҳавосими, нафас олиб, қараб тўймайдиган нарсаларнинг барини заҳарлаб туради!

Шоир ҳансираб қолди, шунинг учун қадамини майдалаб ташламоқда эди. У ёнидаги ҳамроҳини ҳам сезмай, гўё ўзи билан ўзи гаплашиб борарди.

— Ҳеч бир зот у ердан қайтиб келмайди, ҳеч ким...— давом этарди у.— Ҳайкаллар, нарсалар қўйилган қолипларни асраб қолиш мумкин, нарсаларни уларга солиб яна бошқатдан ясаш мумкин, бироқ менинг жисмим, менинг чеҳрам, менинг хаёлларим, истакларимни бошқа тириштириб бўлмайди. Шуниси ҳам борки, яна миллионларча, миллиардларча худди меникига монанд бир неча квадрат сантиметр сатҳга жойлашадиган бурни, кўзлари, манглайи, ёноқлари, дудоқлари бўлган мавжудотлар дунёга келади, уларнинг аёни ҳам менинг жонимга ўхшаган бўлади, лекин фақат мен қайтмайман ва у сон-саноксиз махлуқотлар, бир-бирига сира ўхшамаган, айни чоқда, бир-биридан сира фарқ қилмайдиган махлуқотлар мендан бошқа ҳеч нарса ололмайдилар.

Нимага суянса бўлади? Кимга ҳасратларингни ёзсанг бўлади? Нимага ишонсак бўлади?

Динлар — барчаси бирдай — сафсата: уларга болаларини ишониви мумкин, уларнинг ваъдалари худбин ва ғоятда бемаъни.

Ёлғиз ўлим ҳақ.

У тўхтаб, Дюруанинг пальтосини ёқасидан тутди-да, секин гапира бошлади:

— Буларни ўйлаб кўринг, йигит, кунлар, ойлар, йиллар ўйланг, шунда сиз ҳаётга бутунлай бошқача назар билан қарайдиган бўласиз. Нимаики кўкрагингизда тошдек осилиб турган бўлса, ундан тезроқ қутулишга ҳаракат қилинг, бир зўр бериб ўзингизни қўлга олинг-да, ҳали тирик экансиз, ўзлигингиздан кечинг, манфаатларни улоқтириб ташланг, фикрларингиздан қайтинг, одамзоддан ўзингизни четга олинг, нарсаларнинг туб моҳиятига назар ташланг — ана шунда сиз романтикларнинг натуралистар билан олиб борган баҳслари, бюджет тўғрисидаги мунозаралар икки пўлга қиммат эканлигини билиб оласиз.

У қадамини тезлатиб олға юриб кетди.

— Айни замонда сиз ҳеч нарсадан умид йўқлиги ва бунинг нақадар даҳшатли эканлигини ҳис қиласиз. Шунда сиз иштибоҳлар гирдобиди кўрасиз ўзингизни ва ундан халос бўлиб кетолмай питирлаб ёта берасиз. Сиз: «Ёрдам беринг!»— деб фарёд кўтарасиз, бироқ ҳеч кимса сизнинг фарёдингизга қулоқ солмайди. Сиз нажот истаб қўлларингизни чўзасиз, ёлворасиз, севги, таскин, нажот тилайсиз, лекин ҳеч кимса ёрдамга қўл чўзмайди.

Нега биз бунчалар азоб чекиб яшаймиз? Бу эҳтимол шунинг учундирки, биз оламга руҳимиз эҳтиёжларини қондиргани эмас, танзимининг талабларини бажо этгани келамиз. Бироқ биз тафаккур қобилиятига эгамиз ва бизнинг тобора камол топиб борадиган онгимиз тирикликнинг турган-битгани рўё эканлиги билан сира чиқиша олмайди.

Одми одамларга қаранг: улар бошларига бир бахтсизлик тушмагунча ўз тақдирларидан гоятда мамнун яшайдилар, улар дунёнинг ғамини чекиб ўтирмайдилар. Махлуқотлар ҳам шундай, қайғуни билмайдилар.

У яна тўхтаб қолди ва бир дақиқа ўйлаб тургач, ҳаммасига тан бериб қўйган, гоятда ҳорган одамнинг овози билан деди:

— Мен тамом бўлган одамман. Менинг на отам, на онам, на акам, на опа-синглим, на хотиним, на фарзандим, на оллоҳим бор.

Кейин бир оз жим тургач, қўшиб қўйди:

— Менинг фақат қофиям бор.

Шунда у тўлиқ ойнанинг бўё нурлари ёғилиб турган осмонга кўзларини тикди-да, шеър ўқиди:

Мен осмон қатидан ҳаёт сирин излайман,  
Кезиб ойдин кечалар неларнидир бўзлайман.

Улар Иттифоқ кўпригидан ўтиб, Бурбон саройи ёнидан кетишди.

Уйларнинг дўстгинам, яна гапга тушди Норбер де Варен, менинг ёшимдаги одам учун ёлғизлик қандай бўлишини ҳатто тасаввур ҳам қилолмайсиз. Ёлғизлик жуда жонимдан ўтиб кетди, мени туганмас аламларга гирифторм қилолмоқда. Кечқурун уйда ёлғиз ўтириб камин олдида исшаркашман, бутун оламда ёлғиз ўзим қолгандай, ҳеч кимим йўқдай туюлади. Бунинг устига бошимга аллақандай номаълум хатарлар бостириб келаётгандай, сирли ва қўрқинчли нарсалар бор каби кўринаверади. Мени нотаниш ён қўшнимдан ажратиб турадиган девор гўё бизнинг ўрта-миздаги масофани юлдузлар қадар узоқлаштириб юборгандай бўлади. Шунда мен ўзимни қўярга жой тополмай қоламан, қўрқинч ва чорасизликдан дағ-дағ қалтирайман, мени деворларнинг соқов нигоҳи ваҳимага солади. Қанчалар гамзадалик билан тўлиб-тошган бу ёлғиз гўша! Сенинг жисминингизга эмас, бутун руҳингиз ҳам жимжитлик қамраб олади ва стул салча гижирлаб кетса, қўрқувдан дир-дир титрайсан, зотан, бу серкулфат гўшада ҳатто сас ҳам ғалати эшитилади.

У бир оз жим қолгач, қўшиб қўйди:

— Ҳарқалай қариган чоғда фарзандларинг борлигига не етсин!

Улар Бургунд кўчасининг ярмини босиб қўйдилар. Баланд бино олдида тўхтаган шоир қўнғироқ чалди.

— Қариб алжиб қолган бу одамнинг гапларини унутинг, йигит. Ёшингизга муносиб яшайверинг. Хайр!— ўз ҳамроҳининг қўлини сиқиб деди у ва қоп-қоронғи йўлакка кириб кетди.

Дюруа юраги сиқилиб йўлида давом этди. Назарида, у ўлган одамларнинг суяклари тўлиб ётган ўрага қарагандай бўлди.— бир кунмас бир кун бу ўрага ўзи ҳам тушади, албатта.

— Қуриб кетсин!— деб пичирлади у.— Унинг уйи қандайлигини тасаввур қилиш мумкин. Йўқ, мен у киши ўзининг фикрларини кўрикдан ўтказаетган чоғда биринчи қаторда ўтиришни истамас эдим. Каминаларини бундан овоз этингиз.

Шунда у каретадан тушиб уйига кириб кетаётган атир-уна сепган хонимга йўл берди, ҳавода гулсафсар ва тизим-гул ислари анқиб кетди. Дюруа бу ифор ислардан тўйиб нафас олди. Упкаси ютоқиб бу анбарин ҳидларни шимирди, юраги шодон тепа бошлади. У эртага де Марель хонимни

кўраман, деб ўйлади ва уни эслаган замони бутун вужудига иссиқ югургандай бўлди.

Ҳамма нарса унга қулиб боқмоқда, ҳаёт уни алқамоқда. Умидларинг йўлдош бўлса қанчалар соз!

У ўзини тенгсиз бир фароғат оғушида ҳис қилиб уйқуга ётди ва висол дамларидан олдин Булон хиёбонларини кезиш учун барвақтроқ турди.

Шамол энди бошқа томондан эсмоқдайди, кечаси билан ҳаво юмшоқ бўлиб қолган, офтоб худди апрель ойи келгандай иситар, кун илиқ эди. Булон ўрмонининг ошиқлари эркаловчи, тиниқ осмон чорлаб келгандай сайр қилиб юрардилар.

Дюруа худди кўклам кўкатларидай тоза ва барра ҳаводан тўйиб-тўйиб шимириб, оҳиста борарди. Зафар аркидан ўтгач, от-улов учун мўлжалланган йўлнинг ёнидаги кенг хиёбон бўйлаб кетди. У отларини ким йўрттириб, ким чоптириб бораётган бадавлат киборларга, эрлар ва хотинларга қараб бораркан, кўнглида жиндек ғаш ва ҳавас уйғониб кетарди. Унинг репортёрлик ҳунари доврўқли одамларнинг барчаси билан тўқнаштирган, у уларнинг адрес-календарига, барча Париж жанжалларининг қомусига айланиб қолганди, бу жанобларнинг барчасини у исмларигача, қанча мулкдавлати борлигигача, турмушининг кўпчиликка қоронғи бўлган томонларигача беш қўлдай биларди.

Унинг ёнгинасидан энгилларига ёпишиб турган мовут костюм кийган сувора хонимлар ўтиб боришар, уларнинг бутун саҳт-сумбатидан отга минган кўпчилик хотинларда пайдо бўладиган кубароларча кеккаймачоқлик акс этиб турарди. Дюруа шунда ўзига эрмак топиб олди: у худди черков алёрчиси каби паст овоз билан уларнинг ўйнашлари, деб ҳисобланган одамларнинг исм-фамилиялари, асъаса-увонларини атай бошлади, баъзан у: «Барон де Танкле, князь де ла Тур-Энгеран...» деб санаб келарди-да, бирдан бошқа бир саноқни бошлаб юборарди. «Булар эса, Лесбос оролига мансуб хотинлардан: Водевилдан Луиза Мишо, операдан Роза Маркетен».

Унга ўзининг бу эрмаги жуда хуш ёқиб кетди: улар ўзларининг димоғдор кўринишлари билан ўтакетган пасткашликларини ниқобламоқчи бўлардилар, Дюруанинг бунга ишончи комил эди. У бундан мамнун эди, юраги бундан таскин топар, бу уни илҳомлантирар эди.

— Мунофиқлар! — деди у овозини баланд қилиб ва энг хунук мишмишлар тарқалган одамларни кўзлари билан қидира кетди.

Суворийлар орасида фирром қиморвозлар ҳам оз эмасди,

нима деманг, қиморхоналар уларга бирдан-бир туганмас бойлик орттириш маибаи бўлиб ҳисобланарди.

Уларнинг баъзилари қанчалар машҳур бўлишларига қармасдан фақат хотинларининг маблағлари билан кун кўришар ва бу ҳеч кимга сир эмасди, бошқа бирлари эса, билмадиган одамларнинг айтишларига қараганда, маъшуқаларининг ҳисобига кун кечирар эдилар. Уларнинг кўплари ўқармаларини тўлаб қўйишганди (тасанно дегинг келади), лекин ҳеч кимса улар бу пулларни қаердан олганликларини айтиб беролмасди (одам унча ишонмайдиган сир). Дюруанинг кўз олдидан зўр пулдорлар ўтиб туришар, уларнинг ҳозирги афсонавий давлати оддий ўғирликдан бошланганди, лекин шунга қарамасдан, уларни ҳар ерда қабул қилишар, энг яхши хонадонларнинг эшиклари улар учун очиқ эди. Бунда яна шунчалар ҳурматли шахслар ҳам бор эдики, уларни кўрганда майда буржуалар шляпаларини қўлларига олишар, ваҳоланки жамиятни таг заминидан кузатиб юрган кишилар уларнинг ғоятда йирик давлат ташкилотларини ичдан ўмариб ётганларини яхши билишарди.

Лабларини кибру ҳаво билан қимтиб олган, юзларида сурбетлик ифодаси акс этиб турган бу жаноблар бари ғоятда калондимоғ эдилар: улар бакенбард қўйган бўлсалар ёки бакенбард ўрнига мурт ўстирган бўлсалар — бунинг аҳамияти йўқ эди.

Дюруа масҳара қилиб кулиб борарди.

— Афтингдан олгурлар-е! — такрорлади у. — Ҳаммаси олғир, ҳаммаси мутғаҳам! Бари бир гўр буларнинг.

Шу он пастаккина, усти очиқ чиройли коляска ўтиб қолди, коляскага ёл ва думлари ҳилпираб бораётган иккита оқ от қўшилган эди, отларни ёшгина, ғоятда нозик, сочлари кумушсимон бир жувон бошқариб кетмоқда, унинг орқасида икки малайи ҳам бор, бу донғи кетган эрмак хотинлардан эди. Дюруа тўхтади — ўз ишини қойиб қилиб юқори табақалар ичига кириб олган, ишқ бозорини чаққон қизитиб юборган ва барча мунофиқ асилзодалар сайрга чиққан бир пайтда ўзининг кўрпа тагидан топилган ялтйроқ ҳашам-хушамини намойиш қилаётган ушбу зеб-зийнат соҳибасига қуллуқ қилиб қўйишни истарди. Балки у ўзи билан бу хотин ўртасида қандайдир ўхшаш томонлар борлигини, хотиннинг табиатида ўзига яқин бир нарсалар мавжудлигини сезгандир, икковлари бир тоифада, юраклари бир-бирларига ҳамоҳанг эканлигини ва ўзи ҳам олдига қўйган мақсадларига худди унинг сингари одамни лол қиладиган йўллар ва воситалар билан эришагини фаҳмлаб қолгандир.

У шошмасдан орқага қайтди, вужудини аллақандай мамнунлик ва қониқиш ҳислари чулғади, лекин қанча секин юрмасин, маъшуқасининг ҳузурига андак барвақтроқ кириб борди.

Хоним уни қаршилаб оларкан, гўё ўрталарида ҳеч вақо бўлмагандай лабларини бўсага тутди. Ҳатто у бир неча дақиқага ўз уйида турганлиги, эҳтиёт бўлиш зарурлигини ҳам унутиб қўйди, бошқа пайтларда у уйда жўшган эҳтиросларини жиловлашга ҳаракат қиларди.

— Биласанми, жоним, аттанг дейдиган бир иш бўлиб қолди? — деди хоним Дюруанинг шоп мўйлабларининг учидан ўпаркан. — Сен билан ўзимнинг ажойиб асал ойимни ўтказмоқчи бўлиб турсам, томдан тараша тушгандай эрим келиб қолса бўладими, унга отпуска беришибди. Бироқ мен сени шунча кўрмай юриб яна бир ярим ой кўрмасдан турулмайман, шунинг учун хаёлимга бир фикр келди: унга сен ҳақингда бир гапиргандим. Гап шуки, душанба куни бизникига меҳмон бўлиб келасан ва сизларни таништириб қўяман.

Дюруа иккиланди: боши қотиб турганининг сабаби, у ҳали бирон марта хотини билан дон олишиб, устига эри билан улфатчилик қилиб кўрмаганди. У арзимаган нарсадан ўзимни фош қилиб қўяманми, деб қўрқарди.

— Йўқ, — деб гўлдиреди у, — эринг билан танишгим йўқ.

Дюруанинг кўзларига тонг қолиб тикилар экан, содда хотин қисталанг қилди:

— Нега ундай дейсан? Бўлмагур гап! Ҳамма шундай қилади! Сени ақлли йигит деб ўйловдим.

Бу унинг қитиқ патига тегиб кетди.

— Майли, бўпти, душанба куни келаман.

— Мен Форестъеларни ҳам чақираман, унда нур устига нур бўлади, — деб қўшиб қўйди де Марель хоним. — Уйимда меҳмон кутиш жинимга тўғри келмаса ҳам майли.

То душанба келгунча Дюруа бўлажак учрашув ҳақида ўйлагани йўқ. Бироқ у де Марель хонимникига зинадан кўтариларкан, юрагини алланечук бир безовталиқ чулғади: маъшуқасининг эри билан қўл олишиб кўришмоқдан, унинг виносини ичиб, нонини баҳам кўришдан тортиниб тургани йўқ эди — йўқ, у нимадандир кўрқмоқдайди, лекин нимаданлигини ўзи ҳам билмасди.

Уни меҳмон кутиладиган хонага олиб кирдилар, у ҳар қачонгидай яна кута бошлади. Кейин эшик очилиб кўкрагига орден таққан, яхши кийинган, баланд бўйли, соқоллари

оқарган, салобатли одам унинг қаршисига юриб келди-да, назокат ва мулозимат билан деди:

— Сен билан танишганимдан ғоятда хурсандман, афандим, хотиним сиз ҳақингизда анча гапириб берган эди.

Чеҳрасига иложи борича дўстона ва самимий бир ифода беришга ҳаракат қилган Дюруа уй соҳибига пешвоз юрди ва атай унинг қўлларини қаттиқ қисиб қўйди. Бироқ ўтирганлари ҳамано Дюруанинг тили танглайга ёпишди.

— Газеталарга анчадан бери ёзиб турасизми? — сўради жаноб де Марель каминга ўтин ташларкан.

— Бир неча ой бўлди, холос, — жавоб берди Дюруа.

— Шундай денг! Жуда тез кўтарилибсиз!

— Ҳа, шундай бўлди.

Шундан сўнг у гапирётган гапларини ўйлаб ўтирмай, биринчи марта учрашиб турган одамлар каби умумий йўсинда бир ундан, бир бундан гапга тушиб кетди. Энди унинг кўнгли ўрнига тушди, бу суҳбат кўзига қизиқ бўлиб туюла бошлади. Жаноб де Марелнинг кўркам оқ соқоли ва жиддият акс этиб турган чеҳраси Дюруанинг кулгисини қистатар, унга қараб ўйлар эди: «Сени болаганман, қария, сени болаганман». Бора-бора у тубанлик бўлса ҳам ич-ичдан мамнун бўла бошлади, у худди қўлдан чиқиб кетган ўғри каби ўзида йўқ шод эди. У тўсиндан шу одамга дўст бўлгиси, унинг ишончини қозонгиси, барча сирларини билиб олгиси келди.

Бирдан де Марель хоним кириб, уларга муғомбирона киши билмас назар ташлаб, Дюруанинг олдига борди. Унинг қўлларини доимгидай ўпишга журъат этмади Дюруа соҳибихонадон олдига.

Хоним хурсанд ва вазмин кўринарди. Табиатан ва ошқора беқарор бўлганлигидан кўпни кўрган бу хотин юз берган учрашувга одатдан ташқари бир нарса деб қарамас, назарида, бу ўзи шундай бўлиши керак эди. Лорина кирди, кутилмаган ийманчоқлик билан Жоржга пешонасини тутди, — отасидан қимтинарди чоғи.

— Нега уни бугун Азизим демадинг? — сўради онаси.

Қизалоқ худди унга нисбатан ғоятда кечириб бўлмас беадаблик қилиб қўйишгандай, у ҳақда сира ҳам айтиш керак бўлмаган нарсани айтиб юборишгандай, гўё унинг пинҳона ва ардоқли, жиндек номуносиб сирини ошкор қилишган каби лов қизариб кетди.

Форестъелар келишди. Ҳаммалари Шарлнинг кўринишидан қўрқиб, хафа бўлишди. Кейинги ҳафта ичида Шарль ўзини қаттиқ олдирган, рангида ранг қолмаган эди. У ти-

нимсиз йўталарди. Врачнинг талаби билан келаси пайшанба куни Каннга кетяпмиз, деди у.

Улар узоқ ўтиришмади.

— Менимча, унинг аҳволи ёмон,— деди бош чайқаб Дюруа,— бу дунёнинг одамига ўхшамай қолибди.

— Ҳа, адо бўлибди,— деб қўйди бепарволик билан де Марель хоним.— Лекин хотиндан жуда ҳам омади келган эди.

— Унга кўп ёрдам берадими хотини?— сўради Дюруа.

— Унинг ҳамма ишини хотини қилади деса ҳам бўлади. Нима иши бўлса ҳаммасидан хабардор, кўринишдан ҳеч ким билан алоқаси йўққа ўхшаса ҳам, танимаган одами йўқ. Нимани истаса шуни қилади, қўли ҳар жойга етади, истаган вақтида истаган нарчасига эриша олади. О, бунақа шохида эмас баргида юрадиган ҳийлакор хотин икки дунёда ҳам топилмайди! Узоққа кетаман деган одамга топилмас бир хазинанинг ўзи.

— У кейин яна эрга тегишни пайсалга солиб ўтирмаса керак?— ўсмоқчилади Дюруа.

— Ҳа,— деди де Марель хоним.— Агар у мабодо ҳозирданок битта-яримтани кўз остига олиб қўйган бўлса, ажабланмас эдим... бирорта депутатми... фақат шуниси борки... у мабодо рози бўлган тақдирда... Яна ким билади. Бас қилайлик шу гапни.

— Доим гапни ўлда-жўлда қиласан, шу одатингни сира жиним ёқтирмайди,— тўнғиллади жаноб де Марель, унинг овозидан қиттаккина зарда қилаётгани сезилди.— Ҳеч қачон бировларнинг ишига аралашмаслик керак. Одамларни ўз виждони билан иш қилишга қўйиб бериш керак. Ҳамма шу қоидага риоя этиши лозим.

Дюруа юраги тўлқинланган ҳолда уйга жўнади: кўнгли қандайдир янги имкониялар туғилаётганлигини сезиб турарди.

Эртасига у Форестъеларникига борди, улар кетишга тайёргарлик кўришаётган экан. Шарль диванда ётиб, атай қилаётгандай оғир-оғир нафас оларди.

— Мен бир ой олдин кетишим керак эди,— деярдди у нукул.

Гарчи Вальтер билан ҳаммаси келишиб олинган бўлсада, бироқ у яна Дюруага керакли маслаҳатлар берди.

Жорж хайрлашиб кетаркан, ошнасининг қўлларини қаттиқ қисиб қўйди.

— Хўп, тезда кўришгунча, қария!

Форестъе хоним уни кузатгани чиқди.

— Келишган гапимизни унутмадингизми?— бийрон қилиб сўради Дюруа.— Ахир иккимиз дўст ва бир-биримизга иттифоқмиз, шундай эмасми? Башарти шундай экан, агар меннинг бирон ёрдамим керак бўлиб қолса, қисиниб ўтирманг. Телеграмма ёки бир оғиз хат ёзсангиз, камина кийиматингизга ҳозир бўлади.

Раҳмат, унутмайман,— дея пичирлади хоним.

Унинг ишгоҳи ҳам шундай деб турар, лекин кўз қарашлари айтган гапларига қараганда майин ва таъсирлироқ эди.

Дюруа зинада ўзи бир марта Форестъеникида учрашган де Водрекини кўрди, у секин-секин чиқиб келмоқда эди. Графнинг кўриниши маъюсгина эди — хоним жўнаб кетаётганидан балки хафамиди, ким билсин?

Унинг олдида ўзининг киборларча таважжуҳини кўрсатиш учун Дюруа дарҳол тавозе қилди.

Де Водрек илтифот кўрсатиб, унга кибру ҳаво билан таъзим қилиб ўтди.

Форестъелар пайшанба куни кеч билан жўнаб кетишди.

## VII

Шарль кетгандан кейин Дюруанинг «Француз ҳаёти» редакциясидаги мавқеи зўрайди. У бир қанча бош мақоалар эълон қилди, айни замонда бошлиқ ҳар бир ходим ўз материалига жавоб беришни талаб қилганидан хроникага ҳам қўл қўйиб турди. У мунозараларга ҳам қўшилар ва ҳар сафар баҳсни ўз фойдасига ҳал қилар эди. Шуниси ҳам борки, давлат арбоблари билан доимо алоқада бўлиб туриши уни жуда пишитди, кўзларини ўткир қилди, ақлини пешлади — шу тариқа у сиёсий ҳаёт бўлимининг ходимига гоёта зарур бўлган хислатларни орттирди.

Фақат бир нарса Дюруанинг кўнглини хира қилмоқда эди. «Қалам» номи билан чиқадиған гирт тухматчи газета тинмай унга ёпишар, тўғрироғи, унинг номини рўқач қилиб, «Француз ҳаёти»нинг хроника бўлими мудирига чанг солар ва уни «жаноб Вальтерни аңқайтириб қўядиған хроника бўлими» деб атарди. Дюруа ҳар куни ўша ипирисқи газетанинғ аллақандай бир ходими ёзадиган мақоалаларда ғалати шамалар, заҳарли гаплар ва турли-туман тухматларга дуч келарди.

— Жуда сабр-тоқатли одамсиз-да,— деди унга бир куни Жак Риваль.

— Ҳечқиси йўқ,— гўлдиради Дюруа.— Ҳозирча тўғри хужумга ўтмаяпти.

Лекин бир куни ҳали Дюруа редакция залига кириб улгурмасидан Буаренар унга «Қалам»нинг янги сонини узатди.

— Қаранг, яна сизга ёпишибди.

— Ҳай! Нима муносабат билан?

— Бемаъни бир гап. Аллақандай Обер деган хотинни ахлоқ полицияси ушлаб олган экан, шунга.

Жорж газетани олиб, «Дюруа кўнгила очади» сарлавҳаси билан берилган мақолани ўқиб чиқди:

«Француз ҳаёти»нинг машҳур мухбири эълон қилганимиздек, қабих ахлоқ полицияси томонидан қўлга олинган Обер хонимни таг-тугида йўқ одам деб айтибди. Аслида эса биз айтган хоним Монмартрда, Экюрей кўчаси, 18-уйда туради. Шуниси ҳам борки, биз полиция маҳкамасининг агентлари Вальтер банкининг ишларига бармоқ орасидан қараб келаётганлигини ва нима учун Вальтернинг одамлари полиция агентларини ҳимоя қилаётганликларини ва бунда қандай манфаат, тўғрироғи, манфаатларни кўзлаётганликларини яхши биламиз. Репортёрнинг ўзига келганда эса, шуни айтишимиз мумкинки, у яхшиси бизга чўпчакнамо гаплардан хабар берса тузук эди — ахир у, бунақа хабарларга жуда устаси фаранг бўлиб кетган, у шунчалар устаки, биров ўлди, деб хабар берса, эртасига бу гап ёлгон бўлиб чиқади, жанг бўлди деса, аслида ҳеч қандай жанг бўлмаган бўлади. У нутқ сўзлаш ҳаёлига ҳам келмаган подшоларни тантанали нутқ сўзлади, деб чиқади. Бир сўз билан айтганда, у Вальтерга мўмай фойда келтирадиган хабарларнинг устаси бўлиб қолган. Бўлмаса, у шубҳали ишлари билан машҳур хотинларникида ўтадиган кечалардаги беозор ғийбатлардан сўйласин ёки баъзи биродарларимизга қоп-қоп фойдалар келтираётган озик-овқатлар сифатининг таърифни келтириб мақтаб бера қолсин».

Дюруа дам даргазаб бўлса, дам боши қотди, лекин бир нарсани яхши англаб олди: бу гапларнинг оқибати унинг учун вой бўлиши ҳеч гап эмасди.

— Сизга у маълумотларни ким берган эди? — сўради Буаренар.

Дюруа ҳамма ходимларининг номларини бир-бир эслаб чиқди, лекин қимлиги сира эсига келмади. Ниҳоят, эслади:

— Э, Сен-Потен берган эди!

У мақолани қайтадан ўқиб чиқиб, газаби юзига тепди: уни сотқинга чиқариб қўйган эдилар.

Ниле! — деб юборди у.— Нима, мени пора олади дейдими..

Шундайга ўхшайди. Улар сизга аблаҳлик қилишибди. Бошлиқ эса бунақа пайтларда аяб ўтирмайди. Хроникёрлар кўпинча

Шу пайт Сен-Потен кириб қолди. Дюруа уни дарҳол гапга тузди:

«Қалам»даги мақолани ўқидингизми?

Ҳа, мени ҳозир тўғри Обер хонимнинг олдидан келаётганман. У ҳақиқатан ҳам бор экан. Лекин қамалмаган экан. Бояғи гаплар гирт ёлгон.

Дюруа бошлиқнинг хузурига югурди, бошлиқ уни совуқ-қина қарши олди, кўзларидан унга ишонқирамай қараётгани билиниб турарди.

— Уша хотиннинг олдига боринг, — деди Вальтер унинг ҳамма гапларини тинглаб бўлгач, — кейин шундай бир раддия ёзингки, бошқа сиз ҳақингизда миқ этиб оғиз очмайдиган бўлишсин. Мен мақоланинг охиридаги гапни назарда тутяпман. Бу газетага ҳам, менга ҳам, сизга ҳам шаънимизга тўғри келмайдиган гап. Журналист одам Цезарнинг хотинидай шубҳалардан холи бўлмоғи керак.

Дюруа ёнига Сен-Потенни олиб файтонга ўтирди.

— Монмартр, Экюрей кўчаси, ўн саккиз! — қичқирди у файтончига.

Улар каттакон уйнинг еттинчи қаватига кўтарилдилар. Эшикни жун кофта кийган кампир очди.

— Яна келдингларми? — деди у Сен-Потенни кўргач, порози бўлиб.

— Мен сизнинг олдингизга полиция инспекторини олиб келдим, — деб жавоб берди унга Сен-Потен. — Сиз унга ҳамма гапни айтиб беришингиз керак.

Кампир уларни уйга киритди.

— Сиздан кейин яна икки киши қайси бир газетадан келишди, номини билмайман, — деб гап бошлади кампир ва Дюруага қараб деди: — Афандим, қандай воқеа бўлганлигини билмоқчимисиз?

— Ҳа. Сизни ахлоқ полицияси қамоққа олгани рост гапми?

Кампир чапак чалиб юборди.

— Бе, қаёқда дейсиз, афандижон, бўлмаган гап. Воқеа бундоқ. Мен гўшт оладиган қассобнинг гўшти яхши бўлади, фақат у тарозидан уради. Буни жуда кўпдан бери пайқаб юрардим у ўзига айтмасдим. Куни кеча ундан қиймали икки қадоқ гўшт сўраб бордим, қизим билан куёвим келишадиган эди — қарасам, тарозига нуқул лахтак гўшт билан суяк ташлаяпти. Тўғри, қиймали гўшт суяксиз бўл-



майди, биламан, лекин нукул суяк ташлаб берса ҳам одамга алам қилар экан. Унинг берган гўштидан рагу қилса бўлади, лекин мен яхлит қийма гўшт пиширмоқчийдим-да. Қийқим-сийқим гўштини бошимга ураманми? Олмайман бунақа гўштни, дедим. Шунда у мени «қари каламуш» деб сўкди, мен уни қариб қуюлмаган муттаҳам дедим. У у деди, мен бу дедим, ишқилиб, айтишиб қолдик, одамлар йиғилди. Бўлди қийқириқ, бўлди қийқириқ! Иннайкейин полициячи келиб бизни комиссарнинг олдига бошлади. Комиссарнинг олдидан икковимиз ҳам ёвлашиб чиқдик. Ушандан бери мен гўштни бошқа жойдан оладиган бўлдим, ҳатто дўконининг ҳам ёнидан ўтмайман, башараси қурсин, касофатдан йироқроқ юрай дейман-да.

Шу билан у ўз ҳикоясини тугатди.

— Шуми? — сўради Дюруа.

— Бор гап шу, афандижон.

Кампир Дюруага қора смородинадан қилинган мусаллас таклиф қилди. Дюруа ичмаслигини айтди. Шунда кампир протоколда қассобнинг тарозидан уришини ҳам айтиб ўтинг, деб туриб олди.

Дюруа редакцияга қайтиб раддия ёзди:

«Қалам»нинг номаълум қаламкаши менинг номимга доғ тушириш мақсадида патларини юлиб, кексайиб қолган хотинни ахлоқ полицияси қамабди, деб гап қилибди. Мен буни фирт ёлғон деб айтаман. Мен Обер хонимни ўз кўзларим билан кўрдим, у кишининг ёши олтишдан ошиб қолган. Менга қассоб билан жиқиллашиб қолганлигини бир бошдан оқизмай-томизмай айтиб берди. Жанжал қассобнинг гўшт тортаётганда тарозидан урганлигидан келиб чиқибди: Кейин комиссарга бориб ким ҳақ, ким ноҳақлигини аниқлашибди.

Фактлар шундай.

«Қалам» ходимининг бошқа туҳматларига келганда, уларга жавоб бериб ўтиришни ўз шаънимга нолойиқ деб биламан. Бунинг устига бўҳтон тўқиб чиқарувчининг ўзи ишқоб тагига биқиниб олган.

Жорж Дюруа».

Вальтер ҳамда шу пайт унинг хонасига кириб келган Жак Риваль шунинг ўзи етарли деб топилди. Раддияни яқин сонларнинг бирида худди хроника бўлимининг тагида берадиган бўлишди.

Дюруа уйга барвақт қайтди, у анча ташвишланиб қолган, кўнгли безовта эди. Унга анов нима деб жавоб қайтараркин? У ким ўзи? Нима сабабдан бунчалар унга ёпишиб қолди? Журналистларнинг бир жаҳли чиқса, чапа-

қай чиқишини ҳисобга оладиган бўлса, бу ишларнинг охири эил бўлиб тугамаса эди ҳали. Дюруа мижжа қоқмади.

Эртасига ўз мақоласини газетада ўқиб кўриб мақола жуда ҳақоратомуз ёзилгандек бўлиб туюлди унга. Қўлёзмадан бир хил ибораларни олиб ташлаб, уни салча юмшатса бўлар экан.

У куни билан нашъаси паст бўлиб юрди ва яна кечаси билан тўлғаниб чиқди. У «Қалам»дан жавоб топарман деган мақсадда уни тезроқ сотиб олиш учун тонг саҳарлаб ўрнидан турди.

Ҳаво яна айниб қолди: жуда ҳам совуқ эди. Йўлкаларнинг четларидаги ариқчалар музлаб қолган, худди лента каби ялтираб турар эди.

Киоскаларга ҳали газета келмаган экан. Шунда Дюруа ўзининг илк мақоласи — «Африка ўқчисининг хотиралари» босилиб чиққан кунни эслади. Қўли ва оёқлари совуқдан тарашадай қотиб қолди, бармоқларининг учи қаттиқ ачишиб бормоқда эди. У сал бўлса-да, исинай деб киоска атрофида чопқиллаб айлана бошлади, киоска дарчасидан манқал олди-га чўккалаб ўтирган сотувчи хотиннинг фақат бурни, қизариб кетган ёноқлари ва тивит рўмоли кўриниб турар эди.

Ниҳоят, газета тарқатувчи келиб тешикдан бойлам-бойлам газеталарни узатди. Шундан сўнг сотувчи хотин Жоржга «Қалам»нинг саҳифаси очиқ сонини узатди.

Дюруа аввал шундай бир кўз югуртириб чиқиб ўз номини учратмади. У энди енгил нафас оламан, деганда, бирдан икки чизик орасига олинган мақолачани кўриб қолди:

*«Француз ҳаёти»нинг ходими ҳурматли Дюруа раддия ёзибди, лекин у рад қила туриб яна ёлғон гапирибди. Айтгандай, у ростданам Обер хоним борлигини ва полиция агенти уни маҳкамага олиб борганлигини тан олади. Фақат бунда у «полиция агенти» сўзларига яна бир сўз қўшиб ишлатса, яъни «ахлоқ полицияси агенти» деганда, ҳаммаси ўз ўрнига тушган бўлар эди.*

*Бироқ баъзи бир журналистларнинг виждони уларнинг қобилиятидан сира фарқ қилмаслиги равшан.*

*Қўл қўйдим:*

*Луи Лангрмон».*

Дюруанинг яна юраги ўйнаб кетди. Ўзи ҳам нима қилаётганлигини яхши англамаган ҳолда уйга кийингани кетди. Шундай, уни ҳақорат қилдилар, бу шунақанги ҳақоратки, унга бир дам бўлсин тоқат қилиб бўлмайди. Нимадан

бошланди бунинг бари? Ҳеч нарсадан. Аллақандай бир кампир қассоб билан ади-бади айтишиб қолган, шу холос.

У тезгина кийинди ва гарчи ҳали соат саккиз бўлмаган эса-да, Вальтернинг ҳузурига йўл олди.

Вальтер ўрнидан турган. «Қалам»ни ўқиб улгурган экан.

— Шундай қилиб, — деб тантанали суратда гап бошлади у Дюруани кўриб, — сиз чекиниб ўтирмасангиз керак, албатта?

Дюруа унга ҳеч нарса демади.

— Дарҳол Жак Ривални топинг, — девам этди ношир, — у ҳаммасини тўғрилайди.

Дюруа алланарса деб гудраниб қўйди-да, Жак Ривални излаб кетди. У ҳали ухлаб ётган экан. Қўнғироқдан дик этиб ўрнидан турди.

— Иш расво! Унинг олдига боришга тўғри келади, — деди у мақолани ўқиб кўргач. — Иккинчи секундантликка ким бўлишни истардингиз?

— Билмасам.

— Буаренар бўлсамикан? Нима дейсиз?

— Буаренар бўлса, Буаренар-да.

— Қиличбозликка қалайсиз?

— Қилич ушлаб кўрмаганман.

— Эҳ, чатоқ! Пистолетни-чи?

— Бир оз отиб кўрганман.

— Жуда соз. Мен ишларингизни битиргунимча сиз машқ қилиб туринг. Андак сабр қилинг-чи.

У нариги хонага ўтиб, кўп ўтмай ювинган, соқоллари қиртишланган, яхшилаб кийинган ҳолда қайтиб чиқди.

— Юринг кетдик, — деди у.

Риваль кичкина бинонинг пастки қаватида турар экан. У Дюруани кўчага қараган ойналари бутунлай беркитиб ташланган подвалга олиб тушди — подвал ҳайҳотдай бўлиб, у қиличбозлик ва пистолетдан отиб машқ қилинадиган тирга айлантирилган экан.

Пастга тушганларидан кейин Риваль қатор бўлиб тизилиб кетган газ чироқларини ёқди, чироқларнинг энг охирида қизил ва зангори рангларга бўялган темирдан ишланган тулум турарди. У столга орқасидан ўқланадиган тўртта пистолет қўйди, кейин худди дуэль тушиладиган майдонга этиб келишгандай, хирқираб буйруқ бера бошлади:

— Тайёرمىсиз? Отинг! Бир, икки, уч!

Дюруа болалик кезларида отасининг кўҳна узун тўппончасидан далада қушларни отиб юарди. Мана энди шу ҳам қўл келиб қолди: у фикрлаб ўтирмасдан қўлини кўтарар, мўлжалга олар, тепкини босар ва кўпинча тулумнинг

қорини текки арди, шунда Жак Ривалдан мақтовлар эшитарди.

Иккинчи Жуда иккинчи Жуда иккинчи Балосиз.

У кета туриб деди:

Пешинилага мана шундай машқни олиб туринг. Мана ўқлаар, уларни аяб ўтирманг. Сизнинг олдингизга бирга оёқлашгани келаман ва сизга бўлган гапларни айтиб бераман.

Сўнг у кетди.

Яна бир неча бор отиб кўргач, Дюруа ўтириб ўйга толди.

— Бориб турган аҳмоқлик буларнинг бари, вассалом. Кимга керак бу? Нахотки пасткаш одам дуёлга чиққандан кейин пасткаш бўлмай қолса? Мана энди аллақандай бир ифлоснинг ҳақорати туфайли софдил бир одам кўкрагини ўққа тутиб бериши керак. Нима учун?

У огир ўйларга толди ва беихтиёр Норбер де Вареннинг инсон онгининг ожизлиги, ғояларининг ҳеч нарсага арзимаслиги, ҳаракатларимизнинг бари беҳуда ва пуч эканлиги, одамзод ахлоқининг нобоплиги тўғрисида сўзлаган гаплари ёдига тушди.

— Жин урсин, у қанчалар ҳақ экан-а! — деб юборди у овозини чиқариб.

Унинг томоғи қуриди. Қаердандир сувнинг томчилагани эшитилиб турарди, у ўгирилиб қараб, душга кўзи тушди ва бориб тўғри трубанинг ўзидан сув ичди. Кейин яна ўйга ботди. Подвал баайни қабрнинг ўзи — қоп-қоронғи эди. Кўчадан ўтиб бораётган экипажларнинг гумбурлаган садоси худди олисдан келаётган момақалдироқ каби эшитиларди. Соат неча бўлди экан? Қамоқда вақтни назоратчининг келиб кетадиган вақтларидангина билиш мумкин. Бу ерда ҳам айна шундай бўлиб туюларкан. Унинг назарида бир аср ўтганга ўхшарди.

Мана, оёқларнинг дупур-дупури ҳам қулоққа чалиниб қолди ва Буаренар билан биргаликда Жак Риваль кириб келди.

— Ҳаммаси ҳал бўлди! — узоқдан туриб қичқирди у.

Дюруа уэр сўраб, хат ёзаман экан-да, деб ўйлади даставвал. Юраги гумуриб кетди.

— Ҳа-а!.. Ташаккурлар, — минғирлади у.

— Бу Лангремон деганимиз анча довжорак одамлардан экан, — деб гапида давом этди Жак Риваль, — у бизнинг барча шартларимизга рози бўлди. Оралиқ масофа йигирма беш қадам, команда билан тўппонча кўтарилади ва

отилади. Шундай қилинса, қўл қалтирмайди. Мана ўзингиз кўрарсиз, Буаренар, мен ҳақлигимни.

Шундан кейин у қўлига тўппонча олиб, уни пастдан юқорига кўтариб отиб кўрсата бошлади. Шундай қилинса, мўлжалга уриш қулайроқ экан.

— Энди юрингизлар, тамадди қилиб олайлик, соат бир бўлиб қолибди, — деди у салдан кейин.

Улар яқинроқ ресторанлардан бирида овқатланиб олдилар. Дюруа овқат пайтида миқ этиб оғиз очгани йўқ. У қўрқяпти экан, деб ўйламасликлари учунгина овқатдан чўкилаб ўтирди. Буаренар билан редакцияга келгач, у беихтиёр хаёли ғоятда фаромуш ҳолда ишга ўтирди. Ҳамма унинг ўзини тутушига қойил қолди.

Чошғоҳда Жак Риваль Дюруанинг қўлини сиқиб қўйгани кирди ва улар эртага эрталаб тўрт кишилик усти очиладиган ландода соат еттида учрашажаклари ва биргаликда дуэль ўтадиган Везине ўрмонига боражаклари ҳақида келишиб олдилар.

Буларнинг бари ёз куни ёққан қордай бирдан унинг ихтиёридан ташқари рўй берди, ҳеч ким ундан сен ўзинг бу ҳақда қандай фикрдасан, деб сўраб ўтиргани ҳам йўқ, ҳеч кимса розимисан, йўқми, деб қизиқиб ҳам кўрмади. Ҳаммаси шу қадар тез, кўз очиб-юмгунча рўй бердики, у ҳатто ҳамон ўзига келолмайди, эс-ҳушини йиғиштириб, нима бўлганлигини мундоқ бир тагига етолмайди.

Дюруа худди садоқатли дўст каби куни бўйи унинг ёнидан жилмаган Буаренар билан кечки овқатни бирга қилди-да, соат тўққизларда уйга қайтди.

Бир ўзи қолгач, бир неча вақт уйнинг у бурчагидан-бу бурчагига катта-катта қадамлар ташлаб бориб кела бошлади. У шу қадар қаттиқ ҳаяжонга тушган эдики, калласи ғувиллаб, хаёлига ҳеч нарса келмасди. Хаёлини фақат бир нарса пармалаб турарди: «Эртага дуэль», лекин бу унинг юрагида аллақандай англамаган ташвишдан бошқа ҳеч нарса тугдирмас, ташвиши эса борган сари ортиб хавотирга айлана бормоқда эди. Нафсиламрга, у ахир аскарликда бўлганку, бир маҳаллар арабларни отиб юрган эди-ку. Илло, арабларни отганда, унинг ўзи бежавотир эди, ахир бу қобон овига чиққандай бир омади гап эди-да.

Нима бўлганда ҳам у ўзини ерга урмади. Шундай қилиш керак эди. У одамларни қойил қилди. У энди тилга тушади, уни кўкларга кўтарадилар, табрик ва тасанно айтадилар унга. Бироқ шуларни ўйларкан, қаттиқ изтиробга тушган чоғларда бўладиган каби бирдан бақириб юборди:

— Ҳайвон экан у!

Кейин ўтириб хаёлга толди. Столда рақибининг визит қоғози ётар, Риваль буни, адресини билиб қўйинг, деб берганди. У буни йиғирма мартадан ортиқ ўқиган бўлса-да, яна бир марта қайта ўқиди: «Луи Лангрмон, Монмартр кўчаси, 176». Вассалом.

У тизилиб турган ҳарфларга тикиларкан, улар кўзларига ғоятда сирли, хатарли, маъноларга тўлиб ётган каби туюларди. «Луи Лангрмон» — буни ким бўлди? Ёши нечада? Бўйи баста қандай? Чехраси нечук? Ахир бу қандай бедодликки, қандайдир бир бегона одам тўсатдан ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, сизнинг тинчгина кечаётган ҳаётингизни бузади, ғулу солади, яна нимадан денг, аллақандай кампир қассоб билан жанжаллашиб қолганидан?

— Вой ҳайвон-ей! — деди у яна овозини чиқариб.

У қимир этмасдан визит қоғозига еб юборгудай бўлиб тикилиб ўтирарди. Мана шу бир парча қоғозга қарши унинг вужудига ғазаб, ёвуз бир ғазаб бош кўтармоқда, бу ғазабга яна аллақандай ижтиноб ҳам аралашиб кетган эди. Қандай бемазагарчилик! У тирноқ қайчисини олди-да, худди бировга зарба бераётган, ханжар ураётган каби уни қоғоздаги номга санчди.

Шундоқ, у жанг қилади, жанг қилганда ҳам тўппонча билан қилади! Нега у қилишни танламади? Эт-бети тилинса тилинарди, ҳозир энди нима бўлади, ким билади?

— Эй, бошингни баланд кўтар, қани! — деди у ўзига ўзи.

У ўзининг овозидан чўчиб кетди ва атрофга олазарак бўлиб қаради. Жуда асабийлашиб кетибман-ей! У бир стакан сув ичди. Сўнг ечина бошлади.

Кейин ётди, кироқни ўчирди ва кўзларини юмди.

Хонанинг ичи салқин бўлса ҳам устига адёл ёпгач, жуда қизиб кетди. Кўзларига уйқу келмади. Ҳадеб у ёнидан-бу ёнига ағдарилаверди: чалқанча ётиб беш минут ўтар-ўтмас ўнг ёнига ағдарилиб олар, кейин яна чап томонига қараб ётарди.

Бунинг устига томоғи ҳадеса қақраб кетмоқдайди. У ўрнидан туриб сув ичди, шунда унинг дилини хавотирлик чулғаб олди: «Нима бало, қўрқаётган бўлмай тагин?»

Нима учун уйда бир нарса сал шитирлаб кетса юраги қинидан отилиб чиқадигандай бўлиб уради? Девор соатининг мурвати жом чалишдан олдин салгина тиқирлаб кетса, дағ-дағ қалтирайди, ҳаво етишмайди, худди бўғилиб кетаётгандай оғзини каппа-каппа очиб ҳаво ютади.

У худди психологларга ўхшаб ўзининг хатти-ҳаракат-

ларини бирма-бир таҳлил қила бошлади: «Қўрқяпманми, йўқми?»

Йўқ, қўрқаётгани йўқ, энди бу ишни охирига етказиб қўймоқ керак; у жанг қилади, юраксизлик билан орқага чекинмайди. Лекин у шу қадар ҳаяжонланмоқда эдики, беихтиёр ўзига-ўзи шундай савол берди: «ўз иродангдан ташқари қўрқилиши мумкинми?» Шунда унинг бутун вужудини бирдан иштибоҳ, ташвиш, изтироб ва ваҳима қоплаб олди. Агар унинг ихтиёрига бўйсунмайдиган, шахсий иродасидан қудратлироқ бошқача енгиб бўлмас бир куч уни ўз ҳукмига олса, унда нима бўлади? Ҳа, унда нима бўлади?

Албатта, у барьерга чиқади, у шуни истаган экан, чиқади. Хўп, агар дағ-дағ титрай бошласа-чи? Ҳушини йўқотиб қўйса-чи? Ахир унинг фароғати, обрўйи, келажаги — ҳамма-ҳаммаси ўзини дуэлда қандай тутишига боғлиқ-ку.

У нимагалигини ўзи ҳам тушунмаган ҳолда ўрнидан туриб ойнага қарагиси келди. У шамни ёқди. Кўзгуда аксини кўриб базур таниди ўзини — гўё бу чеҳрани биринчи марта кўриб тургандай эди. Кўзлари катта-катта очилган, рангида қон қолмаган, бўёдай оқариб кетганди.

Бирдан ҳаёлига бир фикр ўқдай отилиб кирди: «Балким эртага мен ҳаёт бўлмасман». Шундан кейин унинг юраги қафасга тушган қушдай яна патирлай бошлади.

У каравот олдига келди, шунда тўсиндан ҳозиргина устидан итқитиб юборган аёл тагида ётган ўз ҳолати кўз ўнгиде гавдаланди. Мана, у чалқанча ётибди. Унинг юзлари ўликниқидай ингичка тортиб кетган, қўллари қотиб қолган, рангсизгина бўзариб ётибди.

У каравотдан чўчиб нари кетди, кўзларимга кўринмай турсин деб, деразани очди-да, бошини ташқарига осилтирди.

Шу заҳоти башарасига муздек ҳаво урилди, совқотди, нафаси сиқилди ва дарҳол деразадан ўзини нари олди.

У каминга ўт ёқиш фикрига келди. Оҳиста орқасига қарамасдан олов ёқа бошлади. Нимага беҳос тегиб кетса, шу заҳоти қўлларига асабий қалтироқ тушарди. Қалласи пўла бўлиб қолган, бошида пароканда, оғир фикрлар гужгон ўйнар, улар тутқич бермай қочар, ҳуши худди маст одамдай ўзида эмасди.

У тинмай ўзига-ўзи шу саволни берарди:

— Нима қилишим керак? Ҳолим нима кечади?

У яна хона бўйлаб кеза бошлади, ҳаёлида беихтиёр шу сўзларни такрорлагани такрорлаган эди:

— Мен ўзимни қўлга олишим керак, нима бўлганда ҳам ўзимни қўлга олишим керак.

Бир қанча муддат ўтгандан сўнг у тўсиндан: «Чолкампираларга хат ёзишим керак», деб ўйлади.

У ўтириб бир варақ оқ қоғоз олди-да, ёза бошлади: «Меҳрибон дада ва ойи...»

Лекин фожията ҳолатларда хатни бундай бошлаш ярамайди деган фикрга келди у. Қоғозни йиртиб ташлаб, бошқадан бошлади: «Меҳрибон падарим ва волидаи муҳтарамам, эртага тонг қоронгусида мен дуэлга чиқяпман, шундай бўлиб қолиши мумкинки...»

Хатни охиригача ёзишга журъати етмай ўрнидан туриб кетди.

Дуэль уни қаттиқ ўртаб бормоқда эди. Эртага у нишонга туради. Бу муқаррар. Лекин унга нима бўлди ўзи? Унинг қарори қатъий. У жанг қилмоқчи, шу истак ва қароридан чекинмайди. Шундай бўлса ҳам, назарида ўзини қанча мажбур қилмасин, дуэль бўладиган жойга етиб боришга ҳоли қудрати етмай қоладигандай эди.

Баъзан тишлари бир-бирига тегиб шақиллаб кетмоқда — тишларининг такиллаши қуруқ ва секин эшитиларди.

«Рақибим аввал ҳам дуэлга тушиб юрганмикин? — ўйларди Дюруа. — Отишини машқ қилиб юрганмикин? Зўр мерган бўлса-чи? Унинг мерган одамлигини биладиганлар бормикин?» — Дюруа у ҳақда ҳеч нарса билмайди, эшитмаган. Бироқ у одам сира ўйланиб турмасдан тўппончада отишаман деб рози бўлган экан, демак, бу хатарли қуролнинг машқини олган.

Шунда унинг қалбини ифода қилиб бўлмас бир ноумидлик чулғади. Энди ўнинг бутун жисми дағ-дағ қалтираб варажага тушди. У бақириб юбормаслик учун тишларини маҳкам босди, худди телба мисоли ерга ётиб думалашта, нимаики қўлига тушса, шуни далва-далва қилиб йиртиш ва гажиб ташлашга тайёр эди. Шунда у камин устида турган қадаҳга кўзи тушиб қолиб, жавонда ҳали очилмаган катта шишада арақ борлигини эслади. Дюруа ҳарбий хизматда ҳар куни эрталаб бош оғриғи қилишга ўрганганди.

У шишани олиб, ютоқлик билан унинг оғзидан қултилатиб ича бошлади. Нафаси қайтиб кетгандан кейингина уни жойига қўйди. У арақнинг хийлагина қисминини ичиб қўйганди.

Шу заҳоти ичига олов югургандай бўлди, томирларига аланга ўтди, қизишди ва ўзини анча тетик сеза бошлади.

«Йўлини топдим», — деб ўйлади у.

Унинг вужуди аланган оташ бўлиб энди ва яна деразани очиб қўйди.

Совуқ ва сокиқ тонг отмоқда. Субҳи содиқ оқараётган

томонда гўё юлдузлар ўлиб бораётгандай эди, темир йўлнинг чуқур ўйиғида эса кўк, қизил, оқ сигнал чироқлари хира тортиб бормоқдайди.

Деподан илк паровозлар чиқди, улар ҳуштак чала-чала илк поездлар томон йўл олди. Узоқларда эса худди қишлоқ хўрозлари каби бошқа паровозлар тинимсиз қичқириниб ва қоронғи тонг сукунати бузишарди.

«Эҳтимол, буларни энди ҳеч қачон кўрмасман», деган фикр ўтди унинг бошидан. Лекин шу заҳоти бу фикрни нари қувди, бир ками ўз ҳолимга ачиниб йиғлаб ўтиришим қолувди, деб ўйлади у: «Бас! Энди то дуэль бошлангунча ҳеч нарсани ўйламаслик керак, бўлмаса ўзингни йўқотиб қўясан».

У устига энгил-бошини ила бошлади. Соқолини олаётганда юраги лоп этиб орқасига тортиб кетди: хаёлида гўё ойнага охирги маротаба қараб тургандай бўлди.

Ҳарқалай, арақдан яна бир оз ичди-да, кийиниб, тараниб олди.

Сўнги соатлар унинг назарида жуда оғир кечди. У ўзини тутиб олиш учун хона ичида у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Эшик тақиллаган эди, титраб-қақшаб кетди ва базўр оёқда туриб қолди. Секундантлар келишди. Вассалом!

Улар устларига пўстин кийиб олгандилар.

Жак Риваль Дюруанинг қўлини сиқди.

— Сибирнинг совуғи бўляпти. Хўш, кайфиятлар нечук энди?

— Эўр.

— Кўрқмаяпмизми?

— Йўғ-ей.

— Оҳ-ҳо, демак, ҳаммаси жойида экан. Овқатланиб олдингизми?

— Ҳа, мен тайёрман.

Буаренар бунақа кун тез-тез бўлавермаслигини сезиб чет мамлакатдан олган зарғалдоқ тусли орденини тақиб олибди, — Дюруа унинг орден таққанини биринчи марта кўриб туриши эди.

Улар пастга тушишди. Файтонда яна бир жаноб уларни кутиб ўтирган экан.

— Доктор ле Брюман, — деб таништирди уни Риваль.

— Ташаккур, — деб гўлдиради Дюруа саломлашаркан.

У олдинга ўтиб ўтирмоқчи бўлган эди, тагида қаттиқ бир нарсани ҳис қилиб, ўрнидан дик этиб турди. Бу тўппончалар солиб қўйилган қутича экан.

— Бу ерга эмас! Дуэлчи билан врач орқага ўтиришсин! — бир неча марта такрорлади Риваль.

Дюруа ниҳоят нима демоқчи бўлаётганларини англаб етди ва ўзини докторнинг ёнига ташлади.

Ўзини секундантлар ўтиришди ва отлар ўрнидан қўзғалди. Файтончи қаерга бориш кераклигини ўзи биларкан.

Тўппончалар солинган қути бора-боргунча ҳаммага халакит бериб борди, айниқса, Дюруанинг уни кўргани кўзи йўқ эди. Орқага ташлаб қўймоқчи бўлишганди, елкаларига урилавериб безор қилди: Риваль билан Буаренарнинг ўртасига қўйишганди — ҳадеса пастга тушиб кетаверди. Ниҳоят, уни ўриндиқнинг тагига тиқиб қутулдилар.

Доктор латифалар сўйлаб берар, лекин Сарибир гап гапга қовушмасди. Фақат Ривалгина онда-сонда орага гап қистириб қўярди. Дюруа ўзини ҳеч нарсани писанд қилмаётгандай кўрсатгиси келар, лекин фикрларимдан чалкашиб кетиб, гапимни йўқотиб, ўзимни билдириб қўяман, деб чўчирди. Бунинг устига уни даҳшатли бир ўй қаттиқ қийнамоқда эди: бирдан дир-дир қалтирай бошласа-я?

Экипаж кўп ўтмай шаҳардан ташқарига чиқди. Соат тўққизлар чамаси эди. Мана шу қиш тонгида бутун табиат ял-ял жимираб, жилваланар, гўё биллур шиша каби эди. Дарахтларни қиров босган, новдалардан сумалаклар осилиб ётарди: қадам ташласанг қор ғарчилларди; ҳаво шу қадар қуруқ эдики, салгина овоз чиқарсанг, акс садоси узоқлардан эшитиларди; зангори осмон баайни кўзгу каби ярқироқ эди, унинг бағрида кўзларни қамаштириб совуқ офтоб осилиб турар, тўнгиб ётган оламга меҳрсиз нур сочарди.

— Тўппончаларни Гастин-Ренетдан сотиб олдим, — деди Дюруага қарата Жак Риваль. — Унинг ўзиёқ ўқлаб берди. Қути муҳрланган. Айтгандай, қуръа ташлашга тўғри келади, кимнинг тўппончаларидан отиш масаласида: уникиданми ё сизникиданми?

— Ташаккур, — деб фаромуш жавоб берди Дюруа.

Дюруа салча бўлсин янглишга йўл қўймаслиги учун Риваль унга ҳаммасини батафсил тушунтириб берди. У ҳар бир кўрсатмасини бир неча марта лаб қайтарарди:

— «Тайёرمىсиз?» деб сўраганларида баланд овоз билан: «Ҳа!» деб жавоб беринг. «Отинг!» деб айтишганда, қўлингизни тез кўтариб, тепкини «Уч» деб қичқирмасларидан босинг.

«Отинг!» деб айтишганда, мен қўлимни кўтараман, — деб ўзинча пичирлаб борарди Дюруа. — «Отинг!» деб айтиш-

ганда, мен қўлимни кўтараман. «Отинг!» деб айтишганда, мен қўлимни кўтараман».

Ривалнинг маслаҳатларини, йўл-йўриқларини эсдан чиқариб қўймаслик учун уларни худди мактаб боласидек такрорлаб борар: «Отинг!» деб айтишганда, қўлимни кўтараман», деявериб, бу сўзлар алоҳа кўнглига уриб кетди.

Ўрмонга киргач, файтон чап томондаги хиёбонга бурилди, кейин яна ўнгга бурилди. Риваль эшикни шитоб билан очиб файтончига:

— Бу ёққа, мана бу йўлдан,— деб қичқирди.

Улар дарахтзор оралаб из тушган йўлдан кетишди. Дарахтларда қурушқоқ япроқлар осилиб ётар, уларнинг чеккалари муз босиб, йилтиллаб кўринарди.

Дюруа ҳамон ўзинча пичирлаб борарди:

— «Отинг!» деб айтишганда, мен қўлимни кўтараман.

Бирдан унинг хаёлидан, агар файтон ағанаб тушганда ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўларди, деган фикр кечди, қанийди энди файтондан қулаб тушсангу оёгингни синдирсанг, қандоқ сөз бўлар эди-я!..

Шунда у ўрмон орасида очиқ сайхон чеккасида турган экипажни, ундан нарироқда эса совуқ сакратаётган тўрт кишини кўрди. Дами ичига тушиб кетди, оғзини очиб каппа-каппа нафас олди.

Файтондан аввал секундантлар, кейин врач билан Дюруа тушншиди. Риваль тўппончалар солинган қутини олди-да, Буаренар билан бирга икки нотаниш одамга томон юришди. Дюруа уларнинг бир-бирларига тавозе билан таъзим қилишиб, кейин худди йўқотиб қўйган нарсаларини қидирган каби дам дарахтларга, дам оёқларининг тагига қарашиб сайхонликнинг ўртасига юрганларини кўриб турди. Кейин улар масофани қадамлаб ўлчаб чиқдилар-да, иккита чўпни музлаб қолган ерга куч билан қадаб қўйдилар. Кейин яна ҳаммалари бир жойга йиғилишиб, худди чиллак ўйнаётгандай бир хил ҳаракатлар қила бошладилар.

— Узингизни яхши ҳис қиляпсизми?— деб сўради Ле Брюман.— Нима керак бўлса айтинг.

— Ташаккур, ҳаммаси жойида.

Дюруанинг назарида худди ақлдан озиб қолаётгандай, худди туш кўраётгандай, ҳамма нарса гўё хаёлида бўлаётгандай, фавқулодда ғайритабиий бир нарса уни ҳар томондан қуршаб келаётган каби эди.

Нима, қўрқяптими? Ҳа, шундайга ўхшайди! Буни унинг ўзи ҳам яхши билмайди. Борлиқ атроф унинг назарида бирдан ўзгариб қолди.

Жак Риваль қайтиб келди-да, чеҳрасида мамнулик акс этган ҳолда унинг қулоғига шипшиди:

Ҳаммаси тайёр. Бизга тўппончаларнинг яхшиси тушди.

Дюруага бунинг сариқ чақачалик аҳамияти йўқ эди.

Унинг пальтосини ечиб олдилар. У индамай тураверди. Кейин у ўзини ўқдан сақлаш учун чўнтагига бирон нарса солмадимикин деган хаёлда спортугининг чўнтақларини пай-паслаб қарашди.

— «Отинг!» деб буйруқ берилганда, мен қўлимни кўтараман»,— деб такрорларди Дюруа тинмай, худди дуо ёдлагандай.

Кейин уни ерга суқиб қўйилган таёқлардан бирининг олдига олиб келишди ва қўлга тўппонча тутқазди. Шунда у қаршисида ойнак таққан тепакал гўлабир одам турганлигини кўрди. Бу унинг душмани эди.

У кўзларига яққол кўришиб турар, лекин хаёлида «Отинглар!» деб айтишгандан сўнг қўлимни кўтариб тепкини босаман», деган гапдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Бирдан ўрмон сукунати худди олисдан келаётгандай бўлиб эшитилган овоз бузди:

— Тайёрмисизлар?

— Ҳа!— деб қичқирди Жорж.

— Отинглар!— деб қичқирди яна ўша овоз.

Энди Дюруанинг кўзларига ҳеч нарса кўринмас, у ҳеч нарсани ажратолмас, фарқига бормасди, у фақат қўлларини кўтараётгани ва жони борича тепкини босаётганини ҳис қилди.

Лекин у ҳеч нарсани эшитмади.

Бироқ шу заҳоти ўз тўппончасининг оғзида тутун пайдо бўлганлигини кўрди. Унинг қаршисида турган одам қимир этгани йўқ, ўзининг ҳолатини ўзгартирмай тек турди, кейин унинг боши олдида ҳам оқ тутун кўринди.

Икковлари ҳам отишди. Ҳаммаси тугади.

Секундантлар ва врач уни текшириб кўришди, кийимларини ечиб қарашди, ташвишли овозда:

— Яраланмадингизми?— деб сўрашди.

— Йўқ, шекилли,— деб жавоб берди у тусмоллаб. Ланг-ремонт ҳам соппа-соғ экан.

— Бу лаънати тўппончаларнинг одати шунақа ўзи,— деб тўнғиллади Риваль,— ё тегмайди, ё шартта қулатади. Ғирт расво!

Дюруа қимир этмасди. Шодлик ва ҳайратнинг зўридан тили танглайига ёпишиб қолгандай эди. «Дуэль тамом бўлди!» У ҳамон тўппончани силкитиб тургани учун қўлидан

тортиб олдилар. Назарида, энди қўйиб берса, бутун дунё билан отишиб кўрадигандай эди. Дуэль тамом бўлди. Қандай бахт! У шунчалар ботир бўлиб кетдики, ҳозир кийм бўлмасин, шуни дуэльга чақиришга тайёр эди.

Секундантлар бир неча сония гаплашиб турдилар-да, бугуноқ протокол тузиш учун йиғилишадиган бўлиб ҳаммалари экипажга ўтирдилар ва кучер мийиғида кулганча қамчинни ҳавода ўйнатди.

— Мен ҳеч нарсени сезмай ҳам қолдим. Сираям. Айтгандай, буни ўзингиз ҳам кўрган бўлсангиз керак?

— Ҳа, иродангиз кучли экан,— деди Риваль.

Дюруа шу куниеқ протоколни олди,— уни хроникада бериши керак эди. У «жаноб Луи Лангретон билан икки маротаба отишди», деган гапдан бир оз ғалати бўлиб кетди ва қисиниб-қимтиниб Ривалдан сўради:

— Биз биттадан ўқ узишдик шекилли?

Риваль мийиғида кулди.

— Ҳа, биттадан... икковинглар — биттадан... ҳаммаси бўлиб иккита бўлади.

Ривалнинг гапидан кейин Дюруанинг кўнгли ўрнига тушди ва бу ҳақда ижикилашиб ўтирмади.

Қария Вальтер уни қучоқлаб қарши олди.

— О, шоввоз, оббо шоввоз-ей, яшанг, «Француз ҳаёти»-ни уялтирмадингиз, тасанно!

Оқшом Жорж энг мўътабар газета редакцияларида ва энг довруғи кетган ресторанларда бўлди. У ўз рақибни билан икки марта учрашиб қолди, афтидан, у ҳам ўзини кўрсатмоқда эди.

Улар саломлашганлари йўқ. Агар икковларидан бирлари ярадор бўлган тақдирдагина улар бир-бирлари билан қўл бериб кўришган бўлар эдилар. Шундай бўлса ҳам, ҳар икковлари ўқ қулоқларининг тагидан ҳуштак чалиб ўтганини гапирар эдилар.

Эртасига соат ўн бирларда Дюруа «кўк хат» олди.

«*Е раббим, мени бунчалар кўрқитмасанг! Тезроқ Константинополга кел, жонгинам, сени ўпиб қўйишни истайман. Лочиним!*

*Сендан жонини ҳам аямайдиган Кло».*

Дюруа учрашувга келганда, Кло ўзини унинг қучоқларига отди ва юз-кўзларидан ўпа бошлади.

— Жонгинам, бугунги газеталар бирам юрагимни ёрдики! Қани энди, айтиб бер! Бошидан бошлаб. Мен ҳаммасини билгим келади.

У бошдан-оёқ оқизмай-томизмай айтиб беришга мажбур бўлди.

— Дуэлдан олдин кечаси билан қандай қийналиб кетганингни тасаввур қиляпман!— хитоб қилди Кло.

— Ундаймас. Тўйиб ухлаб олдим.

— Сенинг ўрнингда бўлганимда кўз юммай чиққан бўлардим. Дуэлнинг ўзи қандай ўтди?

У шу заҳотиёқ жоже бир манзарани чизиб берди:

— Биз йигирма қадам нарида рўпарама-рўпара турдик. Мана шу хонадан тўрт марта каттароқ бўлади йигирма метримиз. Ҳақ, тайёرمىсизлар, деб сўради ва «Отинглар!» деб буйруқ берди. Шу заҳотиёқ мен қўлимни кўтариб олдинга қараб чўздим-да, калласини мўлжалга ола бошладим. Шу менинг хатоим бўлди. Менга тепкиси қаттиқ пистолет тушибди, мен эса, тепкиси енгил босиладиганларидан отиб юардим, шундай қилиб, тепкени босгунимча мўлжал бошқа ёққа қараб кетибди. Лекин ҳарқалай унга сал-пал теккиздим. У ҳам жуда мерган экан, қисталоқ. Ўқи чаккамни ялаб ўтди-я. Мен шамолни сездим.

Дюруанинг тиззаларида ўтирар экан, де Марель хоним уни қучоқларига босарди,— у худди ошигининг бошига тушган кулфатларни бирга баҳам кўргиси келарди.

— Оҳ, шўрлигим, шўрлигим,— деб пичирларди у.

Дюруа ҳикоясини тугатгач, де Марель хоним хитоб қилди:

— Биласанми, бошқа сенсиз туролмайман! Сени кўрмасам яшолмайман, лекин эрим Парижда экан, бунинг иложи йўқ. Эрталаб бирон соатга, ҳали сен ўрнингдан турмасдан, олдинга келиб кетсам ҳам бўлади-ю, лекин мен ўша расво уйга сира ҳам бормайман энди. Нима қилсак экан?

Дюруанинг хаёлига яхши бир фикр келди.

— Бу хонага қанча тўлайсан?— сўради у.

— Ойига юз франк.

— Менга қара. Ўзим бу хоналарга кўчиб келаман ва пулини ҳам ўзим тўлайман. Энди эски уй менга тўғри келмайди.

— Йўқ. Бўлмайди,— деди бир неча муддат ўйланиб қолган хоним.

Дюруа ҳайрон бўлди.

— Нема?

— Шунинг учунки...

— Тушунтириброқ айтсанг-чи. Бу ер менга жуда ёқади. Тамом. Шу ерда қоламан.

Дюруа кулиб юборди:

— Квартира ҳам менинг номимга олинган.

Хоним гапида қаттиқ туриб олди:

— Йўқ, йўқ, истамайман...

— Нимага ахир?

Ал унга жавобан эркаланиб шивирлади:

Чунки сен бу ерга хотинларни олиб келасан, мен буни хохламайман.

Дюруанинг жаҳли чиқди:

— Улсам ҳам ундай қилмайман! Чин сўзим.

— Йўқ, қиласан.

— Қасам ичаман...

— Ростим?

— Рост. Чин сўзим. Бу иккимизнинг уйимиз — бошқанинг кераги йўқ.

Хоним уни қаттиқ қучоқлаб олди.

— Майли унда, Азизим. Лекин билиб қўй: агар мени бир марта, фақат бир марта алдар экансан, ўртамизда ҳамма нарса тамом бўлади. Буткул.

Дюруа уни яна ишонтирди, қасам ичди ва ниҳоят, у бугуннинг ўзидаёқ кўчиб келадиган, хоним эса йўл-йўлакай унга кўриниш бериб ўтадиган бўлди.

— Нима бўлмасин эртага бизникига кел, — деб тайинлади хотин. — Сени кўрса эримнинг боши осмонга етади. Дюруа ийиб кетди.

— Шундай дегин! Гапинг ростми?..

— Уни мафтун қилиб қўйибсан. Айтгандай, менга қара, сен қишлоқда катта бўлганман девдинг шекилли, ростми?

— Рост, нима қилди?

— Демак, сен деҳқончиликдан бир оз бўлса ҳам хабаринг бор, а?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, у билан боғдорчилик, экин-тикин ҳақида гаплашсанг тузук, у бундай гапларни жонидан ҳам яхши кўради.

— Хўп. Шундай қиламиз.

Дуэль хонимнинг қалбини унга нисбатан оташин бир муҳаббат билан тўлдириб юборган, кетиш олдида ҳам ундан кўнглини узолмай ўпгани-ўпган эди.

Дюруа редакцияга бораркан уни ўйлаб борди:

«Жуда антиқа хотин-да! Худди қушчадай пир-пир учгани учган! Калласига нима келганини, нима дидига мос тушганини ҳеч қачон билолмайсан! Яна буларнинг эр-хотин топишганини қара! Тақдир ҳазил-мазах қилгандай қари одам билан бир қайнови ичида бу хотинни дуч қилгани, ёпирай! Темир йўллар ревизори бу шўх, олов хотинга уйланмаса нимаиди? Ким билсин! Балки, севгидир.

Нима бўлганда ҳам, — деб хулоса қилди у, — гоятда дилбар маъшуқа. Ғирт аҳмоқ одамгина уни қўлдан чиқариши мумкин».

Дуэль Дюруани «Француз ҳаёти»нинг эътиборли қаламкашлари қаторига олиб чиқди. Бироқ ҳадеб янгидан-янги мавзулар топишга ниҳоятда қийналганлиги боисидан у энди ахлоқнинг бузилиб бораётгани, одамларнинг майдалашиб кетаётганлиги, ватанпарварлик ҳислари сўниб бораётганлиги, французларда ифтихор туйғуси анемияга учраганлиги (у «Французларда ифтихор туйғусининг анемияси» деган иборани ўзи ўйлаб топди ва бу ўзига жуда хуш ёқиб кетди) хусусида дабдабали гаплар билан мақолалар ёзишга киришди ва буни анча дўндириб адо эта бошлади.

Кўпда ҳар нарсага ишонавермайдиган, паришликларга хос ўткир, теран зехдли, тили аччиқ де Марель хоним унинг тумтароқ гаплари устидан кулиб, уларни ўткир бир луқма билан йўққа чиқарган чоқларида Дюруа унга кулиб туриб дерди:

— Майли. Менга улар келажакда керак бўлади.

У энди Константинополь кўчасидаги уйда турмоқда эди: бу ерга ўзининг чамадони, чўткаси, устараси ва совунини олиб келди — унинг кўчиши шундан иборат бўлди. Ҳар икки-уч кун оралаб у ҳали тўшакдан турмасдан де Марель хоним келар, дилдираган кўйи апил-тапил ечинар ва шу заҳоти ўзини унинг қўйнига урарди, кўрпа тагига кириб ҳам анчагача қалтирагани босилмасди.

Пайшанба кунлари Дюруа уникида овқатланар, эрининг кўнглини олиш учун у билан деҳқончиликка оид гаплардан суҳбатлашиб ўтирарди. Унинг ўзи ҳам қишлоқни севганидан, баъзан шу қадар суҳбатга берилиб кетар эдиларки, диванда мудроқ босиб ўтирган ўз хонимларини унутиб қўярдилар.

Лорина ҳам баъзан отасининг, баъзан Азизимнинг тиззасида ухлаб қоларди.

Журналист кетгач, жаноб де Марель ўзининг одатдаги насихатмуз гапларини бошлар, оддий гапларни ҳам худди бир нарсани уқтираётгандай қилиб сўзларди:

— Жуда одобли йигит. Мияси бутун.

Февраль охирламоқда эди, эрталаблари гуллар солинган аравачалар ёнидан ўтганда бинафшалар ҳиди анқиб кетарди.

Дюруа ўз бахтининг фароғатини сурмоқдайди.

Кунлардан бир куни уйга қайтиб, эшикнинг тагида хат ётганлигини кўрди. Хатнинг муҳрида «Кани» деб ёзилганди. У конвертни очиб қуйидагиларни ўқиди:

«Кани, «Гўзал» саройи

Азиз дўстим, эсингиздами, бошингизга нима тушса,



мени сўзини, деб айтган эдингиз? Мана энди сиздан бир ўтинчим бор: тезроқ етиб келинг, мени ҳаёт билан ғилолашаётган Шарль билан ёлғиз ташлаб қўйманг. Гарчи, у ҳали оёқдан қолмаган бўлса ҳам, лекин доктор менга у бир ҳафтага ҳам бормаса керак, деб айтди.

Бу даҳшатга туну кун бир ўзим қараб туришга менда на куч ва на юрак бор. Мен тобора яқинлашиб келаётган сўнги дамларни ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетади. Эримнинг қариндош-уруғлари йўқ. Менинг эса сиздан ўзга сўянчигим йўқ. Сиз унинг дўстисиз. Редакция эшикларини сизга у очиб берганди. Тезроқ келинг, ёлвораман. Сизни чақирмасам, кимни чақираман.

Вафодор дўстингиз  
Мадлена Форестье».

Қандайдир ғалати бир туйғу Дюруа юрагидан сарин шабада каби эсиб ўтди: у ўзини елкасидан тоғ ағдарилгандай ҳис қилди, кўз ўнгида ажиб бир кенгликлар очилаётганлигини туйди.

— Албатта бораман,— деб шивирлади у.— Шўрлик Шарль! Ана сизга инсоннинг умри!

У Форестье хонимнинг хатини хўжайинга кўрсатди, у тўнғир-тўнғир қилди-ю, лекин алоҳа рози бўлди.

— Фақат тезроқ қайтинг, бизга сув билан ҳаводек зарурсиз,— қайта-қайта уқтирди Вальтер.

Дюруа эртасига эр-хотин де Марелларга телеграмма жўнатди-да, соат еттида Каннга борадиган тезюрар поездга ўтирди.

Каннга у деярли бир суткадан сўнг соат кундузи тўртларда етиб келди.

Хизматчи уни тоғ ён бағрида, оппоқ уйлар қад кўтарган қарағайзор ўрмон ичидаги «Гўзал» саройига кузатиб қўйди, ўрмон бу ерда Канндан то Жуан кўрфазигача чўзилиб кетар экан.

Форестьелар италянча қилиб қурилган пастаккина мўъжаз бир уйда туришган экан. Уйча дарахтзорлар оралаб буралиб кетган ва ҳар бир бурилишда одамнинг кўзига ажойиб манзаралар туҳфа қиладиган йўлнинг нақ ёқасида жойлашганди.

Эшикни хизматкор очди.

— Э-э, келинг-келинг, афандим!— чорлади у.— Форестье хоним сизни интизорлик билан кутиб ўтирибдилар.

— Жаноб Форестьенинг аҳволи тузукми?— сўради Дюруа.

— Мазаси йўқ, афандим! Рамақижон бўлиб қолди. Дюруа кириб борган меҳмонхонанинг деворларига ҳаво-

ранг йўллик пушти чит қопланганди. Каттакон деразадан шаҳар ва денгиз кўриниб турарди.

— Ҳо, жуда аломат-ку!— деб қўйди Дюруа.— Жип урсин, қаердан олишаркан улар шунча пулни?

Либоснинг шилдирагани эшитилди, Дюруа ўгирилиб қаради.

Форестье хоним унга қўлларини чўзди.

— Қандай яхши бўлди келганингиз! Қандай яхши!

Дюруа учун кутилмаганда хоним уни қучоқлаб олди. Кейин улар бир-бирларига термилишди.

Хоним бир оз ўзини олдирган, ранги синиққан, лекин ҳамон ўшандай ёш кўринар,— балки, ҳатто ҳуснига ҳусн қўшилгандай янада нафис ва сўлим эди.

— Биласизми, аҳволи жуда ёмон,— шивирлаб гапира бошлади у,— узоққа бормаслигини билиб, мени қийнагани қийнаган. Унга сиз келганлигингизни айтдим. Чамадонингиз қани?

— Вокзалда қолдириб келдим,— деб жавоб берди Дюруа.— Маслаҳат берсангиз сизларга яқинроқ меҳмонхонадан жой олсам.

— Шу ерда биз билан тураверинг,— деди бир оз тайсалланиб тургач хоним.— Айтгандай, сизга хона тайёрлаб қўйилган. Унинг ҳозирги аҳволига ишониб бўлмайди, бирон кори ҳол рўй берса, ёлғиз қолмай тагин. Буюмларингизга одам юбораман.

Дюруа таъзим қилди.

— Ихтиёрингиз.

— Энди юринг, тепага чиқамиз,— деди у.

Дюруа унга эргашди. Иккинчи қаватга кўтарилгач, хоним эшикни очди, шунда Дюруа аёлга ўраниб олган чала мурдани кўрди. Намозгарнинг қонли шафагида Форестье бўздай оқарган ҳолда дераза олдига қўйилган креслода ўтирар, кўзларини ундан узмасди. Дюруа ўз кўзларига ишонмади, дўсти шу қадар ўзгариб кетганди.

Хонадан сил одамлар ётадиган жойларда бўладиган бўғиқ, ифодалаш қийин бир ҳид келар — тер ҳиди дори-дармонлар исига омихта бўлиб кетганди.

Форестье қўлини базўр кўтарди.

— Э, сенмисан!— деди у.— Менинг ўлишимни томоша қилгани келдингми? Раҳмат.

— Томоша қилгани дейсанми?— зўраки кулгига олиб қайта сўради Дюруа.— Бу томоша қилиш учун шундан шунга келадиган нарса эмас, Шунчаки, бир оз дам олгим келди, сени ҳам кўриб кетай дедим.

Утир, — пичирлади Форестье ва бошини қуйи ташлаб, оғир ўйга чўмди.

Бемор тез-тез ҳирқираб нафас оларди, баъзан у гўё атрофдагиларга ўзининг қанчалар азоб чекаётганлигини кўрсатмоқчи бўлгандай қаттиқ хўрсинар, шунда кўкрагидан ингроқ бир сас отилиб чиқарди.

Форестье хоним у бошқа гапирмоқчи эмаслигини пайқади-да, дераза раҳига суяниб, боши билан уфқни кўрсатди:

— Гўзаллигини қаранг!

Шундоққина кўз ўнглаарида уйлар қалашиб ётган тоғ ён бағри қирғоқда тақадай букилиб турган шаҳарга томон тушиб борарди, ўнгда, тўғон тепасида қадимий минора қад кўтариб турган эски шаҳар жойлашганди, чапдан эса у Лерен ороллариининг нақ қаршисидаги Круазет кўрфазига бориб тақаларди. Бу оролчалар тип-тиниқ мовий сув қучоғида бир жуфт кўк парча бўлиб кўринарди. Улар кафтдек текис бўлганларидан худди оқиб кетаётган улкан япроққа ўхшаб қолган эдилар.

Олис-олисларда, кўрфазининг орқа томонида, тўғон билан қасрнинг тепасида найзадор, бели букилган думалоқ тоғ чўққилари нур ва аланга билан тўла осмон қўйнида ажиб бир сурат чизиб, чўзилиб кетган, чўққилар баланд қиррадор қояга борганда узилар, қоянинг пойини эса очик денгиз тўлақинлари ўпиб ётарди.

— Бу Эстерель, — деб тушунтирди Форестье хоним.

Қорамтир тусга кирган тоғлар узра осмон кўзини қамаштирадиган даражада қирмизи қон тусига кирган эди.

Шомнинг улуғвор манзараси Дюруани ўзига мафтун қилиб қўйди.

— О, қаранг! Жуда гўзал! — у ўз қалбини тўлдирган ҳисларни ифода қилиш учун шулардан бошқа сўз тополмади.

Форестье кўзларини хотинига ташлади ва:

— Очик ҳавога чиққим келяпти, — деди.

— Кеч бўлиб қолди-ку, қуёш ботяпти, — деди унга жавобан хотини, яна шамоллаб қолмагин, фойдаси йўқ шамоллашининг, ўзинг биласан.

Форестье, афтидан, столга муштламоқчи бўлди, лекин бунинг ўрнига заиф ва бесабр бир ҳаракат билан ўнг қўлини қимирлатиб қўйди, унинг чеҳраси аччиқ бир истехзодан буришиб кетди, бундай ифода кўпинча жон бераётган одамларда бўлади, шунда қуруқшаб кетган лаблари, ич-ичига ботиб қолган чакаклари, бўртиб чиққан ёноқлари янада аянчиरोқ бўлиб кўринди.

— Сенга айтяпман-ку, бўғилиб кетяпман деб, — ҳирқи-

раб сўзлади у, — бир кун олдин, бир кун кейин ўлишимнинг сенга нима аҳамияти бор — барибир гишт қолипдан кўчди...

Форестье хоним деразани ланг очиб юборди.

Шабада учовларини эркалаб ўтди. Бу майин, илиқ, кўнгиллари аллаловчи кўклам шабадаси эди, у ўз илдам қанотида тоғ ён бағирларида ўсган дов-дарахт, ўт-ўланларнинг муаттар исларга тўла нафасини олиб келди. Димоқларига оқ қарағайнинг ўткир иси ва эвкалиптларнинг ажиб бир бўйи урилди.

Форестье чуқур-чуқур нафас ола бошлади.

Бироқ у бирдан ўриндиқнинг суянчиқларидан маҳкам ушлаб олди, шу заҳоти ҳуштак чалгандай дарғазаб овози эшитилди:

— Ёп деразани. Менга сира ҳам ёқмайди бу. Бундан кўра подвалда ётиб ўлган ҳам тузук.

Форестье хоним оҳиста деразани беркитди ва манглайини ойнага тираб узоқларга қараб қолди.

Дюруа ўзини ноқулай сеза бошлади; у бемор билан гаплашиб ўтиришни, уни овунтиришни истарди.

Лекин таскин бериши мумкин бўлган гап ҳаёлига келмасди.

— Бу ер сенга унча ёқмадими? — сўради у ботинмай.

Форестье елкаларини асабий суратда умидсизлик билан қисиб қўйди.

— Кўриб турибсан-ку, — деди у ва яна бошини қуйи эгиб олди.

— Қуриб кетсин! Бўлмаса Парижга қараганда бу ернинг ўлса ўлиги ортиқ! У ерда ҳамон қиш кетгани йўқ. Қор, ёмғир, дўл, соат уч бўлмасдан қоронғи тушади, чироқ ёқиш керак.

— Редакцияда қандай гаплар? — сўради Форестье.

— Бир нави. Сен тузалгунингча «Вольтер»дан анов пакана Лакренни таклиф қилишди. Лекин у ҳали гўр. Тезроқ қайтсанг бўларди!

— Менми? — гўлдиради бемор. — Мен энди мақолаларни қаро ернинг тагида ётиб ёзаман.

У ўлим ҳақидаги гапни оғзидан қўймас, ҳар бир гап орасига уни қистириб юборар, ҳар бир ибора, ҳар бир сўз шунга бориб тақаларди.

Оғир ва теран сукут чўкди. Шафақ алангаси борган сайин сўниб борар ва тоғлар ҳамон қизаринқираб турган осмон лавҳида тобора қорайиб бормоқдайди. Сўниб бораётган алангадан тушган соя тун тушаётганини билдириб хонага кириб келди ва хонанинг деворлари, пучмоқлари,

буларни, бебемларни қора қон тусига бўяди. Камин узра турган элму олис шафақнинг алвон расмига тўлди.

Форестье тўсиндан қисқа-қисқа нафас олиб, бўғиқ, однинг юрагини ўртаб юборадиган товуш билан сўзлай бошлади:

— Мен учун яна неча марта кун ботар экан?... Саккиз... ўн... ўн беш... йигирма... балки ўттиздан ошмас... Сизлар ҳали янайсизлар... Мен эса соб бўлдим... Ҳаммаси яна ўз йўли билан кетаверади... мен ўлгандан кейин ҳам — боримда қандай кетган бўлса, ўлганимда ҳам шундай кетади...

— Кўзим нимага тушмасин, — деб давом этди у бир оз дамини олгач, — ҳаммаси бир неча кундан сўнг буларни энди сира ҳам кўрмаслигимни эслатади... Қанчалар даҳшат бу... бор нарсаларни кўрмасанг, лоақал биронтасини ҳам, энг одмигина нарсаларни, ҳатто... стаканлар... тақсимчалар... роҳатижон тўшаклар... экипажлар... Қандай яхши ахир кеч билан экипажда сайр қилиб юрсанг... Мен буларни шунчалар яхши кўрар эдимки...

Унинг бармоқлари суянчиқда у ёқдан-бу ёққа худди рояль чалаётгандай бўлиб асабий бир тусда бориб келмоқда эди. У сўздан тўхтаганда яна ҳам оғирроқ сукунат чўқар, сўзлаб тургани тузук кўринарди, — у сўздан тўхтаб, ғоятда даҳшатли, мудҳиш бир нарса устида ўйлаётгани сезилиб турарди.

Шунда Дюруа яқинда Норбер де Варен айтган гапларни эслади: «Энди ўлим шарпаси шундоқ ёнгинамда кезиниб юрибди, баъзан қўлимни узатсаму уни итқитиб юборсам дейман... Уни ҳар нарсада кўраман. Йўл ўртасида мажақлаб кетилган қўнғиз, қуриган япроқлар, дўстимнинг соқолига тушган оқ тола — бари юрагимни тирнаб ўтади ва «Мана у!» деб қичқириб туради».

Ушанда у бу гапларга тушунмаганди; мана энди Форестьеге қараб туриб ҳаммасини англади. Ва унинг қалбини шу пайтгача унга бегона бўлган бир қайғу, телба қайғу чулғаб олди: назарида, шундоқ қўл чўзса, қўли бемор ўтирган креслодаги мудҳиш ва хунук ўлим шарпасига тегиб кетаётгандай эди. Уридан шарт туриб, бу ердан қочгиси, иложи борича тезроқ Парижга жўнаб қолгиси келди. О, агар бундай бўлишини билганида сира ҳам Канига келмаган бўларди!

Тун зулумоти худди муддатидан илгари бемор устига ёпилган кафан каби бутун хонани чулғаб кела бошлади. Фақат дераза ва унинг олдида қотиб турган аёлнинг гавдасигина кўзга ташланарди.

— Хўш, нима, бугун чироқ ёқиладимиз ўзи? — жаҳл

билан сўради Форестье. — Яна булар касалга қарайдиган одамлар!

Дераза олдидаги соя ғойиб бўлди ва сал ўтмай уй сукунاتини қаттиқ қўнғироқ овози бузди.

Кўп ўтмай хизматкор кириб, каминга чироқ қўйиб кетди.

— Ётасанми ёки пастга тушиб овқатланасанми? — сўради эридан Форестье хоним.

— Пастга тушаман, — шивирлади у.

Овқат тайёр бўлишини кутиб учовлари пастда қимир этмасдан ўтиришди, улар худди узоқ жимиб қолсалар бир хатарли нарса рўй берадигандай, баъзан бирикки оғиз кераксиз, арзимаган гаплардан гаплашиб ўтиришар ва шу билан бу гунг сукунат — ўлим ин қурган хонанинг сукунати чўзилиб кетмаслигини истаган каби кўринар эдилар.

Ниҳоят, таом келди. Дюруанинг назарида улар гўё бир аср ўтириб овқатлангандай бўлдилар. Ҳаммалари жимгина, сас чиқармасдангина овқатландилар, кейин нима қилишни билмай нон увогини ўйнай бошладилар. Пошна товуши (Форестьенинг ғашига текканидан, оёғига юмшоқ чувак киёиб олган хизматкор оҳиста кириб чиқар, таом тортар эди. Сукунатни фақат соат кафтгирининг бир маромдаги товуши бузиб турарди.

Овқатланиб бўлишгач, Дюруа чарчадим деб ўз хонасига чиқиб кетди. У дераза раҳига суяниб туриб тўлин ойни томоша қилди: ой кўкда улкан чироқ каби бўзариб турар, оқ уйларнинг деворларини ўлик бир шуъла билан ёритар, денгиз сатҳига жимир-жимир тангаларини сочар эди. Дюруа кетишга чора изларди — Вальтер чақириб қолди, телеграмма олдим десаммикин ёки бошқа бир баҳона топсаммикин, деб боши қотганди.

Лекин эртасига эрталаб ўзининг барча баҳоналари пуч бўлиб эшитилиши, қочиб кетиб бўлмаслигини тушунди. Форестье хонимни лақиллатиб бўлмайди, қўрқоқлик қилиб ҳамма нарсадан айрилиб қолиш мумкин. «Албатта, бу ерда одамга ёқадиган нарса йўқ, — деб сўйларди у ўзига-ўзи, — ҳай, майли, ҳаётда шундай бемаза ҳолатлар ҳам бўлиб туради. Бунинг устига унча узоққа чўзилмайди».

Бу кун жанубнинг осмони тиниқ зангори тусга кирган ва киши кўнгли бундан ажиб бир қувончга тўлган кун эди. Ҳали Форестьенинг олдида кўп ўтираман, деб у денгизни кўргани кетди.

Дюруа нонушта қилгани келганда, хизматкор унга деди:

— Жаноб Дюруа, жаноб Форестье сизни бир неча марта

йўқлади. Жаноб Форестъенинг ҳузурига чиқа олармикисиз, жаноб Дюруа?

Дюруа тепага чиқди. Форестъе креслода худди мудрагандай бўлиб ўтирган экан. Хотини диванда китоб ўқиб ётарди.

Бемор бошини кўтарди.

— Қалай, тузукмисан?— сўради Жорж.— Бугун кўришининг анча яхши.

— Сал тузукман,— шивирлади Форестъе,— ўзимни анча яхши ҳис қиляпман. Тезроқ Мадлена билан нонушта қилиб олинглар, кейин бир айланиб келамиз.

— Кўрдингизми?— Бугун у ўзини анча тетик ҳис қилпти,— Дюруа билан ёлғиз қолгач, гап бошлади Форестъе хоним.— Эрталабдан турли режалар тузгани тузган. Биз ҳозир Жуан кўрфазига борамиз. У ердан Париждаги уйимизга чинни асбоблар олмоқчимиз. Унинг жуда ҳам боргиси келиб турибди, мен эса бир кори ҳол бўлмасайди, деб кўрқяпман. У йўлнинг азобини кўтаролмайди.

Файтон келгач, хизматкор қўлтиқлаб олган Форестъе оҳиста зинадан тушди. Экипажни кўрган заҳоти тепасини очишни буюрди.

Хотини қаршилик билдирди.

— Шамоллаб қоласан. Телбалик бу ахир.

Лекин эри ўз айтганидан қолмади:

— Йўқ, бугун анча тузукман. Мен ўзимни биламан.

Канни худди инглиз боғларига ўхшатиб турадиган соясалқин боғзорлар орасидаги хиёбонлардан ўтгач, экипаж денгиз қиргоғи ёқалаб кетган Антиб йўлига чиқди.

Форестъе эътиборга лойиқ жойларни кўрсатиб борди. Парижлик графнинг уйини, кейин бошқаларникини кўрсатди. У жуда қувноқ кўринар, лекин бу атай қилинаётган маҳдум одамнинг ипириқ қувончи эди. У бирон нарсани кўрсатмоқчи бўлса, қўлини кўтаришга кучи етмас, кейин бармоғи билан кўрсатарди.

— Қара, ана Маргарита момо ороли, ановиниси Базен қочган қаср. Ҳа, ўшанда тоза бўларимизча бўлганмиз!

Кейин у полкда хизмат қилган чоқларини эслай бошлади, офицерларнинг номларини айтар, улар билан боғлиқ бўлган викаларни хотирларди.

Йўл тек бурилишдан ўтгандан сўнг кутилмаганда кўзларига кенг манзара ташланди: Жуан кўрфази ҳам, нариги қирғиқдаги қишлоқча ҳам, олдидаги Антиб қўлтиғи ҳам — бари бирдан кафтда тургандай кўринди-қолди.

— Ана, эскадра! Ҳозир эскадрани кўрасан!— болаларча қувониб шипшиди Форестъе.

Ростдан ҳам кўрфазнинг ўртасида олтитача катта кемалар турар, улар буталар ўсиб ётган катта қояларни ёдга соларди. Кўринишлари галати, баҳайбат, қуббадор, қирралор бу кемалар сувга ярмиларидан кўпи ботиб турарди, офтидан шу ерда туриб илдиз отмоқчига ўхшарди.

Сувда чўнг чўкиб турган бу кемаларнинг қимирлашига, бир жойдан иккинчи жойга ўтишига одам ишонгиси келмасди. Худди обсерватория каби баланд кунгурадор сузувчи батарея сув тагидаги қоя устига қурилган маякни эслатарди.

Ҳарбий кемаларнинг ёнидан оқ елканларини шамолда ҳилпиратган каттакон уч мачтали кема ўтиб кетди. Сувга оғир чўкиб турган турқи совуқ бу ҳарбий махлуқлар олдида мачтали кема нафис гўзаллиги билан кўзларини қувонтирарди.

Форестъе кемаларнинг номларини эслай бошлади:

— «Кольбер», «Сюфрен», «Адмирал Дюперре», «Шиддатли», «Аёвсиз»... йўқ, янглишибман, «Аёвсиз» ҳов анувлиси.— Экипаж тепасига «Жуан кўрфазининг бадний чинни буюмлари», деб ёзиб қўйилган каттакон павильон олдига бориб, кўкатлар экиб қўйилган жойни айланиб ўтди-да, эшик қаршисида тўхтади.

Форестъе ўзининг Париждаги кабинети учун иккита ваза олмоқчи экан. У файтондан туша олмади, унга ҳар хил вазаларни олиб келиб кўрсата бошлашди. У ҳаммасини синчиклаб кўрар, хотини ва Дюруа билан маслаҳатлашарди.

— Биласанми, бу менинг хонамдаги китоб жавонига қўйилади. Мен креслода уларга қараб, томоша қилиб ўтираман. Менга антиқароқ, қадимий юнон нарсаларига ўхшаганроғи бўлсайди.

У вазаларни бирин-сирин кўздан кечириб, бошқаларини келтиришни талаб қилар, кейин яна аввал кўрганларини қўлга оларди. Ниҳоят, танлаб олди, пулини тўлади ва уларни тўхтовсиз Парижга жўнатишни тайинлади.

— Мен тез кунларда бу ердан кетаман,— деб айтарди у нукул.

Кейин улар кўрфаз бўйлаб қайтаётган чоғларида ўр томондан бирдан совуқ шамол эсиб қолди-ю, бемор йўтала бошлади.

Олдин худди енгил, шунчаки бир йўтал тутганга ўхшадди, кейин кам-камдан у зўрайди, бемор бирпасда ҳиқиллаб, хириллаб қолди, уни ёмон ҳиқичоқ тутгандай эди.

Форестъе нафас ололмай бўғила бошлади: ҳар нафас олганида кўкрагидан қувиллаб йўтал отилиб чиқар, томоқлари йиртилиб кетгудай бўларди. Йўтални сира тўхтатиб бўлмади. Касални экипаждан уйга қўлда кўтариб кирдилар:

Дюруа унинг оёқларидан кўтариб олди, касал ҳар йўталганда унинг оёқлари ҳам дир-дир титрар эди.

Песиқ ўрин ҳам Форестьега ёрдам беролмади, йўтал ярим кечагача давом этди. Ниҳоят, оғу дорилардан берибгина йўтални тўхтата олдилар. Бемор саҳаргачайин кўзларини юймай тўшак устида ўтириб чиқди.

Унинг эрталаб айтган биринчи гапи шу бўлди: «Сартарошни чақиринглар» Форестье ҳамон ҳар кунни эрталаб канда қилмай соқолини оларди. Сартарош келганда у ўрнидан қўзғалишга куч топди, бироқ шу заҳотиёқ қайтадан ётқизиб қўйишга тўғри келди. Беморнинг базўр қисқа-қисқа, оғир нафас олаётганини кўрган Форестье хоним кўрқиб кетиб, ҳозиргина ётган Дюруани уйғотиб келишни буюрди ва ундан докторни чақиритишни илтимос қилди.

Дюруа тўхтовсиз докторни бошлаб келди, унинг оти Гаво экан. Доктор суюқ дори ёзиб берди ва айрим кўрсатмаларни тайинлади. Лекин тўғрисини билиш учун уни кузатиб чиққан Жоржга шундай деди:

— Бу — талваса. У эртага эрталаб ўлади. Шўрлик аёлни огоҳлангириб қўйинг, руҳоний чақиринг. Менинг бу ерда бошқа қиладиган ишим йўқ. Шундай бўлса ҳам доимо хизматингизга тайёрман.

Дюруа Форестье хонимни чақиритишни буюрди.

— Ўлади дейди. Доктор руҳоний чақиритириглар, деб маслаҳат берди. Нима қилсак экан?

Хоним узоқ иккиланиб турди, бироқ ҳаммасини ақл таровзисига солиб кўрди-да, жуда секин сўйлади:

— Ҳа, шундай қилганимиз тузук... Ҳар ҳолда... уни ранжитмайдиган қиламиз, сени руҳоний кўрмоқчи, экан, деб айтаман... Ҳар ҳолда... бир нарса қиларман. Сиз эса, барака топинг, руҳоний топиб келинг. Сал камсуқумроғидан, оҳанжама қилмайдиганидан топинг. У келиб дуосини ўқисини бошқа нарсаларга келганда бизни тинч қўйсин.

Дюруа гапга тез кўнадиган қарияни топиб келди, у нима қилиши кераклигини дарҳол англаб олди. Қария бемор олдига кириши билан Форестье хоним қўшин хонага чиқиб, Дюруанинг ёнига келиб ўтирди.

— Айтувдим, жуда шунчалар ҳам ўзгариб кетдики... худди... худди гўё ўзида... биласизми, ўзида... нафасини сезгандай бўлди. У ҳаммаси тамом бўлганлигини билди, бир печа соатдан кейин...

Форестье хонимнинг ранги қув ўчиб кетганди.

— Унинг юзини энди умр бўйи эсимдан чиқармайман,— давом этди у.— Ўша дақиқада у ўлимни ҳис қилгани аниқ. Балки кўзларига кўрингандир...

Уларга руҳонийнинг гапиргани эшитилиб турди,— чолнинг қулоғи оғирроқ бўлганидан қаттиқ гапираркан:

— Қўйинг, ундай деманг, йўқ, ҳали бинойидаксиз. Сиз касалсиз, лекин бу хавфли эмас. Узим шундай, бир кўриб чиқай, қўшним деб кирдим, гапимга ишонинг.

Форестье унга нимадир деди, лекин нима дегани эшитилмади.

— Йўқ, дуо ўқимоқчи эмасман,— деб давом этарди чол.— Сиз тузалиб кетганингиздан кейин шундай қиламиз. Лекин мен келганимдан фойдаланиб олмага тавба қилмоқчи бўлсангиз, унда бажону дил. Мен чўбонман, отагинам ва ўз қавлларимни тангри йўлига солиш пайида бўламан ҳар жойда.

Жимлик чўкди. Афтидан, Форестье гапирмоқдайди, унинг овози зўр-базўр эшитилар, хириллаб чиқарди.

Кейин чолнинг овози эшитилди, энди у руҳонийларга ўхшаб сўзларди.

— Парвардигоримнинг карами чексиз. Consiteor ни ўқинг, ўғлим. Агар ёдингиздан кўтарилган бўлса, сизга айтиб тураман. Мен билан бирга такрорланг: Consiteor Deo omnipotentī: Beatae Mariae semper virgeni...

Руҳоний вақти-вақти билан тўхтаб турар, жони узилаётган беморнинг дуони такрорлаб бўлишини кутарди.

— Энди тавба қилинг...— деди у ниҳоят.

Қаттиқ ҳаяжонга тушган, кута-кута тоқатлари тоқ бўлган Форестье хоним билан Дюруа қимир этмасдан ўтиришарди.

Бемор нималардир деб шивирлади.

— Виждонга хилоф иш қилганман дейсизми?— такрорлади руҳоний.— У қандай иш экан, бўтам?

Форестье хоним ўрнидан турди.

— Юринг, бирпас боққа чиқиб келамиз,— деди ҳеч нарсани билмаган киши бўлиб хоним.— Унинг сирларини билмаслигимиз керак.

Улар боққа чиқишди ва айвонча олдидаги чаппар уриб гуллаган сирень тагига ўрнатилган скамейкага ўтиришди, шундоққина олдиларида шабо гули экилган гулхонадан тоза ҳавога ўткир ва татти ис таралиб ётар эди.

— Ҳали Парижга қайтишингизга анча бордир?— сўради бир оз жимликдан сўнг Дюруа.

— О, йўқ!— жавоб берди у.— Ҳамма ишим битгач, ўша замони Парижга кетаман.

— Ун кунлардан кейинми?

— Ҳа, узоғи билан.

— Унинг қариндош-уруғлари йўқ экан-да, а?

— Амакиваччалари бор. Ота-онаси жуда эрта ўлиб кетишган.

Икковлари ҳам чиннигуллардан шира йиғиб юрган капалакка қараб қолишди: капалак гулдан гулга сакраб қўнар, қанотчалари тинимсиз суратда парпираб турарди. Форестье хоним билан Дюруа боғда узоқ ўтириб қолишди.

Ниҳоят, хизматкор келиб: «Жаноб юре тавба қилдириб бўлдилар», деб айтди. Ва улар юқорига чиқишди.

Форестье кечагидан ҳам ориглаб қолганга ўхшарди.

Рухоний унинг қўлларини ушлаб ўтирарди.

— Хайр энди, бўтам, мен эртага эрта билан келаман.

Кейин у чиқиб кетди.

У эшикдан чиқиши биланоқ бемор ҳамон оғир-оғир нафас олганча сўнгги кучларини йиғди-да, қўлларини хотинига томон узатди.

— Мени қутқар... — пичирлади у. — Мени қутқар... жоним... мен ўлишни истамайман... мен ўлишни истамайман... Мени қутқаринглар! Айтинг, нима десангиз шуни қиламан, докторни чақиринг. Қандай дори бўлса ичаман... Мен истамайман... истамайман!..

У йиғларди. Чуқур ботган чаккаларидан йирик ёш томчилари оқиб туша бошлади, қуруқшаб қолган лабларини эса аразлаган болалардай буриб олганди.

Кейин унинг қўллари тўшакка шилқ этиб тушди ва унинг бармоқлари бир маромда ҳаракат қила бошлади, қараб турган одамга у худди адёлдан бир нарса тераётганга ўхшаб кўринарди.

Унинг хотини ҳам кўз ёши қила бошлади:

— Қўй, бу бўлмағур гаплар, — пиқилларди у. — Ҳар кунги касалинг, эртага яхши бўлиб қоласан, кечаги йўл сени чарчатиб қўйган.

Форестьенинг нафас олиши янада тезлашди, ҳатто қаттиқ чопган итнинг ҳам тили бунчалик осилиб қолмайди, нафас олиши шу қадар тез эдики, уни санаб улгуриб бўлмасди ва шунчалар заиф эдики, эшитиш қийин эди.

У ҳамон пичирларди:

— Улишни хоҳламайман!... Ё худойим... ё худойим... ё худойим... менинг ҳолим нима кечади? Энди ҳеч нарсани кўролмайман... ҳеч нарсани... ҳеч қачон... Ё худойим!

Унинг ваҳимадан бақрайиб қолган кўзлари аллақандай — бошқалар кўролмайдиган, ақл бовар қилмас даражадаги мудҳиш бир нарсани кўриб турган каби эди. Айни чоқда унинг бармоқлари ҳамон адёл узра қўрқинчли суратда одамни эзиб суринар эди.

Кутилмаганда унинг жисмида бир қалтироқ турди.

— Мени... мазорга... мени-я... ё раббий!... — инграб юборди у.

Ва жим бўлди. У энди қимирламай ётар, кўзлари атрофни саросимали кезинар, оғзидан каппа-каппа нафас оларди.

Вақт ўтиб борарди: шу атрофдаги монастирнинг соати ўн иккига жом урди. Дюруа бир оз тотиниб олиш учун нариги хонага чиқди. У бир соатдан сўнг қайтиб келди. Форестье хоним овқат емаслигини айтди. Бемор қимир этмай ётарди. Фақат унинг ориқ бармоқлари ҳамон қимирлаб турар, у худди юзига тортиб ёпмоқчи бўлаётганга ўхшарди.

Форестье хоним унинг оёқ томонида креслода ўтирарди. Дюруа унинг ёнидаги креслога ўтирди. Улар жимгина кутишар эди.

Дераза олдида врач юборган ҳамшира мудроқ босиб ўтирарди.

Дюруанинг ҳам кўзи уйқуга кетай деган экан, шу он назарида бир нарса бўлаётгандай туюлди. У кўзларини очган чоғда Форестьенинг кўзлари тугаёзган шамнинг алангасидай сўнмоқдайди. Бемор енгилгина ҳиқ этди ва унинг боши бир ёнга қийшайиб қолди, лабларининг икки чеккасида қон кўринди, кейин кўйлагига оқиб тушди. Адёл узра қалтираган бармоқлар ҳам ҳаракатдан тўхтади. У жон берди.

Форестье хоним ҳаммасини билди. У бир қичқирди-да, чўк тушганча бошини адёлга босиб юм-юм йиғлай бошлади. Жорж ўзини йўқотиб қўйди, шошиб қолди ва бехос чўқиниб олди. Ҳамшира уйғонди ва каравот олдига келди.

— Жони узилибди, — деди у.

Дюруа яна одатдагидай хотиржам бўлиб қолди, ўзини босиб олди ва енгил хўрсиниб, пичирлади:

— Мен анчага чўзилса керак деб юрибман.

Ҳали ўлик совимай туриб, ҳали кўзлардаги ёшлари қотмайин туриб ўлик чиқадиган уйда бўладиган ташвиш, югур-югурлар бошланди. Дюруа тонг қоронғисигача чопчопдан бўшмади.

Қайтиб келганида очликдан ичини ит таталаётганга ўхшарди. Форестье хоним ҳам у билан бирга бир оз тотинган бўлди. Овқатдан сўнг улар марҳум ётган хонага ўтишди, туннинг қолган қисмини шунда ўтказишлари керак эди.

Тунги столча устида иккита шам ёнар, унинг ёнида

сув солинган тақсимчада мимоза шохчаси лиқиллаб турарди. Анъанага кўра солинадиган букс шохчасини тополмадилар.

Навқирон йигит билан ёш жувон оламдан ўтиб бўлган марҳумнинг қошида жимгина унга термилишиб ўтирар эдилар.

Форестьенинг жасадини қуршаган қоронғилик Жоржнинг юрагига ваҳима солар, шундай бўлса ҳам ундан кўзларини узмасди. Шамнинг парпираган ёғдусида марҳумнинг юзи янада кичрайиб кўринар, Дюруа ундан кўзларини узолмас, фикри ёди ўликда эди. Мана, ўзи кечагина гаплашиб ўтирган дўсти Шарль Форестье! Тирик жонзоднинг бутунлай йўқ бўлиб кетиши қанчалар даҳшатли, ҳатто ақл бовар қилмайди бунга! О, ўлим ваҳимасига тушган Норбер де Вареннинг: «Ҳеч бир зот, у ердан қайтмаган!»— деган сўзлари энди қулоғидан нари кетмайди. Миллионларча, миллиардларча худди унга ўхшаган, кўзи, бурни, оғзи, калласи худди униқидан фарқ қилмайдиган мавжудотлар оламга келади, лекин ҳозир мана шу каравотда ётган одам бошқа қайтиб келмайди.

У ҳамма одамлар каби бирмунча вақт яшади, еди, ичди, ўйнади, кулди, нималардандир умидвор бўлди, кимларнидир севди. Энди бўлса ҳаммаси тугади, буткул барҳам топди. Ҳаёт шундай! Яна бир неча кундан сўнг уни буткул йўқлик дунёси ўз ҳукмига олади. Оламга келасан, вояга етасан, ўзингни бахтиёр сезасан, нималарнидир илҳақ кутасан, кейин ўлиб кетасан. Сен ким бўлмагин: эркакми-сан, аёлми-сан, суриштириб ўтирилмайди, ҳайё-ҳуйт деб ер юзидан йўқ бўлиб кетасан, ёруғ дунёни қайтиб кўрмайсан. Шунини била туриб ҳам ҳар биримиз ўлмасликни истаймиз, ўлимга чап беришга ҳаракат қиламиз. Ҳар биримиз коинот ичра коинотмиз ва ҳар биримиз чириб кетамиз, янги куртакларга озуқа бўламиз. Ўсимликлар, махлуқотлар, одамзод, юлдузлар, оламлар — бари тугилади, ўлади, бошқа бир нарсаларга айланади. Лекин биронта ҳам мавжудот қайтиб дунёга келмайди — у қўнғиз бўладими, одам ёки сайёра, фарқи йўқ!

Дюруа юрагига англаб бўлмас, чексиз қийноққа солувчи даҳшат тош бўлиб чўкди, — бу барча бебақо умрларни ўз комига тортиб кетгувчи чек-чегарасиз, омонсиз мулки одам қаршисидаги ваҳм эди. У эртами кеч ўз чекига тушгувчи нарса олдида энди бош эгмоқда эди. У фақат бир неча соатгина яшайдиган қурт-қумурсқалар, фақат бир неча кунгина кун кўрадиган жониворлар, бир неча йилгина умр кўрадиган одамлар, бир қанча асрларагина дош берадиган қитъалар ҳақида ўй суриб кетди. Нима фарқ бор

буларнинг ўртасида? Бирларига офтоб бир неча марта чиқса, бошқалари учун бир марта чиқади, шу холос.

У ўликни кўрмаслик учун юзини четга бурди.

Форестье хоним бошини ҳам қилганча ўтирар, афтидан, у ҳам қайғули хаёлларга толганди. Унинг малларанг сочлари қадарли чехрасини шу қадар чиройли қилиб кўрсатардики, буни кўрган Дюруанинг қалбида ширин бир туйғу уйғонди, унинг юрагига умид ёруғ нуруни ташлаб ўтгандай бўлди. Ҳали ҳаёт — ҳаммаси олдинда, нимага бошимизни букиб ўтирибмиз?

У Форестье хонимдан кўзларини узмай тикила бошлади. Ўйга толган хоним унга қарамасди. «Дунёдаги бирдан-бир лаззат мана шу — муҳаббат! — дерди у ўзига-ўзи. — Бу умрда севганингни бағрингга босмоқдан ортиқ фароғат йўқ!»

Мана шундай оқила, дилбар бир хотин билан яшашга муяссар бўлган марҳум нечоғли бахтиёр эди! Улар қандай қилиб танишган эканлар, а? Шундай хотин манови худо на ақл ва на давлат берган одамни нима учун умр йўлдоши қилиб танладийкин? Уни қандай йўллар билан одам сонига қўшдийкин?

Ҳар кимнинг ўз сир-асрори бор, деган фикрга келди у. Шунда унинг эсига граф Водрек ҳақидаги мишмишлар тушди, одамлар Водрек Форестье хонимга мол-мулк бериб эрга узатган, деб юришарди.

Энди нима қилади бу хотин? Кимни ўзига эр қилиб танлайди? Де Марель хоним айтгандай, депутатними ёки келажаги бор, умид қилса бўладиган иккинчи бир Форестьеними? У ҳозир бу ҳақда нима фикрдайкин, қандай режа, истаклари бор экан? Буларни билиб олсанг ёмон бўлмасди-я! Лекин нега унинг тақдири ўзини жуда қизиқтириб қолди? У ўзига-ўзи шу саволни берди-ю, кўнглида ноаниқ сирли бир орзу ниш уриб ётганини ва ўзини шу нарса безовта қилаётганлигини ҳис қилди, баъзан кўнглимизда шундай орзулар борлигига ҳатто ўзимиз ҳам тан беришни истаймиз, уни ҳаммадан яширамиз, фақат кўнглимизнинг кўчасига чуқурроқ кирган чоғимиздагина у орзуларимиз ўзимизга аниқ бўлади.

Ҳа-я, уни қўлга киритишга нега энди уриниб кўрмаслиги керак? Агар унинг мадади, қўллаб-қувватлашига эришолса, тоғларни талқон қилиб ташламасмиди! Ҳаш-паш дегунча зўр ишларнинг бошини тутмасмиди!

Бу жононни қўлга қўндиришга нима монелик қилади? Ахир хонимга ёқиб юрганини сезиб турибди-ку, уни ёқтиришгина эмас, балки, бир-бирларини ўзларига жуда яқин

кўриб, ўларнинг яқин олаётганлари, бу яқинлик тилда бўлмади ҳам, дилда қуф ураётганлиги равшан-ку. Ўхшатмасдан уйратмас дейдилар. Хоним унинг ақли, дадил, тегиримонга тунса бутун чиқишини билади: унга ишонса ҳам ажаб эмас.

Ахир у оғир дақиқада унга суянмадимиз? Нега бўлмас уни чақиртирди? Бу унинг юрак амрига бўйсунганлиги, бир қарорга келганлиги ва буларни унга рози дил каби англатаётганлиги эмасмикин? У ўзи бева бўлиб қолаётган дақиқаларда биринчи бўлиб уни эслагани бўлажак умр йўлдоши ҳақида ўйлай бошлаганлигини кўрсатмайдими?

У буларнинг ҳаммасини билишни истар, ундан суриштиргиси келар, яширин фикрларини уқиб олишга интиларди. Индинга у жўнаб кетиши керак, бу уйда ёш бева жувон билан ёлғиз қолиш унга ўнғайсиз. Шундай экан, пайсалга солишнинг кераги йўқ, кетгунча эҳтиёткорлик билан секин унинг ниятларини билиб олиши, уни бошқаларга илдириб юбормаслик, унинг фикри ўзгариб қолишига йўл қўймаслик, оғзидаги ошини олдириб қорасини кўриши керак.

Хонага теран сукунат чўкди: фақат соатнинг бир маромдаги чиқиллашигина эшитилиб турарди.

— Жуда ҳам чарчадингиз, а? — сўради ундан Дюруа.

— Ҳа, — жавоб берди у. — Чарчадим, жуда эзилиб кетдим.

Хафагазак бу хонада уларнинг товушлари ғалати эшитилди, буни ҳар икковлари ҳам сездилар. Икковлари ҳам ўликка қараб олдилар, назарларида бундан бир неча соат олдин қандоқ бўлса, Форестье шундай уйғониб, уларнинг гапига қулоқ солаётгандай туюлиб кетди.

— Ҳа, сизга жуда қийин бўлди, — яна гап бошлади Дюруа, — энди ҳаммасини қайтадан бошлаш керак, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди, жуда-жуда қийналиб кетдингиз!

Жувон жавоб ўрнида чуқур хўрсиниб қўйди.

— Ун гулидан бир гули очилмаган жувонга сўққабош бўлиб қолиш қанчалар оғир! — қўшиб қўйди у.

Жувон индамади.

— Нима бўлганда ҳам келишган гапимизни унутманг — шивирлади Дюруа. — Каминна қулингиз доимо сизнинг ихтиёрингиздаман. Сизнинг ҳукмингизни кутаман.

Форестье хоним унга маънос бир меҳр билан қараб қўйди, аёлларнинг бундай қарашларидан, одатда, биз эркакларнинг жони жаҳонимиз ағдар-тўнтар бўлиб кетади.

— Минг раҳмат сизга, сиз жуда меҳрибон, ажойиб йингитсиз, — деди унга қўлини узатаркан хоним. — Агар сиз

учун бирон нарса қилиш қўлимдан келса ва бунга журъат эмсам, унда сизга: «Менга ишонинг», деб айтган бўлардим.

Дюруа хонимнинг узатилган қўлини олди, уни ўпишдан ўзини базўр тўхтатиб, бирпас ушлаб турди ва қаттиқ қисди. Кейин журъат қилиб, уни лабига оҳиста олиб борди ва дудоқлари аёлнинг нафис, қайноқ, муаттар қўлларига тегди.

Назариди, дўстона бу меҳрибончилик хийла узоққа чўзилиб кетгандай бўлиб, Дюруа оҳиста унинг қўлини қўйиб юборди. Форестье хонимнинг нафис қўллари шунда бўшашибгина тиззасидан жой олди.

— Ҳа, ёлғиз қолдим, лекин мен дадил бўлишга ҳаракат қиламан, — деди у қатъий.

Дюруа, агар сиз менинг хотиним бўлишга рози бўлсангиз, бошим осмонга етарди, деб айтгиси келар, лекин буни қандай айтишни билмасди. Турган гапки, унга буни шу ерда — марҳум ётган хонада ҳозир айтолмасди. Яна ким билади, балким, бу гапларни очиқ айтмасдан, тағзаминли қилиб, усталик билан шама қилса, шамасига истаган маънода тушуниш мумкин бўлса, унда мақсадини қайтага яхшироқ англаб қолди.

Лекин Дюруанинг назариди манови совиб, қотиб қолган жасад уларнинг олдиларида эмас, икковларининг ўрталарида ётгандек туюлар ва у бундан ўзини ноқулай сезарди.

Бундан ташқари, назариди, уйнинг бўғиқ ҳавоси ўликнинг бадбўй ҳиди, чириётган тананинг сассиқ исига тўлиб кетган, марҳум ўз жасадининг бўйи билан яқинларини беҳузур қилаётганга ўхшарди.

— Деразани очиб қўйсакмикин? — сўради Дюруа. — Уйнинг ҳавоси ёмон бўлиб кетганга ўхшайди.

— Майли, — деди жувон. — Менга ҳам шундай бўлиб туюлди.

Дюруа бориб деразани очди. Хонага шу замоноқ тунги сарин шабада қуйилди, шам алангаларини пароканда қилди. Ой худди кечагидек саройларнинг оқ деворларига бепоён денгиз узра юмшоқ текин нуруни сочиб ётарди. Дюруа кўкрагини тўлдириб нафас олар, қалби умид билан тўлган, қўл узатса бахтига етадигандай, хаёли олиб қочганди уни узоқларга.

— Тоза ҳаводан нафас олинг, — деди у орқасига ўгирилиб. — Ажойиб тун.

Форестье хоним дераза олдига хотиржам юриб келди, унинг ёнида туриб дераза раҳига суянди.

— Қулоқ солинг, — деб шивирлаб гапира бошлади у, — мени тўғри тушунишингизни сўрайман. Биламан, ҳозир бундай гапларнинг пайти эмас, лекин жаҳлингиз чиқмасин, лекин мен индинга кетаман, сиз Парижга боргунингизча кеч



бўлиб қолиши мумкин. Шундай экан... Мен камбағалман, ҳозир бир тийин ҳам пулим йўқ, қилаётган ишим ҳам ҳали жуда тайинли бир иш эмас, ўзингизга маълум. Лекин мен аҳд қилган нарсамга эришмай қўймайман, аҳмоқ эмасман, танлаган йўлим ҳам тўғри. Мақсадига эришган одамни етти чақирим наридан билса бўлади. Ҳаётини эндигина бошлаган одам ҳақида эса бир нарса дейиш қийин. Бунинг ўзига яраша яхши томони ҳам, ёмон томони ҳам бор. Хулласи калом, бир куни уйингизга борганимда сизга айтгандим, бутун умр сизга ўхшаган аёлга уйланишни орзу қиламан, деб. Ҳозир мен ўшанда айтган гапларимни яна айтаман. Менга ҳозирча ҳеч нарса деманг. Гапимни охиригача эшитинг. Мен ҳозир сизга таклифимни айтмайман. Бу ерда ва бундай бир дақиқада ғоятда хунук эшитилиши мумкин. Биргина сўзингиз мени бахтиёр қилиши, агар истасангиз — мени ўзингизнинг энг яқин дўстингиз, истасангиз — эрингиз каби кўришингиз мумкин, бу сизнинг ихтиёрингизда, нима бўлганда ҳам шуни яхши билиб қўйингки, менинг юрагим ва бутун ҳаётим сизникидир. Мен шу тобнинг ўзида менга жавоб беришингизни истамасдим, мен бундай гапларни ҳозирги вазиятда айтишни ўзимга эп кўрмасдим. Парижда учрашганимизда менга ўз фикрингизни айтарсиз. Унганча эса, бошқа бир оғиз ҳам бу ҳақда гаплашмайлик, хўпми?

У ҳамма гапларини унинг юзига қарамасдан, қаршисида ёйилиб ётган тунга тўккандай айтди. Жувон кўринишдан унинг гапларини эшитмаётганга ўхшарди, — у қимир этмасдан ойнинг бўз нури тўкилиб ётган олисларга фаромушгина бўлиб, айни чоқда разм солиб тикилиб қолганди.

Улар шу алфозда тирсақлари бир-бирларига тегиб ёнмаёن узоқ туриб қолдилар. Улар жимгина хаёлга толгандилар.

— Салқин тушяпти, — деб шивирлади жувон ниҳоят ва ўзини каравот томонга олди.

Дюруа унга эргашди.

Мурдадан ис келаётганига энди ишонгач, креслосини нарироқ суриб олди: у барибир бу ҳидга узоқ дош беролмасди.

— Эрталаб уни тобутга солиш керак, — деди у.

— Ҳа, ҳа, мен айтдим, дурадгор соат саккизга етиб келади.

— Бечора! — хўрсиниб деди Дюруа.

Жувон ҳам оғир хўрсинди — бу тақдирга тан берган одамнинг хўрсиниши эди.

Улар энди мурдага камроқ қарашга ҳаракат қилишарди: улар ҳам бир кун шу аҳволга тушадилар, ўлим ҳақ, унга

тан бермай иложинг йўқ, шунинг учун ҳам кечагина ишонмаган нарсаларига ҳозир тан берган, кўниккан эдилар.

Улар индамайгина ўтиришар, одоб юзасидан ухлаб қолмасликка ҳаракат қилар эдилар. Бироқ тун яримлаганда Дюруа биринчи бўлиб ухлаб қолди. Кўзини очганда эса, Форестье хоним ҳам мудраб қолганлигини кўрди ва қулайроқ ўрнашиб олиб, яна кўзларини юмди.

— Жин урсин, тўшакда ётганга етмайди барибир! — деб пўнғиллади у.

У қандайдир товушдан уйғониб кетди. Ҳамшира кирди. Кун ёришмоқдайди. Форестье хоним унинг рўпарасида ўтирар, уйқусираганидан дарров ўзига келолмасди. Унинг чеҳраси бир оз оқаринқираган, лекин ўша-ўша дилбар, кўркем, навқирон кўринарди, — тун уқубати унга айтарли таъсир қилмаганди.

Дюруа мурдага қараб сесканиб кетди.

— Қаранглар! Соқол! — қичқирди у.

Бузилиб бораётган марҳумнинг бети бир неча соат ичида шунчалар соқол билан қоплангандики, тирик одамнинг юзида бунчалар соқол бир неча кунда ҳам ўсиб улгурмайди. Шунда ҳар икковлари ҳам ўликда ҳали сақланган ҳаёт асоратини кўриб қотиб қолдилар, уларнинг назарида, бу мудҳиш бир асрор, ўликда тирикликнинг хориқулудда бир зуҳури, одамнинг ич-этини жунжиктирадиган одатдан ташқари кўрқинчли бир нарса, ҳайратга соладиган, ақлдан оздирадиган ҳодиса эди.

Соат ўн биргача икковлари ҳам дам олдилар. Кейин Шарлни тобутга ётқиздилар, шундан сўнг улар сал енгил тортдилар. Бир-бирлари билан рўпарама-рўпара ўтиришиб нонушта қилишаркан, кўнгилхуши гаплардан гаплашиб ўтиришни истардилар: ўлимнинг иши битди, тезроқ ҳаётга қайтилари келарди уларнинг.

Очиқ деразадан кирган баҳорнинг майин ва илиқ шабадаси хонага уй олдидаги гулзорда гуллаб ётган шабонинг бўйини олиб кирарди.

Форестье хоним Дюруага боғни сайр қилиб келайлик, деб таклиф этди, улар кўм-кўк ўтлоқ атрофини айланиб юришди, ҳавода оқ қарагай билан эквалиптларнинг ҳиди анқирди.

— Менга қаранг, азиз дўстим, мен... кеча айтган гапларингизни ўйлаб кўрдим, — деб гап бошлади Форестье хоним, кеча Дюруа қандай унга қарамай гапирган бўлса, бу ҳам шундай сўйлар, сўзлари дона-дона чиқар эди. — Мендан бир оғиз ҳам жавоб эшитмай кетиб қолишингизни истамасдим. Сизга ҳа ҳам, йўқ ҳам деб айтолмайман.

Сабр қилмайлик, кўрайлик, бир-биримизни яқиндан билайлик. Сиз ўзингиз ҳам яхшилаб ўйлаб кўринг. Ҳозир қизишиб турибсиз, бунга аҳамият берманг. Бу ҳақда шунинг учун ҳам оғиз очяпманки, ҳали Шарль бечорани лаҳадга қўйганимиз йўқ, лекин кеча ўзингиз оғиз очиб қолганлигингиз боисидан шуни айтиб қўйишим керакки, менинг кимлигимни яхши билиб олишингиз ва мабодо... мабодо менга тушунолмасангиз ва мени мана шу туриш-турмушимча қабул қилолмасангиз, унда... унда кеча менга айтган катта орзуларингизни менинг номим билан боғлаб юрманг дейман.

Мени тушунишга ҳаракат қилинг. Мен никоҳни ўзимга занжир деб билмайман, мен учун у ҳам дўстлик. Яъни, мен ўз хатти-ҳаракатларим учун ўзим жавоб бераман, менинг эркимни чеклашга йўл қўймайман, қилаётган ишларим ҳақида ҳисоб-китоб бермайман, қаерга кетаётганлигимни айтиб ўтишни шарт деб ҳисобламайман. Мен орқамдан кузатиб юришларини, рашк қилишларини, насиҳат ўқишларини истамайман. Ўз-ўзидан равшанки, мен ўзим фамилиясини қабул қилган кишини уялтириб қўймасликни, уни ғалати аҳволга солмаслик, номини булғатмасликни бўйнимга оламан. Лекин у ҳам мени муте, ҳар нарсага бўйин эгадиган хотин деб эмас, ўзига ҳамдард, ҳар нарсада унга тенг бўлган одам деб билиши керак. Мен хизматкор эмасман. Биламан, менинг бундай гапларим кўп одамларга жуда эриш туюлиши мумкин. Лекин шу гапим — гап ва мен ундан қайтмайман. Вассалом.

Яна бир нарсани худди сиз каби қўшимча қилиб қўяй: менга ҳозир жавоб берманг, ўрни эмас, фойдаси ҳам йўқ. Биз яна кўришамиз ва эҳтимол, бу ҳақда гаплашармиз.

Энди ўзингиз бирпас айланиб юринг. Мен унинг олдига кираман. Кечқурун кўришамиз.

Дюруа унинг қўлларини узоқ ўпиб турди, кейин индамасдан нари кетди.

Улар оқшом тушганда кечки таом устида кўришдилар. Икковлари ҳам ниҳоятда ҳолдан тойган эдилар, тезроқ ҳар ким ўз хонасига қайтишга шошилди.

Шарль Форестьени эртасига Кани мазористонига асбасабдаба қилмасдан кўмиб келдилар. Жорж Дюруа соат бир яримдаги курьер поезда билан жўнайдиган бўлди.

Форестье хоним уни вокзалга кузатиб чиқди. Поезд келгунча улар перронда ундан-бундан гаплашиб айланиб юришди.

Курьер поезд келди: бу чинакам курьер поезд бўлиб, вагонлари озгина, бешта эди.

Дюруа вагондан жой олгач, яна бир неча дақиқа

Форестье хоним билан бирга бўлиш учун пастга тушди; уни ташлаб кетаётганини ўйлаганда худди ундан бутунлай ажралиб қоладигандай юраги увушар, маъюсланар эди.

— Марсель — Лион — Парижга борадиганлар, жойларингизни эгалланглар! — қичқирди кондуктор.

Дюруа вагонга кириб унга яна бир нарсалар дейиш учун бошини деразадан чиқарди. Паровоз ҳуштак чалди ва поезд оҳиста ўрндан жилди.

Дюруа вагондан бошини чиқариб Форестье хонимга қараб турарди: у эса перронда қимир этмас, кўзлари билан уни кузатарди. Тўсидан, ҳали жувон кўз ўнгидан йўқолмай туриб, у иккала қўлини лабига босди-да, унга ўпич юборди.

Жувон ҳам унга шу жавобни қилди, фақат у йўллаган ўпич билинар-билинимас, хуркак ва иболи эди.

## ИККИНЧИ ҚИСМ

### I

Жорж Дюруа ўзининг эски одатларига қайтди.

Константинополь кўчасидаги пастки қаватда жойлашган ўша мўъжазгина уйда яшар, тақдирида ўзгариш рўй беришини кутаётган одам каби камсуқум, камтарингина ҳаёт кечирарди. Ҳатто унинг де Марель хоним билан бўлган муносабатлари ҳам эр-хотин ўртасидаги муносабатларга ўхшаб кета бошлади, гўё у ўзини олдиндан янги бир турмушга чоғлаётганга ўхшар, маъшуқаси ҳам алоқаларининг бунчалар изга тушиб қолганидан таажжубга тушиб, кула-кула дерди:

— Сен менинг эримдан ҳам оиламандроқ чиқиб қолдинг. Уни сенга алмаштирмасам ҳам бўлар экан.

Форестье хонимдан ҳамон дарак йўқ эди. У Канида ушланиб қолди. Хоним апрелнинг ўрталарида қайтажагнини унга ёзиб юборгани, бироқ хайрлашаётганларида бир-бирларига айтган гапларидан биронтасини ҳам тилга олмаган эди. Дюруа тоқат билан кута бошлади. У, агар хоним пайсалга соладиган бўлса, қўлидан нимаики келса, барини қилишга ва қандай бўлмасин унга уйланишга қарор берди. У ўзининг толе юдузи балқиганига ишонар, одамларни ром қилиш қобилияти борлигини билар, ўзида ҳеч бир аёл зоти тоб беролмайдиган сирли ва енгиб бўлмас бир куч кулф уриб турганлигини ҳис қиларди.

Кунлардан бир куни у қисқагина хат олди ва ҳал қилувчи дамлар келганлигини англади:

«Мен Парижга келдим. Бир келиб кетинг.

Мадлена Форестье».

Василом У хатни эрталабки соат тўққизда келадиган повто орқади олди. Соат уч бўлганда у хонимнинг олдида ҳовир бўлди. Хоним уни дилбарлик билан латиф жилмайганча қарши олди, гул-гул очилиб унга икки қўлини узатди. Улар бир неча дақиқа бир-бирларига тикилишиб қолдилар.

— Бошимга оғир қайғу тушганда ҳамдам бўлганингиз қандай яхши бўлди!— дея шивирлади у.

— Доимо сизнинг амрингизга мунтазирман, хоним,— деди Дюруа.

Утирдилар. Хоним янгилликлардан сўйлаб беришни, Вальтерларни, ходимлар, газетада нима гаплигини сўради. У газета ҳақида кўп ўйлаган экан.

— Менга нимадир етмаётгандай, сира-сира газетасиз яшолмайман,— деди у.— Ўзимни мухбир деб ҳис этаман. Нима деманг, бу ишни жонимдан яхши кўраман.

Хоним индамай қолди. Дюруа унинг табассуми, гапларининг оҳанги нимагадир шаъма қилаётганлигини англади ва ишни илгари мўлжаллаган фикридан қайтиб, тезлаш-тирмаса бўлмаслигини сезди.

— Жуда соз!.. Айтинг-чи... бу иш билан... энди бу иш билан Дюруа фамилиясини олиб машғул бўлсангиз қандай бўлар экан?— тутила-тутила деди Дюруа.

Форестье бирдан жиддийлашиб қолди.

— Ҳозирча бу ҳақда гаплашмайлик,— деди оҳиста хоним қўлини унинг елкасига ташлаб.

Бироқ хоним таклифига рози эканлигини сезиб, Дюруа унинг оёқларига тиз чўкди.

— Раҳмат, минг раҳмат, сизни шу қадар севаманки!— деди унинг қўлларини эҳтирос билан ўпаркан Дюруа.

Хоним ўрнидан қўзғалди. Дюруа ҳам оёққа турди ва хонимнинг юзига қараб унинг ранги оқаринқираб кетганлигини кўрди. Шунда у ўзининг хонимга ёқишини, балки бу анчадан бери давом этиб келаётганлигини англади. Улар бир-бирларига тикилганча туришарди; Дюруа вазиятдан фойдаланиб, хонимни бағрига тортди ва унинг манглайдан эҳтиром ва меҳр билан узоқ ўпиб турди.

— Гап бундай, азизим,— деб сиполик билан сўз бошлади хоним унинг бағридан сирғилиб чиқиб,— мен ҳали бир қарорга келганим йўқ. Бироқ, балким, сизга «хўп» деб айтарман. Лекин сиз то хўп демагунимча бу нарсани мутлақо ҳеч кимга айтмаслигингиз керак.

Дюруа унга сўз берди ва оғзи қулоғига етганча чиқиб кетди.

Шу кундан бошлаб Дюруа хоним билан ғоятда сиполик

билан гаплашар, ундан тайин бир гапни айтишни талаб қилмасди, чунки хонимнинг барча гап-сўзларида, келажак ҳаётлари хусусида чизган ва у билан ўртоқлашган режала-рида «розиман» деган жавобдан ҳам чуқурроқ, дилкашроқ бир маънони уқиш мумкин эди.

Дюруа жонини жабборга бериб ишлар, тўйгача бир оз бўлса ҳам пул йиғиш ниятида тежаб-тергаб сарфларди, унинг бугунги хасислиги кечаги тарала бедод югуришларига сира ўхшамасди.

Ёз ҳам, куз ҳам шу зайлда ўтди, улар кам учраши-шар ва ўзларини шу қадар бепарво тутар эдиларки, ҳеч кимда заррача шубҳа уйғонмасди.

Бир кун кечқурун Мадлена унинг кўзларига тик боқ-қанича сўраб қолди:

— Сиз ўртамиздаги гапларни де Марель хонимга айт-мабмидингиз?

— Йўқ, жоним. Сизга, ҳеч кимга айтмайман деб сўз берган эдим, биронта кимса бу ҳақда ҳеч нима билмайди.

— Унда энди айтсангиз бўлаверади. Вальтерларга эса ўзим айтаман. Шу ҳафта айтаман. Майлими?

Дюруа қизариб кетди:

— Майли, эртагаёқ айтганим бўлсин.

— Агар истасангиз,— деди хоним давом этиб, кўзлари-ни унинг уялганини кўрмаслик учун секин четга оларкан,— биз майнинг бошларида тўй қилишимиз мумкин. Шунда эл-юртнинг кўзига яхши бўлади.

— Сиз нима десангиз шу.

— Менга қолса ўнинчи май, шанба кун итказсак деддим. Мен шу кун туғилганман.

— Ўнинчи май, жуда яхши бўлади.

— Сизнинг ота-онангиз Руан атрофида туришади, шун-дайми? Менга шундай дегандай бўлувдингиз.

— Ҳа, Руан томонда, Кантледа.

— Улар нима билан шуғулланишади?

— Уларнинг... кичикроқ мулклари бор.

— А! Улар билан танишиб олишни орзу қиламан.

Дюруа қисиниб ғалати аҳволга тушди, чайналиб қолди:

— Бироқ... майли-ю, гап шундаки...

Кейин ўзига-ўзи мард бўлиш керак, деб ўйлади-да, гапнинг пўскаласини айтиб қўя қолди:

— Жоним, улар деҳқон одамлар, кичик қовоқхона оч-ганлар, мени одам қилиш учун ўлиб-тирилиб уринишган. Мен улар билан фахрланаман. Улар... содда, сал... тўпори одамлар... сизга ёқмасликлари мумкин.

Хонимнинг чеҳрасига дилбар бир табассум ёйилди, унинг кўзларида меҳр-шафқат порлаб турарди.

— Ундаймас. Уларни бошимга кўтараман. Бориб кўриб келамиз. Албатта, борамиз. Ҳали бу ҳақда яна сиз билан гаплашамиз. Менинг ота-оналарим ҳам содда одамлар эди... Лекин улар ўлиб кетишган. Дунёда менинг ҳеч кимим йўқ сиздан бошқа, — деб қўшиб қўйди хоним ва унга қўлларини узатди.

Дюруа тўлқинланиб кетди, юраги илиқ ҳиссиётларга тўлди, — шу пайтгача ҳеч бир аёл унинг юрагини бунчалар эритмаган, мафтун этмаганди.

— Хаёлимга баъзи бир фикрлар келганди, — деди хоним, — лекин буни тушунтириш қийин.

— Яъни, масалан?

— Биласизми, жоним, мен ҳам худди бошқа аёлларга ўхшаганман... ўзимнинг камчиликларим, ғалати одатларим бор, ялтироқ ва жарангдор нарсаларни яхши кўраман. Мен асилзодаларга хос фамилиям бўлишини орзу қилардим. Бизнинг никоҳдан ўтишимиз муносабати билан сиз... сиз дворян бўлолмасмикинсиз?

Хоним лоладай қип-қизариб кетди, худди бир уят иш қилган болага ўхшаб қолди.

— Мен ўзим ҳам шуни ўйлаб юрган эдим, — деди соддадиллик билан Дюруа, — лекин, менимча, бу жуда қийин бўлса керак.

— Нега энди?

Дюруа кулиб юборди.

— Одамлар майна қилишадими, деб қўрқаман.

Хоним елкасини қисиб қўйди.

— Қўйинг-е, ундаймас! Ҳамма шундай қилади, бунинг кулгили ери йўқ. Фамилиянгни бўғинларга ажратасиз, вассалом: «Дю Руа» бўласиз. Жуда чиройли!

— Йўқ, унча чиройли эмас, — деб эътироз билдирди Дюруа ўзини билимдон кўрсатиб. — Бу жудаям одми, бошқаларнинг чўнтагидан тушиб қолган йўл. Мен ўзим аввал адабий таҳаллус сифатида туғилган еримнинг номини олсаму, кейин ими-жимиди аста унга фамилиямни қўшсам дедим. Ана унда вақт-соати билан сиз айтган йўлни ҳам қилиш мумкин.

— Сизнинг қишлоғингиз Кантле деб аталадими? — сўради хоним.

— Ҳа.

Хоним ўйланиб қолди.

— Йўқ. Менга унинг охири бўғини ёқмайди. Менга қаранг, бу сўзни салгина ўзгартирсак нима қиларкан... Кантлемиди?

Форестье хоним столдан перо олиб турли фамилияларни ёзиб кўра бошлади, у сўзларнинг қандай кўринишига эътибор бермоқдайди.

— Топдим, қаранг, қаранг! — бирдан хурсанд бўлиб хитоб қилди хоним ва Дюруага «Дюруа де Кантель хоним» деб ёзилган варақни узатди.

— Ҳа, жуда чиройли, — деди бир неча дақиқа ўйланиб тургач Дюруа димоғдорлик билан.

— Дюруа де Кантель, Дюруа де Кантель, Дюруа де Кантель хоним. Ажойиб! Ажойиб! — ўзида йўқ шодланиб такрорлади Форестье хоним.

— Мана кўрасиз, ҳеч ким ҳеч нарса демайди, — деб ишонтирарди хоним. — Фақат темирни қизигида босиш керак. Пайсалга солиш ярамайди. Мақоаларингизни эртадан бошлабоқ «Дюруа де Кантель» номи билан чиқараверинг, оддий мақолачалар бўлса, унда соддагина қилиб «Дюруа» деб қўйинг. Қаламқашлар кўпинча шундай қилишади, сизнинг таҳаллусингиз бировга халақит бермайди. Тўй кунимизгача биз яна баъзи бир нарсаларни ҳам ўзгартирамиз, дўстларимизга эса сиз шу пайтгача камтаринлик қилиб «дю» юкламасини ишлатмаганлигингизни тушунтирамиз, вазиятингиз шуни тақозо қилганлигини айтамыз, балки, эҳтимол, тушунтириб ҳам ўтирмасмиз. Отангизнинг исмлари нима?

— Александр.

— Александр, Александр, — бир неча бор такрорлади хоним сўзининг оҳангдор чиқаётгани, чиқмаётганига қулоқ солиб, кейин тоза оқ қоғоз олди-да, ёзди:

«Жаноб Александр дю Руа де Кантель ва хоним ўз фарзандлари Жорж дю Руа де Кантлнинг Мадлена Форестье хоним билан никоҳдан ўтаётганларини сизга камоли эҳтиром билан маълум қиладилар».

Хоним ўз ёзганларига кўзини узоққа олиб қочиб қаради ва хурсанд бўлиб деди:

— Озгина усталик қилсангиз, ҳамма нарсага эришувингиз мумкин.

Дюруа хонимниқидан кетаркан, энди ўзини «дю Руа» ва ҳатто «дю Руа де Кантель» деб аташини ўйлаб борар ва назарида, ўзини бутунлай бошқача одам бўлиб қолгандай ҳис қиларди. Қадам ташлашлари яна ҳам дадилроқ, боши янада баландроқ бўлиб қолди, мўйлаблари-ку, мўйлаблари энди янада диккайиброқ турарди, — унингча дворянин мана

шунинг учурашишга эга бўлиши керак эди. Унинг кўнгли қалби билан тўлиб-тошганди, дуч келган ўткинчига: — Мени дю Руа де Кантель дейдилар,— дегиси келарди.

Лекин уйга қайтгач, эсига де Марель хоним тушиб, безовта бўлиб қолди ва шу заҳоти ўтириб унга хат ёзди, эртага учрашишларини сўради.

Кейин ўзининг одатдаги боқибегамлиги устун келиб, барига қўл силтади-да, янги солиқлар ҳақида чаққон бир мақола ёзишга ўтирди, у давлат бюджетини мустаҳкамлаш мақсадида қатор солиқлар солишни таклиф қилмоқда эди.

У дворянларга тегишли бўлган юклама сўз учун йилга юз франк, барондан бошлаб князлик унвонларига эса йилга беш франкдан минг франккача солиқ солишни ёқлаб ёзди.

Мақола тагига «Д. де Кантель», деб қўйди.

Эртасига у кўк хат олди, маъшуқаси соат бирда келажигини хабар берганди.

Дюруа уни юраги пўкиллаб урган ҳолда кута бошлади, ҳаммасини бошданоқ тўкиб-соламан, гапнинг пўскаласини айтаман-қўяман, деб ўйлади у, сал шаштидан тушгандан кейин унга ҳаммасини бирма-бир тушунтираман, бир умр тирик бўйдоқ бўлиб ўтолмаслигимни, ҳамоноки, жаноб де Марель бу дунёдан кетишни истамаётган экан, менинг уйлашишдан бошқа чорам қолмади, дейман деб ўйларди.

Шундоқ бўлса ҳам у ўзини ўнгайсиз сезмоқдайди. Қўнгироқ чалинганда унинг юраги қинидан отилиб кетай деди.

Маъшуқаси ўзини унинг қучоғига отди:

— Салом, Азизим!

Де Марель хоним Дюруадаги совуқликни сезди.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради у Дюруага диққат билан тикиларкан.

— Утир,— деди Дюруа.— Биз яхшилаб гаплашиб олишимиз керак.

Де Марель хоним бошидан шляпасини олмай, юзидаги тўрпни сал кўтариб қўйди-да, ўтирди.

Дюруа бошини қуйи эгиб олди, у фикрларини жамламоқда эди.

— Жонгинам,— деб оҳиста сўз бошлади у,— мен ҳозир сенга айтадиган гапимни ўйласам, ўзимни қўярга жой тополмайман, жуда қийналиб кетдим. Мен сени жуда ҳам яхши кўраман, сен менинг жону жаҳонимсан, сени жиндай бўлсин хафа қилишим мумкинлигини ўйласам, олам кўзимга қоронғи бўлиб кетади.

Де Марель хонимнинг ранги ўчди, қалтирай бошлади.

— Нима бўлди? Бўл, гапир!— шивирлади у.

Шунда у қайгули қилиб, айни замонда, қатъийлик билан ўзи учун ёқимли, лекин бировга ёқимсиз нарсани хабар қилаётган одамдай зўраки бир маъюслик билан деди:

— Гап шундаки, мен уйланыпман.

Жувоннинг кўкрагидан инграган сас отилиб чиқди,— хотинлар ҳушдан кетиш олдиан одатда мана шундай ингрападилар, унга нафас етишмай қолган, кўкраги дам сайин кўтарилиб тушар, гапиришга мажол қолмаганди унда.

— Шу қарорга келгунча бошимдан нималар кечганлигини билсанг эди,— деб давом этди у маъшуқаси индамай қолганлигини кўриб.— Ўзинг кўриб турибсан, менда на пул, на тузукроқ мавқеим бор. Парижда ўзимни ёлғизликдан хасдай ҳис қиламан. Мен ёнимда одам бўлса, қўлтигимга кирса, ёрдам берса, яхши-ёмон кунимга яраса, суянчиқ бўлса, дейман. Мен шундай одамни топдим!

Дюруа у бирон нарсга дер деган умидда жим бўлди,— майли эди жаҳли чиқса, бақирса, ҳақорат қилса, қарғаса.

Жувон худди юрагим отилиб кетмасин, дегандай қўлини кўксига маҳкам босиб турарди. У ҳамон оғир-оғир нафас олар, кўкраги кўтарилиб тушар, боши қалтирарди.

Дюруа унинг кресло суянчигидаги қўлидан тутди, лекин у қўлини тортиб олди.

— О, худойим!— дея шивирлади у изтироб билан.

Дюруа унинг олдида тиз чўкди, лекин унга қўл теккизишга қўрқди: жувон қичқирса, дол-вой қилса, қарғаса у бунчалик қўрқмасди, лекин у индамас, шу Дюруани чўчитиб турарди.

— Кло, фариштам Кло,— галдираб гапирарди Дюруа,— ахир, ўзинг аҳволимга тушун, нима қилай бўлмаса, ўзинг айт. Қанийди сенга уйлаюлсам,— мен учун бир дунё бахт бўларди бу! Лекин сенинг оиланг бор. Мен нима қилишим керак ахир? Айт ўзинг, айт, нима қилай?! Мен жамиятда ўз мавқеим бўлишини истайман, бунинг учун оила қуришинг керак. Сен билсайдинг?! Эрингни ўлдиришга тайёр бўлган пайтларим бўлган...

Унинг овози замзама бойлаб чиқар, у худди ажиб бир мунгли куй каби жарангларди.

Жувоннинг бир нуқтага тикилиб қолган кўзларидан икки йирик ёш юмалаб тушди, кўзлари, киприклари жйқ ёш билан тўлди.

— Йиғлама, Кло, йиғлама, ёлвораман, ялинаман, йиғлама!— пичирларди у.— Юрагим ёрилиб кетади менинг.

Ҳамият, аёллик кибри устун чиқди, у зўр билан ўзини қўлга олди.

Ким у? — деб сўради йиғламсираган, йиғидан бўйилган овоз билан де Марель хоним.

Дюруа бир дам сукут қилди ва барибир айтиш кераклигини билиб жавоб берди:

— Мадлена Форестье.

Де Марель хоним қаттиқ бир сесканиб тушди, кейин яна тошдай қотиб қолди. У ўз қайғуси билан бўлиб, Дюруа ҳамон унинг қаршисида тиз чўкиб турганлигини унутганди.

Кўз ёшлари эса тинмай оқиб тушарди икки юзидан.

У ўрнидан турди. Дюруа унинг бир оғиз гапирмай, таъна тошини отмай, айни замонда уни сира ҳам кечирмай жўнаб кетмоқчилигини билди. Дюруа қаттиқ хафа бўлди, ўзини оғир ҳақоратлангандай сизди. Уни кеткизмаслик, қўйиб юбормаслик мақсадида бўлиқ оёқларидан қучоқлаб олди ва мато тагидан бўлса ҳам унинг оёқлари қаттиқ бўлиб қолгани, қаршилиқ қилганлигини сизди.

— Кетма бундай қилиб, ялинаман, кетма,— ёлворарди Жорж.

Жувон ёш ғилтиллаган кўзларини унга қаратди, бу қарашда айрилиқнинг аччиқ алам, изтироблари акс этиб ётарди.

— Мен... нима дердим,— пичирлади у,— мен... бу ерда ортиқчаман... Сен... сен ҳақсан... сен... сен... сен яхши хотин тапласан...

У силтаниб унинг қўлидан чиқди ва эшик томон юрди, Дюруа уни бошқа тутиб туришга ҳаракат қилмади.

Жорж ўрнидан тураркан, гўё калласига оғир бир нарса билан урилган одамга ўхшаб қолганди. Бироқ у дарҳол ўзини қўлга олди.

— Ҳай, майли, баттар бўлсин, ойнинг ўн беши ёруғ, ўн беши қоронғу,— деди у ўзига-ўзи.— Ишқилиб... жанжалсиз бўлди-ку. Менга яна нима керак.

У кўкрагини босиб ётган тошдан халос бўлгандай, янги турмушни бошлашга халақит берадиган барча занжирлардан қутулгандай ҳис қилиб, қувончидан эсанкираган ҳолда танасида жўш урган кучини қаерга қўйишини билмагандай деворни зўр бериб мушглай кетди, назарида, тақдирнинг ўзи билан яккама-якка олишувга тушганди.

У Форестье хонимнинг:

— Сиз де Марель хонимга айтиб қўйдингизми? — деган саволига бепарвогина қилиб:

— Албатта... — деб қўйди.

Хоним уни синамоқчи бўлиб зеҳн солиб қаради.

— У киши хафа бўлмадиларми?

— Асло. Аксинча, жуда яхши бўлибди, деб хурсанд бўлди.

Хабар тез тарқалди. Бировлар ҳайрон бўлсалар, бошқалари, шундай бўлишига ишончимиз комил эди, дейишар, учинчи бировлар эса бунинг нимасига ҳайрон қоласизлар, дегандай қилиб кулиб қўя қолишарди.

Жорж энди ўз фелъетонларининг тагига «Д. де Кантель», мақолачаларига «Дюруа», вақти-вақти билан чиқиб турадиган сиёсий мақолачаларига «Дю Руа» деган имзо чекарди, у куннинг ярмини қаллиғининг олдида ўтказар, қаллиғи худди сингил каби самимий, содда муомалада бўлар, лекин шу соддагина муомала тагида яширин, бироқ чинакам бир меҳр балқиб кўринар, айни чоқда ўзининг унга нисбатан кўнгли борлигини билдириб қўяр, лекин буни ожизлик нишонаси, деб яширишга уринарди. Улар никоҳларига учтўрттагина одам чақирришга ва никоҳ ўқилган кун кечкуруноқ Руанга кетажаклари ҳақида келишиб қўйдилар. Хоним бир неча кун унинг ота-онасиникида меҳмон бўлишни истарди.

Дюруа уни бу сафардан қайтаришга ҳаракат қилди, лекин фойдаси бўлмади, охири ноилж кўнди.

Улар ҳеч кимни таклиф қилмаганликлари сабабли черковга бориб ўтирмадилар, келин-куёв ўнинчи майда мэрияга кириб чиқишди, кейин нарсаларини йиғиштиргани уйга боришди, кечкурун Сен-Лазар вокзалдан чиққан поезд уларни Нормандия томонга олиб кетди.

То вагонда ёлғиз ўзлари қолмагунча уларнинг холи гаплашишга фурсатлари бўлмади. Ниҳоят, йўлга тушганларига амин бўлишгач, улар бир-бирларига термулиб олишди ва ўртадаги ўнғайсизликни кўтариш учун пиқиллаб кулиб юборишди.

Мана, ниҳоят поезд узундан-узоқ Батиноль дебаркадеридан ўтиб, водийга чиқди,— водий сўлғин бўлиб, у шаҳар истеҳкомларидан то Сенага қадар давом ётарди.

Жорж хотини билан онда-сонда бир-ярим гаплашиб қўяр, кейин иккаласи яна деразага тикилардилар.

Аньер кўпригидан ўтаётганларида улар кемалар, балиқчи қайиқлари билан тўлиб кетган дарёни кўриб қувониб кетдилар. Кемалар, оқшомнинг порлоқ рангларига беланган сокин, осуда дарё ботаётган қудратли май офтобининг шуълаларига ғарқ бўлиб ётарди. Икки оппоқ учбурчак улкан елканларини шамол ёзган қайиқ учишга шай турган баҳайбат қушга ўхшарди.

— Мен Париж атрофларини севаман,— деди секингина Дюруа,— бу ерларда қандай қилиб балиқ еганларим эсимга тушса, қувониб кетаман.

— Қайиқларни қаранг!— унга қўшилди хотини.— Қу-  
ёш ботаётганда сувда сузиб юриш жуда ҳам маза-да.

Улар ўтган нарсаларни, ўтган кунларни ҳаддан ошириб  
мақтаб юборишдан ўзларини тийиб, гапдан тўхтадилар;  
улар ўз ўйларига чўмдилар, армон бўлиб қолган нарсалар-  
ни маънос бўлиб эслаб кетдилар.

Дюруа хотинининг рўпарасида ўтирган эди; унинг қўли-  
ни олиб оҳиста ўпди.

— Парижга қайтганимиздан сўнг биз Шатога овқатлан-  
гани бориб турамиз,— деди у.

— Қиладиган ишларимиз шу қадар кўпки!— деди хоти-  
ни. У буни «фойдали ишларни кўпроқ кўзлаш керак»,  
деган маънода айтгани сезилди.

Дюруа ҳамон хотинининг қўлларини ушлаб ўтирар,  
қандай қилиб эркаласам ёқаркан, деб кўнглидан ўтказар,  
безовта бўларди. Агар қаршисида соддагина бокира қиз  
ўтирганда у нима қилишини ўзи билган бўларди, бироқ  
Мадленанинг тирик, зукко зеҳни уни чўчитар, у калаванинг  
учини йўқотиб қўймоқдайди. У қовун тушириб қўйишдан,  
ҳаддан ташқари латта бўлиб кўринишдан ёки бунинг аксича,  
ўта шилқим, тепса-тебраимас ёки, аксинча, ҳовлиқмачоқ  
кўринишдан жуда қўрқарди.

У хотинининг қўлларини оҳистагина сиқиб қўяр, бироқ  
хотини худди буни сезмагандай эди.

— Мен ҳалиям сизнинг ўз хотиним эканлигингизга  
ишнолмаяпман,— деди у.

Афтидан, бу гап жувонни ҳайратга солди.

— Нега ундай дейсиз?

— Билмадим. Менга бу жуда ғалати бўлиб туюляпти.  
Мен сизни ўпгим келади ва яна ҳайрон бўламанки,  
бунга ҳақим бор-ку, деб.

Хотини унга ёноқларини бамайлихотиргина тутиб  
берди ва у худди сингисини ўпаётгандай қилиб ўпиб  
қўйди.

— Сизни биринчи марта кўрганимда,— деб давом этди  
Дюруа,— эсингиздадир. Форестье чақирганда борганим,  
«қаннийди менинг ҳам шунақа хотиним бўлса», деб орзу  
қилгандим. Орзуимга етдим. Ўзим тилаган хотинни топдим.

— Жуда ҳам мақтаб юбораясиз,— дея шивирлади хоти-  
ни унинг кўзларига тик боққанча мугамбирона кулимсираб.

«Жуда ҳам сўхтаси совуқ бўлиб кетибман. Тентак.  
Дидилроқ бўлиш керак», кўнглидан ўтказди Дюруа ва унга  
қараб сўради:

— Форестье билан қандай танишган эдингиз?

— Наҳотки биз Руанга ўлган одам ҳақида гаплашиб

олгани кетаётган бўлсак?— деди кўзларини маккорона ўй-  
натиб, шўхлик билан хоним.

Дюруанинг лавлагиси чиқиб кетди.

— Борган сари ақлдан озиб боряпман. Сизнинг олдин-  
гизда мен ўзимни йўқотиб қўяман.

Хоним бундан ийиб кетди.

— Қўйинг-е! Нега ундай?

Дюруа унинг ёнгинасига ўтди.

— Кийик!— қичқириб юборди бирдан хоним.

Поезд Сен-Жермен ўрмонларидан ўтиб борарди. Хоним  
қўрқиб кетган кийик бир сакраб хиёбоннинг нариги томони-  
га ўтиб кетганлигини кўриб қолди.

Мадлена очиқ деразадан ташқарига тикилиб ўтирар  
экан, Дюруа бирдан энгашиб юзларини унинг бўйнига  
босди,— бу жазманинг бўсасидай чўзиқ бўса бўлди.

Бир неча дақиқа Мадлена қимир этмай ўтирди, кейин  
бошини кўтарди:

— Бўлди қилинг, қитиғим келяпти.

Бироқ ҳисларни қитиқлайдиган эркалаш давом этарди:  
Дюруа ўзининг диккайган мўйлабларини унинг оппоқ бада-  
ни узра оҳиста суйкаларди.

Мадлена қаддини ростлади:

— Бас қилинг деяпман!

Шунда Дюруа унинг бошини ўнг қўли билан қучоқ-  
лади-да, юзини ўзига қаратди. Кейин ўлжага ташланган  
қирғий каби ютоқиб унинг дудоқларига ёпишди.

Мадлена ўзини олиб қочар, итариб ташлар, унинг қўли-  
дан чиқишга уринарди. Ниҳоят, унинг қучоғидан чиқди.

— Бас қилинг-е, қанақа одамсиз!— такрорлади у.

Лекин Дюруанинг қулоғига гап кирадиган пайт эмасди;  
уни бағрига босганча ҳирс билан ўпар, лаблари титраб  
турар, Мадленани ёстиққа босишга ҳаракат қиларди.

Мадлена унинг қучоқларидан аранг қутулиб, шартта  
ўрнидан турди.

— Менга қаранг, Жорж, бу нима қилиқ! Болаларга  
ўхшамайлик, Руанга боргунча сабр қилайлик.

Дюруа устидан совуқ сув сепилгандай шилқиллаб туш-  
ди, унинг юзлари бўғриқиб кетганди. Салдан сўнг ўзини  
босиб олиб деди:

— Майли, сабр қиламан, лекин Руангача оғзимни миқ  
этиб очмайман, жазоси шу. Айтиб қўяй: биз энди Пуас-  
сидан ўтиб бораётирмиз.

— Мен гапираман,— деди Мадлена.

Шундан сўнг у эрининг ёнига бамайлихотир ўтириб  
олди-да, қайтиб келганларидан сўнг нима ишлар қилажак-

лари ҳақида бирма-бир сўзлай кетди. Улар Мадленанинг имариги уйида яшайверишади, бундан ташқари Форестьенинг редакциядаги ўрни моюнаси билан бирга Дюруаники бўлади.

Шуниси ҳам борки, янги онланинг сарф-харажатларини Мадлена корафталик билан майда-чуйдасигача ҳисоблаб, режа тортиб чиққан экан.

Уларнинг қўлларидаги маблағлари ҳар бириники ўзига тегишли ҳисобланиб, ҳаётда бўладиган ҳамма ҳодисалар ҳисобга олинганди — инчунин, ўлим, ажралиш, бир ёки бир неча фарзандлар кўрилиши — ҳаммаси кўзда тутилганди. Дюруа ўзининг гапига қараганда, тўрт минг франк пули бўлиб, шундан бир ярим мингини қарзга олганди. Қолганлари бир кунимга ярар, деб уйланиш фикрига тушгандан кейин жамғариб юрган пуллари эди. Мадленанинг қирқ минг франк пули бўлиб, буни ўзининг гапига қараганда, унга Форестье қолдирганди.

Шарль эсига тушди-да, Мадлена уни мақтаб кетди:

— У тийинни бекор сарф қилмасди, ўзини босиб олган, меҳнатдан қочмасди. У сал фурсатда катта сармоёга эга бўлиб қолиши мумкин эди.

Дюруанинг ҳаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд, уни эшитмасди.

Баъзан Мадлена гапдан тўхтаб, бир нарса устида фикрга толар, кейин чала қолган жойидан бошларди.

— Сиз уч-тўрт йилдан кейин йилга ўттиз мингдан қирқ минг франккача пул ишлашингиз мумкин. Шарланинг умри узун бўлганда, у шунча топган бўларди.

Унинг маслаҳатлари Жоржнинг жонига тегиб кетди ва хотинининг гапини бўлди:

— Билишимча, биз Руанга ўлган одамни гаплашгани кетмастибмиз шекилли.

Мадлена унинг юзига шапатиллаб қўйди.

— Рост-а, бутунлай эсимдан чиқибди, — деди у кулар экан.

Дюруа ойисининг гапидан чиқмайдиган болалардай иккала қўлини тиззасига қўйди.

— Ўзингизни тентакликка солманг, — деб танбеҳ берди Мадлена.

— Ўзингиз мени шу қўйга солдингиз, — деб эътироз билдирди Дюруа, — энди шу алфозда ўлиб кетаман.

— Нимага?

— Негаки, сиз хўжалигимизни бошқарибгина қолмай, менга ҳам раҳбарлик қилиб турасиз. Айтгандай, бева хотин сифатида овингиз юрмаса ҳам довингиз юради!

Мадлена ҳайрон бўлиб қолди:

— Бу билан нима демоқчисиз ўзи?

— Шуни айтмоқчиманки, сизнинг билмдонлигингиз менинг подонлигимга чек қўйиши, эр кўриб тажриба ортирган хотин сифатида эса менинг маъсум бўйдоқ ҳаётимга таъм беришингиз керак, ана шу, холос!

— Жуда ҳаддингиздан ошиб кетдингиз! — деди Мадлена.

— Йўқ, бу худди мен айтгандай бўлади, — деб эътироз билдирди Дюруа. — Мен хотинларни билмайман, тўғримми? Сиз эса эркакларни беш қўлдай биласиз, ахир сиз бева-сиз-ку, тўғримми? Ва сиз менинг тарбиям билан машғул бўласиз... — бугун кечқурун, тўғримми? Менимча, бу тарбияни ҳозирнинг ўзидаёқ бошлаб юборилса, сиз бўлар эди, агар истаклари бўлса.

— О, бунақа ишларда агар менинг ўргатишимга муҳтож бўлиб қолган бўлсангиз, унда!.. — деб юборди Мадлена шўхлик қилиб.

— Албатта, сизнинг ўргатишингизга муҳтожман, — деб жавоб берди Дюруа дарсда жавоб бераётган мактаб боласининг овозига ўхшатиб. — Энг муҳими: мен йигирма дарсдан кейин... мени буткул маълумотли киши қилиб чиқаришингизга ишонаман... Унта дарс асосий предметларга... ўқиш ва грамматикага... ўн соат дарс — машқлар ва нуқт маданиятига... Ахир мен гирт саводсизман-да!

— Сен тентаксан! — деди борган сари очилиб шўхлиги тутаётган Мадлена.

— Мени сенсирай бошлаганинг муносабати билан, — деб давом этди гапида Дюруа, — мен ҳам шу ондан бошлаб сенга эргашаман ва сенга шуни маълум қиламанки, азизим, юрагимда муҳаббат алангаси борган сари жўш уриб, қўрқяпманки, Руанга етгунча ёниб кетмасам деб!

У энди актёрларга ўхшатиб гапирар, юз ҳаракатларига шундайин бир кулгил тус берад эдики, юқори адабий донрларда қизиқ-қизиқ гапларга ўрганиб қолган ёш жувон қотиб-қотиб куларди.

Мадлена эрига қиё боқиб ўтирар ва чиндан ҳам у кўзларига мафтункор бўлиб кўринар, дилида майл қўзгатарди, одам гарқ пишган нокни кўрганда шундай аҳволга тушади, уни дарҳол олиб егиси келади, бироқ шууримиз шошма, дейди, уни овқатдан кейин узиб ссанг мазаси бошқача бўлади.

Ёш жувон ҳаёлига келган бундай гаплардан қизариб кетди.



Жоним шогирдим, — деди Мадлена, — менинг тажри-  
мга, катта тажрибамга ишонинг. Вагондаги ўпичларнинг  
пархи арзон бўлади. У иштахангни бўғади, холос.

У яна ҳам қаттиқроқ қизариб, шивирлади:

— Ғўр бошоқни ўрмайдилар.

Дюруа кулиб ўтирар, гунчадай оғиздан чиқаётган бу  
маъноли гаплар унинг иштаҳасини зўрайтира бормоқда  
эди. Кейин у худди дуо ўқийётган одамдай лабларини пичир-  
латди-да, бир чўқиниб олиб тантанавор қилиб деди:

— Ўзимни ҳирс балосидан асрагувчи авлиё ота Анто-  
нийнинг ҳифзи ҳимоятига топшираман. Мана энди тамом  
тошга айландим.

Билинтирмайгина тун кириб кела бошлади, намозгар-  
нинг энгил ҳарир қоронғиси ўнг томонда ястаниб ётган  
бепоён далаларни ўз бағрига олди. Поезд Сена ёқалаб  
кетмоқдайди. Ёш эр-хотин икковлари йилтираб чўзилиб  
кетган темир йўлга, унинг биқинида оқаётган дарёга, ерга  
қирмизи аланга сочиб ботаётган офтобнинг гардишига қараб  
боришарди. Шуълалар секин-секин ўча бошлади, уларни гўё  
кул босди, маъюсина сўнмоққа турди. Заминда офтоб  
ботган чоқда бир қалтироқ туради, ўлаётган куннинг шу  
қалтироғи далаларга кўчди, улар тун қўйнига чўка бошлади.

Очиқ деразадан қўйилаётган хуфтон маъюслиги ҳалиги-  
на кулишиб ўтирган ёшлар қалбига таъсир қилди, улар  
жим бўлиб қолишди.

Улар бир-бирларининг пинжларига тикилишганча, гў-  
зал, тиниқ май кунининг сўниб боришини томоша қили-  
шарди.

Мантда осма фонарлар ёнди, унинг пирпираган сар-  
гимтир нури қопламанинг кулранг матосини ёритди.

Дюруа Мадленани қучоқлаб ўзига тортди. Жисмида  
жўш уриб турган ўткир истак-майлар ўрнини дилдорлик,  
хумор бир кайфият эгаллади, унинг юрагини майин аллалов-  
чи, ором берувчи осуда эрка бир туйғу чулғаб олди,  
бўрон тинган, лекин чанқоқлик қонмаганди.

— Мен сени жуда-жуда севаман, эркама Мад, — шивир-  
лади Дюруа эшитилар-эшитилмас.

Унинг хумор товуши жувон қалбини тўлқинлантириб  
юборди, унинг жисмида титроқ турди, шунда у бошини  
Дюруанинг кўкрагига қўйганча, унга дудоғини тутиб берди.

Нафас олмай узоқ ўпишдилар, кейин бир силкинишда  
таналари бир-бирларига шиддат билан чирманди, кураш қис-  
қа, кучли бўлди, ҳирсининг кўйига шитоб билан тартибсиз  
берилдилар. Кейин икковлари ҳам сўлжайиб, шаштларидан  
тушиб, лекин ҳамон бир-бирларини суйиб, эркалаб қучоқ-

лаган ҳолда паровоз бекатга етиб қичқирмагунча ётди-  
лар.

— Бунча тентак бўлмасак! — деди чаккаларида ҳурпа  
йиб қолган сочларини бармоқларининг учи билан тўғрилар  
кан Мадлена. — Худди болаларга ўхшаймиз.

Лекин Дюруа унинг қўлларини пайдар-пай, ғалати  
бир шошқалоқлик билан ўпишда давом этарди.

— Сени жонимдан ҳам яхши кўраман, эркама Мад, —  
деди у.

То Руанга боргунларича улар шу кўйи юзларини юзла-  
рига босганча кўзларини очиқ деразага тикиб қимир этмай  
боришди, ташқарида тун қоронғилигида деразалари ёруғ  
уйлар липиллаб ўтиб турарди. Улар бир-бирларига шунча-  
лар яқин эканликларидан лаззатланиб, кўнгилларида яна  
ҳам яқинроқ, яна ҳам сирлироқ эркалашларга майл қўйиб,  
бир-бирларига дил тортиб, ўз орзуларига берилдилар.

Улар деразалари соҳилга қараган меҳмонхонага тушди-  
лар ва апил-тапил тамадди қилиб, ухлагани ётдилар. Хиз-  
матчи қиз уларни эрталаб роппа-роса саккизда уйготди.

Чойни кичкинагина тунги столга бердилар, улар бир  
чашкадан ичишгач, Дюруа азбаройи қувончини ичига сиғ-  
диролмаганидан хотинини қучоқлаб олди, одатда бошига  
бирдан бахт қуши кўнган одамлар шундай ҳолга туша-  
дилар.

— Эркама, шириним Мад, — шивирларди у, — мен сени  
жуда севаман... жуда... жуда...

Мадлена бу дилкашликдан мамнун ийиб, жилмайган  
кўйи ўтирарди.

— Мен ҳам... шундай... — деди у эрини ўпаркан.

Лекин Дюруанинг кўнглини ота-онаси олдига бораётган-  
лари хира қилиб турарди. У хотинини йўлдан қайтаришга  
кўп уринди, уни огоҳлантирди, бўлажак учрашувга ҳозир-  
лашга ҳаракат қилди. У ҳозир яна шу гапга қайтди.

— Тушунсанг-чи, улар саҳнада сен кўрган деҳқонлардан  
эмас, чинакам деҳқон кишилар.

Хотини кулди.

— Ҳа, биламан, уни менга айтган эдинг. Ундан кўра  
ўрнингдан тур, сени деб мен ҳам тутолмай қолдим.

Дюруа каравотдан сакраб турди ва пайпоқлариши кия  
бошлади.

— Уларнинг олдиларида жуда ғалати аҳволга тушиб  
қолмасак дейман. Мен ётадиган хонада эски каравот бор,  
унга ичига хашак солинган тўшак ёзилган, бошқа ҳеч  
вақо йўқ. Кантледа шундан бошқача тўшак борлигини  
билишмайди.

Мадлена хурсанд бўлиб кетди:

— Жуда соз экан. Дунёда шундан яхши нарса борми... Сеп билан... мишжа қоқмай чиқсак-да... бирдан хўрозларнинг қичқирганини эшитсак!

Мадлена оқ флаanelдан тикилган чорси пеньюарнинг кийиб олди. Дюруа дарҳол бу кўйлакни эслади ва гаши келди. Нега? У хотинининг эрталабга киядиган либослари бўлиб-тошиб ётганлигини яхши биларди. Хўш, бундан чиқди хотини энди ўзига янги сеп олсинми? Сеп оладими, олмайдими, бу унинг иши, лекин Дюруа унинг илгариги эрдан қолган турли усти бош тунги кўйлақлар, асбоб-вижом дегандай, яъни мана шу барча маишат учун кийилдиган майин ва иссиққинна бу матода Форестье қўлларининг ислари қолгандай бўлиб туюларди.

Дюруа папирос тутатиб дераза олдига борди.

Кенг, азим дарё снгил елкашли кемаларга тўлиб кетган, улкан кемалар пристанда юк туширадиган машиналар ёрдамида шовқин-сурон билан юкларини бўшатишарди. Гаваниннинг кўриниши ва дарё манзараси, гарчи, унга эскигдан таниш бўлса-да, унда кучли таассурот қолдирди.

— Қурмагур-эй, мунча чиройли бўлмаса!— деб юборди у.

Мадлена югургилаб келиб, иккала қўлини эрининг елкасига ташлади ва уни тортинмай кучоқлаб олганча, кўз олда ястаниб ётган манзарадан кўз узолмай, ҳайрат ичида тикилиб қолди.

— Оҳ, мунча ҳам чиройли, мунча чиройли!— деб такрорларди у.— Дарёда бирданига шунча кемалар бўлишини билмаган эканман!

Улар келишларини чол-кампирга олдиндан хабар қилиб қўйишган, нонуштани ҳам ҳозир уларнинг олдиларига боргач қилмоқчи эдилар. Бир соатлардан сўнг улар усти оқиқ шалдироқ аравада йўлга тушишди, олдин узундан-узок хиёбондан боришди, кейин ўртасидан сой оқиб ётган ўтлоқлар бошланди, сўнгра йўл тоққа кўтарилди.

Мадлена ҳоргин кўришарди, у даққионусдан қолган араванинг бир четига суқилиб олди, чарақлаган офтоб унга тушиб турар, жисмини эрка нурлари билан гўё эритиб юбораётгандай бўларди, илиқ офтоб ва қишлоқ ҳавоси унга тез таъсир қилди, тезда пинакка кетди.

Уни эри уйғотди.

— Қара,— деди у.

Тоғ йўлининг ярмидан кўпини ўтишгач, улар ажиб бир манзара кўзга ташланадиган ерда тўхташди, одатда ҳамма саёхатчиларга шу ерда тўхтаб атрофни томоша қилдиришарди.

Пастда кенг, узоқларга чўзилиб кетган бепоеён водийда ярқираган дарё буралиб-буралиб оқарди. Сон-саноқсиз оролчаларни бағрига олган дарё кўз илгамас йироқлардан бошланиб, Руанга етмасдан ёндай буралиб кетарди. Дарёнинг ўнг қирғоғида ўзининг офтобда тилларанг бир жило билан зарҳалланган улкан ва поёб тошлар каби бинолари, игнадор ва япасқи, нозик ва йилтироқ, кўк тоқида муаллақ турган жомелари, асилзодаларнинг тамгалари туширилган чорси гумбазлари, жомхоналари билан шаҳар туман ичра қад кўтариб турар ва готик услуб билан қурилган ушбу черковлар издиҳоми узра бош жоменинг кишини ҳайратга соладиган, фавқулодда хунук ва беўхшов, дунёдаги энг юксак ўткир игнаси бўй чўзганди.

Шаҳарнинг қаршисидаги нариги қирғоқда узоқларга чўзилиб кетган Сен-Север қасабасидаги заводларнинг ингичка ва юмалоқ, юқорисига томон кенгайиб борадиган трубалари тепага кўтарилиб турарди.

Жомхона қуббаларидан ҳам кўпроқ қалашган, бу гиштин трубалар зангори осмонга қора дуд пуркаб ётар, уларнинг кети кўринмас, кенг далалар ичра йўқоларди.

Мисли Хеопс эҳромидай юксак (инсон қўли билан яралган иккинчи бир мўъжиза) ва бош жоменинг такаб-бурлик билан бўй чўзган игнасига деярли баравар «Яшин» сув босим минораси — меҳнаткаш, донмо кўкка тутун пуркаб турувчи заводлар қабиласининг маликаси бўлиб кўринса, унинг қўшниси ибодатхоналар тўдасининг маликасига ўхшарди.

Ишчилар шаҳарчасидан нарида қарағайзор ўрмон чўзилиб кетарди. Сена эса эски ва янги шаҳарлар орасидан, илонизи бўлиб кетган, ўрмон билан қопланган тик қирғоқлардан ўтиб борар, қирғоқнинг баъзи жойларида сув яланғоч оқ тошларни ялаб ўтар, кейин дарё кенг қулоч ташлаб айланарди-да, олисларда кўздан гойиб бўларди. Дарёдан пастга ҳам, юқорига ҳам бу ердан пашшадай бўлиб кўриган кемалар ўтиб турар, улар баржаларини судраганча қуюқ тутун чиқариб борардилар. Оролчалар эса гоҳ маржондай тизилишиб, гоҳ ҳар хил катталикдаги тасбеҳ доналари каби бир-бирларидан жуда йироқлашиб кетардилар.

Кучер йўловчилар қачон томоша қилиб бўлишларини кутиб турарди. У саёхатчиларнинг қайси табақаси бу ерда қанча вақт туриб томоша қилишини яхши билар эди.

Лекин улар энди йўлга тушган эдилар ҳамки, Дюруа бир неча юз қадам нарида қаршисидан келаётган чол-кампирни кўриб қолди ва экипаждан сакраб тушиб қичқирди:

— Бу улар! Таннзим!

Эркак ва аёл икки деҳқон алпанг-талпанг қадам ташлаб, бир-бирларининг елкаларига урила-урила келишарди. Чолнинг бўйи паст, гирдигум, юзлари қип-қизил, қорин солган, — ёшига қараганда у жуда бақувват кўринарди, аёл — баланд бўйли, ориқ, елкалари букилган, ғамгин, она сути оғандан кетмай меҳнатга ўрганган, ҳазилвоц эри умр бўйи шўхлик қилиб, хўрандаларнинг ёнида ўтириб бирга ичишгани ҳолда, бу умр бўйи кулиш нималигини билмаган чинакам қишлоқи хотин эди.

Буткул путурдан кетган чол-кампири кўргач, Мадлена ўзи ҳам сезмаган ҳолда юраги ачишди. Улар пўрим ва олифта жаноб ўз ўғиллари эканини билмай қолишди, оппоқ кўйлак кийган манови чиройли жувон эса келинингиз, деб айтишса ишонишмас эди.

Улар экипажини орқада қолдириб келаётган шаҳарлик бу одамлар билан ишлари бўлмай, кўзлари тўрт бўлиб кутган ўғилларини қарши олгани шоша-пиша кетиб боришарди. Улар сал бўлмаса билмай ўтиб кетишар эди.

— Омонмисиз, Дюруа ота! — кулиб қичқирди Жорж.

Чол-кампири азбаройи шошганларидан анграйиб, оғизларини очганча тахта бўлиб қолишди. Биринчи бўлиб кампир ўзига келди ва турган жойидан қимирламай сўради:

— Ўғлим, сенмисан?

— Худди ўзи-да, бошқа ким бўларди, ойинжон! — деб жавоб берди Жорж ва унга пешвоз бориб онасининг иккала юзидан чўлпиллатиб ўнди. Кейин бошидан қоро ипақдан тикилган, худди жаллобларниқига ўхшаш баланд руақ шапкасини қўлига олволган отасининг юзларига юзини босди.

— Бу менинг хотиним, — дея таништирди Жорж.

Чол-кампири Мадленага қарашди. Унга худди ғаройиб бир нарсани кўраётган каби қўрқиб, хавотирланиб қарашаркан, чолнинг кўзларида мамнулик ва қониқниш ифодасини, кампир эса ўғлини ғаш кўриб, келинини ёқтирмаганлигини кўриш мумкин эди.

Табиатан қувноқ одам бўлган, бунинг устига озроқ арақ отиб олган чол шербаччалардай бўлиб, муғамбирона кўз қисиб қўйди-да, сўради:

— Бир ўпиб қўйсак бўлармикин, а, нима дейсан?

— Истаганингизча, — деб жавоб берди ўғли.

Нашъаси пасайиб бойдан бери ўзини қўярга жой тополмай турган Мадлена чолга юзини тутиб беришга мажбур бўлди ва чол унинг икки бетидан чўлпиллатиб ўпди-да, лабларини кафти билан артиб олди.

Кампир ҳам келинини ўпиб қўйди, лекин бу адоват

соя солган ўпич эди. Ахир, шундоқ келини у орзу қилганмиди: келининг бўлса лобар, ферма қизларидай соғлом, икки юзи олмадай, зотдор байталдай ярқираб турган қиз бўлсайди. Манави атир-упа сепаб олган, лахта кўйлак кийган оймтилла қўлма-қўл юрадиган ановнақаларга ўхшайди. Гап шундаки, кампирнинг назарида, ҳамма атирлардан мушкнинг иси келарди.

Ҳаммалари ёш эр-хотиннинг чамадонини олиб бораётган экипаж орқасидан йўлга тушишди.

Чол ўғлини қўлтиқлаб олди-да, қадамини секинлатиб қизиқсиниб сўради:

— Хўш, ишлар қалай?

— Михдай!

— Балли, балли! Қанча қалин тегди хотиндан?

— Қирқ минг франк, — деб жавоб берди Жорж.

Чол камоли хурсанд бўлганидан ҳуштак чалиб юборди.

— Оббо азамат-ей, балосан-ку! — дея олди чол шўрлик, шунчалар лол қилиб қўйган эди бунча пул уни.

Кейин салмоқланиб ишонч билан деди:

— Жуда кетворганини топибсан!

Келини унга чиндан ҳам ёқиб қолди. Қачонлардир бунақа ишларда ундан олдинга ўтадиган йўқ эди-я.

Мадлена қайнаси билан ёнма-ён индамай боришарди. Ота-бола уларга етиб олишди.

Улар йўлнинг икки четида жойлашган кичкинагина қишлоққа кириб боришди, йўлнинг бир томонида ўнта, иккинчи томонида ҳам ўнта уй жойлашганди: бундаги баъзи уйлар шаҳар уйларига ўхшатиб солинган, бошқа баъзилари тепаси хашак ва шифер билан ёпилган ҳамда лойдан, ғиштдан қурилган кулбалар эди. Қишлоқнинг чеккасида чап томонда болохонали уй қад кўтарган бўлиб, Дюруа чолнинг «Гўзал манзара» деган қовоқхонаси шу эди. Қадимги удум бўйича эшик тепасига қоқиб қўйилган қарагай бутаси томоғи тақиллаб қолганлар бўлса, бемалол кириб уни ҳўллаб чиқишлари мумкинлигини билдирарди.

Залда бир-бирига тақаб қўйилган икки столга нознеъматлар қўйилган, устига дастурхон ташланганди. Уйдаги майда-чуйда ишларга ёрдам бериб юрган қўшни хотин ясан-тусан қилган чиройли хонимни кўриб букилиб таъзим қилди, кейин Жоржга кўзи тушди-да:

— Вой худойим-ей, сен ўзингмисан, болакай? — деб юборди.

— Худди ўзи, топдингиз, Брюлен хола! — деди шўхлик билан Жорж ва уни ҳам ота-онасини қандай ўпган бўлса, шундай ўпиб қўйди.

Кейин Жорж хотинига қараб деди:

— Юр, ўзимизнинг хонамизга чиқамиз, у ерда шляпанг-ни қўядиган жой топилиб қолар.

Унг томондаги эшикдан у хотинини таги гиштин салқин хонага бошлади — хонанинг деворлари оҳақ билан оппоқ қилиб оқланган, каравот тепасида эса, коленкор рўйжа осилганди. Бу овоз ва кўримсизгина хонада хоч тепасига ўрнатилган санам билан зангори пальма остида *Поль* ҳамда *Виржиния*нинг тасвири туширилган сурат ва Наполеоннинг жийрон от миниб тушган расмидан бошқа безаклар йўқ эди.

Икковлари сўғиз қолган ҳамона Жорж Мадленани ўпиб қўйди.

— Салом, Мад. Мен чол-кампирни кўрганимдан жуда бахтиёрман. Парижда юрганигда улар эсингга ҳам келишмайди, барибир уларни кўрсам, бошим осмонга етади.

Бироқ шу пайт отаси деворни тақирлатиб уларни чақирди:

— Тезроқ бўла қолинглар, шўрва тайёр!

Залга чиқишга тўғри келди.

Қишлоқчасига узоқ ўтириб шошилмай овқатланишди: оддийгина таомлар тортилди — қўй гўшtidан кейин колбаса, колбасадан сўнг тухум едилар. Бир неча стакан шарбат билан вино ичиб олгандан кейин чол жуда очилиб кетди, у тинмай ҳазиллашар, шўхлик қиларди, катта байрамларда айтадиган гапларини ҳам бугун ўртага тўкиб солди, ўртоқларимизнинг бошидан кечган, деб анча бепарда латифалар ҳам айтиб берди. Жорж бу латифаларни кўп эшитганидан ёддан билар, лекин шундоқ бўлса ҳам қотиб-қотиб куларди. Кулганининг сабаби, туғилиб ўсган ерларини кўриб беҳад шавқ-завққа тўлганди, шу тобда унинг қалби яна она юртга бўлган муҳаббат билан тўлиб-тошганди, болаликдан беш қўлдай таниш ерларни кўриб меҳри товланиб кетган, кўзи ҳозир нимага тушмасин, ҳаммаси илгари бошидан кечирганларини хотирлатиб турарди: эшикдаги чизиқми, аллақандай арзимаган бир воқеани эслатган уч оёқли стулми, ернинг исими, шу ўртадаги ўрмондан анқиб келаётган дарахтлар, елимларнинг ҳидларими, уйдан, кўлмак сувлардан, тезаклардан келиб турган галати бўйларми — бари унда эскиртдан таниш ҳиссиётларни қайта уйғотар эди.

Кампир ҳамон қовоғи солиқ, гамгин кўринар, миқ этиб оғиз очмас, келинига еб юборгудай бўлиб ўқрайиб қарагани-қараган эди, қўллари қадоқ, қадди оғир меҳнатдан букилган заҳматкаш деҳқон аёл шаҳарлик оиймтиллани кўрганда шундан бошқача қаролмаган бўларди, албатта.

Бу жувон унинг нафратини келтирар, назарида, аллақандай ҳаром, бузуқ, пес-мохов бир нарсани кўриб ўтиргандай бўларди, — булар унинг эътиқодича такасалтанглик ва зинога берилиш туфайли пайдо бўлган иллатлар эди. Кампир тинмай ўрнидан турар, овқат келтирар, стаканларга нордон рангсиз мусаллас қуяр, шарбат тортар, шарбат эса худди лимонадга ўхшаб тиқинларини шишанинг оғзидан отиб юборарди.

Мадлена маънос тортиб қолди; у ҳеч нарса эмас, гапга аралашмасди: лекин унинг лабларидан ҳамон табассум аримас, лекин бу табассум ҳаммасидан зерикиб, ҳаммасига тан бериб қўйилган табассум эди. Унинг тарвузи қўлтигидан тушган, у бундай бўлади деб ўйламаганди. Нега? Ахир, унинг ўзи хоҳламадими бу ерга келишни. У соддагина деҳқон оиласига бораётганлигини билган эди-ку. Ҳеч қачон ҳавойи гапларга берилмаган одам нега энди бу сафар бошқача бир одамларни кўраман, деб хомхаёл қилди, нега?

Нима, у буларни ўйламаганмиди? Хотинлар доимо ҳаётда бор нарсалардан бошқачароқ, антиқароқ нарсаларни орзу қиладилар!

Балки, шаҳарда туриб буларнинг ҳаёти унинг кўзларига бошқача бўлиб кўриниб кетгандир? Бошқачаси қанақа, ким билади-ю, лекин у бундан кўра ширинроқ, бундан кўра олижаноброқ, хандон-хушон, кўз тушса қувонадиган нарсаларни кўраман, деб ўйлаганди. Шуниси ҳам борки, у деҳқонларни худди романларда тасвирланганидек одобли, хуштавозе ҳолда кўришни истамасди. Нега унда арзимаган нарсалар гашига тегиб ўтирибди, андек тўпорилик, уларнинг деҳқонча қилиқлари, сўзлари, ҳаракатлари, кулгилари нега мунча унга озор беради?

У ўз онасини эслаб кетди, буни ҳеч зотга ҳеч қачон гапирмаганди, онаси Сен-Денида ўқиган тарбиячи-гувернантка эди, уни кимдир лақиллатди ва у Мадлена ўн иккига кирганда ғам-алам, йўқчиликдан ўлиб кетди. Қандайдир нотаниш бир одам Мадленани ўқитди. Балки, ўқитган одам отасидир? Ким эди у? Бу унга буткул ва баний қоронғи бўлиб қолди, гира-шира бир нарсаларни сезгандай бўларди, холос.

Меҳмондорчиликнинг кети кўришмасди. Бирин-кетин хўрандалар келиша бошлади, улар чолга салом бериб, Жоржга кўзлари тушгач, оғизлари очилиб қолар, ёш жувонга зимдан назар солиб гўё: «Оббо, қисталоқ Жорж-ей, бошлабди-ку! Қандини урсин, шундай хотинини қўлга киритибди», дегандай бўлишарди.

Унчалик таниш бўлмаган хўрандалар ёғоч столларга

ўтириб олиб: «Бир литр!», «Кружка!», «Иккита коньяк!», «Бир стакан рапайл беринг!» — деб қичқиришар ва тарақлатиб домино ўйнагани тутинишарди.

Кампир дам-бадам кириб-чиқиб турар, ҳорғин бир алфозда хўрандаларга хизмат қилар, ҳақ олар, кўк пешбандининг этаги билан столларнинг устини артарди.

Хонаши сопол трубкалардан, арзон сигаралардан чиққан тутун чулғади. Мадлена йўтала бошлади.

— Бўлди қилмаймиэми? Чидаб бўлмаяпти.

Лекин удумга кўра ҳали нонушта охирламаганди. Чол порози бўлди. Шунда Мадлена эркалар коньяк билан кофе ичиб бўлишларини кутиб ўрнидан турди-да, чиқаверишдаги эшик олдига бориб курсига ўтирди.

Сал ўтгач, Жорж унинг олдига келди.

— Юр, Сенани кўриб келамиз.

— Бўпти, юр! Кетдик! — деди қувониб кетган Мадлена.

Улар тепадан тушиб, Круасседа қайиқ олдилар. Баҳор нашидасига чўмганча қолган пайтни иккаласи ёлғиз оролча ёнида, толларнинг салқинида ўтказдилар, баҳорнинг илиқ офтоби уларни эркалар, дарёнинг майин шабадаси, бадаларига роҳат бағишлар, аллаларди.

Улар уйга қоронғи тушганда қайтишди.

Шам ёруғида қилинган кечки овқат Мадленага нонуштадан ҳам зерикарлироқ бўлиб туюлди. Чол ширакайф бўлиб ўтирар, оғзини очмасди. Онаси хафа бўлган одамга ўхшаб ўтирарди.

Хирагина шуъла тушиб турган деворда ғалати бурундор соялар кўринар, улар алмойи-жалмойи қимирларди. Шамнинг хира сарғимтир қалтироқ шуъласи бировнинг юзига тушиши билан шу заҳоти деворда паншахадай вилка кўтарган каттакон қўл кўринар, кейин худди даҳшатли махлуқниқидай оғиз очиларди.

Овқатни еб бўлганлари ҳамоно Мадлена бу ғира-шира, аччиқ тамаки тутуни, тўкилган ичимликларнинг ҳидига тўлган хонадан эрини очиқ ҳавога олиб чиқиб кетди.

— Дарров зерикиб қолдинг-а? — деди Жорж ташқарига чиққанларидан кейин.

Мадлена, ундаймас, деб айтмоқчи эди, эри гапини оғзидан илиб кетди:

— Йўқ. Ҳаммасини кўриб турибман. Агар истасанг, эртагаёқ бу ердан кетамиз.

— Ҳа. Кетайлик, — дея шивирлади хотини.

Улар оҳиста илгарилаб боришарди. Чексиз илиқ, майин эркалаган тун қучоғи энгил шивирлаш, шитирлаган, хўрсинган товушларга тўлиб кетганди. Улар қоронғи зулматли

тун қўйнида ётган икки ўрмон оралиғидаги баланд дарахтлар остидан ўтган сўқмоқдан юриб борардилар.

— Қаерда юрибмиз? — сўради хотини.

— Ўрмонда, — жавоб берди у.

— Катта ўрмонми?

— Жуда катта, Франциядаги энг катта ўрмонлардан.

Ёр, дарахт, мохлар, чириган хазонлар ҳиди, амалга кирган куртакларнинг ҳиди — чекка, овлоқ ўрмоннинг мана шу бутун қўҳна ва тоза муаттар нафаси бу ерда мудраб ётганга ўхшарди. Мадлена бошини кўтариб, дарахтлар орасидан милтиллаб турган юлдузларни кўрди, қилт этган шамол эсмаётган эса-да, у атрофини қуршаган япроқлар издиҳомининг оҳиста шивирлаб турганлигини ҳис қилди.

Ҳисмида ўзи англаб етмаган бир титроқ турди, юраги увушди: алланечук бўлиб кетди. Нимага? У бунинг сабабини билолмади. Бироқ назарида атроф-жавоннида ўзи учун бир хатар яшириниб ётгандай туюлди, худди бу олам ичра йўқолиб кетаётгандай, ҳамма уни ташлаб кетгандай, тириклай кўмилгандай, ўткир нафас олаётган, юксакда билинар-билинемас тўлқинланиб ётган ўрмон гумбази остида якка-ёлғиз қолгандай эди.

— Кўрқиб кетяпман. Кетайлик, — дея шивирлади Мадлена.

— Майли, кетсак кетайлик.

— Парижга... эртага кетамизми?

— Ҳа, эртага.

— Эртага эрталаб!

— Майлинг, эрталаб кетсак ҳам бўлади.

Улар уйга қайтишди. Чол-кампир ётиб қолишган экан.

Мадлена туни билан ухломмай чиқди, ўзи ўрганмаган қишлоқ саслари: бойқуш қичқириғи, оғилхонадаги мегажиннинг хирқираши, ярим кечадан бери тинмай қичқираётган хўрознинг товуши уни дам сайин уйғотиб юборарди.

Ҳали офтоб чиқмасдан тонг оқариши биланоқ у ўрнидан туриб олди ва йўлга ҳозирлик кўра бошлади.

Жорж чол-кампирга кетамиз деб айтганда, улар анграйиб қолишди, лекин шу заҳоти бу кимдан чиққан гап эканлигини фаҳмлашди.

Чол фақат сўради:

— Яна қачон кўришаркинмиз?

— Кўришамиз. Ёз келсин.

— Ҳай, майли.

— Ишқилиб охирида афсусланиб қолмасанг бўлди, болам, — дея олди кампир.

Бир оз бўлса ҳам чол-кампирининг кўнглини олиш учун Жорж уларга икки юз франк берди. Бир болани экипаж олиб келишга жўнатган эдилар, экипаж соат ўнга келди, кейин чол-кампирини ўпишиб, фарзанд билан келин жўнаб кетишди.

Улар тепадан пастга тушаётганларида Дюруа кулиб юборди.

— Ана, — деди у, — сенга айтмовдимми? Сени чол-кампири Дю Руа де Кантеллар билан таништирмаслигим керак эди.

Мадлена ҳам кулиб юборди.

— Уларни кўриб, бошим осмонга етди, — дея эътироз билдирди хотини. — Ажойиб одамлар, уларни доимо юрагимнинг тўрида сақлашга ҳаракат қиламан. Париждан уларга совга-саломлар юборарман.

Кейин бир оз жим турди-да, давом этди:

— Дю Руа Кантель... Мана кўрарсан, бизнинг таклифномаларимизни яхши қабул қилишади. Биз, бир ҳафта отаонамизнинг мулкида туриб келдик, деб айтаман.

У эрининг пинжига суқилди ва лабларини унинг мўйлаби учига теккизиб қўйди:

— Салом, Жорж!

— Салом, Мад, — деди жавобан эри ва унинг белидан кучди.

Узоқда — водийнинг қоқ ўртасида эрталабки қуёш нурларида кумушдай товланиб дарё буралиб оқарди, барча заводларнинг трубаларидан осмонга қоп-қора дуд ўрлаб чиқарди, эски шаҳар узра жомхоналарнинг игнадай чўққилари кўкка қадалиб турарди.

## II

Эр-хотин Дю Руалар пойтахтга қайтиб келишганидан бери икки кун ўтди. Жорж ўз вазифаларини бажаришга киришди, у мени хроника бўлимидан олиб Форестьенининг ўрнига қўйишади, ўшанда ўзимни бутунлай сиёсатга бағишлайман, деб кўнглининг бир четига тугиб қўйганди.

Бу оқшом у кўтаринки бир кайфиятда илгарни собиқ дўсти истиқомат қилган уйга ишдан кейин овқат қилиш учун бормоқда эди, тезроқ хотинини ўпгиси, бағрига олгиси келарди, хотини уни ўзига бутунлай мафтун қилиб қўйган, Жорж ўзи ҳам билмаган ҳолда унга асир бўлиб қолганди. У Нотр-Дам-де-Лорет муюлишида турган гулчининг ёнидан ўтиб кета туриб, Мадленага гул тақдим

қилгиси келди ва шу заҳоти ҳидлари гуркираб турган атиргул гунчаларидан бир дастасини сотиб олди.

У ўзининг янги пиллапояларидан кўтариларкан, зина майдончаларида туриб, қадди-қоматини ойнага солиб қарар ва бу ерга илк бор қадам қўйган пайтларини эсларди.

У калитни уйда қолдириб келган экан, унга эшикни ўша эски хизматчи очди, Жорж Мадленанинг гапи билан уни ўз жойида қолдирганди.

— Дю Руа хоним уйдадилар? — сўради у.

— Ҳа, афандим.

У емакхонадан ўтиб бораркан, столда уч кишилик идиш қўйилганлигини кўриб ҳайрон бўлди. Меҳмонхона билан емакхона ўртасидаги парда кўтариб қўйилган бўлиб, унинг кўзлари Мадленага тушди, у худди Жорж олиб келганга ўхшаган атиргуллар дастасини камин устидан вазага қўяётган экан. Дюруа хафа бўлиб, дили шу қадар вайрон бўлиб кетдики, гўё унинг фикрини биров ўғирлаб олгандай, ундан эътибор ва меҳри оқибат кўрсатиш ҳуқуқини тортиб олишгандай бўлди. Мадленани хурсанд қилишни кўз ўнгига келтириб, у қанчалар қувонган эди-я.

— Битта-яримта келадиганми? — деб сўради у Мадленадан ичкарига кираркан.

— Бўлиши мумкин, — деб жавоб берди хотини унга қарамасдан ҳамон гулларни жойлаштириш билан овора бўлиб. — Хонадонимизнинг одатига кўра, менинг эски дўстим граф де Водрек келади: у илгарилари ҳар душанба кунни бизникида меҳмон бўлиб кетарди.

— А! Жуда яхши, — дея тўнғиллади Жорж.

У қўлида гулдаста билан хотинининг орқасида турар, гулларни ташлаб юборишини ҳам, беркитишини ҳам билмасди.

— Қара, сенга гуллар олиб келдим, — деди у ниҳоят. Мадлена унга табассум порлаган чеҳра билан боқди.

— Мунча яхшисан! — деди у ва юракдан чиққан бир қувонч билан эрига қўлларини узатди, лабларини чўзди, Жоржнинг кўнгли шу замонок ўрнига тушди.

Кейин гулларни қўлига олиб, уни болалардай қувониб ҳидлади ва боя гул қўйган вазаси ёнидаги бўш идишга уларни жойлаб қўйди.

— Жудаям хурсандман! — дея шивирлади у гулларга қараб. — Мана энди каминга қараган одамнинг кўзи қувонади.

Кейин ишонч билан қўшиб қўйди.

— Биласанми, Водрек жуда ажойиб киши, у билан тезда чиқишиб кетасизлар.

Кўнгироқ жиринглаб, графнинг келганлигини маълум қилди. Граф худди ўз уйига келгандай бамайлихотир, ишонч билан ичкарига кирди. У қадинни ғоятда назокат билан букиб Мадленанинг бармоқларини ўпди, кейин Жоржга қаради-да, унга очиқ чеҳра билан қўл бериб сўради:

— Ишларингиз яхшими, азизим Дю Руа?

Унда илгариги кибр ва калондимоғликдан асар ҳам йўқ, бу вазиятнинг ўзгариб қолганлигини кўрсатарди. Буларнинг бари журналистни таажжубга солди ва унинг илтифотига яраша хушмуомала бўлишга қарор қилди. Беш дақиқалардан сўнг уларга қараган одам булар ўн йиллардан бери бир-бирларини билишар экан, бир-бирларидан жонларини ҳам аяшмаса керак, деган хаёлга бориши мумкин эди.

— Гаплашиб ўтиринглар,— деди чарақлаган чеҳра билан Мадлена.— Мен ошхонадан хабар олай.

Иккала эркак унинг изидан қараб қолишди.

Мадлена қайтиб келганда улар аллақандай янги пьеса муносабати билан театр ҳақида суҳбатлашиб ўтиришарди, уларнинг фикрлари бир жойдан чиққан ва ўртада туғилган бу ҳамфикрлилик икковларида ўзаро яқинликка ўхшаш бир нарса пайдо қилганди, бу уларнинг юзларида ҳам ўз ифодасини топганди.

Чақчақлашиб ўтириб овқатландилар. Граф бу хонадонда ўзини шу қадар яхши ҳис қилар эдики, уйнинг ажойиб соҳиблари билан гаплашиб тўймасди, у аллавақтгача қолиб кетди.

У кетгандан кейин Мадлена эрига қараб деди:

— Жуда ажойиб одам, тўғрими? Яқиндан таниш бўлиб олсанг, у сенга жуда ёқиб қолади. У чинакам, кўп синовлардан ўтган, вафодор ва садоқатли дўст. Оҳ, агар у бўлмаганда...

У гапини охиригача айтмади.

— Рост, у жуда дилкаш экан,— деб қўйди Жорж.— Менимча, у билан яхши ўртоқ бўлиб қолсак керак.

— Биласанми,— деб яна гап бошлади Мадлена,— биз уйқу келгунча яна ўтириб ишлашимиз керак. Граф Водрек келиб қолганидан сенга ҳали айтиб улгурмаган эдим. Бугун мен Марокашда муҳим воқеалар рўй берганлигини билдим. Буни менга бўлажак министр, депутат Ларош-Матье айтди. Катта шов-шувга сабаб бўладиган мақола ёзишимиз керак. Рақам ва фактлар менда бор, ҳозироқ ишга ўтиришимиз керак. Чироқни ол.

Жорж чироқни кўтариб олди ва улар кабинетга кирдилар.

Китоб жавонида ўша-ўша китоблар турар, тепада эса Форестье ўлими олдидан Жуан кўрфазида сотиб олган учта чиройли ваза қўйилганди. Марҳум Шарлнинг оёққа тўшалган юмшоқ гиламчаси Дю Руанинг қадам қўйишига маҳтал бўлиб турганга ўхшарди. Жорж ўтирди ва қўлига қалам олди, қаламнинг иккинчи учи Шарлнинг тишларига тегиб, андак кемтилганди.

Мадлена каминга суяниб олиб папирос тутатди ва янгликларни гапириб бера бошлади, кейин ўзининг фикр-мулоҳазаларини айтди ва ёзналажак мақоланинг планини тузди.

Жорж уни диққат билан тинглар ва йўл-йўлакай фикрларини қоғозга тушириб боради. Хотини ҳамма гапини тугатгач, Жорж бу масалада ўз фикрларини билдирди, уни чуқурлаштирди ва ўз режасини маълум қилди, унингча, ҳозирги министрликка қарши битта эмас, бир неча мақола ёзиш керак экан. Бу ҳужум фақат ишнинг бошланиши бўлади. Жоржнинг фикр-мулоҳазаларида чуқур имкониятларни кўрган Мадлена ҳатто чекишдан ҳам тўхтаб қолди.

— Ҳа... ҳа... Жуда яхши... Ажойиб... Ўткир фикр...— шивирлаб қўярди у ўқтин-ўқтин.

Жорж гапини тугатгач, у деди:

— Ке, энди ёзишга бошлаймиз.

Бироқ у доим бошлашга қийналарди, бу сафар ҳам керакли сўзларни зўрга топарди. Мадлена унинг қийналаётганини пайқаб қолди-да, унинг елкасига пичагина суяниб, қулоғига бирин-сирин жумлама-жумла шипший бошлади.

У баъзан тўхтаб, ботинмайгина ундан сўраб қўярди.

— Сен шундай демоқчимидинг?

— Ҳа, худди ўзи,— деб жавоб берарди у.

У министрлар советининг раиси шаънига аччиқ заҳархандалар, аёвсиз киноялар ёғдирди, раиснинг ташқи кўриниши устидан у юритаётган сиёсатга боғлаб шундай истеҳзоли сўзларни айтардики, бунақа таъриф-тавсиф фақат хотинлар оғзидан чиқади, одам беихтиёр кулиб юборар, аини замонда кузатишларининг бу қадар ўткирлигига қойил қолмасдан илож йўқ эди.

Дю Руа унинг заҳар-заққум сўзлари ичига баъзан баъзан бир неча сўз қўшиб қўяр, шунда мулоҳазалар янада ўткирроқ, янада маънодорроқ чиқарди. Бундан ташқари, гапининг тагига ним қосасини яшириш санъатини мукамал эгаллаган, сўз билан бундай ҳийлакорлик қилишга у хроника материалларини ишлаб юриб ўрганиб кетганди. Агар у Мадлена айтаётган бирон гапга унчалик ишонқирамаса ва у бировнинг шаънига бўҳтон бўлиб эшитилишини сезса,

мида бу гапнинг жиндак учини чиқариш, шама қилиш билан чекланар, натижада газеталар кўз ўнгида бу шаманинг гўё маълум бир аҳамияти бордай қилиб кўрсатарди, шуни шама қилмай тўғри айтса, унча таъсирли чиқмаслигини у биларди.

Мақола ёзиб битирилгач, Жорж уни овозини чиқариб, таъсирланиб ўқиб чиқди.

Мақола икковларига ҳам жуда ёқиб кетди ва бир-бирларини эндигина топгандай бўлиб, суюниб, шодланиб табасум қилдилар. Улар бир-бирларига қараб тўйишмас, нигоҳлари меҳр-муҳаббат билан тўлиқ эди, кейин руҳий иноқлик қалбларини тўлқинлартирганча бир-бирларининг қучоқларига отилдилар, пайдар-пай ўпишдилар.

Дю Руа чиरोқни олди.

— Энди алло қиламиз, — деди у кўзларини ёнган ҳолда.

— Қани бошланг, султоним, ахир сиз йўлимизнинг чароғбонисиз, — деди Мадлена.

Жорж хос хонага юрди, хотини орқасидан бармоқлари билан унинг гарданини қитиқлаб борди, эри қитиқдан қўрққани учун улар хонага тез кириб бордилар.

«Жорж Дю Руа де Кантель» имзоси билан чиққан мақола кўп шов-шувларга сабаб бўлди. Палатада тўполон бошланди. Қария Вальтер авторни табриклаб қўйди ва шу заҳотиёқ уни «Француз ҳаёти»нинг сиёсий бўлимига мудир қилиб тайинлади. Хроника яна Буаренар зиммасига тушди.

Шу кундан эътиборан «Француз ҳаёти» министрликка қарши узоқни кўзланган ашаддий хужумга ўтди. Баҳс усталик билан, фактларга суянган ҳолда олиб борилади. Ҳаммани баҳсинг дам аччиқ, дам жиддий, дам ҳазил, дам даргазаб оҳанги ўзига жалб қилди, айни замонда баҳс авторни чегарадан чиқмас, йўлидан ҳам тоймас эди. Бошқа газеталар «Француз ҳаёти»дан кўчирмалар оладиган бўлиб қолишди, ҳокимият тепасида турганлар эса, номаълум шаддод гашиларининг пайини полиция ёрдамида қирқишга уриндилар.

Дю Руа сиёсий доираларда маълум ва машҳур одам бўлиб қолди. Ўзининг мавқеини ўсиб бораётганлигини у бўлаётган қўл қиснишлару таъзим-тавозелардан сезиб турарди. Хотинига келганда, Жорж унинг тирак ақлига, ҳамма нарсасдан фавқулудда хабардорлигига ва алоқаларининг зўрлигига қўйил қолиб келарди.

Кечқурун уйга қайтиб келганда, ҳар кунги меҳмонхонада ё сенатор, ё депутат, ё судья, ё генерал ўтиргани устидан чиқар, улар Мадлена билан эски ошналардай

гаплашаётганлигини кўрар эди. Қаерда танишган у булар билан? Жамият, йиғинларда, деб жавоб берарди хотини. Бироқ қандай қилиб уларнинг ишончини қозондиркин, зиммаси билан уларга ёқиб қолганини? Бу унинг учун сир эди.

«Ундан ўтқир дипломат чиқиши мумкин эди», — деб уларди Жорж.

Мадлена кўпинча кечки овқатга кечикиб келар, кейин ҳаллослаб, қизариб кетган, ҳаяжонланган ҳолда кириб шляпасини ечмай турибоқ янгиликларни тўқиб сола бошларди:

— Бугун яна ошиғимиз олчи. Буни қара, адлия министри илгариги аралаш комиссиянинг собиқ икки аъзосини судьяликка тайинлади. Боплаб адабини бермасак бўлмайди — умрбод эслаб юрсин.

Шундан кейин бир неча куннинг адаби берилади. Депутат Ларош-Матье Фонтан кўчасидаги уйда сешанба кунлари меҳмон бўлар ва граф Водрека ўхшаб эрхотин икковларининг қўлларини қисиб қўяр, беҳад қувонч билдирарди.

— Мана, буни ҳамкорлик деса бўлади! — дерди у ҳар сафар. — Агар шу сафар ҳам ғалаба қилмасак...

У анчадан бери кўз остига олиб юрган амалига — ташқи ишлар министри лавозимига эришажагига чин юракдан ишонарди.

Бу одам ўртача бир сиёсий арбоб бўлиб, унинг на ўз қиёфаси, на ўз мустақил фикри бор эди, қобилияти ҳам эл қатори бўлиб, юраксиз, билими саёз эди. У чекка шаҳарчалардаги адвокатларга, маҳаллий шербаачаларга ўхшарди, у ўзининг иезуит эканлигини жумҳурият партияси билан ниқоблар, ўзаро инзолашаётган партиялар ўртасида устмонлик билан ҳаракат қиларди, бу шундай умумий сайлов ҳуқуқлари деган ахлат устидан униб чиқаётган юзлаб сас-сиқ, заҳарли либерал қўзиқоринларнинг биттаси эди. У ўзининг сотқинлиги, рикорлиги билан ҳамкасблари — ўша депутат деб аталадиган чала муртадалар ичида доно бўлиб кўринарди. Сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бу одам анча тузуккина тарбия кўрган, ҳеч нарсдан тортиниб ўтирмас, хушмуомала киши бўлиб, жамиятга бир нарсага эришиш учун шуларнинг ўзи етарли эди. Унча-мунча нарсани назар-писанд қилиб ўтирмайдиган, иши йўқ, турли-туман, ҳар тонфадаги одамлардан иборат жамиятда, тасодиф билан юзага чиқиб қолган катта мансабдорлар ичида унинг обрў-эътибори баланд эди.

«Ларош министр бўлади», — деган гапни қаерда бўлмаган



эшитиш мумкин эди, унинг ўзи ҳам бу гапга ҳаммадан кўпроқ ишонарди.

У қария Вальтер газетасининг асосий пайчиларидан бўлиб, чолнинг кўпгина молиявий операцияларида шерик каби иштирок этарди.

Дю Руа Ларош-Матьени қўллаб-қувватлар эди: унга ишонар ва келгусида керак бўлиб қолар деб ўйлар, унга умид боғларди. Айтгандай, у фақат Форестье бошлаган ишни давом эттиряпти, Ларош-Матье унга келажакда Фахрий легион ордени олиб беришга ваъда берганди, энди бу ордени Мадледнанинг иккинчи эрига бериш мўлжалланмоқдайдди, холос. Ахир, моҳият эътибори билан қараганда ҳеч нарса ўзгаргани йўқ-ку.

Шундай бўлиши турган гап эди ва Дю Руанинг ҳамкасблари шуни пеш қилиб, унинг кўзига чўп тикишар, қонини қайнатишарди.

Энди уни «Форестье»-деб чақиршадиган бўлиб қолишганди.

У редакцияга қадам қўйиши биланоқ аллаким қичқириб қоларди:

— Форестье, буёққа қара!

У ўзини эшитмаганга солар ва қутидаги хатларни кўришда давом этарди.

Яна ўша одам қаттиқроқ қилиб чақирарди:

— Ҳой, Форестье!

Ходимлар қиқирлашарди.

Дю Руа ноширнинг кабинетига қараб юрар, шунда ҳамкасабаси уни тўхтатиб дерди:

— Эҳ, кечирасан! Мен сени чақирувдим. Аҳмоқлигимни қара, сени доимо Шарлга адаштириб юраман. Сенинг мақолаларинг Шарлникига жуда ўхшаб кетгани учун шундай кўринса керак. Бунақада адашмай иложинг йўқ.

Дю Руа бунга жавоб бермас, лекин ич-ичидан ғазаби жўш уриб келарди. Шу тариқа у энди марҳумни ёмон кўриб қолди.

Бир куни кимдир сиёсий бўлим мудирининг мақолалари шаклан ва мазмунан илгариги мудирникидан фарқ қилмаслиги ҳақида ҳайрон қолиб гапирганда, қария Вальтернинг ўзи шундай деган эди:

— Ҳа, бу Форестье, лекин буниси унга қараганда ёниқроқ, мардонароқ, баркамолроқ.

Бир куни Дю Руа жовонини тасодифан очиб қолиб, Форестьенинг шари қора лента билан ўраб қўйилганини, Сен-Потен билан бирга ўзи ўйнаб юрадиган шар пушти лента билан боғлаб қўйилганлигини кўрди. Ҳамма шарлар

катта-кичиклигига қараб ўша ернинг ўзига қатор териб қўйилганди. Музейларда бўладиган тушунтириш хатига ўхшатиб ёзилган қоғозда шундай сўзлар бор эди: «Форестье ва К<sup>0</sup> собиқ коллекцияси. Вориси — Форестье Дю Руа. Патенти бор. Ҳаммавақт ҳаётда фойдаланиш мумкин бўлган мустаҳкам нарса, ҳатто йўлга ҳам ярайди».

У жовонни хотиржам ёпди ва атай баланд қилиб деди: — Аҳмоқлар ва ғаламислар ҳар ерда топилади.

Аммо ҳамма адабиётчилар каби иззат-нафси кучли бўлган, гурури баланд Дю Руа бу нарсаларга бефарқ қарай олмасди, адабиётчи одам, одатда оддий репортёр бўладими ёки улуғ шоир, барибир, ундаги нозик шухратпарастлик ва иззат-нафс доимо тез хафа бўлишга, ҳар нарсага шубҳаланиб қараб, ўзига олишга ундайди.

«Форестье» сўзини эшитса, қулоғи шангилайдиган бўлди: шу сўзни эшитишдан қўрқадиган бўлиб қолди, у қулоғига чалинганда қизариб кетаётганини сезарди.

Бу ном тилга олинганда унинг устидан мазах қилиб кулишаётганга, ундан ҳам баттарроқ ҳақорат қилиб сўкишаётганга ўхшарди. Бу ном унинг башарасига қарата қичқираётган каби бўларди: «Сенга ҳаммасини хотининг қилиб бераётибди, у аввал ҳам бировга шундай қилиб берарди. У бўлмаса, сен ҳалок бўлардинг».

Мадлена бўлмаса, албатта, Форестье ҳалокатга учраши аниқ эди, лекин бу гапнинг Жоржга сира алоқаси йўқ, кечирасиз, ҳа!

Шу дилсиёҳлик уйда ҳам давом этарди. Энди бу ердаги ҳамма нарса: жиҳозлар, мебеллар, турли майда-чуйдалар, яъни, у нимагаки қўл урган бўлса, бари марҳумни эслатиб турарди. У олдинлари бу ҳақда сира бош қотириб ўтирмасди, бироқ ҳамкасабалари ачитиб олишлари унинг жонидан ўтиб кетди, кўксини яралаб қўйди, илгари у аҳамият ҳам бериб ўтирмайдиган арзимаган нарсалардан энди бу яранинг усти кўчар, янгиланарди.

Нимага қўл урмасин, ҳаммасида Шарлнинг шарпаси кезгандай бўлиб туюлаверарди. У нимага қарамасин, нимани қўлига олмасин, бари олдин Шарлга тегишли нарсалар бўлиб чиқарди. Шарль уларни сотиб олган, улардан фойдаланган, уларни авайлаган. Шу даражага бордики, ҳатто Мадлена илгари Шарль билан бирга бўлган-ку, деган фикрдан у буткул тинчлигини йўқотиб қўйди.

Гоҳо ич-этини кемириб бораётган бу норозиликдан ўзи ҳам ҳайратга тушиб, ичида дерди: «Менга нима бўляпти ўзи? Ахир, мен Мадленани унинг атрофидаги одамлардан рашк қилмайман-ку? У куни билан нима қилиб юради,

нишим бўламайди. Ундан қаёққа кетяпсан, қачон келасан, деб суринштириб ҳам ўтирмайман, лекин молга ўхшаган ўша Форестье эсимга тушиши билан асабим бузилиб, қоним қайнай бошлайди!»

«Аслини олганда, Шарль ғирт тентак экан,— деб мулоҳаза қилишда давом этарди у,— ҳаммасидан ҳам мана шу нарса менинг жонимни ҳиқилдоғимга келтиради. Мадлена қандай қилиб бу эшвакка турмушга чиқди экан, деб хафа бўлиб кетаман».

У ўзинга-ўзи: «Бу молга ўхшаганининг нимаси Мадленага ёқиб қолган экан?» — деб савол бергани берган эди.

Арзимаган нарсалар юрагига игнадай санчилавериб, Мадлена, хизматкор, ходимларнинг ҳар бир сўзидан Шарльнинг номини эшитгандай бўлавериб унинг газаби тобора тўлиб-тошарди.

Дю Руа табиатан ширинликка ўч эди.

— Нега бизникида ҳеч ширинликлар йўқ? — сўради бир куни кечқурун у.— Сен олдириб келмайсан.

— Тўғри, эсимдан чиқиб қолади,— шўхлик билан жавоб берди Мадлена.— Гап шундаки, Шарль сира оғзига олмасди...

— Менга қара, жуда жонимга тегиб кетди-ку,— жаҳлини яширолмади деди унинг сўзини бўлиб Жорж.

— Қачон қарама: Шарль, Шарль... уни яхши кўрарди. Шарль буни яхши кўрарди. Шарль ўлди, энди уни тинч қўйинглар.

Бирдан газаби қайнаб кетган эрига Мадлена ҳайратланиб, галати бир алфозда қараб қолди. Лекин зийрак хотин эрини тушунди. Унинг ичини марҳумга бўлган рашк келмириб келаётганлигини ва бу ҳар бир дақиқада, ҳар замон уни эслаганда янада зўраётганлигини фаҳмлади.

Балки бу Мадленага болалик бўлиб кўрингандир, лекин айни замонда унинг қалби бундан ифтихор туйғуси билан тўлди ва у шидомай қўя қолди.

Дю Руа ўзининг қилигидан ўзи уялиб кетди, лекин ўзини ҳеч идора қилолмай қолди. Уша куниёқ кечки овқатдан кейин улар янги мақолага ўтирганларида Жорж гиламчага қоқилиб тушди. Гиламчани оёғи билан тўғрилай олмагач, уни тепиб юборди.

— Шарльнинг оёқлари доим совқотиб юрган бўлса керак, а? — сўради у кулиб.

Мадлена ҳам кулиб юборди:

— Ҳа, у доим шамоллаб қоламак деб қўрқарди! Уп-касининг мазаси йўқ эди.

— Шундайлигини у охирида исбот қилди,— деб жаҳл

билан унинг гапини ялиб кетди Жорж,— бу ҳам менинг бахтимга,— деб қўшимча қилди у олифталик билан ва Мадленанинг қўлини олиб ўпди.

Лекин ухлагани ётишастганда ҳамон ўша гап унинг миясидан кўтарилмаганди.

— Балки Шарль, қулоғимга шамол кирмасин, деб кечаси қалпоқ кийиб ётган бўлса керак, а? — яна тўнгиллади у.

— Йўқ, у бошини шоҳи рўмол билан боғлаб ётарди,— деди гапни ҳазилга айланттириш учун Мадлена.

Жорж елкаларини қисиб қўйди ва ўзининг устуналигини сезган одам қилигини қилиб, нафратомуз гижиниб деди:

— Вой аҳмоғ-ей!

Шу кундан эътиборан Шарль унинг оғзидан тушмай қолди. Бўлса-бўлмаса уни гап ичида тилга олиб ўтар, гоёт ачинган киши бўлиб, «бечора Шарль», деб қўярди.

Редакцияда ҳар куни уни бир неча бор «Форестье» деб чақиривар, уйга қайтганда буларнинг аламини марҳумни таҳқирлаб чиқаргандай бўларди. У Форестьенинг камчиликларини, унинг кулгили қилиқларини, заифликларини эслаб кетар, уларни бирма-бир санаб чиқиб лаззатлангандай бўлар, худди хотинининг юрагидан марҳум ҳақидаги хотираларни юлиб ташлашга жазм қилгандай бечоранинг гўрида ғишт қалар эди.

— Менга қара, Мад,— деб гап бошларди у,— эсинг-дами, бир куни сўхтаси совуқ Шарль, семиз эркаклар ориқларга қараганда кучли бўлади, деб гап суққан эди?

Яна бир оз вақт ўтгандан кейин у хотинидан марҳумнинг киши билмас позик томонларини суринштириб қоларди. Лекин Мадлена уялиб, жавоб бермасди. Бироқ у айтганидан қолмасди:

— Вой-бўй, айтиб бера қолсанг-чи! Бунақа пайтларда у жуда тумтайиб, сувга тушган товуқдек бўлиб қолган бўлса, керак, а, тўғримми?

— Бўлди, бас қил, тинч қўй уни энди,— дерди тоқати тоқ бўлган Мадлена.

Лекин у бўш келмасди:

— Йўқ, айтиб бер менга! Тўшакда жуда эпсиз бўлса керак, а, тўғримми? Вой ҳўкиз-ей! — деб қўшимча қилиб қўярди ҳар сафар.

Майнинг охирилари эди, бир куни кечқурун у дераза олдида туриб напирос чекарди; ҳаво жуда ҳам дим эди, унинг айлааниб келгиси қистади.

— Мад, кўзим, Булон ўрмонига бормаймизми, а?

— Майли, жоним билан.

Улар усти очик экипаяга бардиларди. Елисей майдонларидан ўтиб Булон ўрмонига келди. Буларига киришди. Париж ҳаммомдек дим бўлади. Унинг кечалардан бири эди, қилат этган шамол эсимонга даво шу қадар қизиб кетган эдики, гўё одам иссиқхонасида тургандай бўларди. Файтонлар пайдар-пай қатнаб, салқин дарахтзорларга севишганларни ташлаб кетарди. Қучоқлашиб юрганларнинг сон-саногини йўқ.

Мадлена билан Жорж экипаяларда бир-бирлари билан қучоқлашиб ўтирган қора кийган эркаклар билан оч рангда кийинган аёлларни қизиқсиниб томоша қилиб боришарди. Осмонда юлдузлар чарақлаб ётар, ҳаво мисдай кириб кетган. Булон ўрмонига қараб биз издиҳом, жазманлар издиҳоми кетиб борарди. Атрофда арава гилдиракларининг бўғиқ сасидан бошқа тиқ этган садо эшитилмасди. Файтонларда ҳамон ошиқ-маъшуқлар кетгандан кетиб боришар, улар бир-бирларининг пинжларига кириб кетган, юмшоқ ўриндиқларга ўзларини ташлаган, олдинда сурилажак лаззатли дамларга ўзларини чоғлаган, ўша муфаррақ дамларнинг орзусини сурган ҳолда борардилар. Қизиб ётган, ғира-шира тун бамисоли бўсаларга тўлиб кетганга ўхшаб кўринарди. Кеча ишқининг талвасаларига, ҳирсининг ўйинларига кўпириб тошганидан ҳаво янада бўғиқроқ, оғирроқ бўлиб туюларди. Юраклари бир иштиёқда ўртанаётган, бир гулханнын алангасида ёнаётган ошиқ-маъшуқларнинг ҳаммаси атрофга ўзларини титратган, жўш урдирган, тинч қўймаётган эҳтиросга тўлиқ бир ҳаяжон сочиб кетмоқда эдилар. Ишқ маскан қурган аравалар узра гўё эрка бир илоҳалар учиб юргандай бўлар, улар кишида ҳаяжон қўзгар, одам алланарсаларни қўмсаб қоларди.

Жорж билан Мадленага ҳам ўтди бу беҳудлик. Улар иссиқдан беҳол бўлишиб, юракларини хумор кечанинги ҳаяжони чулғади, сассизгина қўлларини ушлаб олдилар.

Шаҳар қўрғонларидан кейин келадиган бурилишга етганда, улар ўпишдилар.

— Хув Руан йўлидагига ўхшаб яна болалик қиялпамиз, — уялиқираб шипшиди Мадлена.

Ўрмонзорга кираверишда тирбанд бўлиб бораётган экипаялар иккига ажралди. Булар кетаётган Кўл хиёбонидан файтонлар анча сийраклашиб қолди, дарахтларни қуршаган кўз илғамас тун, жилдираган жилғалар, шивирлаган барглардан тозарган ҳаво, юлдузлар сочилиб ётган тунги осмондан қуйилиб келаётган салқин — буларнинг ҳаммаси ошиқ-маъшуқларнинг ўпичларига ўзгача бир тароват, сирли лаззат бағишлар эди.

— Қўзичоққинам Мад! — дея шивирлади Жорж уни бағрига тортар экан.

— Қишлоғингиз ёнидаги ўрмон эсингдами, жудаям қўрқинчли экан! — деди Мадлена. — Менга ҳаммаёқдан ёввойи ҳайвонлар чиқиб келаётган бўлаверди, кейин ҳеч охири йўққа ўхшаб кўринди. Бу ер эса жуда чиройли. Шабада худди сени эркалаётгандай бўлади, сен ўрмоннинг нариги томонида Севр борлигини билсанг керак.

— Менинги ўрмонимда фақат кийиклар, тулкилар, эчкилар ва қобонлар бўлади, — деб эътироз билдирди Жорж, — унда-бунда ўрмончиларнинг<sup>1</sup> кулбалари учраб туради.

Шу бир оғиз сўз, оғзидан беҳос отилиб чиққан сўз — марҳумнинг фамилияси уни худди ўрмон қучоғидан биров бақириб айтгандай Жоржни ҳайратга солди ва у тилини тишлаб қолди: яна юраги увушди, яна ўша ғалати ва хира, одамнинг ич-этини еб юборадиган, гингшиб азоб берадиган, енгиб бўлмас, ҳаётини заҳарлаб келаётган рашк чулғади хаёлини.

— Сен бу ерга ҳеч Шарль билан келганмисан? — сўради Жорж бирпас индамай тургач.

— Келганман, кўп келганман, — деб жавоб берди Мадлена.

Шунда Жоржнинг юраги орзиқиб тушди, кўзи тиниб кетди, шу заҳоти уйга қайтиб кетгиси келиб қолди. Форестьенинги шарпаси яна хаёлида ҳоким бўлиб ўрнашди, яна унга мислсиз азоб бера бошлади. Дю Руа энди фақат у ҳақда ўйлаб, у ҳақдагина гапириши мумкин эди.

— Менга қара, Мад... — гингшиди у.

— Ҳа, жоним.

— Бечора Шарлга мугуз қўйганмидинг ҳеч?

— Яна бошладингми, эсингни еб қўйибсан! — ижирганиб дебди Мадлена.

Лекин Жорж сўзида туриб олди.

— Қўзичоғим, қани, ростини айт! Бошқалар билан дон олишармидинг, а? Айт, дон олишардим, де!

Мадлена унга жавоб бермади, — ҳамма хотинлар каби у ҳам бу сўзни ёқтирмас эди.

— Жин урсин, унинг боши мугузга ярашадиган бошлардан эди, — ҳамон қўймасди Дю Руа. — Ҳа, ҳа, ҳа! Форестье шу кунга тушганини билганимда бошим осмонга етарди. Унинг кулгили юзига мугуз нечоғлик ярашган бўларди, тўғримиз?

<sup>1</sup> Ўрмончи французчасига «форестье» бўлади.

Хотини алланималарни ўйлаб жилмайганлигини кўриб. Жорж ўз гапини яна такрорлади:

— Айта қол! Нима қилибди айтсанг? Бошқа бировга эмас, менга айтсанг, кўнглим ўрнига тушарди-да, лекин.

У чиндан ҳам Шарль, ўша сўхтаси совуқ, қуриб кетгум марҳум Шарль алданган эрлардан эканлигини жуда ҳам билгиси келарди. Шу билан бирга бошқа, ҳали тўла англаб этилмаган бир ҳис унда ўзгача қизиқиш уйғотганди.

— Мад, кўзичоққинам Мад, илтмос қиламан, менга айт! — гапидан қолмасди у. — Ахир у шунга сазовор эркак эди-ку. Агар сен шундай қилмаган бўлсанг, ҳаётингда жуда катта хатога йўл қўйган бўлиб чиқасан. Қани энди, Мад, бўйнингга ол!

Мадленага, афтидан, унинг бу гаплари эрмак бўлиб туюлмоқдайди, унинг қисқа, асабий кулиб қўйиши шундан далолат бериб турарди.

Жорж лабларини унинг қулоқлари тагига олиб борди.

— Қани, бўла қол... қани... айт!

Мадлена силтаниб, ундан ўзини нари олди.

— Бунча тентаксан! — деди жаҳли чиқиб. — Ким бунақа саволга ҳа, деб айтади?

Бу сўзларини у шундай бир оҳангда айтдики, Дю Руа бирдан жунжикиб кетди; у тош бўлиб қолди, тили калимага келмади, одамнинг бошига тўсиндан оғир кўргилик тушганда мана шундай бўлиб қолади, нафас олай деса ҳаво етишмайди.

Энди экипаж кўл ёқалаб кетиб борар, осмон гўё унинг сатҳидан дона юлдузларини тераётгандай кўринарди. Кўл юзида оққуш секингина сузиб юрар, улар қоронғида элас-элас кўринарди.

Жорж извошчига: «Қайтар!» — деб бақирди ва файтон орқага бурилди, қаршидан ҳамон экипажлар ўтиб турарди, уларнинг каттакон фонарлари тун қоронғусида кўзга ўхшаб ялтирарди.

«Жуда ғалати қилиб айтди-я бояги гапини! Нима, бу ҳа, деганими?» — ўзидан сўрарди Дю Руа. Унинг биринчи эрига хиёнат қилганлигига энди у чиппа-чин ишонар ва бундан тобора қутуриб кетмоқдайди. Уни ўласи қилиб калтаклагиси, бўғиб ташлагиси, сочларини юлгиси келмоқда эди.

О, башарти хотини: «Йўқ, жоним, агар мен Шарлга хиёнат қиладиган бўлганимда ҳам фақат сен билан бирга бўлардим», десайди, Жорж уни эркалаган, кейин бошига кўтариб юрган бўларди!

Дю Руа қўлларини кўкрагида чалмаштирганча қимир

отмай ўтирар, осмонга қарарди: шу қадар қаттиқ ҳаяжонланган эдики, унинг зўридан бошига фикр келмасди. У фақат юрагида ғазаб ва қаҳр бош кўтариб келётганлигини сезиб турар — бу хотин кишининг инжиқ ишлари билан тўқнашганда ҳар бир эркакда этиладиган бир ҳиссиёт эди. У биринчи марта эр сифатида қаттиқ таъшишга тушиб қолди, юрагини шубҳалар безовта қила бошлади. Бундоқ олиб қараганда, у марҳум учун, Форестье учун рашк қилмоқда эди, бу даҳшатли, фавқулодда кучга эга бўлган рашк эди, шу рашк туфайли у ҳозир Мадленани кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмай қолди. У ўзини Шарлнинг ўрнига қўйиб кўрди, у Шарлга хиёнат қилган экан, Дю Руа унга нима деб ишонади энди?

Бироқ аста-секин унинг хаёли жойига туша бошлади ва қалбини тимдалаб ётган оғриқни енгишга ҳаракат қилиб ўй ўйлаб кетди: «Ҳамма хотинлар — чўлтоқ супурги, уларнинг хизматидан фойдаланиш керак, лекин уларга юракнинг қўрини бермаслик керак».

Бу сўзларни, ҳақоратомуз фикрларни у алаmidан айтмоқдайди. Лекин ичида айтса ҳам, сиртига чиқармасликка ҳаракат қилмоқда эди. «Ким кучли бўлса дунё шуниси, — дерди у ўзига-ўзи. — Кучли бўлиш керак. Бунақа нарсалардан баланд туриш керак».

Экипаж борган сари тезроқ елиб борарди. Шаҳар қўрғонлари орқада қолди. Дю Руа олдинда гўё жуда ҳам катта кўрадан чиқаётгандай оқ шуълаларни кўриб кетмоқдайди. Унинг қулоқларига элас-элас тинимсиз гувиллаб турган шовқин чалинар, бу шовқинга турли-туман товушлар ча-тишиб кетган, у дам яқингинадан, дам йироқлардан кел-ётгандай бўлар, эшитилар-эшитилмас, айни чоқда ҳаётнинг қудратли бу саси Париждан келарди — бу ҳансираб турган, шу ёз кечасида ҳорғин ястанган девкор бир нафас Парижнинг нафаси эди.

«Аҳмоқ бўлмасам, шуниси деб қонимни бузиб ўтираманми, — хаёл сурарди Жорж. — Ҳар ким ўзи учун жавоб беради. Ғалаба мардона одамларга ёр бўлади. Фақат ўзингни ўйлашинг керак. Лекин бойлик ва шуҳрат орттириш учун ўзини ўйлаш хотинларнинг севгиси ва эркалашлари учун интилгандан минг карра аълодир».

Ўзининг баҳайбат панжаларига таянган Зафар арки кўринди, — худди улкан бир махлуқ шаҳарга кирайми, кирмайми деб турганга ўхшарди, гўё у олдида турган йўлдан ҳали замон юриб кетадигандай эди.

Жорж билан Мадлена яна экипажлар тўдаси ичига тушиб қолишди, уларда бир-бирларига чирмашиб кетган

ошиқлар сас-садосиз, ўзлари орзиқиб интилган тўшаклар сари кетиб боришарди. Уларнинг теварагида шодлик, бахт ва лаззатдан махрум бўлган барча одамзод ҳаракатга келиб тургандай бўлиб кўринарди.

Мадлена эрининг юрагидан кечаётган нарсаларни ҳар-қолда англаб турарди.

— Мунча хаёл суриб қолдинг, жоним? — дея сўради одатдаги майишлик билан Мадлена. — Боятдан бери индамай келяпсан.

— Анов такасалтангларнинг қучоқлашиб кетишини томоша қиляпман, — деди мийигида кулиб Жорж, — ростини айтсам, ҳаётда кўп қизиқ нарсалар ҳам бор экан.

— Ҳа-а... лекин баъзан бунинг ўзгача лаззати бўлади, — секингина деб қўйди хотини.

— Лаззат... лаззат... бошқача лаззат бўлмагандан кейин шу-да!

Жоржнинг хаёли уни узоқларга олиб кетмоқда эди, у даҳшатли бир қаҳр-ғазабга тўлган ҳолда хотинининг ҳаётини қоплаган ялтироқ ниқобларини юлиб ташламоқда эди. «Тортинчоқ бўлиб, ўзингни ҳар нарсадан сиқиб юборишдан ҳам расво нарса йўқ, кейинги пайтларда ич-этимни еб, қонимга ташна бўлиб кетдим, ўзимни қийнаб ташладим, ҳаммаси аҳмоқлигимдан». Унинг кўз ўнгиде Форестъенинг сиймоси гавдаланди, лекин бу энди унга заррача таъсир қилмади. Назарида, улар ҳозиргина ярашиб олишганга, яна ўртоқ бўлиб кетишганга ўхшарди. Унинг: «Омонмисан, қария!» — деб қичқириб юборишига оз қолди.

Унинг индамай бориши Мадленани безовта қилиб қўйди.

— Йўл-йўлакай Тортонига кириб морозний об чиқсак яхши бўларди, — деб таклиф қилди у.

Жорж унга қирғий қараш қилиб қўйди. У қараган онда кафешантанга чақириб чорлаган маржондек терилган газ чироқларнинг шуъласи Мадленанинг нафис, позик юзларига ва гўзал сочларига тушиб порлаб кетди.

«У жуда чиройли, — деб ўйлади у. — Майли, бу ҳам яхши. Сен билан иккимизни, каптарим, ови юрмаса ҳам дови юрганлардан дейиш мумкин. Бироқ хизматдошларим яна жонимга тегишадиган бўлса, уларнинг бошлаб таъзирини бераман, бир умр эсларидан чиқмайдиган бўлади».

Кейин хотинига қараб: «Жоним билан, азизим», — деди-да, унинг кўнглини жойига тушириш учун ўпиб қўйди.

Мадленага эрининг лаблари муздек бўлиб туюлди.

Аммо кафенинг эшигида туриб, хотинини экипаждан туширар экан, у одатдагидай жилмайиб турарди.

Эртасига редакцияга келиб Дю Руа Буаренарга учрашди.

— Азиз дўстим, — деди у, — сендан бир илтимосим бор. Кейинги кунларда баъзи бир ҳазилвоилар мени «Форестъе» деб чақиршни ёқтириб қолишибди. Бу гашимга тега бошлади. Жон дўстим, уларга айтиб қўй, кимда-ким яна шундай қилса, башарасига тарсаки тортиб юбораман. Уинндан ўқ чиқаргилари келаётган бўлса, уларнинг иши. Буни сенга айтаётганимнинг сабаби, сен ўзини босиб олган одамсан, бу ишни уриш-жанжалсиз бости-бости қила оласан. Иккинчи томондан, бир марта менинг секундантим бўлиб кўргансан.

Буаренар бу топшириқни бажаришни бўйнига олди.

Дю Руа турли ишлар билан овора бўлиб кетиб, бир соатдан сўнг қайтиб келди. Энди ҳеч ким уни «Форестъе», деб чақирмади.

Уйга келса, меҳмонхонадан хотинларнинг гаплашиб ўтирган овозлари эшитилди.

— Ким келди? — сўради у.

— Вальтер хоним билан де Марель хоним, — жавоб берди хизматкор.

Жоржнинг юраги бир хаприкчиб тушди, лекин шу заҳоти ўзинга-ўзи: «Э, нима бўлса бўлар!» — деб таскин берди ва эшикни очди.

Клотильда камин олдида ўтирган экан; деразадан унга ёруғ тушиб турарди. Жоржни кўриб бир оз оқариб кетгандай бўлди. Олдин икки қизини икки ёнига соқчидай қилиб олиб ўтирган Вальтер хонимга таъзим қилиб, кейин ўз маъшуқасига ўгирилди. Клотильда унга қўлини узатди, Жорж унинг қўлларини олиб, «Сизни ҳамон илгаригидай севаман», деган маънода сиқиб қўйди. Клотильда бунинг маъносини тушунди.

— Яхши юрибсизми? — сўради Жорж. — Кўришмаганимизга ҳам анча бўлиб кетди.

— Яхши. Узингиз-чи, Азизим? — ҳеч нарса бўлмагандай сўради у ўз навбатида ва Мадленага қараб деди: — Уни аввалгидай Азизим деб айтсам майлими?

— Бемалол, жоним, сенга ҳаммасига рухсат бераман.

Унинг овозида андак киноя ҳам йўқ эмасди.

Вальтер хоним Жак Риваль ўз уйида ўтказмоқчи бўлиб юрган йиғин ҳақида ҳикоя қилиб берди, унда зўр қиличбозлик бўларкан, кибор хонимлар ҳам бу йиғинда иштирок этишаркан.

— Жуда ажойиб бўлади, — деди у. — Лекин мен ҳай-

ропман. Ким билан боришимни билмайман, эрим ўша кунларни бир жойга кетадиган.

Дю Руа дарҳол, мен олиб бораман, деди. Вальтер хоним рози бўлди.

— Қизларим билан ҳаммамиз сиздан жуда миннатдор бўлар эдик.

Дю Руа опа-сингилларнинг кенжасига қараб: «Бу кичкина Сюзаннаси тузуккина экан, попукдаккина экан», деб хаёлидан кечирди. Қиз мўъжазгина, жуда келишган, чикка бел, кўкраклари эндигина бўртган, ажиб бир мусаввирнинг қалами билан чизилгандай юзлари нафис, майин, мовий кўзлари ёниб турган бу қиз оппоқ, нозиккина қўғирчоқни эслатарди, унинг сут каби оқ, бениҳоя тиниқ ва силлақ бадани ва атайлаб тўзғитиб қўйилган жингала жамалақ сочлари қимматбаҳо чиройли қўғирчоқларникидан фарқ қилмас, лекин бунақа қўғирчоқларни кўтариб юрадиган болалардан у анча бўйдорроқ эди.

Унинг опаси Роза хунук: ориқ, кўримсиз, одам қарагиси, гаплашгиси келмайдиган одми қизлардан эди.

Вальтер хоним ўрнидан турди.

— Демак, умидимиз сиздан,— деди у Жоржга.— Келаси ҳафта пайшанба куни соат иккига.

— Бош устига, хоним афандим,— деди Жорж.

Улар чиқиб кетишлари биланоқ де Марель хоним ўрнидан турди.

— Кўришгунча, Азизим.

Бу сафар энди у Жоржнинг қўлини узоқ маҳкам сиқиб турди. Бу қўл олишув Жоржга кўп нарсаларни англади, у тўлқинланиб кетди, шунда бирдан у яна шу дўлти, оқ-кўнгил дўндиқча билан бирга бўлгиси келди, балки мени чинакам севадиган бирдан-бир хотин шудир, деб кўнглидан ўтказди у.

«Эртагаёқ унинг олдига бораман», деган қарорга келди Жорж.

Эр-хотин ёлғиз қолишгач, Мадлена қувноқ, самимий кулиб юборди ва эрига зеҳн солиб қараб, сўради:

— Биласанми, Вальтер хоним сенга ошиқи беқарор бўлиб қолибди.

— Э, қўйсанг-чи! — ишонқирамай деди Жорж.

— Рост, рост, чин сўзим: сени тилга олса оғзидан бол томади. У ҳеч бунақа эмас эди! Қанийди қизларимнинг эрлари ҳам Жоржга ўхшаган бўлса дейди!.. Яхшиямки, ўзи бунақа ишлардан анча узоқда.

Хотини бу билан нима демоқчи бўлганлигини у тушунмади.

— У нима деганинг?

— О, Вальтер хоним умрида бирон марта ҳам ғийбат бўладиган ишларни қилмаган, тушундингми? Ҳечам, ҳечам! — қаттиқ ишонч билан деди Мадлена.— Чинакам қўй оғзидан чўп олмаган хотин. Эрини ҳам яхши биласан. Лекин ўзи — бутунлай бошқача. Дарвоқе, яҳудийга турмушга чиқдим деб жуда ўксиниб юарди, лекин унга сира ҳам хиёнат қилмади. Жуда ҳам эсли хотин.

Дю Руа ҳайрон бўлди:

— Мен уни ҳам яҳудий деб юрибман.

— Бе. Сираям. У Магдалина кварталидаги барча хайрия жамоаларининг ишига бош-қош бўлиб юради. У ҳатто никоҳини ҳам черковда ўқитган. Фақат хўжайининг йўлига чўқинганми ёки руҳонийлар бунга бармоқ орасидан қарашганими, билмайман.

— У... ростдан ҳам... мени... яхши кўриб қолибдими? — гўлдиради Жорж.

— Эс-ҳушини йўқотган. Агар сен салт бўлганингда, сенга Сюзаннага уйлан... деб маслаҳат берган бўлардим, тўғрими, у Розадан чиройли, а?

— Ойиси ҳам ҳали бинойидай! — деди у муртларини бураб.

Мадленанинг жаҳли чиқди:

— Ойисига келганда, жоним, сенга бир нарсани айтай: бекор овора бўлма. Бундан чўчийдиган жойим йўқ. У зино қиладиган ёшдан ўтган. Олдинроқ эсинг қаерда эди?

«Наҳот, мен ростдан ҳам Сюзаннага уйланишим мумкин эди!» — дерди ўзига-ўзи Жорж.

Кейин у елкаларини қисиб қўйди:

«Э, бўлмаган гап!.. Отаси бунга ўлсаям рози бўлмас!»

У ўзига қандай наф тегишига ҳали яхши ҳисоб қилмаган ҳолда, омади бир гап деб Вальтер хонимни кўз остига олиб юришни юрагига тугиб қўйди.

Кечаси билан у Клотильда икковлари ўтказган кунлар ҳақида ширин хотираларга берилиб чиқди, туйғулари яна жунбушга келди. Унинг шўхликлари, ноз-карашмалари, эркалашлари, биргаликда кечирган лаззатли онларини эслаб ётди. «Жуда дилбар хотин-да, — дерди у ўзига-ўзи.— Эртагаёқ унинг олдига борганим бўлсин».

Эртасига у нонуштадан кейин чиндан ҳам Верней кўчасига қараб, равона бўлди. Эшикни яна ўша хизматкор қиз очди ва бунақа хонадонлардаги хизматкорларга одат бўлиб кетган бепарволик билан сўраб қўйди:

— Яхши юрибсизми, афандим?

— Жуда яхши, қизалоқ,— деб жавоб берди Жорж ва

меҳмонхонага кирди. Кимдир фортепьянони тингиллатаётган эди. Лорина экан. Жорж у мени ачомлаб олса керак деб ўйлаганди. Бироқ у жиддий қиёфада ўрнидан туриб, катталардай сиполик билан саломлашди-да, мағрур юриб чиқиб кетди.

Лорина ўзини дилига озор етган хотинлардай тутди, бу нарса Жоржни ҳайратга солди. Онаси кирди. Дю Руа унинг қўлини ўпди.

— Эс-ҳушим доимо сизда бўлди! — деди у.

— Меники эса, сизда, — деди Клотильда ҳам.

Улар ўлтирдилар. Бир-бирларига қараб тўйишмас, оғизларидан табассум аримасди, икковларининг ҳам ўпишгилари келиб турарди.

— Азизим, эркам Кло, сизни севаман.

— Мен эса, сени.

— Унда... унда... мендан хафа эмасмисан?

— Нима десам экан... Аввалига қийналдим, кейин сен ҳақ эканлигингни тушундим ва ўзимга-ўзим: «Ҳечқиси йўқ, эртами-кеч ёнимга албатта қайтиб келади», деб таскин бердим.

— Мен олдинга келишга қўрқдим, қай юз билан бораман дедим, ҳайдаб юборса керак, деб ўйладим. Шунча қўрққаним билан барибир ҳадеб келгим келаварарди. Айтгандай, бу Лоринангга нима бўлди? У зўрға саломлашиб, қовоғини солганча чиқиб кетди.

— Билмадим. Лекин уйланганингдан бери сени кўрарга кўзи бўлмай қолган. Яна сени рашк қилармикин дейман.

— Қўй-э!

— Чин гап, жошим. У сени энди Азизим деб эмас, «жаноб Форестье» деб атайди.

Дю Руа қизариб кетди.

— Ке, лабларингни бер, — деди у Клотильдага яқин сурилиб.

Унинг истаги бажо этилди.

— Энди қаерда учрашамиз? — сўради Дю Руа.

— Ҳа-я... Константинополда-да.

— Ие!.. Квартирани ҳалиям топширмаганмисан?

— Йўқ... Сақлаб қўйдим!

— Сақлаб қўйдинг?

— Ҳа, мен қайтиб келишингга ишонувдим.

Шу тобда унинг юрагини тўлдирган шодон туйғуларни сигдиришга кўкрак қафаси торлик қилиб кетди. Демак, бу хотин уни севади, демак, бу нишона.

— Сени жонимдан ҳам севаман, — дея шивирлади у ва жим бўлиб қолди, кейин сўради: — Эрингнинг ишлари яхшими?

— Аъло. У бир ой туриб, яна кетди, уч кун бўлди. Дю Руа ўзини кулгидан тўхтатолмади:

— Айни муддао!

— Ҳа, айни муддао! — соддадиллик билан қўшилди Клотильда. — Дарвоқе, ўзи борлигида ҳам менга ҳалақит бермайди. Биласан-ку!

— Ҳа, тўғри. Ростини айтсам, у жуда ҳам яхши одам.

— Ўзинг қалайсан? Оила қуриш қандай бўлар экан? — сўради у.

— Ёмон эмас. Хотиним — менга ҳамдам, ёрдамчи.

— Шу холосми?

— Шу холос. Юрак эса...

— Тушунарли. Лекин у дилбар хотин.

— Шунақа, лекин кўнглим бирдек. Энди қачон кўришамиз? — Клотильдага яна ҳам яқинроқ сурилиб сўради Жорж.

— Майли, менга деса... эртага агар хоҳласанг?

— Яхши. Эртага соат иккида, а?

— Иккида.

Жорж ўрнидан қўзғалди ва кета туриб тортинган ҳолда деди:

— Биласанми, Константинополдаги уйни мен ўз номимга ўтказмоқчиман. Гап шу. Сен эндиам мен учун тўлаб юришингни истамайман!

Клотильда меҳри тошиб, унинг қўлларидан ўпди.

— Сен нима десанг шу, — шивирлади у. — Уни сақлаганимнинг ўзи менга етади, сен билан кўришиб турсак бас. Дю Руа гоятда мамнун бўлиб чиқиб кетди.

У фотографнинг витринаси ёнидан ўтиб кета туриб, шаҳло кўз лобар бир хотиннинг суратига кўзи тушди ва бу сурат унга Вальтер хонимни эслатди. «Чакки эмас, — деди у ўзига-ўзи, — ҳали чиқитга чиқишига анча бор. Нега шу пайтгача унга эътибор бермабман-а! Қизиқ, мени пайшанба куни у қандай кутиб оларкин?»

У хурсанд бўлиб кетганидан қўлларини бир-бирига ишқаб борарди, ҳар ерда омади келиб турганидан боши осмонга етганди, назарида, ҳозир тоғни урса талқон қилишга чоғи етарди, бундан ташқари ҳозирги хандон-хушон юришига хотинлар ўртасида орттирган эътибори ҳам сабаб бўлганди, бундан у ўзини еттинчи осмонда юргандай ҳис қилар, қонган нафсоният унда ғурур ҳиссини уйғотарди.

Пайшанба куни у Мадлепадан сўради:

— Сен Ривалникига борасанми?

О, йўқ! У ерга боргим келмай турибди, мен депутатлар палатасига бораман.

Ҳаво жуда чарақлаб турар, шунинг учун Дю Руа Вальтер хонимни олиб кетгани усти очиқ экипажда борди.

Вальтер хонимни кўриб унинг оғзи очилиб қолди, — кўзларига жуда ҳам ёш кўриниб кетди. Хоним кийган ёрқин кўйлакнинг корсажи оппоқ тўрлар билан қопланган, тўрлар тагида бўлиқ баланд кўкраклар бўртиб кўринарди. Дю Руа уни бу қадар яшариб кетган ҳолда кўраман деб сира ўйламаганди. Ичида дўндиққина экан, деб қўйди. Лекин унинг бутуни қиёфасидан яхши тарбия кўрган, ўзини босиб олган, болаларига меҳрибон хотин эканлиги кўришиб турар, унда эркакларнинг шаштини қайтариб турадиган алланима ҳам бор эди. Бунинг устига унинг ақли ҳуши жойида, қуюшқондан ташқари чиқмас, ҳар бир сўзини ўйлаб, мулоҳаза билан гапирар, гапирганда ҳам, барчага маълум гапларни ҳеч кимнинг нафсониятига тегмайдиган қилиб айтарди.

Бошдан-оёқ пушти ранг кийинган Сюзанна расом Ваттонинг ҳозиргина лак берилган картинасини эслатар, опаси Роза эса бу гўзал кўғирчоққа қараб турадиган гувернанткага ўхшарди.

Ривалнинг уйи олдида экипажлар қаторлашиб кетган экан. Дю Руа хонимга қўлини узатди ва улар ичкари кирдилар.

Турнир Парижнинг олтинчи округидаги етим-есирлар фойдасига ўтказилаётган экан. Уни ўтказишда «Француз ҳаёти» билан боғлиқ бўлган сенатор ва депутатларнинг хотинлари бош-қош бўлиб туришган экан.

Вальтер хоним қизларим билан бирга қатнашаман, лекин унга бош-қош бўлмайман деб айтган экан: чунки у руҳонийлар томонидан фатво берилган хайрия ишларидагина қатнашаркан. Бунда гап унинг художўйлигида эмасди, аслида у яҳудийга турмушга чиққанлигидан ўзини маълум даражада диндор қилиб кўрсатиш мажбуриятини бўйнига олган, шундай қилсам яхши бўлади деб ишонарди, журналист томонидан уюштирилган йиғин эса, республика миқёсига чиқар ва гайридиний йиғин таассуротини қолдириши мумкин эди.

Турнирдан уч ҳафта илгарисёқ газеталарда қуйидаги гаплар босиб чиқарилганди:

«Муҳтарам касбдошимиз Жак Риваль порлоқ ва олижаноб бир фикрини маълум қилди: у ўз уйидаги ажойиб қиличбозлик қилиш мумкин бўлган залда катта турнир ўтказмоқчи ва ундан тушган фойдани олтинчи Париж округининг етим-есирларига иона қилмоқчи.

Таклифномаларни сенаторларимизнинг ақли аёллари бўлмиш: Лалуань Ремонтель ва Рисолен хонимлар ҳамда машҳур депутатларимиздан Ларош-Матъе, Персероль ва Фирменларнинг хонимлари тарқатадилар. Ионалар антракт пайтида йиғилади ва шу заҳоти олтинчи округнинг мери ёки унинг ёрдамчисига топширилади».

Бундай зўр рекламани устомон журналист ўз гарази йўлида ўйлаб чиқарган эди.

Жак Риваль меҳмонларни уйининг олдида пешвоз туриб кутиб олар, шундоқ кираверишда буфет ташкил этилган бўлиб, унинг харажатлари ўртага тушган пулдан қопланар эди.

Жак Риваль келганларни қиличбозлик зали билан тир жойлашган подвалга таклиф этар, подвалга торгина зина орқали тушиларди.

— Пастга, хоним афандим, пастга тушасиз. Турнир ер ости залида бўлади.

Риваль ўз ноширининг хотинини кўриб қолиб, унга томон пешвоз чиқиш учун югурди. Кейин Дю Руанинг қўлини сиқди.

— Салом, Азизим.

Дю Руа ҳайрон бўлиб қолди.

— Сизга ким айтди...

Риваль уни гапиртирмади:

— Мана, Вальтер хоним ўзлари. У кишига лақабингиз жуда ёқар экан.

Вальтер хоним қизариб кетди.

— Ростдан ҳам, агар биз яқинроқ таниш бўлганимизда сизни худди Лоринага ўхшаб Азизим деб чақирган бўлар эдим. Сизга бу жуда ярашади.

Дю Руа кулиб юборди.

— Бемалол, бемалол, хоним афандим, чақираверинг. Хоним кўзларини ерга тикди.

— Йўқ. Бунинг учун сиз билан яқин бўлишимиз керак.

— Мен фурсати билан яқин бўлиб кетишимизга ишонсам бўладими? — дея сўради Дю Руа овозини пасайтириб.

— Келажак кўрсатади, — деб жавоб берди хоним.

Дю Руа хонимни олдинга ўтказиб, газ чироқлар ёқиб қўйилган зинадан пастга туша бошлади. Кундузнинг ёруғидан бирдан газнинг сарғиш шуъласига кирганда одам ғалати бўлиб кетаркан. Айланма зинадан тушаётганда димоқларига ертўланинг намхуш, зах, илмилик ҳиди урилди, ертўланинг ҳиди ўтириб қолган деворлар меҳмонларнинг келишига айтиб, тозалаб қўйилганди, буҳур оловининг луди, ирис, оқ қарағай, бинафша исми атирларнинг ҳидлари анқиб ётарди.



Пастки залдан томоша бўлишини кутаётганларнинг вапир-пугур садолари эшитилиб турарди.

Залнинг ҳаммаёғига шода-шода газ чироқлар ва венеция фонарлари осиб ташланган, чироқлар моғор босган гишт девор кўринмаслиги учун тўсиб қўйилган кўк ўтлар ичидан йилтирашиб туришарди. Қаерга қараманг, ҳаммаёғни шох-шаббалар босиб кетганди. Залнинг шифтга папоротниклар осиб ташланган, полга гуллар билан барглар тўшалганди. Йиғилганлар залнинг беагидан ва ғаройиб кўринишидан қойил бўлиб, мезбонни мақташарди.

Залнинг ичкарисиди яна кичикроқ бир зал бўлиб, унда саҳна жойлашган, саҳнанинг икки томонига қатор қилиб жюри учун курсилар қўйилганди.

Томошабинлар учун залнинг икки томонига ҳар қаторда ўнтадан қилиб стул қўйилган, жой икки юз кишига мўлжалланганди. Тўрт юз одам таклиф қилинганди. Саҳнанинг олдида қиличбозларнинг кийимларини кийиб олган қўллари узун-узун, баланд бўйли, қотмадан келган ёш йигитлар мўйлабларини бураб, кўкрак кериб туришарди. Томошабинлар уларнинг номларини айтиб, бир-бирларига уларнинг қайси бирлари ҳаваскору қай бирлари профессионал, қайсилари машҳур эканлигини кўрсатишарди. Қиличбозларниқига ўхшаб кетадиган махсус кийим ва сюртук кийган ёш-қари аралаш эркаклар уларнинг теварагида ўзаро суҳбатлашиб туришарди. Ўзини валломат ва қиличбозликдан хабардор деб билган бу кишилар ҳам ўзларини одамларга кўрсатиб қўйилари келиб турарди. Улар ҳам одамлар ўз номларини тилга олишларини истардилар.

Деярли барча ўринларни эгаллаб олган хонимлар чуғурчуғур қилишар, кўйлақларининг шилдирагани эшитиларди. Япроғу шох-шаббага тўлган залда ҳаво етишмас, хонимлар худди театрда ўтиргандек ўзларини елпигичлар билан елпиб ўтиришарди.

— Оршад! Лимонад! Пиво! — деб қичқириб қўярди баъзи бир ҳазилкаш.

Вальтер хоним қизлари билан ўзларига олиб қўйилган биринчи қатордаги жойга ўтиб ўтирди. Дю Руа уларни ўтқазди-да, кетмоқчи бўлиб деди:

— Мен бошқа ерда бўламан, эркакларга ўтиришга рухсат йўқ.

— Менга қолса, ёнимизда бўлишингизни истардим, — ботинқирамайгина деди Вальтер хоним. — Сиз менга турнир қатнашчиларини таништириб турар эдингиз. Балки шу ўртада турсангиз ҳеч нарса қилмас, халақит ҳам бермайсиз-ку.

Хоним унга ўзининг олхўридай катта-катта мулоҳим кўзларини тикиб турарди.

— Ростдан ҳам, биз билан қолинг, жаноб... жаноб Азизим, — қўймасдан сўрарди у. — Сиз ёнимизда бўлишингиз керак.

— Бош устига, хоним афандим... жоним билан, — деди Жорж.

— Жуда боплашибди, жуда чиройли қилиб безатишибди, — деган гап-сўзлар эшитиларди.

Жорж бу кунгурали зални яхши биларди. У дуэль бўладиган кунни эрталаб бу ерда ёлғиз ўзи қолганини эслади, ўшанда иккинчи залчага қўйилган оқ картон доира улкан махлуқнинг кўзларидай унга лўқ бўлиб тикилиб турганди.

— Хоним афандилар, ҳозир бошлаймиз, — зинадан тушиб келаётган Жак Ривалнинг овози эшитилди.

Шу заҳоти сюртуклари баданларига ёпишиб турган олтита эркак саҳнага чиқиб, жюрига қўйилган стулларга бориб ўтиришди.

Бир зум ичида залга уларнинг номлари маълум бўлди. Булар: ушоққина шопмўйлов киши, жюри раиси генерал Рейнальди; новчадан келган, тепакал, узун соқол қўйган рассом Жозефен Руде; Матео де Южар, Симон Рамонсель ва Пьер де Карвен учови келишган ёш йигитлар ва таниқли мастер Гаспар Мерлерон эди.

Саҳнанинг чап ва ўнг томонларига иккита плакат осилди. Уларнинг бирида: «Жаноб Кревкер», бошқасида, «Жаноб Плюмо» деб ёзиб қўйилганди.

Булар иккинчи категорияли чинакам мастерлар эди. Уларнинг ҳар икковлари ҳам қотма, ўзларини ҳарбийча тутган, ҳаракатлари тезкор эди, улар саҳнага кўтарилдилар. Бир-бирларига автоматларга ўхшаб салом бердилар-да, ҳужум бошладилар. Улар полотно ва оқ теридан костюм кийиб олишган, халққа эрмак учун солдат кийимини кийиб олган масхарабозларга ўхшашиб кетардилар.

Вақти-вақти билан «Тегди!» деган сўз эшитилиб қолар, шунда судьялар ҳам билағонлик билан бошларини қимирлатиб қўйишарди. Томошабинлар саҳнада қўллари чўзиб юрган икки тирик қўғирчоқдан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди; улар ҳеч нарсанинг фаҳмига ҳам боришмасди, лекин ҳаммалари мамнун эдилар. Шундай бўлса ҳам улар ҳарқолда бу икки тирик товонлар унчалар нафис ҳаракат қилмаётганлигини, бунинг устига бир оз кулгили бўлиб кўри-наётганлигини сезиб турар эдилар. Эсга, беихтиёр, Янги йил арафасида хиёбонларда сотиладиган ёғоч полвонлар тушиб кетарди.

Биринчи қиличбозлар ўрнига Карапен ва Плантон деган жаноблар чиқишди — уларнинг бири ҳарбий, иккинчиси жайдари одам эди. Мэтр Плантон пакана, Мэтр Карапен — семиз эди. Худди биринчи зарбадаёқ бу одам дами чиқариб юборилган резина филдай пис этиб ўчадиганга ўхшарди. Томошабинлар кулиб юборишди. Плантон жаноблари худди маймунга ўхшаб дикилларди. Жаноби Карапен фақат қўли билан ҳаракат қилар, семизлигидан гавдасини қимирлатолмасди. У ҳар беш минутда худди фавқулодда бир қарорга келган одамга ўхшаб базўр қўлини қимирлатиб ҳужум қилиб қўярди. Шундан сўнг у ҳар сафар зўрға қаддини ростлаб оларди.

Биладиган одамлар у ўйинни шошмасдан, ишонч билан олиб боради дейишарди. Ҳар нарсага ишонаверадиган томошабинлар бошларини лиқиллатиб бу фикрга қўшилишарди.

Кейин Порьон ва Лапальм деган жаноблар чиқишди — уларнинг бири профессионал, иккинчиси ҳаваскорлардан эди, ваҳшиёна бир гимнастика бошланиб кетди: улар бир-бирларига шиддат билан ҳужум қилишар, судьялар кўриқиб стулларини кўтариб ўзларини четга олишарди. Саҳнанинг у бурчидан-бу бурчига югуриб бориб қолишар, бири ҳужум қилганда иккинчиси диконглаб сакраб қочарди, одамнинг кулгисин қистарди. Улар майда-майда сакрашиб орқага чекинганларида хонимлар ҳиринглаб кулишар, шитоб билан ҳужумга ўтганларида эса одамлар ҳатто ҳайжонланиб ҳам қўйишарди. Битта ҳазилвон бу бадантарбия машқларни кўриб:

— Мунча жон куйдирасизлар, соатбай ҳақ тўлашадикун! — деб қўйди.

Томошабинлар бу одобсизнинг қилигидан порози бўлишди. Экспертларнинг фикрлари томошабинлар ўртасида тарқалди: қиличбозлар жуда жонбозлик кўрсатишибди, лекин уларга андек топқирлик етишмабди.

Биринчи бўлим Жак Риваль билан таниқли бельгиялик қиличбоз Лебег ўртасидаги порлоқ бир жанг билан тугади. Хонимларга Риваль жуда ёқиб қолди. У чиндан ҳам ўзидан олдин саҳнага чиққанларга қараганда чаққонроқ, усгароқ, келишганроқ, хушбичим киши эди. У ўзининг киборларча нозик, нафис ҳаракатлари, ҳужум ва ҳимояда ўзига хос йўсинда ҳаракат қилиши билан журъатли, лекин ўйини сийқа ҳарифидан анча ажралиб турарди.

— Тарбия кўрган одамнинг садағаси кетсанг арзийди, — дейишарди томошабинлар.

Ғалаба Ривалга тегди. Унга қарсақлар чалдилар.

Бироқ томошабинлар тепадан эшитилаётган шовқин-суронга бирмунча вақтдан бери безовта бўлиб қулоқ солишарди. Гулдираган қаҳқаҳалар, тапир-тупур оёқ товушлари тинмасди. Таклиф қилинганлардан иккинчи юз чоғли одам пастга тушишнинг иложини тополмай ўзларига эрмак топиб олганга ўхшардилар. Тор айланма зинада элликтача одам уймалашиб туришарди. Пастда нафас олиб бўлмай қолди. «Ҳаво беринглар!», «Сув!» деган бақир-чақирлар эшитилиб турарди. Бояги ҳазилвоннинг ҳамон чинқирган овози эшитиларди: «Оршад! Лимонад! Пиво!»

Қип-қизариб кетган, ҳали қиличбозлик кийимини ечиб улгурмаган Жак Риваль пайдо бўлди.

— Мен муздек ичимликлар келтиришларини айтаман, — деди у ва зина томонга югургилаб кетди.

Лекин биринчи қаватга ўтиб бўладиганга ўхшамасди. Зиналарда уймаланган издиҳомдан ўтгандан кўра шифтни тешиб чиқиш осонроқ эди.

— Айтингла, хонимларга морожний келтиришсин! — кичқирди Риваль.

— Ҳой, морожний келтирингла! — гулдиради бирдан эллик чоғли овоз.

Ниҳоят, патнис кўринди. Лекин унинг устидаги станканлар бўм-бўш эди, морожнийни йўлда илиб кетишибди.

— Бу ерда бўғилиб ўласан, — кимнингдир йўғон хирқираган овози эшитилди, — тугаса ҳам бўларди, уйга кетайлик.

— Пул йиғинг! — кичқирди кимдир.

Шунда оғир нафас олаётган, лекин ҳамон шод-хуррам томошабинлар бараварига бақира бошлашди:

— Йиғилсин! Йиғилсин! Йиғилсин!

Олтита хоним қаторлар оралаб юра бошладилар, сумкачаларга тушяётган кумуш таңгаларнинг жиринглаши эшитила бошлади.

Дю Руа Вальтер хонимга машҳур кишиларни таништира бошлади. Булар киборлар, қадимдан бери нашр қилиниб келинаётган газетааларнинг ходимлари, «Француз ҳаёти»га унчалар менсимай, тажрибада кўрганлари учун унинг ишларига ишонқирамай қарайдиган журналистлар эди. Баъзан алдам-қалдам билан юзага чиқиб қолиб, сўнг иши касодга учраган министрликнинг вайроналари тагида йўқ бўлиб кетган сиёсий-молиявий варақаларнинг қанча-қанчасини кўришди улар! Кўпчилик рассом ва ҳайкалтарошлар спортга жуда қизиқадилар, шунинг учун ҳам бу ерда ҳар иккала касбнинг намояндалари бор эди; йиғилганлар ичида

академик шоғр ҳам бўлиб, ҳамманинг кўзи унда эди, яна иккита композитор билан анча-мунча чет элликлар ҳам бўлиб, Дю Руа уларнинг фамилиялари ёнига прото («протобестия» сўзидан) сўзини қўшиб айтарди, буни у бизит карточкаларида фамилиялари олдига «эск» сўзини қўшиб ёзадиган инглизлардан ўрганганман дерди.

— Салом, қадрдон дўстим! — деди унга кимдир.

Граф де Водрек экан. Дю Руа хонимлардан узр сўраб унинг олдига берди.

— Водрек хўн ғалатида, — деб айтди у қайтиб келгач. —

Насли тозалиги шундоқ билиниб туради!

Вальтер хоним жавоб бермади. У бир оз чарчаб қолганди, Дю Руа унинг ҳар нафас олганда кўтарилиб тушаётган кўкракларидан кўзини узмас, дам-бадам қараб кўярди. Гоҳо-гоҳо хоним ботинмайгина ўзига қараб қўяётганлигини сезиб қолар, унинг назарида саросима ва ҳадиксираш акс этар, сўнг дарҳол кўзларини олиб қочарди. «Хўш, хўш, хўш... — дерди у ўзига-ўзи. — Наҳотки буниси ҳам илинди?»

Пул йиғувчилар бутун зални айланиб чиқишди. Уларнинг сумкачалари кумуш билан олтинга тўлиб кетганди. Энди саҳнага қандайдир «эўр ўйин» ҳақида янги плакат осиб қўйилди. Томошабинлар илҳақ бўлиб кута бошладилар. Йўри авзолари ўз ўринларини эгалладилар.

Қиличбозлик кийимидаги икки хотин қўлларида қилич билан пайдо бўлишди: кўйлаклари қора трикодан бўлиб, юбкалари тиззаларидан юқори, баланд пластронда бўлганларидан каллаларини юқорига силкиб-силкиб қўярдилар. Уларнинг икковлари ҳам ёш, хушбиним эдилар. Икковларининг ҳам юзларидан табассум аримас, томошабинларга таъзим қилишарди. Уларга узоқ қарсак чапишди.

Бироқ, мана, улар ўз ўринларини эгаллашди ва томошабинлар ўртасида шўх пичир-пичир бошланди, кўгилар эшитилди.

Судьялар ҳар бир зарбага «балли», деб қўйишар, огизлари қулоқларига етгудай бўлиб жиамайишарди.

Бу икки қиличбоз томошабинларга жуда ҳам ёқиб қолди: улар эркакларга қалбларининг нозик торларини чертиб ёқиб кетган бўлсалар, хотинларга яхши, одатдан ташқари эрмак томоша кўрсатганлари учун маъқул тушдилар, бунақанги бир оз сепардароқ ўйинларга ҳавас парижликларнинг қонида бор бўлиб, уларга қандай бўлмасин эрмак бўлса, ясама бўлса ҳам чиройли ва нафис бўлса бас. Уларнинг снгла қўшиқлар, кафешантанларининг қўшиқчиларининг севишлари ҳам шундан.

Ҳар сафар қиличбозлик қилаётганлардан бири зарба берса, зал жонланиб, тўлқинланишарди. Бундай пайтда

иккинчи қиличбоз томошабинларга орқа ўгириб турган бўлар, шунда томошабинларнинг кўзлари тўртта бўлиб кетар, огизларини очиб қолишар, уларнинг хаёлини бутунлай бошқа нарсалар олиб қочгани шундоқ билиниб турарди.

Қарсак, қийқириқ бўлиб кетди.

Кейин ростакам қилич мусобақалари бошланди, лекин энди бунга ҳеч ким эътибор бермай қўйди, ҳамманинг хаёлини тепадаги шовқин-сурон эгаллаб олганди. У ердан бир неча дақиқадан бери мебелларнинг сурилгани эшитилар, худди биров кўчиб кетаётганга ўхшарди. Кейин бирдан рояль садолари янгради ва рақс тушаётганларнинг бир маромдаги тапир-тупури бошланди. Турнирга киролмаганлар ўзларини овутиш мақсадида бал ташкил қилиб юборгандилар.

Томошабинлар хахолаб кулиб юборишди, хонимларнинг рақсга тушгилари келиб қолди, — улар саҳнага қарамасдан овозларини барала қўйиб гаплашиб ўтиришарди.

Тепада бошланган бал ҳамманинг эътиборини тортиб қўйди. Кечга қолганлар, афтидан, кўнгилларини чоғ қилмоқда эдилар. Томошабинларнинг жуда ҳам уларга қўшилгилари келиб турганлиги сезиларди.

Лекин, мана, икки ҳариф бир-бирларига таъзим қилишиб жангга ўзларини чунонам шайладиларки, дарҳол ўтирганларнинг диққатини тортдилар.

Улар дам эгилишар, дам қадрларини ростлар, хатти-ҳаракатлари шу қадарли нозик, мардона, ўз кучларига ишонч, усуллари нафосат, таҳсинга сазовор меъёр билан тўлиб-тошган эдики, ҳатто ўтирган бефаҳм томошабинлар ҳам уларга маҳлиё бўлиб қолдилар.

Уларнинг чаққонлиги, ғайрат-шижоати, кучларини тежамкорлик билан сарфлашлари, ҳар бир ҳаракатларини ҳисобга олиб турганликлари, шитоб билан, аини чоқда шошмасдан ҳужумга ўтишлари чинакам санъат бўлиб кўринар ва ҳаммани беихтиёр ўзига жалб қилар эди. Томошабинлар кўз ўнгиларида тенгсиз гўзалликка тўла бир санъат намоён бўлаётганлигини, икки юксак маҳорат эгаси бўлган баркамол ва қудратли санъаткорлар ўз санъатларини намойиш қилаётганликларини сезиб турардилар. Ўз касбининг улуғвор усталари одамларга нималарга қодир эканликларини, тажрибакорликлари, назария билан мустаҳкамланган устмонликларини кўрсатиб қўйишга, ҳаракатларидаги гўзаллик билан дол қилишга аҳд қилгандай эдилар.

Залда тиқ этган товуш эшитилмас, ҳамманинг кўзи уларга қадалган эди. Бироқ охири якуновчи зарбадан сўнг улар бир-бирлари билан қўл сиқишдилар ва шунда

залда «Яшанглар!» деган овозлар янграб кетди. Томошабинлар қийқиришар, оёқларини тапиллатишарди. Ҳамма бир зумда қилчбозларнинг номларини билиб олди: булар Сержан билан Равиньяк эди.

Эркакларда жангарилик кайфиятлари жунбушга келди. Улар бир-бирларига ўқрайишиб қараб қўйишарди. Ҳозир тасодифан жилмайиб қўйган одам дарҳол дуэлга чақирилган бўларди. Умрида қўлига рапира ушламаган одамлар қўлларидаги таёқчалари билан ҳавода зарба бераётгандай, ҳужумни қайтараётгандай чизиқлар чизишарди.

Кўп ўтмай томошабинлар тор зинадан бирин-кетин юқорига кўтарилга бошладилар. Ниҳоят, ташна юракларни қондириш палласи келганди. Лекин тепадагилар, икки юзта одамни чақириб келиб уларга томоша кўрсатмаслик ғирт чўчқаликнинг ўзи бўлди, дейишибди-да, буфетни буткул қуритиб, шипшийдам қилиб жўнаб қолишибди. Пастдан чиққанлар норози бўлишди.

На бир сомса, на бир қатра шампан, на бир томчи шарбат, на бир қултум пиво, на конфет, на олма — ҳеч вақо. Бари сўнлаган, ичилган, нес-нобуд қилинганди.

Хизматкорларни қийин-кистовга олишди, — улар ўзларини хафа бўлгандай кўрсатсалар-да, лекин лабларини кулгидан зўрға йиғиштириб турардилар. «Хонимлар овқатга эркаклардан ҳам чаққонроқ экан, — дейишарди улар, — кейин тагин бир гап бўлиб ўтирмасин, деб борини еб-ичиб кетишибди». Душман лашкараари томонидан талон-тарож қилинган, вайрона шаҳарда битта-яримта омон қолган одамларнинг гапига ўхшарди уларнинг айтаётганлари.

Кетишдан ўзга чора қолмаганди. Эркаклар пона қилинган йиғирма франкларига ачиниб қўйишди; тепада бир тийин тўламасдан еб-ичиб айшини суриб кетганлардан дарғазаб эдилар.

Йиғин мутасаддилари бўлмиш хонимлар уч минг франкдан ортиқ пул тўладилар. Ҳамма сарф-харажатларнинг ўрни қоплангач, олтинчи округнинг етим-есирларига икки юз йиғирма франк қолди.

Вальтерларни олиб юрган Жорж Дю Руага экипаж беришди.

Йўлда кетишаркан, Жорж ноширнинг хотини қаршисида ўтириб, яна хоним ўзига эрка бир назар ташлаганлигини ва дарҳол қимтиниб кўзини олиб қочганлигини сезди. «Эҳе, чўқиётганга ўхшайди-ку!» — деб ўйлади у ва хотинлар чиндан ҳам менга тоб беролмайдилар, деб кулиб қўйди: ахир, де Марель хоним яна муносабатлари изга тушгандан бери телбаларча гирифтор бўлиб юрибди-ку.

Уйга димоғи ғоятда чоғ бўлиб қайтди.

Мадлена уни меҳмонхонада кутиб ўтирган экан.

— Сенга айтадиган янгилекларим бор, — деди у. — Марокашда вазият мураккаблашмоқда. Франция у ерга бир печа ойдан кейин аскар юбориши кутилмоқда. Ҳарҳолда мана шу вазиятдан ҳукуматни ағдариш учун фойдаланишмоқчи, Ларош темирни қизигида уриб, ташқи ишлар министри лавозимини эгалламоқчи.

Дю Руа хотинининг ғашига тегиш учун ўзини бу гапларга ишонмаган киши қилиб кўрсатди.

— Тунисда рўй берган аҳмоқгарчиликни яна бир карра такрорлаш тентакликнинг ўзгинаси бўлади, — деди у.

Хотини тоқатсизланиб елкаларини қисди.

— Мен сенга айтаманки, мана шундай бўлади! Худди шундай бўлади! Демак, сен улар учун маблағ масаласи, пул масаласи шу нарса билан боғлиқ эканлигини тушунмас экансан. Бизнинг замонамизда, азизим, сиёсий найранг-бозликларни кузатиб юрганда, «хотин қидирманг», «фойда қидиринг», деб гапириш керак.

— Шунақа де! — деб пўнғилади Дю Руа хотинининг жаҳлини чиқариш учун нафратомуз суратда.

Хотини ўзини босиб туролмади:

— Менга қара, сен ёш бола экансан, худди Форестье каби ёш бола экансан-ку.

Мадлена уни чақиб олмоқчи эди, жаҳли чиқиб кетади, деб ўйлаганди. Бироқ эри табассум қилганча қайта сўради:

— Алданган Форестьега ўхшабми?

Хотини лол бўлиб қолди.

— Жорж! — дея пичирлай олди у.

— Ҳа, нима? — деб давом этди Дю Руа масхара қилгандай бўлиб унинг жиғига тегиш учун. — Узинг анов куни таи олдинг-ку? Бечора йиғит! — қўшиб қўйди у юракдан ачишиб.

Мадлена унга жавоб бермай орқасини ўгириб олди.

— Сешанба куни меҳмонлар келишади, — деди у бирпас жимликдан сўнг. — Ларош-Матье хоним билан виконтесса де Персмюр келишади. Сен Риваль билан Норбер де Варенни чақирсанг. Мен эртага Вальтер хоним билан де Марелга айтаман. Балки, Рисолен хоним ҳам келар.

Кейинги пайтларда эрининг сиёсий доиралардаги обрўидан фойдаланиб, Мадлена киборлар ичидан таниш-билиш орттиришга тиришар ва нима қилиб бўлмасин, «Француз ҳаёти»нинг кўмагига муҳтож бўлган сенатор ва депутатларнинг хотинларини ўз ёнига тортишга уринарди.

— Жуда соз, — деди Дю Руа. — Мен Риваль билан Норберни чақираман.

Жорж мамнун бўлиб қўлларини ишқаб қўярди, энди у хотинидан қандай қилиб аламини олишни билади, у ўшанда Булон ўрмонида сайр қилиб юрганларида барча бошидан кечирганлари, юрагини ўртаган, азоб берган нарсаларнинг бари учун ўч олиш йўлини топди. Энди қачон Форестье-дан гап очилса, уни алданган эр деб атайди. У бундан хотинининг жон-пони чиқиб кетишини биларди. Шу бир кечанинг давомидаёқ у ўн мартадан ортиқ гап орасига соддадиллик билан киноя қилиб: «Э, анов алданган Форестье-ми?...» — деб қўшиб қўйди.

Энди унинг кўнглида марҳумга нисбатан гидир қолмаган — фақат унинг учун ўч олмоқда эди.

Мадлена эрининг рўпарасида ўтирганча ўзини эшитмаганга солар, ҳар доимгидай бепарво жилмайиб ўтирарди.

Эртасига Мадлена Вальтер хонимни таклиф қилмоқчи бўлганлигини эслади ва у ерга хотинидан олдинроқ бориб келишни мўлжаллади, вазиятдан фойдаланиб Вальтер хонимнинг юрагига қўл солиб кўрмоқчи эди. Агар у чиндан ҳам плакишиб қолган бўлса, бир эрмак-да, иккинчи бир томондан, бундан у фахрланарди. Ундан кейин... нима қилибди... фунажини кўзини сузмаса, буқа арқонини узмайди-ку?

Соат иккида у Мальзерб кўчасида ҳозир бўлди. Уни меҳмонхонага олиб кирдилар. У кутиб турди.

Мана, ниҳоят, Вальтер хоним келди ва очилиб-сочилиб унга қўлини узатди:

— Хуш келибсиз!

— Сизни жуда ҳам кўргим келди. Келмасам, туролмасдим, ўзим ҳам билмайман, қандайдир бир куч мени ҳол-жонимга қўймай остонангизга бошлади, тушунтириб беришим қийин буни. Мана, қошингизга келдим — васалом! Умид қиламанки, менинг бу густоҳлигим сизга оғир ботмас, очиғини айтганим учун мени кечирасиз?

Буларнинг барини у табассум билан, шўхлик ва назокатни омухта қилиб гапирди, лекин унинг гапи тагида жиддий бир нарса борга ўхшаб туюларди.

Вальтер хоним ҳайрат ичида қолди, юзига ним қизиллик югурди.

— Лекин мен... рост... билмайман... ҳайрон бўлиб қолдим...— деди у тутила-тутила.

— Буни нэхори муҳаббат деб билдинг, лекин сизни чўчитиб юбормаслик учун уни ҳазилга олиб айтяпман,— қўшиб қўйди Дю Руа.

Улар ёнма-ён ўтиришдилар. У буни ҳазил деб ўйлаган экан.

— Демак, бу демак... ростданми?

— Рост бўлмай-чи! Мен анчадан бери айтмоқчи бўлиб юрардим, ҳа, анчадан бери. Лекин ҳаддим сизиб айтолмадим. Силтаб ташлайсиз, деб қўрқардим, яқинингизга ҳам йўлатмайсиз, дердим...

Вальтер хоним ўзини қўлга олди.

— Нега худди шу бугун айтяпсиз бўлмасам?— сўради у.

— Билмадим,— деб жавоб берди Дю Руа ва овозини пасайтириб деди: — Тўғриси, кечадан бери сизни ўйлаганим-ўйлаган.

Хоним бирдан ранги ўчиб деди:

— Бас, буларнинг бари болалик, бошқа нарсалар ҳақида гаплашайлик.

Шунда Дю Руа ўзини унинг оёқларига ташлади, бу шунчалар кутилмаганда содир бўлдики, хоним қўрқиб кетди. У ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди, лекин Жорж унинг белидан маҳкам кучоқлаб олиб кеткизгани қўймади.

— Рост, рост айтяпман,— дерди у эҳтирос тўла товуш билан,— сизни севаман, ақлдан озиб қолай деяпман, кўпдан бери севаман. Ҳозир ҳеч нарса деманг. Ҳушим бошимдан учган бўлса нима қилай ахир! Мен сизни севаман... Сизни қанчалар севишимни билсангиз эди!

Хоним ҳансирар, нафас ололмай қийналар, бир нарса демоқчи бўлар, лекин тили калмага келмасди. У Жоржни иккала қўли билан нари итарар, кейин унинг лабларидан ўзини олиб қочини учун сочларидан маҳкам ушлаб олди. Шу билан бирга уни кўрмаслик учун кўзларини чирт юмиб олган, бошини дам у томонга, дам бу томонга ташларди.

Жорж қўйлақ устидан унинг баданини ҳис қилиб турар, эзар, сийпалар, хоним бу қўпол, беҳол қиладиган эркалашлардан бутун жисмида бир беҳудлик туярди. Кутилмаганда Жорж ўрнидан туриб уни кучоқламоқчи бўлди, лекин бир дамгина унинг қўлидан қутулган хоним, силтаниб чиқиб хонада чарх уриб қоча бошлади.

Унинг орқасидан қувиб юришнинг иложи йўқлигини сезган Жорж ўзини курсига ташлади-да, ўкраб йиглаб юборадиган одамдай юзини қўллари билан тўсиб олди.

Кейин ўрнидан сакраб турди. «Альвидо, альвидо!» — деганча қичқириб хонадан югуриб чиқиб кетди.

Хонадан чиққач, у ҳеч нарса содир бўлмагандай тасқчасини олди-да, кўчага чиқди.

«Жин урсин, иш пишганга ўхшайди!» — деб ўйлади у ва Клотильдага кўк хат юбориш учун телеграфга қараб йўл олди, у билан эртага учрашиш тайин қилмоқчи эди.

Уйга одатдагидай ўз вақтида қайтди.

— Ҳа, меҳмонларнинг келадиган бўлишдими? — сўради у хотинидан.

Ха, — жавоб берди хотини, — фақат Вальтер хоним вақт топсам борарман, деди. У нимагадир иккиланиб турибди, аллақандай ахлоқий бурч, виждон ҳақида гапирди. Умуман, кўриниши жуда ғалати эди. Шундай бўлса ҳам, у келса керак, деб ўйлайман.

Эри елкасини қисди.

— Шубҳа қилмасанг ҳам бўлади бунга.

Лекин у юрагининг тубида бунга ишонмас ва куни билан ўзини қўйгани жой тополмай юрди.

Эрталаб Мадлена Вальтер хонимдан хат олди:

«Мен бир амаллаб вақт топишга муяссар бўлдим, сизникига бораман. Лекин эрим келолмайди».

«Яхшиям унинг олдига бошқа бормаганим! — деб ўйлади Дю Руа. — Мана, анча ўзига келиб қолибди. Кўрамиз буёғи нима бўларкин?»

Шундай бўлса ҳам кўз кўзга тушганда нима дейман, деган хаёлга бориб бир оз ташвишланмоқда эди. Мана, ниҳоят у пайдо бўлди, — чеҳрасидан жуда хотиржам кўринар, айни чоқда юз ифодаларида бирмунча совуқлик ва кибр жилва қиларди. Жорж дарҳол ўзини камсуқум, итоатгўй ва мўминтой қилиб кўрсатди.

Ларош-Матъе ва Рисолен хоним икковлари ҳам эрлари билан бирга ташриф буюришди. Виконтесса де Персмюр киборлар доирасига оид янгиликлардан сўзлай бошлади. Де Марель хоним гоёта жозибадор эди; қора-сарик рангли ғалати испанча костюми ингичка белларини сиртмоқлаб турар, дуркун кўкраклари ва ойдай қўлларини бўрттириб кўрсатар, қушларникига ўхшаган бошига аллақандай шўх бир ифода бағишлар эди.

Дю Руа Вальтер хонимнинг ўнг биқинида ўтирар, бутун меҳмондорчилик давомида у билан фақат жиддий нарсалар ҳақида ўзгача тавозе кўрсатиб гаплашарди. Уқтин-ўқтин у Клотильдага назар ташлаб қўяр, «Клотильда бундан чиройлироқ ва ёшроқ», деган фикрни ичидан ўтказиб қўярди. Сўнг хотинига кўз қирини ташларди: гарчи, унга нисбатан кўнглида чуқур яширинган адоват ва ғазаб туйғусидан воз кечмаган бўлса-да, барибир кўзларига у кўркам хотин бўлиб кўринарди.

Унинг Вальтер хонимга осилаётганлигининг боиси, уни ром қилиш қийинлигидан бўлса, иккинчи бир ёқдан, янгича бир таассуротлар олишга ўзида енгиб бўлмас бир иштиёқ сезар эди.

Вальтер хоним уйига эрта кетадиган бўлиб қолди.

— Сизни кузатиб қўяман, — деб таклиф қилди Дю Руа.

Хоним, керакмас, деди.

— Нега энди ундай дейсиз? — қўймасди уни Жорж. — Мени қаттиқ ранжитманг. Наҳотки ҳалиям мендан хафа бўлсангиз? Мен қанчалар ўзимни тутиб олганлигимни кўриб турибсиз-ку.

— Сиз меҳмонларни ташлаб кетсангиз яхши бўлмайди, — деб эътироз билдирди у.

Жорж мийиғида кулди.

— Ҳечқиси йўқ, мен дарров қайтиб келаман, ҳеч ким сезмайди ҳам. Агар менга йўқ десангиз қаттиқ озор берган бўласиз.

— Майли розиман, — деди хоним оҳиста.

Лекин улар каретага чиққанлари ҳамоноқ Жорж унинг қўлларидан ушлаб олди ва ҳирс билан ўпаркан, дерди:

— Мен сизни севаман, сизни севаман. Буни сизга айтмасдан туролмайман. Мен сизга тегмайман. Сиз билан фақат юрагимдаги ишқ ҳақида гаплашмоқни истайман.

— Оҳ... сиз ваъда берувдингиз-ку... яхшимас... яхшимас, — дея пичирларди хоним.

Дю Руа ўзини базўр босиб олгандай қилиб кўрсатди.

— Менга қаранг, мен ўзимни қанчалар қўлга олиб турганлигимни кўриб турибсиз, — деб бўғиқ овоз билан яна гап бошлади Дю Руа. — Шундай бўлса ҳам... Бир оғиз гапимни эшитинг: мен сизни севаман... менга ҳар куни шу сўзларни такрорлашга ижозат этинг... Майли, ҳар куни хоки пойингиз бўлайин, фақат сизнинг маъсум чеҳрангизни кўриб тўйсам ва то ўлгунча шу учта сўзимни такрорласам.

Вальтер хоним ҳамон қўлларини тортиб олмасди.

— Йўқ, ундай қилолмайман, истамайман, — деди у базўр нафас олар экан. — Кейин одамлар нима дейди, хизматкорларим, қизларим... Йўқ, йўқ, иложи йўқ...

— Мен сизсиз яшай олмайман, — давом этарди Дю Руа. — Сизникидами ёки бошқа бирон ердами, майли, қаерда бўлмасин, сизни ҳар куни кўриб туришим керак, бир дақиқа бўлса ҳам майли, қўлларингизни ушласам, елдек этакларингизга илашсам, жисмингизга тўйиб-тўйиб боқсам, шаҳло кўзларингизга термулиб ўзимни еттинчи осмонда юргандай ҳис қилсам, ақл-ҳушимни йўқотсам.

Хоним ишқ деган савдонинг шу енгилтак мусиқасини тингларкан, қалт-қалт титраб такрорларди:

— Йўқ... Йўқ... сира иложи йўқ. Бас қилинг!

Дю Руа бу соддагина хотинни аста-секин қўлга қиритиш лозимлигини биларди, — улар учрашиб туришса бас, майли, аввал хоним ўзи бирон жойни тайин қилсин, кейин учрашувларни ўзи белгилайдиган бўлади.

— Менга қаранг... учрашмасак сира иложи йўқ...—  
унинг қулоқларига шипшиди Дю Руа,— сизни кўрай...  
мен эшикларингизнинг тагида тураман... тиланчидай бў-  
либ... Агар олдимга чиқмасангиз, уйингизга кираман...  
Лекин сизни эртага... эртага кўраман.

— Йўқ, йўқ, келманг. Сизни уйга киритмайдилар.  
Қизларимни ўйланг.

— Унда айтинг, сизни қаерда кўрсам бўлади... кўча-  
дами ё... истаган жойингизда... соатининг менга фарқи  
йўқ... сизни кўрсам бўлгани... Сизга таъзим қиламан, «сева-  
ман», дейману кейин кетаман.

Хоним бутунлай ўзини йўқотиб қўйганди, жавоб бе-  
ришга қийналарди. Лекин бирдан карета ўз уйларига  
яқинлашиб қолганлигини кўриб тез-тез шивирлай бошлади:

— Майли, эртага соат уч яримда Трините черковида  
бўламан.

Кейин экипаждан тушиб кучерга:

— Жаноб Дю Руани уйига элтиб қўйинг,— деди.

У қайтиб келганда хотини сўради:

— Қаерга ғойиб бўлдинг?

— Шошилинич бир телеграмма бериб келяпман,— деб  
жавоб берди Жорж овозини пасайтириб.

Унинг олдига де Марель хоним келди.

— Сиз мени кузатиб қўясизми, Азизим? Мен ахир  
узоқ жойларга фақат шу шарт билан меҳмон бўлгани  
бораман,— деди у ва уй бекасига мурожаат қилди: — Сен  
рашк қилмайсанми?

— Йўқ, унчалар эмас,— деб жавоб берди сўзларини  
атай чўзиб талаффуз қилган Дю Руа хоним.

Меҳмонлар тарқала бошлашди. Ларош-Матъе хоним  
маҳаллий оқсочларга ўхшаган хотин экан. У эрга чиққанда  
Ларош ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган адвокат эди.  
Танноз кампир Рисолен хоним ўқув залларида маълумот  
орттирган даққионусдан қолган ҳамшираларни эслатарди.  
Виконтесса де Персмюр уларга кибр-ҳаво билан боқарди.  
Виконтесса «оқ панжаси»ни бу хашаки хотинларга узат-  
ганда афти буришиб кетарди.

Клотильда тўр рўмолига ўраниб олди-да, эшик олдида  
Мадлена билан хайрлашаркан, деди:

— Зиёфатни жуда қуюқ қилиб юборибсан. Тез орада  
сеники Парижда ягона сиёсий салон бўлиб қолади.

Клотильда Жорж билан ёлғиз қолгач, унинг бўйнидан  
қучоқлаб олди.

— О, Азизим, кундан-кунга сени баттарроқ яхши  
кўриб қолаётирман!

Улар тушган экипаж денгиз кемаларидай чайқалиб  
борарди.

— Ўз уйимизда бўлганига нима етсин!— деди Клотильда.

— О, нимасини айтасан! — маъқуллади Жорж.

Лекин шу тобда унинг эс-ҳуши Вальтер хонимда  
олди.

#### IV

Чарақлаган июль куни эди. Трините майдони деярли  
кимсасиз эди. Офтоб Парижни куйдираман дерди: иссиқ  
одамнинг дамини қайтариб юборар, оғир, дим, суяк-суяккача  
қиздириб юборадиган саратон ҳавоси шаҳарни эзиб ёт-  
ганга ўхшарди.

Черков қаршисида имллаб фонтан отилиб турар, сув-  
нинг ҳам отилишга ҳоли қолмаган каби кўринар, ҳорғин  
кўтарилиб тушарди. Ҳовуз ичидаги қуюқ кўк сувда қоғоз  
парчалари, япроқлар сузиб юрарди.

Бир ит тош тўсиқдан ошиб ўтиб ўзини хира жимирлаб  
турган сувга олди. Черков пештоқи атрофидаги боғчада  
ўтирганлар итга ҳавасланиб тикилишарди.

Дю Руа соатини олиб қаради. Соатининг кичкинагина  
мили уч рақами узра турарди. Вақтидан ярим соат илгари  
келиб қолибди.

Вальтер хоним билан бўлажак учрашув унинг димоғини  
чоғ қилиб юборганди. «Кўнглига нима келса, ўртага чер-  
ковни қўшиб турар экан,— деб ўйларди у.— Черков унинг  
яҳудийга турмушга чиқиб қилган гуноҳини ювиб кетади,  
сиёсий доираларда эса уни оқимга қарши бораётган хотин  
сифатида кўрсатади, киборлар ичида унинг обрў-этиборини  
оширади, булардан ташқари черков унга учрашув жойи  
сифатида ҳам хизмат қилади. Динга соябондай қараш  
унинг қон-қонига сингиб кетган. Ҳаво яхши бўлган кезлар  
соябонга суяниб юриш мумкин, иссиқда офтобдан асрайди,  
ҳаво бузилганда ёмғирдан сақлайди, уйда ўтирганинда эса,  
эшик олдида тумтайибгина тураверади. Шуниси ҳам борки,  
унга ўхшаганлар юзлаб топилади; ўзлари худованди ка-  
римни икки пулга олмайдилару кези келганда, у билан  
бошқаларнинг оғзига урадилар ва яна керак бўлиб қол-  
ганда ундан қўшмачи бўлишни талаб қиладилар. Қани,  
уларни номерларга таклиф қилиб кўринг-чи, буни улар  
ўзларига нисбатан ҳақорат деб англашади, ваҳоланки,  
меҳроб қаршисида дон олишмоқни одатдаги бир гап деб  
билишади».

У ҳовуз атрофини аста-секин кезиб чиқди, кейин черков  
соатига қаради. Черковнинг соати икки минут олдинда  
экан: унда учдан беш минут ўтганди.

У. яхшиси черковда ўтириб кутган маъқул деб, черков ишига кирди.

Унинг димоғига салқин ертўла ҳиди урилгандай бўлди, салқин ҳавода роҳатланиб нафас олди, кейин ибодатхонани томоша қилиш учун унинг ичини кеза бошлади.

Ибодатхонанинг кенг саҳнида унинг қадамлари акс садо бериб турар, худди яна бир одам у билан баб-баравар қадам ташлаб, тўхтаса, тўхтаб тураётганга ўхшарди. Унинг қадам товушлари баланд равоқлардан жаранглаб эшитиларди. Черковда у ёқдан-бу ёққа бориб келаётган одам Дю Руани қизиқтириб қолди. Унга томон юрди. Қўлидаги шляпасини орқасига қилиб олган боши кал, тўладан келган бир жаноб димоғидан қурт ёғиб айланиб юрарди.

Бир-бирларидан анча нарига ўтириб олган кампирлар тиззаларини букиб, юзларини кафтлари орасига олганча худога ёлворардилар.

Ёлғизлик, кимсасизлик, сукунат юракни ўз ҳукмига олди. Дарчалардаги рангдор ойналар офтобнинг нуруни ютиб юмшатар, кўзларни қамаштирмасди.

Бу ер Дю Руага гоятда ёқиб қолди.

У эшик олдига келди-да, яна бир қарра соатига қаради. Энди учдан ўн беш минут ўтганди. Ичкарида чекиш мумкин эмаслигидан ранжиб, эшик олдига чиқди-да, ўтирди. Ибодатхонанинг нариги ёғида — меҳроб ёнида бояги семиз жаноб ҳамон кезинмоқдайди.

Аллаким ичкарига кирди. Дю Руа ўгирилиб қаради. Тивит кўйлақ кийган, энгил-боши, почоргина, бечораҳол бир хотин экан; у биринчи курси олдига бориб тиз чўкди, кўлларини кўкрагига қўйди ва кўзларини кўкка қадаб ибодатга берилди.

Дю Руа унга қизиқсиниб қарар, бу шўрликни қандай гам-гусса, қайғу-алам бу ерга бошлаб келганлигини англашга ҳаракат қиларди. Жуда ҳам ночор яшаши шундоқ кўриниб турибди. Буларнинг устига, афтидан эри калтаклаб турса ажабмас, балки, боласи ҳам оғир бетон бўлиб ётгандир.

«Бечоралар! Дунёда қанча-қанча кажбахт одамлар бор!» — дерди у ўзига-ўзи. Шунда унинг қалбида раҳмсиз табиатга қарши исён бош кўтариб келарди. Кейин бу шўрликларнинг ҳаммаси ўзи кўринмас аллаким уларнинг гамини еяётган, кўк ҳисобхонасида яхшиликлар ва ёмонликларни алоҳида бир китобга қайд қилиб бораётган, кейин уларни тарозининг икки палласига ташлаб ўлчаб кўраётган бўлса керак деб ишонадилар... Лекин осмон йироқ... Унда, қаерда ҳисобга оладиганлар маскани, қаерда?

Ибодатхонада ҳукм сурган сукунат одамни юксак хаёл-

ларга элтар, шунда Дю Руа хаёлап кониотни кезиб чиқиб, сўнг тишларини ёғирлатиб дерди:

— Бу қадар нобоп қурилган дунё!

Кўйлақ шилдираши қулоғига чалинди, титраб кетди. У келди.

Дю Руа ўрнидан туриб унинг ҳузурига борди.

— Мен дарров кетаман, — деди хоним унга қўлини узатмасдан секингина. — Мен уйга боришим керак. Менинг ёнимда тиз чўкиб туринг, бўлмаса бизни таниб қолишлари мумкин.

Шу сўзларни айтиб у ўзини ичкарига олди ва қулайроқ жой қидира бошлади, бу черков унга беш қўлдай танишлиги шундоқ билиниб турарди. У юзига қалин парда тутиб олган, оёқларининг учгинасида авайлаб қадам ташларди.

У меҳроб олдига боргач, орқасига ўгирилди.

— Чеккароққа ўтганимиз яхшироқ шекилли. Бу ердан ҳаммаси кўриниб туради, — одатда черковларда гапириладиган паст товушда сирли шивирлади хоним.

Меҳроб олдига боргач, у тўхтади, бошини қуйи букиб олди, тиз чўкмоқчи бўлди-ю, лекин кутилмаганда ўнгга бурилиб, эшик томонга бир-икки қадам ташлади, кейин, афтидан, бир қарорга келди чоғи, курсичани ёнига сурди-да, тиз чўкди.

Жорж ўзига бошқа бир курсичани олиб тиз чўкди, икковлари ҳам дуо ўқиладиган ҳолатни олганларидан сўнг, гап бошлади:

— Ташаккур сизга, ташаккур. Сизсиз туролмайман. Мен буни тинимсиз такрорлашга тайёрман, сизга қандай мафтун бўлиб қолганимни айтиб бермоқчи, бир қарашда мен асиру мубтало қилганингиз ҳақида дилимни ёрмоқчи эдим... Қачон дилимдагини сизга тўкиб-солсам додимга стасиз, қачон?

— Хоним чуқур уйга чўмган, унинг гаплари қулоғига кирмаётганга ўхшарди.

— Сизга бундай гапларни гапиришга эрк бериб мен тентаклик қилапман, — ҳамон юзидан кўлларини туширмасдан деди хоним. — Бу ерга келиб ўтиришим ҳам тентаклик, қилаётган ҳамма ишларим бошдан-оёқ тентаклик, ўртамизда... ўртамизда туғилган нарсанинг давом этишига сизни умидлантириб қўйганим ҳам тентаклик. Ҳаммасини унутинг, шундоқ бўлсин ва бошқа ҳеч қачон мен билан бу ҳақда гаплашманг.

У бир нарсани кутгандай тўхтаб қолди. Дю Руа бўлса, унга нима деб жавоб бериш устида бош қотирар, шиддатли, эҳтиросга тўлиқ сўзлар топишга уринар, бироқ кўлларини



ҳаракатлантиришдан маҳрум бўлаганидан, ҳозирча қандай йўл тутганини билмасди.

— Мен дунёдан умидсиз ўтаман... ҳеч нарса кутмайман ҳам,— яна гапга тушди у,— мен сизни севаман. Сиз нима қилманг, нима деманг, мен шу сўзларимни айтганим айтган, токи танда жоним бор экан, уларни сизнинг олдингизда такрорлаганим такрорлаган, бора-бора менга раҳмингиз келар, деб ўйлайман. Менинг ҳар бир сўзимдан келиб турган муҳаббат нафаси сизнинг юрагингизга йўл топишини истайман, у кувдан-кун, соатма-соат шу нафас билан тўла бўлишини, унга соф шудринг томчилари каби сингишини, қалбингизни юмшатишини истайман, токим, алоҳа бир кунмас бир кун раҳм-шафқат қилиб менга: «Мен ҳам сизни севаман», деб айтишингизни хоҳлайман.

Дю Руа унинг елкалари титраб турганлигини, кўкраклари кўтарилиб тушаётганлигини. ҳис қилиб турарди. Шунда бирдан у шоша-пиша шипшиган товушни эшитди:

— Мен ҳам сизни севаман.

У бошига зўр тўқмоқ билан уришгандай бўлиб қалтираб кетди.

— О, худойим...— деган нидо чиқди унинг кўксидан ва орқасидан хўрсиниб қўйди.

— Нега ҳам буни сизга айтдим? — оғир-оғир нафас оларкан давом этди Вальтер хоним.— Мен жинояткор, мен виногар... мен ахир... икки қизнинг опасиман-ку... йўқ, истамайман... истамайман... Мен ҳеч қачон ишонмаган бўлардим... ҳеч қачон ўйламасдимки... лекин бу мендан... кучлироқ... кучлироқ экан. Сизга айтсам... сизга айтсам... мен ҳеч қачон ҳеч кимсани яхши кўрмаган эдим... сиздан ўзга... қасам ичаман... Мен сизни бир йил бўлди, яширин сурагда севаман, севгимни шу пайтгача юрагимнинг тубига беркитиб келдим. О, мен қанчалар азоб чекканимни, ўз-ўзим билан олишиб ётганлигимни билсангиз эди, лекин энди тамом бўлдим, бошқа кучим қолмади: мен сизни севаман...

У юзларини қўллари билан беркитиб олганча йиғлар, аъзойи бадани қалтирар, тугён ичра ўртанарди.

— Менга қўлингизни беринг,— дея шивирлади Жорж,— уни кўзларимга суртмай, лабларимга босайин...

Хоним қўлларини оҳиста юзларидан олди. Юзлари йиғидан ҳўл бўлиб кетган, киприкларига ёш томчилари илиниб қолганди.

Дюруа унинг қўлларини сиқди:

— О, қани эди сизнинг кўз ёшларингизга ташна юрагимни фарқ қилсам!

— Мени йўлдан урманг...— деди хотин инграган бир овоз билан.— Мен адо бўлдим!

Жорж сал бўлмаса кулиб юборай деди. Уни шу ерда йўлдан уриб бўларканми? У бор ишқий сўзларини айтиб тугатаёзганди, шунинг учун хонимнинг қўлларини кўкрагига босди ва сўради:

— Қандай ураётганлигини эшитяпсизми?

Бундан сал олдинроқ семиз жанобнинг бу томонга келаётган бир маромдаги қадам товушлари эшитилган эди. У ҳамма меҳробларни бирма-бир айланиб чиқиб, энди яна бир карра тор ўнг қанотни қараб-қараб келарди. Қадам товушлари булар томонга борган сари яқинлашиб келаётганлигини сезган, колонна ортида ўтирган Вальтер хоним Жорждан қўлларини тортиб олди ва яна юзларини яширди.

Бир зум ўтгач, ҳар икковлари ҳам чўк тушганча қимир этмай туришар, гўёки биргаликда кўкларга тавалло қилишарди. Семиз жаноб уларга йўл-йўлакай парвосиз назар ташлаб, шляпасини бояғндай орқасида ушлаганча, ибодатхонанинг чап қанотига ўтиб кетди.

Дю Руа бу пайтда бошқа бир ерда учрашишнинг йўлини қидирмоқда эди.

— Эртага сизни қаерда кўрсам бўлади?— шивирлади у.

Вальтер хоним жавоб бермади. У тошдай қотиб қолганди,— у ҳозир ҳайкалтарош «Муножот» деб ном бериши мумкин бўлган ҳайкалга ўхшаб қолганди.

— Хоним истасангиз, эртага Монсо боғида учрашамиз.— қўймасди Жорж.

Хоним қўлларини тушириб, унга чидаб бўлмас изтиробдан ўзгариб кетган, рангида қон қолмаган юзларини ўгирди.

— Мени ўз ҳолимга қўйинг...— титроқ овоз билан гап бошлади хоним.— Кетинг... кетинг... мени бир оз вақтга ёлғиз қўйинг... фақат беш минутга... сиз билан ўтириш ҳозир менга жуда оғир... мен ибодат қилмоқчиман... кучим етмайди.. кетинг... мени ибодат қилишга қўйинг... беш минутгина... истамайман... худойимдан гуноҳимни кечиришини ёлвориб сўрайман... мени халос этишини тилайман ундан... ёлғиз қолдиринг... беш минутга.

Хонимнинг юзига шу қадар изтироб чўккан, у ўзини шунчалар йўқотиб қўйган эдики, Дю Руа индамай ўрнидан турди-да, бирмунча тайсалланиб, кейин сўради:

— Мен тезда қайтиб келаман. Майлими?

У рози бўлиб бошини силкиди. Дю Руа нари кетди.

Хоним ўзини зўрлаб бўлса ҳам ибодат қилишга уриниб кўрди. Ўзини фавқулодда куч билан қўлга олди ва аламли инграб, бутун жисми қалтираганча кўкка нидо қилди:

Ё раббим, ўз папоҳингда асра!

У сундан туриб кетган одамнинг изидан қарамаслик шун қўзларини пирпиратиб юмиб-очарди. У ҳақда мутлақо ўйламасликка, унга қарши туришга зўр бериб тиришарди, бироқ яраланган қалби интизору ташнаком бўлган, илоҳий шарпа ўрнига унинг кўз ўнгиди Жоржининг дикрайган мўйлаблари гавдалангани гавдаланган эди.

Иш бўйи, кун-тунлар у мана шу тобора зўрайиб бораётган вазваса билан, унинг бутун хаёлини ўғирлаб олган, жисми ҳирсини безовта қилган, ҳатто тушларида ҳам уни тинч қўймаган киши билан курашиб чиқди. У худди ўзини тўрға илиниб қолгандай ҳис қиларди, назарида, уни бошлаб мана шу нарра шернинг, кўзлари, майин мўйлаблари билан уни ўзига ром қилиб олган эркакнинг қучоғига итқитгандай эдилар.

Ҳозир эса, мана, худонинг уйида ҳам у ўзини шунчалар ожиз, якка, ҳимоясиз қолгандай ҳис қилар, ҳатто ўз уйида ҳам ҳеч қачон бундай аҳволга тушмаганди. Ибодат қилай деса, тили калимага келмас — бутун эс-ҳуши у билан банд эди. Ҳозир у туриб кетди-ю, мана энди шунга ҳам азобланиб ўтирибди. Шунга қарамасдан у бор кучи билан қаршилиқ кўрсатар, худога қутқаришни сўраб бор вужуди билан ёлворарди. Унинг эри олдида доимо юзи ёруғ эди, шунинг учун ҳам кирган йўли унга ўлимдан баттар бўлиб туюлмоқда эди. У узук-юлуқ пичирлаб дуо ўқир, лекин хаёли Жоржининг равоқлар остида узоқлашиб бораётган қадамларида эди.

У адоий тамом бўлганлигини англаб, қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз бўлиб қолганди. Барибир ҳамон таслим бўлгиси келмасди. Алоҳа асаблари портлаб, у беҳуш бўлиб қолди, бундай беҳушлиқ қалтираган, изтироб ичра тўлганган, инграб-мунгранаётган хотинларда бўлади, уларни ерга парчинлаб ташлайди. У худди безгак тутаётган каби дир-дир титрар, ҳозир юзтубан қулаб фарёд кўтаражанини ҳис қилиб турарди.

Кимдир шу томонга тез-тез юриб кела бошлади. У ўғирлиб қаради. Кашиш экан. Уни кўриб ўрнидан турди ва қўлларини илтижо билан узатганча унга томон отилди.

— Қутқаринг! Қутқаринг мени! — пичирлади у.

Кашиш ҳайронликда тўхтади.

— Нима бўлди сизга, хоним афандим?

— Мени қутқаринг. Менга раҳмингиз келсин. Агар менга ёрдам бермасангиз, ҳалок бўламан.

Кашиш унга қараб, телба бўлиб қолибди, деб хаёл қилди.

— Сизга қандай ёрдам беришим мумкин?

Кашиш баланд бўйли, тўладан келган, юзлари гўштдор, соқоллари қиртишлаб олинган ёш йигит эди — бадавлат черковнинг хушқомат бу викарийси ўз қавмидаги аёлларнинг сахийлик билан қиладиган тухфаларига ўрганиб қолганди.

— Менинг гуноҳларимни сўранг, — деди хоним, — менга йўл кўрсатинг, менга мадад беринг, айтинг, мен нима қилай?

— Гуноҳларни шанба кунлари соат учдан олтига қадар сўрайман, — деб эътироз билдирди у.

— Йўқ! Йўқ! Йўқ! — унинг қўлларини қисиб олганча такрорлади хоним. — Ҳозир! Ҳозир! Менга жуда зарур! У шу ерда! Черковда! У мени кутиб турибди!

— Сизни ким кутяпти? — сўради кашиш.

— Уша, мени адо қиладиган... мени қутқармасангиз, у мени адоий тамом қилади... Ундан қочиб қутулиб бўлмайди... Мен бир ожизман... ожизман... шунчалар ожизманки...

Ҳўнграб йиғлаганча у кашишнинг оёқларига йиқилди.

— Менга раҳмингиз келсин, падарим! Худо ҳаққи, мени қутқаринг, қутқаринг!

Хоним кашиш кетиб қолишидан қўрқиб, унинг қора ридосига ёпишиб олди. Кашиш эса ўзининг оёқларига йиқилиб ётган бу хотинни битта-яримта кўрса нима дейди, деб тсварак-атрофга безовталаниб қараб қўярди.

— Туринг ўринигиздан, — деди ниҳоят кашиш ундан қутулиб кетишининг иложи қолмаганлигини кўргандан кейин, — яхши ҳам калит ёнимда экан.

У чўнтагини ковлаб бир шода калит олди ва ўзига керагини топиб, ёғочдан ишланган ўйинчоқ уйларга ўхшайдиган хоналарга қараб тез-тез юриб кетди, — диндорлар бу хоналарга кириб юракларида йиғилиб қолган ғуборни тўкиб чиқадилар.

Кашиш ўртадаги эшикка кирди ва уни ёпиб олди. Вальтер хоним эса ён томондаги қўшни катакка ўзини урди ва шу заҳоти унинг кўкрагидан бир нидо отилиб чиқди:

— Мени кечиринг, падарим, мен зинога майл билдирдим.

Дю Руа вонэ ўтирадиган курсини айлланиб ўтиб, калитнинг чап қанотига ўтди. Уртароққа етганда у ҳамон бемалол айлланиб юрган семиз кал жапонни кўрди.

«Бу кишим бу ерда нима қилиб юрибди ўзи?» — ўйлади Дю Руа.

Жаноб ҳам қадамларини секинлатиб, гаплашиш интиёқда Жоржга қаради. У яқинроқ келиб, таъзим қилди ва гоётада назокат билан сўради:

— Афандим, безовта қилганим учун уэр, бу калисо қачон қурилганлигини билмайсизми?

— Очиги, мен ҳам билмайман,— деб жавоб берди Дю Руа,— чамамда, йигирма-йигирма беш йиллар бўлган бўлса керак. Мен бу ерга биринчи марта келишим.

— Мен ҳам. Бу ерга илгари келмаган эканман.

Журналист қизиқсиниб қолди.

— Сиз анчадан бери томоша қилиб юрибсиз,— деди у.— Сиз калисони бошдан-оёқ ўрганиб чиқмоқчисиз шекилли.

— Ундай эмас, афандим, мен хотинимни кутяпман,— маъюслик билан эътироз билдирди бояги киши,— ўзи мени учрашувга чақириб, ўзи кечикиб ўтирибди.

Кейин бир фурсат жим бўлиб қолди-да, сўнг қўшиб қўйди:

— Кўчада иссиқдан чидаб бўлмайди.

Оққўнғил киши эканлиги шундоқ кўриниб турган бу одамнинг юзига тикиларкан, Дю Руа ичида, у Форестьегга ўхшар экан, деб қўйди.

— Сиз вилоятдан эмасмисиз? — сўради у.

— Шундоқ. Мен Рено томонданман. Узингиз бу ерда томоша қилиб юрибсизми дейман, афандим?

— Йўқ. Бир хонимни кутиб турибман.

Дю Руа таъзим қилиб йўлида давом этди.

Черковга қираверишда унинг кўзи яна бечорақол хотинга тушди: — у ҳамон тиз чўкиб худога ёлворарди. «Роса художўй экан-ку!» — деб ўйлади у. Лекин энди бу хотин унинг дилида баяндай раҳм-шафқат ҳиссларини уйғотмади.

Унинг ёнидан ўтиб Дю Руа ўнг қапотга қараб йўл олди, Вальтер хоним уни ўша ерда кутиши керак эди.

Лекин у узоқдан туриб боя хонимни қолдириб келган ерида ҳеч ким йўқлигини кўриб ҳайрон бўлди. Бу бошқа жой бўлса керак, деб ўйлаб охиригача борди ва яна қайтиб келди. Демак, кетиб қолибди-да? Бу уни ҳайратга солди, жон-пони чиқиб кетди. Лекин, балки мени қидириб юрган-дир, деб черков ичинин яна бир марта айланиб чиқди. Уни ҳеч ердан топмагач, у балким шу ерга қайтиб келса керак, деган хаёлда боя хоним ўтирган курсига ўтирди. У кутишга қарор қилди.

Унинг диққатини қандайдир шивирлаган овоз ўзига тортди. Бироқ черковнинг бу томонида ҳеч бир зотнинг қораси кўринмасди. Қаердан келди у овоз? У курсидан туриб гуноҳкорлар тавба қиладиган хоналарнинг эшикларини кўрди. Эшиклардан бирининг тагидан хотин кишининг этаги кўриниб турарди. Бу Вальтер хоним эди. У гуноҳларини тўкаётган экан!..

Унинг елкаларидан тутиб буёққа судраб олиб чиққисн

келди. Лекин яна ўйлаб қолди: «Майли! Бугун навбат кашишники, эртага меники бўлади». Бу саргузашт устидан ичида кулиб, тавбахона эшиги қаршисига ўтириб олганча кута бошлади.

Узоқ кутишга тўғри келди. Ниҳоят, Вальтер хоним ўрнидан турди, уни кўриб олдига келди. У совуқ боқар, тумтайиб олганди.

— Марҳаматли афандим,— деди у,— мени таъқиб этманг, орқамдан юрманг ва менинг хузуримга ҳеч қачон ёлғиз ўзингиз келманг, сиздан шунини сўрайман. Мен сизни қабул қилмайман. Алвидо!

Шундай деб, у мағрур юриб чиқиб кетди.

Дю Руа уни тутиб ўтирмади: у мевани вақти бўлмасдан узмасликка одатланиб қолганди. Боя кириб кетган хонасидан бир оз талмовсираб қолган кашиш чиқиб келди. Дю Руа унинг олдига борди-да, кўзларига тик боққанча илондай вишиллади:

— Эгнингизда манови занчалиш кийимингиз бўлмаганда, палид башарангизга қараб туширган бўлардим!

Шундан сўнг у шарт орқасига бурилиб, черковдан ҳуш-так чалган кўйи чиқиб кетди.

Калисо олдида энди шляпасини бошига қўндириб олган семиз жаноб қўлларини орқасига қилганча турар, кенг майдон ва атрофдаги кўчаларни лоқайдлик билан кузатарди.

Улар тавозе билан хайрлашдилар.

Журналистнинг бу атрофда қиладиган иши қолмади ва редакцияга қараб йўл олди. Редакцияга кириб улгурмасданок у хизматчиларнинг ташвишли чеҳраларидан кутилмаган бир ҳодиса рўй берганлигини фаҳмлади ва тўғри ноширнинг кабинетига қараб юрди.

Қария Вальтер тик турганча қисқа-қисқа жумлалар билан мақола айтириб ёздирар ва янги бир фикрини айтишдан олдин атрофини қуршаган мухбирларга топшириқлар берад, Буаренарга вазифалар топширар ва олдида ётган хатларни очиб ўқир эди.

— Эҳ, ана, ўзи ҳам келиб қолди, жуда асқатиб турувдингиз, Азизим! — дея хитоб қилди уни кўрган заҳоти чол, лекин бирдан тилини тишлаб олгандай жим бўлиб қолди, кейин хижолат чекиб узр сўрай бошлади: — Узр, узр, оғзимдан чиқиб кетибди, шундай гаплар рўй бердики, ҳаяжонланмай иложинг йўқ. Бунинг устига хотинимнинг ҳам, қизларимнинг ҳам оғзидан нуқул: «Азизим, Азизим», тушмайди, беихтиёр ўрганиб кетар экансан. Мендан хафа бўлмадингизми?

Шу сўй, кулиб жавоб берди Жорж.— Бу хафа буладиган лақаб эмас.

Жуда соз, унда мен ҳам сизни Азизим деб чақираман, гапини давом эттирди қария Вальтер.— Шундай қилиб, биз муҳим ҳодисалар арафасида турибмиз... Уч юз, ундан ортиқ овоз билан министрликка ишончсизлик билдирилган, бир юз икки киши қарши бўлган. Парламент таътили қолдирилган, ҳозирча қанча вақтга қолдирилгани маълум эмас, бугун эса йигирма саккизинчи июль. Испания Марокаш туфайли бизга тишини қайрамоқда, шунинг учун ҳам ўз шотирлари билан бирга Дюран де Ленинг оёғи осмондан бўлди. Тоза ҳангома бўладиганга ўхшайди. Янги кабинет тузиш Марога топширилган. Ҳарбий министрлик лавозимини у Бутен д'Акрга таклиф қиляпти, ташқи ишлар министрлигини бизнинг дўстимиз Ларош Матъега бермоқчи. Ўзи ички ишлар министрлиги билан министрлар советининг раислигини олмақчи. Бизнинг газетамиз ҳукуматнинг расмий органи бўлиб қолади. Мен бош мақолада бизнинг умумий қарашларимизни баён қиламан ва янги министрларга йўл-йўриқ кўрсатаман. Зотан,— деб қўйди у самимий жилмайиб,— бу уларнинг ўзлари танлаган йўл бўлади. Лекин менга Марокаш масаласида қизиқ бир мақола керак, у ўткир, шу куннинг талабига жавоб берадиган, шов-шув кўтарадиган мақола бўлиши керак. Қани, сиз бунга нима дейсиз?

— Ҳаммасини тушундим,— деди мулоҳаза билан Дю Руа.— Бизнинг Африкадаги мустамлакаларимиз — бу — ўртада Жазоир. Чапдан Тунис ва ўнгдан — Марокаш; мен сизга ушбу мустамлакалардаги сиёсий вазиятни кўрсатиб берадиган, бепоеъ ерларда истиқомат қиладиган қабилаларнинг тарихини ёритадиган мақола бераман, унда ҳали европаликларнинг қадами етмаган Фиқиг водийсигача, яъни Марокаш чегараларигача бўлган юришимизни тасвирлаб бераман, ахир ҳозирги машмашанинг боиси ҳам ўзи шу нарса-ку. Қалай, сизга маъқулми?

— Айни муддао! — хитоб қилди қария Вальтер.— Сарлавҳаси-чи, сарлавҳаси нима бўлади?

— «Тунисдан Танжергача».

— Қойил.

Дю Руа «Француз ҳаёти»нинг эски сонларини қараб ўзининг биринчи мақоласи «Африка ўқчисининг хотиралари»ни топнишга аҳд қилди, унинг номини ўзгартирилса кифоя, баъзи бир ерларни тузатиш ва тўғрилаш мумкин, мақола ҳали тоза иш кўрсатиши турган гап, чунки у ерда мустамлакачилик сиёсати, Жазоир аҳолиси

ва Оран вилоятига бўлган юриш ҳақида анча нарсалар ёзилган.

Қирқ беш минут деганда мақола қайта ишланган, кўриб чиқилган, лаб-лунжи тўғрилланган, янги кабинет шаънига мақтов ва табриклар билан тўлдирилган ҳолда тап-тайёр қилинди.

— Балли, балли, балли,— деб қўйди мақолани ўқиб чиққан ношир.— Тилла йигитсиз. Сиздан гоътада миннат-дорман.

Кечқурун кун кўп ажойиб ўтганидан оғзи қулогига етган Дю Руа уйга қайтди; Трините черковида ови юришмаганидан қайғуриб ўтирмади: у ўзининг ютиб чиққанлигини сезиб турарди.

Мадлена уни тоқати тоқ бўлиб кутаётган экан. Дю Руа кириб келиши биланоқ унинг айтган сўзлари шу бўлди:

— Ларош ташқи ишлар министри бўлди, билдингми?

— Эшитдим, шу муносабат билан мен Жазоир ҳақида мақола ёзиб бердим.

— Қанақа мақола?

— Ўзинг биласан, ўша иккаламиз ёзган «Африка ўқчисининг хотиралари» деган мақола. Мен уни вазиятга мослаб ўзгартириб, тузатиб бердим.

Мадлена илжайди.

— Э! Ҳа, ҳозир жуда керак мақола,— деб қўйди у, бир оз ўтгач, қўшимча қилди: — Мен унинг давомини ўйлаяпман, сен ёзмоқчи бўлиб юрувдинг ўшанда... кейин ёзмай қўйгандинг. Энди уни давом эттирсак кўп яхши иш бўлади. Ҳозирги шароитда жуда мос тушадиган бир қанча ўткир мақоалар ёзиш мумкин ўша мавзуда.

— Жуда соз,— деди Дю Руа ва курсига ўтирди.— Энди бизга ҳеч ким халал бермайди, лақма Форестье ҳам ўлиб кетди.

Бу Мадленага тегиб кетди.

— Ҳазилнинг ўрни эмас, сендан бунга чек қўйишни сўрайман,— деди қуруққина қилиб Мадлена.— Ҳадеб жигимга тегаверма.

У хотинини яна бир чақиб олмақчи бўлиб турган эди, шу пайт унга имзо қўйилмаган бир оғизгина гап ёзилган телеграмма келтириб қолишди: «Мен бутунлай эс-ҳушимдан айрилиб қолдим, мени кечиринг ва эртага соат тўртда Монсо боғига келинг».

У ҳаммасига тушунди ва юраги қинидан чиққудай бўлиб суюниб кетди.

— Майли, бошқа гапирмайман, жоним. Тентаклик бу. Тан оламан,— деди у кўк варақни чўнтагига яшираркан.

Кейин ошқатлаанишга тутинди.

Ошқатлаанаркан хаёлидан бояги сўзлар кўтарилмасди: «Мен бутунлай эс-хушимдан айрилиб қолдим, мени кечиринг ва эртага соат тўртда Монсо боғига келинг». Таслим бўлар экан-ку. Ахир бу: «Мен сизнинг ихтиёрингиздаман, мени нима қилсангиз ўзингиз биласиз, қаерда, қачон, қандай, истаганингизча», дегани-да.

У кулиб юборди.

— Нима бўлди? — сўради Мадлена.

— Ҳеч нарса. Мен бир кашишни учратиб қолувдим, эсимга унинг биққи юзлари тушиб кетди.

Эртасига Дю Руа учрашувга роса соат тўртда келди. Монсо боғидаги ҳамма скамькалар иссиқдан безори жон бўлиб кетган бойваччалар ва беғам энагалар билан банд эди, йўлкадаги қумда болалар ўмбалоқ ошиб ўйнашар, энагаларнинг улар билан заррача ишлари йўқ эди.

У Вальтер хонимни чашма олдидаги ясама вайроналар ичидан топди. У унча катта бўлмаган тош устулар оралида қўрқиб кетган, бахтсиз бир қиёфада кезиб юрган экан.

— Мунича одам кўп экан бу ерда! — деди у ҳали Дю Руа саломлашиб улгурмасдан.

Дю Руа гапни илиб кетди.

— Тўғри айтасиз. Бошқа ерга борамизми?

— Қаерга ҳам борардик?

— Фарқи йўқ, карета олишимиз мумкин. Пардасини тушириб қўясизу, тамом, сизни ҳеч ким кўрмайди.

— Унда мени ташқи хиёбонларга чиқиладиган эшик олдида кутиб туринг. Беш минутдан кейин экипаж олиб келаман.

У чопиб кетди.

Экипажда ёлғиз қолишган замоно Вальтер хоним ўзи томондаги дарчанинг пардасини яхшилаб ёпиб қўйди.

— Извошчига нима дедингиз? — сўради у.

— Безовта бўлманг, у қаерга бориш кераклигини билди, — деб жавоб берди Жорж.

У извошчига Константинополь кўчасига олиб боришни айтган эди.

— Сиз билмайсиз, сизни деб қанчалар қийналганларимни, жонимда жон қолмади, ҳаловатимни йўқотиб қўйдим, — дерди хоним. — Кеча черковда сизни қийнаб қўйдим, мен қандай қилиб бўлмасин қочиб кетмоқчийдим. Сиз билан ёлғиз қолишдан шунчалар қўрқаманки! Мендан хафа эмасисиз?

Жорж унинг қўлларини гижимларди.

— Майли, майли. Нега хафа бўлай, ахир сизни шунчалар ҳам севаман!

Хоним унга ёлвориб термиларди.

— Менга қаранг, менга тегмасликка сўз беринг, тегмайсиз ва... ва... бўлмаса, биз бошқа кўришмаймиз.

Дю Руа аввал ҳеч нарса демади, бироқ унинг мўйлабларида хотинларни бу қадар хаяжонга соладиган табассум яшириниб ётарди.

— Камина сизнинг қулингизман, — дея шипшиди у ниҳоят.

Шунда Вальтер хоним унинг Мадленага уйланишини эшитиб, биринчи маротаба ўзининг севиб қолганлигини айтиб берди. У турли воқеаларни, кунларни эслар, ўзининг бошидан кечирганларини сўйларди.

Бирдан у жимиб қолди. Карета тўхтади. Дю Руа унинг эшигини очди.

— Қаерга келдик? — сўради хотин.

— Экипаждан тушинг ва тўғрингиздаги уйга қараб юринг, — деб жавоб қилди Дю Руа. Бу ерда бемалол гап-лашамиз.

— Қаерга келдик ўзи?

— Меникига. Бу менинг бўйдоқлик пайтларимдаги уйим... мен уни... бир неча кунга олдим... шу ерда кўришиб турармиз дедим.

Вальтер хоним ўриндиққа ёпишиб олди.

— Йўқ, йўқ, истамайман! Мен истамайман! — у билан ёлғиз қолишдан жони ҳиқилдоғига келган ҳолда ҳаяжон билан сўйларди.

— Сизга тегмайман, чин сўзим, — қатъий қилиб деди Дю Руа. — Юринг. Кўряпсизми, бизга қарашяпти, одам йиғилади... Тез... Тез... чиқинг. Чин сўзим, сизга тегмайман, — яна такрорлади у.

Қовоқхона эгаси эшик тагида туриб уларга қизиқсиниб қарамоқда эди. Хоним қўрқиб кетди ва чопиб бино ичига кирди.

У зинадан кўтарилмоқчи бўлиб турган эди, Дю Руа унинг қўлидан тутди.

— Бизники шу ерда, — деди у ва хонимни уйга олди.

Дю Руа эшикни қулфлаб, ўлжага ёпишган ваҳшийдек унга ташланди.

Хотин ўзини олиб қочмоқчи бўлар, қаршилиқ кўрсатар, «Вой худойим-ей!... Вой худойим-ей!..» дея пичирларди.

Жорж эҳтирос билан унинг бўйни, кўзлари, лабларидан ўпар, хотин унинг қутурган қўлларидан қутулиб чиқолмасди: уни қўллари билан итарар, ўзини ўпичлардан олиб

қочмоқчи бўлар, лекин беихтиёр лаблари унинг лаблари билан қовушиб кетарди.

Бирдан у қаршилик қилмай қўйди ва ҳолдан тойган ҳолда таслим бўлди. Жорж оқсоч хотинларникидай чаққон қўллари билан унинг либосларини бирма-бир еча кетди.

Хотин унинг қўлидан корсажини тортиб олди-да, у билан юзларини беркитиб олди, — энди у оёқларига сидирилиб тушган кийимлар устида тўлин ойдек оппоқ бўлиб турарди.

Жорж унинг фақат ботинкасини ечмади, кейин уни каровотга кўтариб олиб борди. Шунда хоним унинг қулогига жуда ҳам секин пичирлади:

— Чин сўзим... чин сўзим... шу биринчи марта, биринчи марта.

Ёшгина қизлар ўзлари ҳақида мана шундай: «Чин сўзим, менга ҳали ҳеч ким тегмаган», деб айтишади.

«Менга бунинг сира ҳам фарқи йўқ», деб ўйлади Жорж.

## V

Куз келди. Дю Руалар онласи бутун ёзни шаҳарда ўтказди, қисқагина давом этган парламент таътили пайтида «Француз ҳаёти» саҳифаларида янги ҳукуматни астойдил ёқлайдиган мақолалар билан чиқиб туришди.

Марокашда вазият кескинлашиб кетмоқда эди, шунинг учун ҳам ҳар иккала палата октябрнинг бошлариданоқ ўз мажлисларини бошлаб юбормоқчи эди. Тўғриси айтганда, ҳеч ким Танжерга бўладиган юришга ишонмасди. Парламент таътилга тарқаладиган куни ўнг депутат граф де Ламбер-Саразан ҳатто марказнинг олқишларига ҳам сазовор бўлмиш ғоятда ўткир нутқ сўзлаб, бас бойлашаман, деди ва бир маҳаллар Ҳиндистон вице-қиролига ўхшаб, ўзининг мўйлабимни министрлар совети раисининг бакенбардига тикаман, лекин янги кабинет ҳеч иложсиз суратда эски ҳукуматнинг изидан боришга мажбур бўлади ва Тунис юришига қўшимча қилиб Танжерга ҳам экспедицион қўшинлар жўнатади, буни ҳар нарсанинг жуфт бўлгани яхши, деган ҳикматга амал қилишни яхши кўрганлигидан қилади, камин устига ҳам битта эмас, иккита ваза қўядилар деб айтган эди. Лекин барибир бу гапларга ҳеч кимса ишонмасди.

Граф яна ўша нутқида ўз фикрини давом эттириб, «Гапнинг пўскалласини айтганимизда ҳам, жаноблар, Африка деганимиз, — бу — Франциянинг каминидир, бу каминда бизнинг энг сара ўтинларимиз ёниб битади, бу

шамол тортиши ниҳоятда зўр камин, уни банк чеклари билан қиздирадилар.

Сиз чиройли чиқсин, деб каминнинг чап томонига Тунис деган ўйинчоқни қўйдингиз, бу ўйинчоқ сизга жуда ҳам қимматга тушган эди, — мана, эндиам кўриб турарсиз, Маро жаноблари илгари ўз ўринларида ўтирган одамдан орқада қолмаслик учун каминнинг ўнг ёғига Марокаш деган ўйинчоқни қўйишга ҳаракат қиладилар», деган эди.

Графнинг бу нутқи жуда машҳур бўлиб кетганди ва Дю Руа унга суяниб туриб Жазоир ҳақида кетма-кет ўнлаб мақолалар эълон қилди, бу ўзи редакцияга ишга кирган чоғда ёзилмай қолиб кетган мақолаларнинг давоми эди. У гарчи ҳарбий экспедиция бўлишига имони комил бўлма-са-да, лекин шу ғояни қизгин қўллаб-қувватларди. У ватандошларининг туйғуларини сезиб, уларга ёқадиган гапларни ёзар, Испанияга ҳужум қилар эди, ўзи бирон мамлакатнинг манфаатлари бизнинг манфаатларимиз билан тўқнаш келганда мана шундай йўл тугилади, унга қарши барча ҳажв, киноя, истеҳзо воситаларини ишга солган ҳолда муомала қилинади.

«Француз ҳаёти» ҳукумат доиралари билан очиқдан-очиқ алоқа боғлаб турар ва бу уни ўзгача бир суратда салмоқли қилиб кўрсатарди. У бошқа энг обрўли газеталардан ҳам илгари ҳукумат ва сиёсий янгилликлардан хабар берар ва турли шамалар билан ўз газетхонларига ўзига яқин министрларнинг ниятларини маълум қиларди. Бошқа барча пойтахт ва вилоят газеталари учун ахборот манбаи бўлиб қолганди. Ўз фикрларини унинг маълумотлари билан тасдиқлашар, ундан хайиқишар, у билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Бир тўда ўткинчи бетайин сиёсатдонларнинг органи бўлган бу газета ҳукуматнинг эътиборини қозонган газетага, ҳукумат газетасига айланди. Ларош-Матье — газетанинг жони бўлса, Дю Руа — унинг жарчиси эди. Сасини чиқармайдиган депутат ва устомон ношир, керак пайтда ўзини четга олишга устаси фаранг қария Вальтер шу шовқин-сурон ичида индамай ўз ишини битирмоқда, мишмишларга қараганда, Марокаш мис конлари билан боғлиқ катта бир ишга энг ичида киришмоқда эди.

Мадленанинг меҳмонхонаси ҳар ҳафта янги ҳукумат аъзоларидан баъзи бирлари йигилиб турадиган эътиборли ерга айланди. Министрлар совети раисининг ўзи ҳам икки марта уникига меҳмон бўлиб келди. Кечагина унинг уйига қадам босишни ҳам хаёлига келтирмаган давлат арбобларининг хотинлари энди Мадлена билан борди-келди қилишиб

турганларидан фахрланишар, уникида тез-тез меҳмон бўлиб туришарди. Хатто Мадленани уларникига камроқ боради, деб ҳам ўйлаш мумкин эди.

Ташқи ишлар министри эса ўзини бу хонадонда худди хўжайиндай тутарди. У хоҳлаган пайтида келаверар, телеграммалар, турли-туман маълумотлар олиб келар, дам Дю Руага, дам хотинига худди ўзининг котибларига қарагандай, ахборотлар айтиб туриб ёздирарди.

Министр жўнаб кетиши билан Дю Руа Мадлена билан ёлғиз қолгач, бу ҳафтафаҳм арбобни бўралаб сўкиб кетар, унинг гап оҳангларидан дўқ-пўписа ҳам сезилар, ҳар бир гапи заҳар-заққумга тўла бўларди.

Бироқ Мадлена алкаларини нафратомуз қисиб қўярди.

— Қандини урсин, қўлингдан келса, сен ҳам қил,— дерди у.— Аввал министр бўлиб кўргин, кейин димоғингни кўтарарсан. Унгача, яхшиси, оғзингни юмиб юргин.

Жорж мўйлабларини бураганча хотинига сарасоф солиб ўтирарди.

— Мен ҳали кўрсатиб қўяман,— дея эътироз қиларди у,— ҳа, ҳали кўрсатиб қўяман, кимлигимни билиб олишди.

— Омон бўлсак кўрармиз,— дерди донолик қилиб Мадлена. Парламент очиладиган кунни Жорж ҳукуматнинг режалари ва мақсадлари расмий суратда баён қилиниши керак бўлган, эртага чиқадиган бош мақолага маълумот олиш ниятида мажлис бошланмасдан бурун Ларош-Матъе билан кўришиб олмоқчи эди, у кийиниш билан овора экан, Мадлена, ҳали ўрнидан турмасдан, эрига гап уқтириб ётарди.

— Энг муҳими, улар илгари ўйлаганларича генерал Белонклни Оранга жўнатишадими, йўқми, шуни сўраб ол,— дерди у,— бу катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

— Э, аравангни тортсанг-чи,— жаҳли чиқди Жоржнинг.— Нима қилиш кераклигини ўзим яхши биламан.

— Қадрдоним, сен доимо менинг министрға берган топшириқларимнинг ярмини бора-боргунча унутиб борасан,— хотиржам эътироз қилди хотини.

— Жонимга тегиб кетди шу министрнинг!! — тўнғиллади Жорж.— Фирт тўнканинг ўзгинаси.

— Нега энди меники бўлар экан, оғзингга қараб гапир,— совуққонлик билан танбеҳ берди Мадлена.— Мендан кўра у кўпроқ сенга керак.

— Маъзур кўрадилар, у кишим менга илакишиб юргани йўқ,— деди Жорж бошини пича у томонга буриб масхараомуз.

— Унда менинг кетимдан ҳам юргани йўқ, лекин унинг

ёрдамида мавқеимизни мустаҳкамлаяпмиз,— жўрттага гапни чўзиб айтди Мадлена.

— Агар сенинг мухлисларингни мен танлайдиган бўлганимда,— деб гап бошлади Жорж бир неча муддат жим қолгач,— унда қари меров Водрекни танлаган бўлардим. Айтгандай, унга ўзи нима бўлди? Бир ҳафтадан бери кўринмай қолди.

— У касал,— деди ҳеч нарса билмаган кишидай Мадлена,— у боди қўзиб ётиб қолганлигини менга ёзиб юборибди. Уни бир кўриб келсанг маъқул бўларди. Узинг биласан-ку, у сени жуда ҳам яхши кўради, борсанг, боши осмонга етади.

— Рост айтасан,— кўнди Жорж,— унинг олдига шу бугуноқ борганим бўлсин.

У кийиниб-тараниб бўлгач, бошига шляпасини илди, бирон нарсани эсдан чиқармадимикин, деб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳаммаси жойида эканлигига ишонгач, кароват томонга бориб хотинининг манглайдан ўпди-да:

— Хайр, жоним, соат етилларда келаман,— деди.

Чиқиб кетди.

Ларош-Матъе уни кутиб турган экан; министрлар совети парламент очилишидан аввал соат ўн иккида мажлис ўтказар экан, шунинг учун ҳам у нонуштасини соат ўнда қилаётган экан.

Ларош-Матъе хоним нонуштани бошқа пайтга кўчиришга унамаганлиги боисидан уларникида министрнинг шахсий котибидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Улар столга ўтиришлари биланоқ Дю Руа ўз мақоласи ҳақида гап очди: визит карточкаларига қайд қилинган ёзувларига қараб у мақолада кўтариладиган асосий фикрларини баён қила бошлади.

— Сизнинг қандай таклифларингиз бор, муҳтарам министр? — сўради у охирида.

— Ҳаммаси жойида, азиз дўстим. Менимча, сиз Марокаш масаласида аниқ гапирмаганингиз маъқул. Экспедиция ҳақида гўё у бўлиши мумкин бир ҳодисадай ёзинг, шунинг билан бирга у юз бермаслиги эҳтимолдан холи эмас, деб кўрсатинг, бу нарсага сизнинг ишончингиз комил эмаслигини билдиринг. Авом биз бу шубҳали ишга бош қўшмаслигимизни гапнинг ним косасидан уқиб олсин.

— Жуда соз. Гапларингизни тушундим, мен ҳам тушунарли қилиб ёзишга ҳаракат қиламан. Айтгандай, хотиним Оранга генерал Белонкль юборилармикин, деб сўраяпти. Ҳозир айтган гапларингизга қараганда, юборилмаса керак, деб ўйлаб қолдим.

— Йўқ,— деб гапга нуқта қўйди давлат арбоби.

Кейин суҳбат очилажак парламент сессияси устида борди. Ларош-Матъе бир неча соатдан кейин ҳукумат одамлари ўртасида сўзлайдиган нутқидан ҳозирдан мутаасир бўлган ҳолда оғзининг таноби қочиб сўйлай бошлади. У ўнг қўлини силкир, дам пичоқ, дам вилка, дам нон кўтарган ҳолда қўлларини ҳавода ўйнатар ва ҳеч кимга қарамасдан худди ҳализамон йиғиладиган мажлисга қарата сўзлаётган киши бўлиб суҳандонлик қилар, чучмал гапларини тўкиб-соларди, унинг бу суҳандонлиги сартарошларникига ўхшайдиган башарасига ғоятда мос эди. Унинг қўнғизникидай мўйлаблари чаённинг думига ўхшаб гажак бўлиб турар, ўртасидан фарқи очилган, бриллиантин суртилган сочлари худди қишлоқдан келган олифталарники каби икки чаккасида жингалак бўлиб турарди. Ёш бўлишига қарамасдан у ҳалитдан семира бошлаган, эти ёғ босиб йилтирай бошлаганди; нимчаси қаппайган қорнида таранг тортилган эди.

Афтидан, бунақа суҳандонликка ўрганиб кетган шахсий котиб бемалол еб-ичиб ўтирар, Дю Руа бўлса Ларошнинг шуҳратидан ғаша келган ҳолда ғижиниб, ўзига-ўзи: «Вой тўнка-ей! Бу сиёсий арбоб деганларининг ҳаммаси тоза пандавақи бўлар экан-ку!» — дерди.

Ўзини бу маҳмадона тавия билан солиштириб кўраркан, шундай хулосага келарди: «Эҳ, қанийди менинг ҳам юз минг фоанк пулим бўлганда, ўзимнинг қадрдон Руанимдан депутатликка номзодимни қўйган бўлар эдим, ўзимнинг азамат, пихи.и ёрган, ақл-ҳуши жойида, боқи беғам нормандияликларимни йидирган бўлардим шунча пул билан, кейин манови каллаварамларга дунёда сиёсий арбоблар қандай бўлишини кўрсатиб қўядим!»

Ларош-Матъе то кофе келтиргунл оича ҳам оғзи тинмади. Кейин вақт бўлиб қолганилигичи кўриб, қўнғироқни жиринглатиб ўзига карета беришларини буюрди ва журналистга қўлини узатди:

— Гапларимни тушундингизми, қадрдон дўстим?

— Тушунганда қандоқ, муҳтарам министр, хотиржам бўлинг.

Соат тўртгача Жоржнинг бошқа қиладиган иши йўқ эди, у мақолани ёзгани шошмасдан редакцияга қараб йўл олди. Соат тўртда у Константинополда де Марель хоним билан учрашадиган эди, хоним бу ерга ҳафтада икки марта: душанба ва жума кунлари келарди.

Лекин у редакцияга кириб улгурмасидан қўлига телеграмма тутқазишди. Телеграмма Вальтер хонимдан келган бўлиб, тубандаги мазмунда эди:

«Сени бугун албатта кўришим керак. Жуда ҳам зарур, ғоятда зарур. Соат иккида мени Константинополда кутиб тур. Сенга катта ёрдамим тегиши мумкин.

Ўлмай туриб айрилмасинг.

Виржини».

«Оббо, шайтон ургур-ей! Зулукнинг ўзи-я!» — гўлдиреди у.

Кайфияти бузилди-қолди, бунақа дилсиёҳлик билан ишлаб бўлмас эди, шунинг учун у шоша-пиша редакциядан чиқиб кетди.

Кейинги бир ярим ой ичида бир неча марта у билан алоқани узишга ҳаракат қилиб кўрди, лекин уни ўзидан совутолмади, юрагидаги алангани сўндиролмади.

Хоним ўзининг тубан тушганидан қаттиқ қийналарди, у уч сафардан буён ҳар учрашувга келганида жазманига таъна-тазаррулар, қарғиш-надоматлар ёғдирарди. Хонимнинг бунақа қилиқлари унинг жонига тегиб кетди ва бу ёши ўтиб бораётган йиғлоқи хотиндан тўйиб, ўрталаридаги ошиқ-маъшуқлик шояд ўз-ўзидан йўққа чиқса деган ниятда хонимдан ўзини олиб қочиб юрди. Лекин жонҳолатда хотин Дю Руанинг этагига осилиб олди, хоним бўйнига оғир тош осиб, сувга ташлаган одамдай ўзини шу муҳаббат наҳрига ташлади. Жоржнинг унга раҳми келиб, ачиниб, хўжайиннинг ҳурматини қилиб, одоб юзасидан уни ўзига қўйиб берди ва шунда хоним одамни безорижон қилиб юборадиган, қутуриб кетган ҳиссининг чоҳига қамаб олди, жазманини кўнглига урган эркалашлари билан таъқиб қила бошлади.

Хоним уни кунда бир кўрмаса туролмас, тўхтовсиз телеграммалар билан чақиртириб олар, кўча муюлишларида, магазинларда, шаҳар боғларида учрашувга ундар эди.

Ва ҳар сафар усиз яшай олмаслиги, унга жонини ҳам фидо қилишга тайёрлиги ҳақида бир хилдаги гаплар билан қасам ичар ва висолдан сўнг кетар экан, «жуда ҳам бахтлиман, сени кўрганимдан бахтлиман», деб айтарди.

У Жорж хаёл қилгандан бутунлай бошқача хотин бўлиб чиқди: у ўзини ишқ балосига гирифтор бўлган қизчалардай қилиб кўрсатар ва унинг ёшида кулгили бўлиб кўринадиган болаларча қилиқлар қилиб Жоржнинг кўнглини овламоқчи бўларди. Шу пайтгача бу эҳтирос нималигини билмаган, ҳирсининг ютагон кўчасига кирмаган, юрагига ғара тушмаган яхши хотин эди, мана, ақлли, тадбиркор, рисоладаги қирқ яшар хотиннинг ҳаётида совуққина ёзи ўтиб илимиқ, офтоби кулмаган куз кирди ва кузи кутилмаганда нимжонгина баҳор билан алмашди, лекин бу



чечаклари сўлгин, гунчалари очилмаган, майсалари тўнғиб турган баҳор эди, унинг қизлик муҳаббати жуда кеч гулга кирди, балки бу дуварак гуллар эди, у ўзининг алангали ишқи билан маст, унинг домида питирлаб ётар, шу ишқ туфайли у ўзи умри бино бўлиб кўрмаган кўчаларга кириб чиқар, кутилмаган қилиқлар қилар, худди ўн олти яшар қизларга ўхшаб қичқириб қўядиган одат чиқарган, ясама эркаланар, қичиқ, ноз-карашма қилар, унинг туйғулари ёшлик нималигини билмаган, лекин дарров қариб, қаримсиқ бўлиб қолган туйғулар эди. Жорж ундан ҳар куни ўнлаб мактуб олар, улар чучмал, ҳашамдор, кулгили, ҳиндиларнинг гапларига ўхшаган оҳанжамали, ҳайвонлар ва қушларнинг номларига тўлиқ хатлар бўларди. Икковлари ёлғиз қолишлари билан у жазманини пайдар-пай ўпа кетар, бўлиқ кўкракларини селкилатиб диконглар, ҳаракатлари қовушмаган ўспиринлар каби шўхлик қилар, Жоржнинг кулгисини қистатиб, лабларини чўччайтириб оларди. У Жоржни «сичқончам», «мушукчам», «кучукчам», «қушчам», «бебаҳойим» деб эркалар, бундан Жоржнинг жони халқумига келар, у тўшакка ётишдан олдин ўзини қизчалардай ўялаганга солар, афтидан, ўзига жуда ёқса керак, пича қўрқиб кетгандай бўлар, бузилиб кетган хотинлар сингари турли ҳунарларни ўйлаб чиқарар, буларнинг бари Жоржнинг кўнглига зигир ёгдай уриб кетганди.

«Бу кимнинг оғизчаси?» — деб сўрарди у ва жазмани то «меники» демагунча кўнгли жойига тушмас, бу Жоржнинг қаҳр-газабини келтирарди.

Наҳотки, у ишқ ўйини одамдан назокатли, нозик, эҳтиёткор, сезгир бўлиш кераклигини талаб қилишини англамаса, деб ҳайрон бўларди Жорж жазмани билан бирга бўлган чоғларида; кап-катта хотин, икки боланинг онаси, туппа-тузук оиланинг бекаси бўлмиш хоним ўзини ерга урмаслиги, босиқ, жиддий тутиши кераклигига фаҳм-фаросати етмаса, майли, кўз ёши қилсин, лекин *Жульеттага ўхшаб эмас. Дидона каби ёш тўксин, дерди ичида у.*

— Сени шунчалар яхши кўраманки, оппоғим! — деб тинмай такрорларди хоним. — Сен ҳам мени севасанми, кўзичоғим?

Мана шундай пайтларда Дю Руа «оппоғим», «кўзичоғим» деб оғзидан бол томган хотинга жавобан «ҳа, яхши кўраман, кампирим», дегиси келарди.

— Сенинг қўлингга тушиб тентаклик қилдим, — дерди хоним. — Лекин афсусланмайман. Яхши кўриш — жуда соз бўлар экан!

У нима демасин Жоржнинг тепа сочини тикка қиларди.

«Яхши кўриш — жуда соз бўлар экан», — хоним бу гапларни худди саҳнадаги ойимчалар сингари айтарди.

Бунинг устига унинг эркалашлари шунчалар ҳам қовушмаган бўлар эдики, Жорж улардан қочгани жой тополмай қоларди. Бу кўркам йигитнинг ўпичлари хотиннинг қонини кўпиртириб юборган, ўлган ҳирсларини қайта кўзғатган бўлса ҳам, бироқ у Жоржни алақандай қовушмаган, ўзига ярашмаган эҳтирос билан қучоқлар, унинг берилиб қаттиқ ачомлашлари Жоржнинг кулгисини қистатар, хаёлида уни қариган чоғда алифбега ўтирган одамларга ўхшатарди.

Қанийди энди у ҳам сўлган, лекин сўнгги муҳаббатиди ял-ял яшнаб, очилиб кетган хотинларга ўхшаб жазманига тўймай, худди уни ютиб юборгудай тикилиб, ҳирс билан термилган кўзларини ўйнашидан узмай, ўз қучоқларида эзиб ташласа, нафас олишга ҳам имкон бермаса; қанийди энди у ташна ком дудоқларини унинг лабларига босганча, уни ўзининг лўмбиллаган, қайноқ, толма, аммо тўймаган, тўймайдиган тўшларига ёпиштириб ташласа, лекин бунинг ўрнига у қизчалардай ўйноқлар, тамтамланар, афтидан, шунда ўзини гоятда дилбар бўлиб кетган, деб тасаввур қиларди.

— Сени шунчалар яхши кўраманки, бўталогим! Қушчангни, қани, ширин-ширин эркалаб қўй!

Бунақа пайтларда Дю Руа уни бўралаб сўккиси келар, шляпасини олиб шартта чиқиб кетай деб қоларди.

Улар олдин Константинополь кўчасидаги уйда учрашиб туришди, лекин Дю Руа де Марель хоним билан тасодифан тўқнаш келиб қолишларидан қўрқиб, энди бу учрашувлардан нима бўлмасин қутулиш чорасини қидира бошлаганди.

Лекин у ҳар куни хонимнинг олдида дам новуштага, дам кечки овқатга бориши керак эди. Хоним стол тагидан унинг қўлини қисиб қўяр, эшикнинг орқасида ўпич берарди. Жоржнинг эса кўпроқ Сюзанна билан ҳазиллашгиси келар, икковлари қолганларида вақтни қаҳқаҳа-кулги билан ўтказар эдилар. Қўғирчоққа ўхшаб кетадиган бу қизнинг ақли жуда ўткир бўлиб, одамни кутилмаганда чақиб олар, худди майдонларда одамларни кулдириб юрадиган масхарабозлар каби бир зум ичида ўтирганларни ичакларини узгудай кулдириб юборарди. У ҳамманинг устидан бир кулгили гап топар, одамларни кулгили қилиб кўрсатарди, Жорж уни фисқи-фасод гапларга рағбатлантирар, унда киноя билан гапиришга майл уйғотарди, улар бир-бирларини жуда яхши тушунишарди.

Сюзанна дам-бадам унга гап қотар, «Менга қаранг, Азизим!», «Бу ёққа келинг, Азизим!» — дегани деган эди.

Жорж шу заҳоти онасини ташлаб қизининг олдиға чопарди: Сюзанна унинг қулоғига бирон кулгили гапни шипшир, шунда икковлари қотиб-қотиб хандон ташлашарди.

Бу орада онаси шу қадар ҳам унинг жонига тегиб кетдики, ҳатто ундан ҳазар қилиш даражасига етди: уни кўргани тоқати қолмади, уни эсласа феъли айнийдиган бўлди. Энди уникага бормаидиган, хатларига жавоб бермайдиган, чақирса эшитмаганга оладиган бўлди.

Ниҳоят, хоним жазмани ундан айниганлигини, кўнгли совиб кетганлигини фаҳмлади. Қаттиқ изтироб чека бошлади. Лекин барибир ҳам бўш келмасди: Жоржнинг кетидан пойлаб юрар, кун бермас, каретага ўтириб олиб пардаларини тушириб қўярди-да, редакция эшигидами, уйнинг олдидами, кўча-кўйдами, ишқилиб қаердаки, Жорж билан кўришиш имкони бўлса, ўша ерда ҳозир у нозир турарди.

Жорж уни қаттиқ силтаб ташлагиси, бошлаб сўккиси, калтаклагиси келар, «Бас, жонимга тегиб кетдингиз», деб тўғрисини айтиб қўя қолсаммикин, деган хаёлга борарди, лекин редакциядаги ишим унда нима бўлади, деб мулоҳазага борар, шунинг учун у билан ади-бади қилиб ўтирмас, лекин уни кўрганда атай тумтайиб олар, қовоғини солар, чегарадан чиқмаган ҳолда баъзан қаттиқ гапириб, бу нарсаларга чек қўйиш кераклигини англатарди.

Хоним Жорж билан Константинополь кўчасидаги уйда учрашиш учун турли ҳунарларни ўйлаб топар, Жорж бўлса бир кунмас-бир кун иккала хотин тўқнаш келиб қолишидан ўлгудай чўчирди.

Де Марель хонимга келганда, ёз давомида Жорж унга янада кучлироқ боғланиб қолди. Жорж уни «Тўпалончим» деб атар, уни кўрса чеҳраси очиларди. Улар бир-бирларига жуда мос тушган, бири узук бўлса, иккинчиси кўз дейиш мумкин эди: икковлари ҳам дайидиган, саргузашт талаб одамлар қавмидан эдилар, улар ўзлари тан бермасалар ҳам, лекин катта йўлларда кезинадиган, бошпанасиз дайдиларга ҳийла ўхшашиб кетар эдилар.

Улар ёз бўйи мириқиб ўйнаб олишди: ҳар доим дам Аржантейль, дам Буживаль, дам Мезон, дам Пауссига овқатлангани жўнашар, соатларча қайиқларда сайр қилиб юришар, қирғоқда гуллар терардилар. Клотильда Сенадан ҳозиргина ушланган балиқдан пиширилган таомларни яхши кўрар, қуён гўштини севар, шаҳар ташқарисидаги қовоқ-хоналардаги суҳбат қуриб ўтириладиган хоналарни, эшакчиларнинг бақирган-чақирган товушларини тинглаб ўти-

ришни севарди. Жорж офтоб чарақлаб турган кунлари шаҳар ташқарисига олиб борадиган конкига тушиб, у билан валақлашиб Париж атрофларини томоша қилиб юришни хуш кўрарди, бу кўримсиз ерларга бадавлат одамлар боғ уйлар солиб ташлаганди.

У Парижга қайтаркан, ўзини бирга овқатланиш учун кутиб ўтирган Вальтер хонимни ўйлаганда қони қайнаб кетар, қари маъшуқасидан нафратланарди, ҳозиргина дарё бўйида ўт-ўланлар ичра унинг ҳирсини қондирган, у билан тўйиб ишқибозлик қилган ёш маъшуқасини ўйлаганда баттар нафрати қўзирди.

У ўзича Вальтер хонимнинг кавушини тўғрилаб қўйдим деб юрарди,— ахир, ниҳоят, бўлди, жонимга тегиб кетди, деб унга айтгандим-ку, мана энди бўлса яна редакцияга телеграмма жўнатиб ўтирибди, соат иккида яна Константинополга бориши керак!

Йўл-йўлакай у телеграммани яна бир карра ўқиб чиқди: «Сени бугун албатта кўришим керак. Жуда ҳам зарур, ғоятда, зарур. Соат иккида мени Константинополда кутиб тур. Сенга катта ёрдамим тегиши мумкин. Улмаи туриб айрилмасинг Виржини».

«Бу бойқушга яна нима керак бўлиб қолдйкин? — ўйларди у.— Яна бекорга овора бўладиганга ўхшайди. Яна сенсиз дунё кўзларимга қоронғу бўлиб кетди, дейдигандир-да. Ҳарҳолда билиш керак. Муҳим гапим бор дебди-ку, ёрдами тегармиш,— балки, рост айтаётгандир. Клотильда бўлса соат тўртда келади. Демак, манов шилқимни соат учга қолмай жўнатиб юборишим керак. Жин урсин, ишқилиб, нима бўлса ҳам учрашиб қолмасалар бас! Бошингга битган бало бу хотинлар!»

Шунда у беихтиёр Мадленани эслади: ҳеч нарса билан иши йўқ, билганингни қил деб юраверади. Бирга туришади, бир ёстиққа бош қўйишган, Жоржни яхши кўрса ҳам керак, лекин яхши кўришга у маълум бир вақтларни ажратиб қўйган, шу чизган чизигидан чиқмайди, уни ишдан қолдиришларини жуда ёмон кўради.

Жорж ичида Вальтер хонимни сўкиб, оҳиста висол уйига кетиб борарди: «Агар мени яна алдаган бўлса, тоза таъзирини бераман. Камброннинг тили менинг сўзларим олдида ип эшолмай қолади. Сенгаки энди ҳеч ҳам бормаиман, уйингни елкаминг чуқури кўрсин, дейман».

У уйига кириб Вальтер хонимни кута бошлади.

Сал ўтмай хоним ҳам кириб келди ва уни кўра солиб:

Вой, менинг телеграммамни олдингми? Қандай яхши! — деб хитоб қилди.

Жорж афтини буриштирди.

— Ҳа, роса боплабсан, энди парламентга жўнамоқчи бўлиб турувдим, келиб қолди. Қани, нима гапинг бор, айт?

Хоним уни ўпиб қўйиш учун юзидаги тўрни кўтарди ва калтакланган итдай бўлиб олдига келди.

— Мунча менга ситам қиласан... Мунча дилимни огритасан... Сенга нима қилдим? Мени қанчалар хафа қилатганлигингни ўзинг ҳам билмайсан!

— Яна бошладингми? — тўнғиллади Жорж. Вальтер хоним унинг олдида турар, унинг табассум қилишини, юмшагини кутар, шунда қучоқларига олгиси келарди.

— Сендан шундай қиласан деб кутмаган эдим, — секин гап бошлади у. — Нега унда мени йўлдан урдинг, мени ўз ҳолимга қўймадинг, қандай бахтиёр ва тоза эдим илгари. Черковда гапирган гапларинг эсингдами? Мени бу уйга зўрлаб олиб келганинга-чи? Энди бўлса тўнингни тескари кийиб олдинг! Мени хўрлаганинг хўрлаган! Худойим-ей, вой худойим-ей, мени не қўйларга солдинг ўзи, Жорж!

Жорж ғазаб билан ер тепинди:

— Бас-бас! Жин урсин! Мен билан шу ашулангни айтмасдан туролмайдиган бўлиб қолибсан. Худди мен сени йигирма яшар чоғингда олгандай гапирасан, ўзингни фаришта, моҳпора қилиб кўрсатасан. Йўқ, азизим, гапнинг лўскалласини айтиб қўя қолайлик: мен ёш болани йўлдан урганим йўқ. Менинг қўйишимга кирганинга ақли ҳушинг ўзингда эди. Сендан гоятда миннатдорман, минг раҳмат сенга, лекин мен умримнинг охиригача сенинг этагинга боғланиб ўтиролмайман, бунга рози эмасман. Сенинг эринг, менинг хотиним бор. Сен ҳам, мен ҳам эркин қуш эмасмиз. Бир-биримизнинг кўнглимизни ёздиқ, буни ҳеч кимса билмайди, — бўлди-да, яна сенга нима керак.

— О, бунчалар қўпол бўлмасанг! Гапларингни қара, уялмайсанми?! Рост, мен қиз бола эмасдим, лекин ҳеч қачон бировни яхши кўрмаган, ҳеч қачон хиёнат қилмагандим...

Жорж унинг гапини бўлди:

— Биламан, бу гапларинг билан миямни қоқиб қўлимга бердинг. Лекин сенинг иккита боланг бор... демак, менга қиз текканинг йўқ.

Вальтер хоним буткул ўзини йўқотиб қўйди.

— Жорж, бу пасткашлик!..

Унинг ўкириб-ўкириб йиғлагиси келди ва иккала қўллари билан кўкракларини чангаллаганча, пиқиллай бошлади.

Бу ёғига энди кўз ёшлари бошланишини сезган Жорж кетмоқчи бўлиб каминдан шляпасини олди.

— А-а, яна дийдиёни бошладингми? Унда хайр, мен кетдим. Демак, яна бир томоша кўрсатгинг келиб менга чақирган экансан-да, а?

Хоним унинг йўлини тўсиш учун бир қадам олдинга ташлади ва шоша-пиша киссасидан рўмолчасини олиб, тезгина кўз ёшларини артиб олди. У бор кучи билан ўзини қўлга олишга ҳаракат қилар, бироқ шу қадар қаттиқ аламда эдики, овозлари титраб, қалтираб чиқар эди.

— Йўқ... мен сенга... бир гап топиб келдим... сиёсий гап... мен элик минг франк пул ишлаб олган демоқчийдим, агар истасанг, ундан ҳам кўп топишинг мумкин...

Жорж шу заҳоти юмшаб, чеҳраси очилди.

— Қандай қилиб? Нима демоқчисан ўзи?

— Кеча кечқурун эримнинг Ларош билан гаплашаётганини тасодифан эшитиб қолдим. Улар менинг олдимда бемалол суҳбатлашиб ўтираверишди. Вальтер министрға бу гапларни Дю Руа билмасин, деб айтди, бўлмаса, сирларини фош қилиб қўйишинг мумкин экан.

Дю Руа шляпасини столга ташлади. Дарҳол ҳушёр тортди.

— Хўш, қани, улар нима дейишди?

— Улар Марокашни босиб олишмоқчи!

— Бўлмаган гап! Бугун Ларош билан нонушта қилдим, у менга янги кабинетнинг сиёсатини гапириб берди.

— Йўқ, жонгинам, улар сени лақиллатишибди. Улар ўзлари ўйлаган ишдан бошқалар хабардор бўлиб қолишмасин, деб қўрқишяпти.

— Утир, — деди Жорж ва ўзи креслога чўкди.

Вальтер хоним кичкинагина курсичани олдига тортиб жазманининг тиззалари орасига жойлашиб ўтириб олди.

— Мен доимо сени ўйлаганим-ўйлаган, — ялтоқланиб сўз бошлади у, — шунинг учун ҳам атрофда нима гаплар бўлаётганини яхшилаб эшитиб олишга ҳаракат қиладиган бўлиб қолдим.

Шундан кейин у охириги пайтларда Жоржни четга чиқариб қўйишга уринаётганлари, унга айтмай энг ичида иш битираётганлари, унинг меҳнатидан фойдаланиб, лекин бошқа ишларига аралаштирмасликка ҳаракат қилатганликларини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Биласанми, яхши кўрганингдан кейин муғамбирлик қилишга ўрганар экансан, — деди у яна.

Ниҳоят, кеча унга ҳаммаси равшан бўлибди. Имижимида жуда зўр ишлар битирилатган экан. Вальтер

хоним энди табассум қилиб ўзининг уларни қандай бошлаганини, ҳамма гапларини қандай билиб олганлигини мароқ билан сўйлаб беради, сармоядорнинг хотини кўзи ўнгида биржани алғов-далғов қилиб юборадиган режалар ишлаб чиқилган, акцияларнинг қиммати тўширилган, бошқа бирларининг баҳоси кўтарилган, барча жамғармаларини бирон фойдали ишга қўйган, бир оғиз гап билан айтганда, мингминглаб майда буржуа, камқувват ер эгаларини хонавайрон қиладиган, кўз очиб-юмгунча тўсатдан барча жамғармаларидан айирадиган ишлар пиширилганди. Бу шўрликлар эса, биз жамғармамизни муҳтарам зотлар — банкирлар ва сиёсий арбоблар бошқараётган, фойда келтирадиган ишларга тикдик, деб юришибди хомчўт қилиб.

— Ҳа, ишқилиб, жуда бошлашмоқчи. Гоятда пухта ўйлашган, — дея такрорларди хоним. — Айтгандай, буларнинг барини илоннинг ёғини ялаган Вальтер ўйлаб топди, бунга келганда жуда калласи ишлайди унинг. Тан бериш керак, жуда ичдан пишган устомон одам.

Бу гаплар Жоржнинг энсасини қотира бошлади, у тезроқ гапнинг даромадини эшитгиси келарди.

— Бўл, гапир тезроқ.

— Шундай қилиб десанг, Танжерга ҳарбий юриш қилиш қарори Ларош ташқи ишлар министри бўлган кундаёқ ҳал бўлган экан. Унгача Марокаш бўйича чиқарилган заёмларнинг облигациялари олтмиш тўрт-олтмиш беш франккача тушиб кетган, бу заёмларнинг ҳаммасини улар битта қўймай сотиб олишган. Сотиб олишганда ҳам ҳар хил қаланғи-қасанғи, майда биржа корчалонлари орқали аста-секин, ҳеч кимда шубҳа туғдирмайдиган қилиб олишган. Ротшильдлар Марокаш заёми бунчалик чаққон бўлиб қолганидан ҳайрон бўлишган, лекин улар ҳам нималигини билолмай доғда қолишган. Уларга заёмларни кимлар сотиб олаётганлигини айтишган экан, ҳаммаси қўли эгри, бетайин одамлар экан, деб хотиржам бўлишибди. Мана энди эртаминдин ҳарбий юриш қилинади ва биз Танжерга кирган замонимиз, француз ҳукумати дарҳол заём билан таъминлайди. Бизнинг дўстларимиз эллик-олтмиш миллион фойда кўришади. Гап нимадалигини энди билдингми? Уларнинг нега ҳар нарсадан чўчиб, гоятда эҳтиёткорлик қиладиганликларини энди тушундингми?

У Жоржнинг нимчасига бошини қўйиб олгач, қўлларини унинг тиззалари устига ташлаган эди: у энди Жоржга кераклигини англаб турар, шунинг учун ҳам унга эркаланар, суйкалар, унинг бир эркалашига, бир оғиз ширин сўзига, табассумига бутун жони жаҳонини тикиб юборишга тайёр эди.

— Сен адашаётганинг йўқми? — сўради Жорж.

— Топган гапингни қара-чи! — дея хитоб қилди хоним ўз сўзларига ишонч билан.

— Ҳа, жуда бошлашибди, — тан олди Жорж. — Лекин бу муттаҳам Ларошга ҳали кўрсатиб қўяман. Ҳали шошмай турсин, аблаҳ! Ҳали кўради!.. Сени министрликдан оёғингни осмондан қилиб юбормасам, отимни бошқа қўяман! У ўйлашиб қолди.

— Нима бўлмасин, лекин бундан фойдаланиб қолинса ёмон бўлмасди, — дея гўлдиради Жорж.

— Заёмларни ҳали сотиб олса бўлади, — деди хоним. — Ҳар бир облигация бор-йўғи етмиш икки франк туради.

— Шундоғу, бироқ ҳозир ортиқча пулим йўқ, — деб эътироз билдирди Жорж.

Хоним Жоржга ялинганнамо қилиб қаради.

— Мен буни ҳам ўйлаб кўрдим, қўзичоғим, агар мени жиндаккина севсанг, барака топкур, барака топ, сенга озгина қарз бериб туришимга ижозат эт.

— Бекорларни айтибсиз, — дея силтаб ташлади Жорж.

— Менга қара, — ялинарди Вальтер хоним, — шундай қилишимиз ҳам мумкинки, сен қарз олиб ўтирмайсан. Ўзимнинг ҳам озгина пулим бўлсин деб, мен ўнг минг франкка ўша облигациялардан сотиб олоқчи бўлиб юривдим. Энди бўлса, ўнг мингга эмас, йигирма мингга сотиб оламан! Бунинг ярми сеники бўлади. Ўзинг биласанки, бу пулларга Вальтернинг сира алоқаси йўқ. Шунинг учун ҳам менга ҳозир у пуллар керакмас. Агар иш ўнгидан келса, сен етмиш минг франк берсанг, ўзинг биласан.

— Йўқ, бу менга тўғри келмайди, — деб эътироз билдирди Жорж.

Шунда Вальтер хоним унга аслида мендан ўн минг оласан, менинг гапим билан, демак, сен таваккал қилган бўласан, мен шахсан ўзим сенга бир франк ҳам бермайман, лекин облигацияларнинг ҳақини «Вальтер банки» тўлайди, деб уни ишонтира бошлади.

У гапининг охирида ўзинг шундай бўлсин деб «Француз ҳаёти» саҳифаларида тинмасдан ёзиб турувдинг, шу ишнинг рўёбга чиқишига ўзинг ҳам сабабчи бўлдинг, энди бундан фойдаланиб қолмаслик ғирт тентаклик бўлади, деб айтди.

Жорж ҳамон иккиланиб турарди.

— Мундоқ ўзинг ўйлаб кўр, — деб қўшимча қилди хоним, — ростини айтганда, ўнг минг франкни сенга Вальтер берган бўлиб чиқади, сенинг унга кўрсатган хизматларинг бундан юқорироқ туради.

— Бўпти! — деди Жорж. — Тенг ўртада шерик бўла-

миз. Агар биз ютқизсак, сенга ўн минг франк бераман.

Бундан ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетган хоним ўрнидан дик этиб турди-да, унинг бошини ачомлаб олиб ютоқлик билан ўпа бошлади.

Аввал Жорж индамай қўйиб берди, қараса, у жуда ҳаддидан ошиб кетадиган, шунда Жорж салдан кейин бошқа бири келаганини эслади ва ўзини тиймаса, кучи кампирга кетиб, ёшга келганда сўлжайиб қолаганини англади.

У секингина хонимни ўзидан нари итарди.

— Бас, бўлди, ўзингни бос!

Хоним унга оч назар билан тикилди.

— Оҳ, Жорж, мени энди ўпгани ҳам қўймайсан.

— Фақат бугун эмас, — деди Жорж. — Бошим оғриб турибди, бундан яна бешбаттар бўлишим мумкин.

Шунда Вальтер хоним итоат билан унинг оёқлари тагига ўтирди.

— Эртага бизникига меҳмонга кел, — деди хоним. — Бошим осмонга етади!

Жорж бир неча муддат иккиланиб турди, лекин барибир охирида унга, йўқ, боролмайман, деб айтолмади.

— Яхши, бораман.

— Раҳмат, жоним.

Хоним эркаланар экан, юзларини унинг кўкрагига оҳиста суртарди, бу то унинг сочлари Жоржнинг нимчаси гугмачаларига илиниб қолгунчайини давом этди. Шунда буни сезган хотиннинг калласига бир фикр келиб қолди, бундай бўлмағур хаёллар хотинларнинг калласига одатдан гашқари кўп келиб туради. У илиниб қолган сочини тугма атрофида оҳиста ўрай бошлади. Кейин бошқа соч толаларини ҳам худди шу йўсинда ўраб айлантириб чиқди. Ҳар бир тугмачага унинг сочлари бир-бир ўралиб қолдилар.

Мана ҳозир Жорж ўрнидан туради ва сочларини юлиб олади. Жоржи унинг жонига озор беради, — қандай бахт бу! Узи ҳам билмаган ҳолда маъшуқасидан хотира олиб кетади, соч толаларини ола кетади, лекин унинг ўзи сочингни толаларидан бер, деб ҳеч қачон сўрамаганди. Мана шу сирли кўринмас толалар билан уни ўзига боғлаб, ром қилиб олади. Сочининг толалари унга бир тумор бўлади ва у ўзи истамаса ҳам маъшуқасини ўйлайдиган, уни тушларида кўрадиган бўлиб қолади ва эртага уни кўпроқ яхши кўради, эркалатади.

— Мен боришим керак, — деб қолди Жорж тўсундан, — мажлис тугаганда мени палатада кутиб туришмоқчи эди. Бормасам бўлмайди.

— Оҳ, мунча тез! — деди хоним хўрсиниб ва итоатгўйлик билан қўшиб қўйди: «Майли, борақол, жоним, лекин эртага, албатта, бизникига кел, хўпми?» — деди-да, силкиниб калласини орқага ташлади.

Бир зум унинг кўз ўнги қоронгилашиб кетди, бошига сонсиз игналар санчилгандай бўлиб туюлди. Юраги ҳамриқиб кетди. У Жорж учун бундай оғриққа чидаганидан беҳад шод эди.

— Хайр! — деди у.

Жорж маъшуқасига марҳамат юзасидан табассум қилди, кучди ва истар-истамас унинг кўзларидан ўпиб қўйди.

Бироқ мана шунинг ўзиданоқ Вальтер хоним телбаланиб, ҳушини йўқотиб қўяр даражага келди.

— Мунча тез! — яна пичирлади у.

Унинг ёлвориб боққан кўзлари ётоқнинг қия очилган эшикларини кўрсатиб турарди.

Жорж уни қўли билан нари итарди.

— Тез бормасам бўлмайди, кечга қоламан, — деб гўлдиради у ташвишли чеҳра билан.

Шунда Вальтер хоним унга дудоқларини тутди, лекин Жорж уларга лабини пичагина босиб қўйиш билан чекланди ва хоним унутаёзган шамсиясини унинг қўлларига тутқазиб деди:

— Кетдик, кетдик, вақт бўлиб қолди, соат тўрт бўлай деяпти.

Вальтер хоним унинг олдига тушиб борарди ва тинмай такрорларди:

— Эртага соат еттида.

— Эртага еттида, — тасдиқлаб қўйди Жорж.

Улар ажралишдилар. Хоним ўнг томонга, Жорж чапга кетди.

Дю Руа ташқи бульваргача борди. Кейин шошмасдан Мальзерб бульвари бўйлаб кетди. Қандолатхонанинг ёнидан ўтиб бораркан, биллур вазага солиб қўйилган, шакар сепилган каштан данакларини кўриб қолди. «Клотильдага олиб борай», — деб ўйлади у ва Клотильда жонидан ҳам яхши кўрадиган бу ширинликни сотиб олди. Соат тўртда у уйга қайтиб келди ва суюкли маъшуқасини кута бошлади.

Клотильда бир оз кечикиб келди. Эри бир ҳафтага уйга қайтган экан.

— Эртага бизникига кел, — деб таклиф қилди Клотильда. — У сени кўрса жуда хурсанд бўлиб кетади.

— Йўқ, эртага мени хўжайин зиёфатга айтган. Жуда ишчимиз бошимиздан ошиб кетди, сиёсий, молиявий масалаларни кўриб чиқишимиз керак.

Клотильда шляпасини ечди. Кейин ўзига торроқ келиб қолган коржасини еча бошлади.

Жорж кўзлари билан камин устида турган пакетга ишора қилди.

— Сенга ширин каштан олиб келдим.

Клотильда чапак чалиб юборди:

— Мунча яхши! Оҳ, ўзимнинг жонгинам-ей!

У пакетни олиб данакдан еб кўрди-да, деди:

— Еб тўймайсан! Ҳали бунингни бирпасда еб қўймасам дейман.

Кейин Жоржга шўхлик ва ҳирс тўла кўз билан қараркан, қўшиб қўйди:

— Юрган йўлингда мени ўйлаб юраркансан-да, а, тўғрими?

У каштанларни оқиста чайнаб ер ва тамом бўлмаептими дегандай қилиб дам-бадам пакет ичига қараб қўярди.

— Кел, креслога ўтир,— деди у,— мен бўлсам, оёқларингга ўтириб олиб конфет ейман. Менга шу жуда ёқади.

Жорж ўтирди ва ҳозиргина Вальтер хоним билан ўтиргандай қилиб уни тиззалари орасига олди.

Клотильда унга гапирганда дам-бадам бошини кўтариб қўярди.

— Биласанми, тасаддуқ,— оғзини ширинлик билан тўлдирган ҳолда сўйларди Клотильда,— сени тушимда кўрдим: тушимда иккаламиз туяга ўтириб узоқларга кетаётган эмишмиз. Туянинг икки ўркачи бор экан: биттасига сен ўтириб олибсан, бошқасига мен, саҳролардан ўтиб бораётган эмишмиз... Қоғозга ўроғли гўштимиз, шишада вино бор экан, ўркачда ўтириб олиб улардан тановул қилаётган эмишмиз. Лекин мен бошқа қиладиган иш бўлмаганлигидан зерикиб кетибман. Биз бир-биримиздан узоқда ўтирганимиздан туюдан тушгим келиб қолибди.

— Менинг ҳам тушгим келиб турибди,— дея тан олди Жорж ҳам.

Маъшуқасининг ҳикоясидан у завқланар, Клотильдани ҳазил-ҳузулга қистар, унинг шўхлик билан ундан-мундан гапириб ўтиришига қўйиб берар, валақлашига жон қулогини осиб тингларди, бунақа суҳбатлар одатда фақат ошиқ-маъшуқлар ўртасидагина бўлади. Бунақа валақлашишни Вальтер хонимнинг оғзидан эшитганларида унинг жон-пони чиқиб кетса, де Марель хонимнинг оғзида булар ширин калом бўлиб туюлар, оғзингга шакар, деб юборгиси келиб кетарди унинг.

Клотильда ҳам Жоржни «Тасаддуқ, болажон, мушугим», деб атарди. Шунда бу сўзлар унинг қулоғига мойдай

ёқар, ажиб бир лаззат бағишларди дилига. Ваҳоланки, боягина шу сўзлар бошқасининг оғзидан чиққанда тепа сочи тикка бўлиб кетай дерди. Муҳаббатнинг тили доимо бир хилда, фақат уларни талаффуз қилгувчи маҳбубаларгина ҳар турлидир.

Лекин Дю Руа маъшуқаси билан кулиб ўйнашиб ўтираркан, ўзи ютиши мумкин бўлган етмиш минг франк хаёлидан кўтарилмаганди. Шунда у бармоғини маъшуқасининг бошига теккизди-да, кутилмаганда унинг гапини бўлди:

— Эшит, жоним. Сенинг эрингга тегишли бир гап бор. Унга менинг номимдан айт: эртагаёқ ўнг минг франкка Марокаш заёмини сотиб олсин, ҳар бир облигация етмиш икки франк туради. Уч ой ўтар-ўтмас у олтиш мингдан саксон минг франккача фойда кўриши мумкин, бунга мен кафил бўламан. Лекин буни бирон кимса билмаслиги шарт, қаттиқ тайинлаб қўй. Менинг номимдан Танжерга ҳарбий юриш қилинажаги ва француз ҳукумати Марокаш заёмини таъмин этажagini маълум қил. Бироқ бирон зот бу ҳақда билмасин. Сенга давлат сирини айтяпман.

Клотильда унинг сўзларини диққат билан эшитиб олди.

— Раҳмат,— дея шивирлади у.— Эрим билан шу бугун кечкурун гаплашаман. Унга бемалол ишонса бўлади, у валдираб юрадиган одам эмас. У ишончли киши. Одамни уялтирмайди.

Клотильда каштанларни еб бўлди. У пакетни гижимлаб каминга ташлади.

— Қани, энди ўринга шўнгиймиз,— деди у ва ўрнидан турмай Жоржнинг нимчасини еча бошлади...

Кейин бирдан энгашиб икки бармоғи билан тугмачанинг тешигидан соч толасини суғуриб олди.

— Буни қара,— деди у кулиб.— Сенга Мадленанинг сочи илашиб қолибди. Вафодор эрни топиб олганларини қаранг!

Тўсиндан у қовоғини солди ва кафтида зўрғагина кўриниб турган сочни томоша қила бошлади.

— Йўқ, бу Мадленаники эмас, унинг сочи қора,— пичирлади у.

Жорж кулди.

— Балки, хизматкор қизникидир.

Бироқ Клотильда худди айғоқчига ўхшаб нимчани зеҳн солиб текшира кетди: тугмачага ўралган бошқа соч толасини топди, кейин яна бошқа бирини. Унинг ранги қум ўчди, кейин бадани увушгандай чўчиб тушди.

— А-а! — хитоб қилди у.— Сен ўйнашинг билан ётибсан, у сочларини тугмачаларингга ўраб қўйибди!

Жорж ҳайратда қотди.

— Ундаймас. Эсингни еб қўйибсан,— гўлдиарди у.

Лекин шунда эсига Вальтер хоним тушди ва нима бўлаганига тушунди, олдин бир оз тили тутулиб турди, кейин кулиб, бўлмаган гап, деб туриб олди, зотан, Клотильда уни хотинбоз йигит, деб ўйлашига қарши эмасди.

Клотильда ҳамон қидиришда давом этар, яна сочлар топар ва уларни полга олиб ташларди.

У тажриба кўрган хотин эмасми, дарров гап қаёқда эканлигини фаҳмлади ва жон-пони чиқиб кетди.

— У сени яхши кўраркан...— ғазаб билан ҳиқиллаб дерди Клотильда.— Сен билан сочи кетишини истаб қолибди... Сотқин!

Кутилмаганда унинг бўғзидан заҳарханда чинқириқ отилиб чиқди:

— А! А! Э, бу кампир экан-ку... мана, оқ соч... А! А, энди кунинг кампирларга қолибди-да... Улар сенга пул беришадими?... Айт, пул беришадими?... А-а! Сен ҳали кампирлар билан ўйнашиб юрган экансан-да! Демак, сенга бошқа керагим бўлмай қолибди-да?... Майли, ўша кампирларинг билан донлашавер...

У ўрнидан сакраб турди ва курсида ётган корсажини олиб, шоша-пиша кийина бошлади.

Жорж уни олиб қолишга уринарди.

— Ундаймас, ахир, Кло...— хижолат бўлиб мингирларди у.— Тентак бўлма... Ўзим ҳам билмайман... Менга қара, кетма... кетма деяпман сенга!

— Ўша кампиринг билан донлашавер... кампиринг билан донлашавер...— дерди у нуқул...— Ўзингга унинг сочларидан узук ясатиб ол... оқ сочларидан... бунақа сочларни истаганча топа оласан...

У тез кийиниб олди, шляпасини кийди, юзидаги тўрни туширди. Жорж уни ушлаб қоламан деган эди, Клотильда қулочкашлаб шапалоқ туширди ва Жорж ҳали ўзига келмай туриб, эшикни оча ташқарига отилиб чиқиб кетди.

Ёлғиз ўзи қолгач, Жорж қари мегажин Вальтер хонимни ўйлаб қаттиқ жаҳди чиқди. Мана энди, унга кўрсатиб қўяди, ади-бади айтишиб ўтирмайди энди, қаерга борса, шу ерга борсин.

Унинг юзи ловиллаб ёнмоқдайди, юзини сув билан ҳўллади. Кейин қандоқ ўч олишини ўйлаб кўчага чиқди. Буни энди кечирмайди. Сира кечирмайди, тамом!

У бульварни айланиб юраркан, тилла магазиннинг ойнаси олдида тўхтади, ойна ортида хронометр ярақлаб турарди.— Дю Руа неча замонлардан бери уни сотиб олмакчи бўлиб юрар, лекин пули чақиб турар, хронометрнинг баҳоси бир минг саккиз юз франк эди.

Бирдан унинг юраги шод гумуриб кетди: «Етмиш минг ютсам, ўшанда сотиб оламан». Шундан кейин у етмиш минг франк пулга нималар қилиши мумкинлиги ҳақида хаёл сурди.

Олдин депутат бўлади. Кейин хронометр сотиб олади, кейин биржада ўйнайди, кейин, кейин...

Редакцияга боргиси келмади: олдин Мадленани кўрай, кейин Вальтерлар билан гаплашаман, ундан сўнг мақолага ўтираман, деб уйга томон йўл олди.

Дюруа «Друо» кўчасига етганда бирдан тўхтаб қолди: у граф Водрекини кўриб чиқмоқчи эди, унутаёзибди, граф д'Антен шоссесида турарди. Саланглаган юриш билан у яна орқасига қайти, кўп ажойиб, ёқимли, лазиэ нарсалар борлиги ҳақида ширин хаёлларга ботди, тез орада бойиб кетишини ўйлади, шулар орасида эсига анови палид Ларош ва қари мегажин Вальтер хоним ҳам тушиб қолар, таъби тирриқ бўларди. Клотильдага келганда, у хотиржам эди: Кло жаҳлдан тез тушишини биларди.

Граф Водрекининг уйига келиб қоровулдан сўради:

— Жаноб де Водрекининг соғлиқлари яхшими? У кишининг тоблари йўқ деб эшитган эдим.

— Графнинг жуда мазалари қочган, афандим,— деди қоровул.— Эртага ҳам бормаса керак дейишяпти, боди юракка уриб кетибди.

Дю Руа шағамдай қотди, у нима қилишини билмасди, Водрек ўлаётганмиш! Унинг миёсида ноаниқ, мажҳул, ҳаяжонга соладиган фикрлар гижимлади, булар шундай фикрлар эдики, уларни ҳатто ўзига айтишга ҳам чўчирди.

— Ташаккур... яна келарман...— дея мингирлади нима деяётганини ўзи ҳам англамай.

Кейин экипажга ўтира солиб уйга жўнади.

Мадлена уйда экан. У хотинининг олдига ҳансираб, ҳовлиққанча кириб келди. Даъфатан туриб:

— Эшитганинг йўқми? Водрек ўлаётибди,— деди.

Мадлена хат ўқиб ўтирган эди. Бу сўзларни эшитиб кўзларини эрига тикди-да, уч қайталаб сўради:

— А? Нима дединг?... Нима дединг?... Нима дединг?..

— Водрек ўлим тўшагида ётган экан, боди юрагига уриб кетибди. Энди сен нима қилмоқчисан? — қўшиб қўйди яна.

Мадленанинг рангида ранг қолмади, ёноқлари тинмай

учди. У ўрнидан турди ва қўллари билан юзини тўсиб, куийниб йиғлай бошлади. Мусибатнинг зўридан у бир муддат тахта бўлиб қолди, фақат сассиз йиғидан унинг елкалари силкиниб турарди.

Лекин бирдан ўзини босди ва кўз ёшларини артди.

— Мен борай... мен унинг олдига борай... Сен ташвиш тортма... билмайман, қачон келаман... кутиб ўтирма...

— Майли, бора қол,— деди эри.

Улар бир-бировларининг қўлларини сиқиб қўйишди ва Мадлена шошиб, қўлқопини ҳам унутганча чиқиб кетди.

Жорж бир ўзи ўтириб овқатланди, кейин мақолага ўтирди. Мақола министрнинг кўрсатмаларига буткул амал қилган ҳолда ёзилди. Марокашга ҳарбий юриш қилинмаслиги имо-ишоралар воситасида газетхонлар ўзлари англаб оладиган даражада маълум қилинди. Кейин уни редакцияга олиб борди, хўжайин билан бир неча муддат гаплашиб ўтирди, сўнг негалигини ўзи ҳам билмай, кайфияти чоғ бўлиб папирос тутатганча уйга қайтди.

Хотини ҳали ҳам қайтмаган экан. У ётиб ухлаб қолди.

Мадлена ярим кечаларга борганда келди. Жорж кўзини очиб ўрин устига ўтирди.

— Ҳа, нима бўлди? — сўради у.

У хотинини ҳеч қачон бунчалар ранги оқарган, дили вайрон бўлган ҳолда кўрмаганди.

— Улди,— шивирлади хотини.

— А! Узи... сенга ҳеч нарса демадимми?

— Ҳеч нарса. Мен борганимда у ҳушидан айрилиб ётган экан.

Жорж ўйланиб қолди. У хотинидан алланималарнидир сўрамоқчи бўлар, бироқ журъат этмасди.

— Ётиб ухла,— деди у хотинига.

Хотини бир зумда ечинди-да, унинг ёнига шўнғиди.

— Улаётганда биронта қариндош-париндошлари ҳам бормиди? — сўрашдан тўхтамасди Жорж.

— Биттагина жияни бор эди.

— А! Нима, жияни унинг олдига тез-тез бориб турармиди?

— Ҳеч бормасди. Улар ўн йилдан бери юз кўришмасдилар.

— Унинг яна бошқа қариндошлари ҳам борми?

— Йўқ... Бўлмаса керак.

— Унда... ҳаммаси жиянига қолар экан-да?

— Билмадим.

— Водрек бадавлатмиди?

— Ҳа, жуда ҳам бой эди.

— Билмайсанми, тахминан қанча давлати бўлиши мумкин унинг?

— Анигини билмайман. Бир-икки миллион пули бўлса керак, шунга яқинроқ.

У хотинидан бошқа ҳеч нарса сўрамади. Мадлена шамни ўчирди. Улар индамасдан ўз хаёлларига берилган ҳолда ҳаяжон ичида ёнма-ён ётар эдилар.

Дю Руанинг уйқуси қочиб кетди. Вальтер хоним айтган етмиш минг франк энди унинг кўзларига урвоқча ҳам кўринмай қолди. Бирдан назарида Мадлена йиғлаётгандай бўлиб туолди. Тўғрими, йўқми эканлигини билиш учун уни чақирди.

— Ухладингми?

— Йўқ.

Хотинининг овози йиғлаганлигидан қалтираб чиқар эди.

— Сенга министрнинг бизни лақиллатиб кетмоқчи бўлганлигини айтишни унутибман.

— Қандай қилиб?

У Вальтер билан Ларошнинг кўзлаб юрган ишларини бирма-бир оқизмай-томизмай гапириб берди.

— Сен буни қаердан биласан? — сўради Мадлена у гапини тамом қилгач.

— Буниси энди сир,— жавоб қилди Жорж.— Сенинг ўз маълумот йиғадиган жойларинг бор ва уларни мен суриштирмайман. Меники ҳам бор, лекин буни сенга айтиб ўтирмайман. Бироқ ҳалиги гапнинг тўғрилигига каллам билан жавоб бераман.

— Рост, тўғри бўлса керак...— пичирлади Мадлена.— Улар биздан яшириб бир нималар қилиб юрганларини сезгандим.

Жоржнинг уйқуси ўчди, у хотинига яқинроқ сурилди-да, оҳиста унинг қулоқларидан ўпди. Мадлена уни итариб ташлади.

— Ўтинаман, мени тинч қўй! Кўнглимга ҳеч нарса сизмай турибди.

Дю Руа итоатгўйлик билан орқасини ўгириб олди, кўзларини юмди ва алоҳа ухлаб қолди.

## VI

Черковга қора матолар осиб ташланганди; эшик тепасига ўрнатилган ва катта тож сурати туширилган лавҳа дворянларга мансуб одам дафн қилинаётганидан дарак бериб турарди.

Дафн маросими ҳозиргина тугаб, унга келганлар тобут ва граф де Водрекнинг жияни атрофидан айланиб ўтиб,



тарқалашмоқда эди; Водрекнинг жияни ҳаммага таъзим қилиб, қўлларини қисиб қўярди.

Жорж билан Мадлена уйга биргаликда қайтдилар. Улар нимадандир ташвишлангандай кўринишар, индамай борардилар.

— Ҳар ҳолда жуда қизиқ! — ўзи билан ўзи гаплашгандай деди Жорж.

— Нимаси қизиқ экан, жоним? — сўради Мадлена.

— Водрекнинг бизга ҳеч нарса қолдирагани-да.

Мадлена бирдан қизариб кетди, — гўё юзига тутган тўри лоладай қизил тусга кириб, унинг оппоқ чехрасини тўсиб қолгандай эди.

— Умуман, нега энди у бизга бирор нарса қолдириши керак экан? — деди Мадлена. — Бунга унинг ҳеч бир асоси йўқ эди.

Кейин бир оз жимликдан сўнг яна қўшиб қўйди:

— Шуниси ҳам борки, васиятнома биронта нотариус қўлида сақланаётган бўлса ҳам ажабмас. Ҳали ҳеч нарса маълум эмас.

— Бўлса бордир, — дея унинг фикрига қўшилди мулоҳаза қилиб кўрган Жорж, — нима бўлганда ҳам у бизнинг энг яқин дўстимиз эди, сенга ҳам, менга ҳам. Ҳафтасига икки марта бизникида меҳмон бўлар, истаган пайтида ўз уйига келгандай кириб келаверарди. Бизникида юрганда ўз уйида юргандай ҳис қиларди ўзини. Сени у ўз қизидай эъвозларди, оиласи йўқ эди: на фарзанд, на ака-ука, на опасингил, шу ёлғиз жиянидан бошқа ҳеч кими йўқ эди, жиянинг ўзи ҳам туғишган қариндошлардан эмас бунинг устига. Рост, васияти бўлса эҳтимол. Мен жуда катта нарсага кўз тикаётганим йўқ, лекин сўнг дақиқаларда ҳам бизни ўйлагани, бизни жонидан яхши кўргани, унга ўз фарзандларидай боғланиб қолганлигимизни билгани ҳурмати юзасидан буларга ўзимдан бирон ёдгор қолдирай деган бўлиши керак. Ҳар ҳолда у бизга етти ёт бегона эмасди, шунинг учун ундан бирон нарса кутаётган бўлсак, асосимиз йўқ эмас.

— Ростдан ҳам, у бирон нима васият қилиб қолдирган бўлса ажабмас, — деди Мадлена ўйга толган ҳолда бефарққина қилиб.

Уйга келганларида хизматкор Мадленага хат берди. Мадлена уни ўқиб чиқиб, эрига узатди.

*«Нотариус Ламанер идораси, Вогезов кўчаси, 17.*

*Марҳаматли хоним,*

*Сизни лутфан менинг идорамга сешанба, чоршанба,*

*пайшанба кунлари соат иккидан тўртгача таширф буюришингизни ўтинаман, Сиз тааллуқли бўлмиш иш юзасидан.*

*Хурмат ила,  
Ламанер».*

Бу сафар Жорж қизариб кетди.

— Бу ўша нарса бўлса керак. Лекин қизиг-а, мени — қонуний оила бошлигини чақирмасдан сени чақирибди.

Мадлена аввал унга ҳеч нарса демади, кейин ўйлаб кўргач, айтди:

— Истасанг, у ерга ҳозирнинг ўзида бирга бориб келамиз?

— Истаганда қандоқ.

Нонуштадан кейин улар нотариуснинг хузурига йўл олишди.

Улар Ламанернинг идорасига кириб боришлари биланоқ катта хизматчи ўрнидан сакраб туриб, уларни тавозелар билан хўжайинининг олдига бошлаб кирди.

Нотариус кичкинагина, дум-думалоқ одам экан. Қалласи бошқа бир шарга ўрнатиб қўйилганга ўхшар, ўз навбатида бу ҳар иккала шар икки қалта, кичкина оёқларига маҳкамлаб қўйилгандай кўринарди, нафсиларга оёқлари ҳам шарсимонроқ эди.

У таъзим қилди, ўтиришга ўрин кўрсатди ва Мадленага қараб деди:

— Хоним афандим, сизни граф де Водрекнинг сизга тааллуқли васияти билан таништиргани чақиртирган эдим.

— Узим ҳам шундай девдим-а, — дея пичирлади ўзини тўхтата олмай қолган Жорж.

— Ҳозир мен қисқагина бу ҳужжатни сизга ўқиб бераман.

Нотариус папкадан васиятномани олди-да, қуйидагиларни ўқиди:

«Мен, қуйида имзо чеккан, Поль-Эмиль-Сиприен-Гонтран граф де Водрек, ақли ҳушим жойида, хотирам саломат маҳалида ушбу билан ўзимнинг сўнгги хоҳишимни маълум қиламан.

Ўлим доимо оёқнинг остидан чиқади, шунинг учун ҳам, ўлим ҳақ деб билиб, олдиндан ушбу васиятномани тузиб қўйишга азм этдим, у нотариус Ламанер қўлида сақланажак.

Ўз ворисларим бўлмаганлиги сабабдан мен меросимни, у фойда келтирадиган қоғозлар бўйича олти юз минг франкни ва мол-мулк бўйича фаразан беш юз минг франкни ташкил этади. Клер-Мадлена Дю Руа хонимга қолдираман,

бушнни эвазига унинг бўйнига ҳеч қандай шарт ва мажбурият юкламайман. Ундан марҳум дўстининг бу туҳфасини содоқатим ва беҳад эҳтиромимнинг белгиси сифатида қабул этишини таманно этаман».

— Вассалом,— деб қўйди нотариус.— Васиятнома ўтган йилнинг августида тузилган ва у икки йил бурун Клер-Мадлена Форестье хоним номига тузилган худди шундай ҳужжатнинг ўрнига ёзилгандир. Биринчи васиятнома ҳам менда сақланади ва марҳумнинг қариндошлари норозилик билдирадиган бўлсалар, граф де Водректинг хоҳиши ўзгармай қолганлигига далолат бўлиб хизмат қилажак.

Мадлена бўздай оқариб кетганча, бошини ердан кўтармай ўтирарди. Жорж эса мўйлабларини асабий суратда бураб-бураб қўяр эди.

— Ўз-ўзидан равшанки,— деди нотариус бир оз жимликдан сўнг,— сизнинг ижозатингиз бўлмаган тақдирда хотинингиз бу меросни қабул қилишга ҳақли эмас.

Дю Руа ўрнидан турди.

— Мен ўйлаб кўришим керак,— деди у қуруққина қилиб.

Нотариус ёқимтойгина тиржайиб бошини қимирлатиб қўйди.

— Биладан, афандим, сиз орият туфайли иккиланиб турибсиз. Шуни ҳам сизга маълум қилиб ўтишим керакки, граф де Водректинг жияни бугун эрталаб васиятнома билан танишиб чиқди ва агар унга юз минг франк берилган тақдирда уни тамомила тан олишини маълум қилди. Менинг назаримда, васиятнома шаксиз кучга эга, бироқ иш қўзғалдиган бўлса, турли мишмишлар туғилиши мумкин, афтидан, сиз бунга истамасангиз керак. Жамият бунга ўзича турли йўсинда талқин қилади. Ҳар нечук, менга барча масалалар бўйича шанба кунигача аниқ жавоб беролмайсизми?

Дю Руа тасдиқлаб бош ирғади:

— Яхши, афандим.

У тавозе билан хайрлашди, шу пайтгача миқ этиб оғзини очмаган хотинини одинга ўтказди ва ҳамияти ерга урилган одам каби тумтайиб чиқиб кетди, нотариус унинг бу ҳолатини кўриб кулгисини йиғиштириб қўйди.

Уйга келгач, Дю Руа эшикни тарсиллатиб ёпди ва шляпасини каравотга иргитди.

— Нима, Водрек билан ўйнашиб юрармидинг?

Мадлена юзидаги тўрни оларқан, шу заҳоти афтини унга бурди.

— Менми? О!..

— Ҳа, сен. Ким хотин кишига ўзининг бутун меросини қолдиради, агар у...

Мадлена қалт-қалт титрар, шаффор тўр қадалган тўғнагичини сира чиқаролмасди.

— Бўлди... бўлди...— бир сония ўйлаб олгач, қалтираган товуш билан гапирди у.— Эсингни еб қўйибсан... Сен... сен... ўзинг ҳозиргина... айтмадингми... менга ҳеч нарса қолдирмабдими деб?

Жорж қўлга тушиб одамни гапдан илинтириш учун ҳаракат қилаётган терговчига ўхшаб, хотинининг юзидан кўзларини узмай тикиларди, ундан ўзига керакли гапларни уқиб олишга уринарди.

— Ҳа... Водрек менга бирон нарса қолдириши мумкин эди...— ҳар сўзини чертиб-чертиб деди у,— менга, яъни сенинг эринг бўлмиш одамга. Менга, яъни ўзининг ўртоғига, тушунарлими?... Лекин сенга эмас... сенга эмас... сен дўсти бўлган тақдирингга ҳам... сенгамас, сен менинг хотинимсан-ку... Жамиятда одоб-ахлоқ юзасидан қараганда, бунинг катта, жуда ҳам бошқача фарқи бор.

Мадлена ҳам унинг тиниқ феруза кўзларига тикилиб турар, нигоҳини ундан узмас, ғалати қилиб тикилар, гўё улардан бир нарса ўқимоқчидай, инсон миясининг ҳеч ким етолмайдиган қоронғу пучмоқларига етиб бормоқчидай бўларди. Бу пучмоқлар, одатда, биз ўзимизни туюлмайдиган қолган кезларда фикримиз чалғиб турган маҳалларда, ўзимизни идора қилолмай қолганларимизда, шу кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган ва юрагимизнинг туб-тубларида сақланаётган сирларни ошқор қилиб қўядиган дамларда бирдан ўз пардасини кўтариб қўяди.

— Шундай бўлса ҳам, менимча...— секин, тўхтаб-тўхтаб сўйлай бошлади Мадлена,— агар бунчалар катта мерос — бойлик сенга қолдирилганда, ундан ҳам ғалати-роқ бўлиб туюлмасмиди?

— Нега энди? — кескин сўради Жорж.

— Чунки...— Мадлена тилини тишлаб қолди, лекин дарҳол гапни эплаб олди.— Чунки сен менинг эримсан... чунки у, ростини айтганда, сени унча яхши билмасди... чунки биз у билан узоқ замонлардан бери яқинимиз... сен эмас... чунки, Форестье ҳаёт эканлигида тузилган биринчи васиятнома ҳам менинг номимга эди.

Жорж катта-катта қадам ташлаб хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Сен меросдан воз кечишинг керак,— деди у.

— Майли,— бамайлихотир деди Мадлена,— унда шанбагача кутишнинг кераги йўқ, Ламанерга ҳозир бориб айтсак ҳам бўлаверади.

Жорж унинг олдида тўхтади. Шунда улар яна бир-

бирларига тикилишиб қолдилар, иккаласи ҳам бир-бирининг юрагида кўмилиб ётган сирни билишга, гап нимага бурилаётганлигини англашга, яширин фикрларини уқишга уринардилар, уларнинг кўзлари бир-бирларининг виждонларини яланғоч қилиб кўрсатадиган сассиз, лекин алангали бир сўроқ билан йилтираб турарди. Бу бир ёстиққа бош қўйиб ҳам бир-бирларига бегона бўлиб қолган одамларнинг ғалати, сирли курашининг нақ ўзи эди, зотан, улар доимо бир-бирларидан шубҳаланиб, бир-бирларини кузатиб, қадам олишларини таъқиб этиб юрадиган кишилар қавмидан бўлсалар-да, лекин барибир бирининг балчиққа ботган юраги иккинчисига мудом номаълум бўлиб қолаверади.

— Менга қара, сен Водрекнинг ўйнаши бўлгансан, ростини айт,— овозини кўтармасдан, тўсиндан унинг башарасига қараб туриб деди Жорж.

Мадлена елкаларини қисиб қўйди.

— Аҳмоқона гаплар... Водрек мени ўзига жуда ҳам яқин кўрар эди, жуда... лекин бошқа ҳеч нима... ҳеч қачон...

Жорж ер тепинди.

— Ёлгон. Бундай бўлиши мумкин эмас!

— Барибир гап шу,— хотиржам эътироз билдирди хотини.

Жорж яна хонани чарх уриб кеза бошлади, кейин яна тўхтади.

— Унда менга тушунтириб бер, нега у бутун давлатини сенга қолдиради...

— Бунинг нимасига ҳайрон қоласан,— бепарвогина қилиб, мансимагандай гапирди Мадлена.— Ўзинг айтдинг-ку, биздан бошқа, тўғрироғи, мендан бошқа унинг садоқатли дўстлари йўқ эди, мени у болалик пайтларимдан бери билади. Менинг онам унинг қариндошлари қўлида ишлаган. У бизникига канда қилмай келиб турарди, бошқа ворислари бўлмагандан кейин у мени ўйлаган. У мени жиндек яхши кўрган бўлса бордир. Лекин қайси хотинни бунақа севишмаган? Балки, унинг мана шу ҳеч кимга билдирмаган яширин муҳаббати сўнгги хоҳишини ифодалаш учун қўлига қалам олган чоғда менинг номимни унинг дилига солгандир, бунинг нимаси ёмон? Ҳар душанба кунлари у менга гуллар олиб келарди. Сен бунга сира ҳайрон бўлиб ўтирмасдинг-ку, у гулларни сенга олиб келмасди-ку, тўғрими? Энди у яна ўша сабаб билан менга меросини қолдирибди, бошқа кимга қолдирсин эди бўлмаса. Аксинча, сенга қолдирганда, жуда ҳам ғалати бўлиб кўринган бўларди. Тўғри эмасми? Сен унга ким бўласан?

У шу қадар хотиржам, самимий гапирардики, Жорж иккиланиб қолди.

— Барибир,— деди у,— бунақа шартлар билан биз меросни қабул қилмаслигимиз керак. Бу бизга катта зарар келтириши мумкин. Ҳар хил гап-сўз, шивир-шивирлар бошланиб кетади, менинг устимдан кулишади, мазах қилишади. Бирга ишлайдиган одамлар ҳали ҳам мени кўролмай юрадилар, уларнинг оғзига бир гап тегмасин, бошингни кўтаролмай қоласан. Мен бошқаларга қараганда юз чандон ўз обрўйим устида ўйлашим, уни сақлашим, ерга урмаслигим керак. Мен хотиним тилига кучи етмаганлар унга ўйнаш деб гапириб юрган кишининг қўлидан бунақанги совға қабул қилишини истамайман. Форестье балки бунга кўниб кетган бўларди, лекин мен рози бўлолмайман.

— Майли, жоним,— майинлик билан деди Мадлена,— нари борса бир миллион пулимиз камроқ бўлар, нима қипти.

Жорж ҳамон у бурчакдан бу бурчакка бориб келар, овозини чиқариб фикрларди; у бевосита хотинига гапирмаётган бўлса ҳам, лекин унинг гапи хотинига қаратилгани равшан кўриниб турарди.

— Ҳа, бир миллион!.. Борингки, шундоқ бўла қолсин... Нима қилсак экан... Васиятномани шу тарзда тузаётганда бунинг қанчалар нозик масала эканлигини, барча одоб қоидаларини бу билан чилпарчин қилганлигини наҳотки англамаган бўлса. Мени қанчалар кулгили аҳволга солиб қўяжанин хаёлига ҳам келтирмаган... Жуда-жуда нозик гап... Мабодо ярмини менинг номимга ёзганда ҳам бутунлай бошқа масала эди.

У ўтирди, оёқларини бир-бирига чалмаштирди ва хафа бўлган, дили оғриган, энсаси қотиб турган, қаттиқ ҳаяжонланган пайтларида қиладиган одати бўйича мўйлабларини бурай бошлади.

Мадлена ўқтин-ўқтин тикиб турадиган ишини қўлига олди ва калавани чуватаркан, деди:

— Мени бу ишга аралаштирма. Сен нима десанг, шу.

Жорж анчагача унга жавоб бермади, кейин ботинқирамайгина деди:

— Одамлар ҳеч қачон нима учун Водрек сени ўзининг бирдан-бир меросхўри қилиб тайинлаганлигини ва нега мен бунга рози бўлганлигимни тўғри тушунишмайди. Аҳвол шундоқ бўлиб қолдики, агарда биз меросни қабул қилсак, унда сен одамлар кўзида ўзинг жинсий алоқада бўлганлигингни тасдиқлагандай бўласан, мен эсам шунга йўл қўйиб берган бўлиб чиқаман... Бизнинг ризолигимиз ни-

мамарга олиб боражагини энди билдингми? Шунинг учун бу ерда усталлик қилиш, бир йўлини топиш керакки, кейин тоқим одамлар кўзимизга чўп тикмайдиган бўлишсин. Айттайлик, мисол учун, ўз меросининг ярмини эрига, ярмини хотинига қолдирибди, деб гап тарқатиш мумкин.

— Васиятномада боягидай қилиб ёзилган ҳолда сенинг бу гапингни қандай қилиб амалга ошириш мумкин, билмайман,— деди Мадлена.

— О, бунинг йўли жуда осон! Сен менинг номимга мероснинг ярмини ўтказишинг мумкин. Болаларимиз бўлса йўқ, шунинг учун ҳам эътирозларга ўрин қолмайди. Шундай қилганимизда оғзига кучи етмаганлар миқ этолмай қолишади.

— Мен яна сира тасаввур қилолмаяпман, Водрек қўл қўйган ҳужжат бу ёқда турсин-да, биз қандай қилиб ғийбатчиларнинг оғизларига урамиз,— деди сабрсизлик билан Мадлена.

— Бўлмаган гап! — дея қизишиб кетди Жорж.— Ким бизга васиятни менга кўрсат ёки уни деворга осиб қўй деяпти? Биз граф Водрек ўз меросини иккимизга тенг бўлиб берган, деб айтамыз... Вассалом... Ахир, мен ижозат бермасам, сен меросни қабул қилолмайсан-ку. Рухсатимни эса фақат бир шарт билан, яъни мерос ўртада тенг бўлган тақдирдагина бераман, бўлмаса, умр бўйи ҳаммага кулги бўлиб ўтаман.

Мадлена яна бир карра унга синовчан назар ташлади.

— Таъбинг. Мен розиман.

Буни эшитган Жорж ўрнидан туриб кетди ва яна хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Афтидан, у яна шубҳалар гирдобига тушганга ўхшар, ҳозир ўзини хотинининг синовчан боқаятган кўзларидан олиб қочаятгандек эди.

— Йўқ... — деди у.— Йўқ, йўқ, йўқ... Яхшиси, бутунлай воз кечган маъқул... Бу ҳалолроқ... инсофлироқ... иснодсизроқ бўлади... Ҳа-я, шундоғам ким бизга нима деб таъна қиларди, ҳеч бунга ўрин йўқ-ку. Ҳатто энг нозик-мижоз кишилар ҳам буни қоралашга журъат этолмайдилар.

У Мадленанинг олдига бориб тўхтади.

— Гап бундоқ, азизим, агар хоҳласанг, мен Ламанернинг олдига бир ўзим бориб учрашаман, гап нималигини тушунтираман. Унга ўзимда туғилган иштиболарни айтаман ва одоб юзасидан, ортиқча гап-сўзларга қолмаслик учун меросни бўлиб олишга қарор қилганимизни маълум қиламан. Ҳамоноки мен мероснинг ярмини олар эканман, ўз-ўзидан равшанки, бировнинг тиш оқини кўрсатишга ҳам ўрин қолмайди. Бу, мен ҳаммага эшиттириб, «Менинг

хотиним меросни ўзим ҳам олганим учун қабул қияпти, хотин кишининг шарафини эрдан ўзга ҳимоя қиладиган одам йўқ», деганим бўлади. Бўлмаса жанжал чиқади.

Мадленанинг жавоби қисқа бўлди.

— Ўзинг биласан,— секингина деди у.

Жорж яна узундан-узоқ гапга тушиб кетди:

— Ҳа, мана шундай қилиб бўлинганда ҳаммаси ўз ўрнига тушади. Биз бир-биримизга бирдай муносабатда бўлган, икковимизга ҳам кўнгли яқин, ўз васиятномаси билан: «Мен ўлганимдан кейин уларнинг бирини дейман, тириклигимда ҳам биттасини деганман», деб айтмаган дўстимиздан мерос олган бўлиб чиқамиз. Албатта, у кўпроқ хотинимни яхши кўрган лекин меросни иккалаларига қолдириш билан у ўз муҳаббати булганч бўлмаганлигини исботлаган. Менга ишон, агар, у бу ҳақда ўйлаб кўрганда эди, худди мен айтгандай қилган бўларди. У буларни хаёлига келтирмаган, оқибатини ўйлаб кўрмаган. Сен боя у ҳар ҳафта менга гуллар келтирарди, охириги совғасини ҳам менга атаган, деб жуда тўғри айтдинг, у бунинг оқибатини билмаган...

— Гап битта бўлади,— деб унинг сўзини бўлди Мадлена: унинг товушидан энсаси қотаётганлиги билиниб турарди.— Мен ҳаммасини тушундим. Гапни бунчалар чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Тезроқ нотариусга бориб учраш.

— Тўғри айтасан,— деди у қизариб кетган ҳолда гўлдираб, кейин қўлига шляпасини олди ва кета туриб яна деди:— Мен унинг жиянини эллик мингга кўндиришга ҳаракат қиламан. Майлими?

— Йўқ,— деди кибр билан Мадлена.— Унга қанча сўраган бўлса, яъни юз мингга берасан. Истасанг, буни менинг ҳисобимдан бера қол.

Жорж уялиб кетди.

— Қўй-е, ўртада бўламиз. Агар ҳар биримиз эллик мингдан берганимизда ҳам яна бизга бир миллион қолади. Хўп, кўришгунча, жонгинам,— қўшиб қўйди Жорж.

У нотариуснинг олдига келиб, хотиним шундай қилиш керак, деяпти деган мулоҳазани билдирди.

Эртасига Мадлена Дю Руа эрига беш юз минг франкни хатлаб берди.

Ҳаво жуда ажойиб эди, конторадан чиққач, Жорж Мадленани сайрга таклиф қилди. У жуда ҳам меҳрибон, мулоқим бўлишга, хотинига эътибор кўрсатишга уринарди. У қувонч билан тўлган, яйраб-яшнаб кетганди, хотини эса ўйчан, жиддий қиёфада эди.

Сопуқ куз кунларидан бири эди. Уткинчилар қаергадир шошаётгандай тез-тез юриб боришарди. Дю Руа хотинини ўзи кўп томоша қиладиган магазинга, ўзи орзу қилиб юрган хронометр турган магазинга олиб борди.

— Сенга бирон нарса совга қилай, хўп де, — деди Дю Руа.

— Ўзинг биласан, — деди ҳафсаласизлик билан Мадлена.

Улар магазинга кирдилар.

— Нима олиб берай: зиракми, узукми, билакузукми?

Тилла тақинчоқлар ва турли қимматбаҳо тошларни кўргандан кейин Мадленанинг бояги тундлигидан асар ҳам қолмади ва турли заргарлик буюмлари билан тўлиб-тошган витриналарни қизиқиб томоша қила бошлади, унинг чеҳраси очилди.

— Манави чиройли билакузукни кўр, — деди у жуда ҳам олгиси келиб.

Гоятда нозик ишланган бу занжирчанинг ҳар бир бўғини ўзгача бир қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди.

— Бу билакузук қанча туради? — сўради Жорж.

— Уч минг франк, — деди заргар.

— Икки ярим мингга беринг, оламан.

— Йўқ, афандим, беролмайман, — деди бир оз иккилашиб тургандан кейин заргар.

— Менга қаранг, мен сиздан яна мана бу хронометрни ҳам бир ярим мингга оламан, ҳаммаси бўлиб тўрт минг бўлади, нақд тўлайман. Бўлдими? Истамасангиз, ўзингиз биласиз, мен бошқа магазинга бораман.

Заргар оёғини тираб турди, лекин алоҳа рози бўлди:

— Майли, ола қолинг, афандим!

Журналист ўз адресини берди ва деди:

— Хронометрга барон тамғасини босишга буюринг, наст томонида ёзма қилиб номимнинг бош ҳарфлари туширилсин: *Ж.Р.К.*

Мадлена ажабланди; оғзининг таноби қочиб жилмайди. Улар магазиндан чиққанларида Жоржни меҳри-ийиб қўлтиқлаб олди. У чиндан ҳам эрининг кучли ва уста одам эканлигига ишонди. Ҳамон энди унинг пули бор экан, унвон керак бўлади, ақли бало.

Заргар уларни таъзим қилганча кузатиб қолди.

— Хотиржам бўлинг, барон жаноблари, пайшанба кунига ҳаммаси тайёр бўлади.

Улар Водевилнинг ёнидан ўтиб боришарди. Бу ерда янги пьеса қўйилаётган экан.

— Истасанг, кечқурун театрга тушамиз? — таклиф

қилди Дю Руа. — Ложадан жой олишга ҳаракат қиламан.

Ложадан жой бор экан, олишди.

— Бир ресторанга бормаймизми, а? — сўради Жорж.

— Майли, жоним билан.

У подшолар каби бахтиёр эди, нуқул бирон нарса ўйлаб топишга ҳаракат қилмоқда эди.

— Де Марель хонимнинг олдига борсак-чи, кечани бирга ўтказармидик? Менга унинг эри келганлигини айтишувди. У билан бир кўришгим келиб турибди.

Улар де Марелларникига жўнашди. Жорж маъшуқаси билан бўладиган биринчи учрашувдан чўчиб турар, шунинг учун ҳам ёнида хотини борлигидан хурсанд эди, жиллақурса, ади-бади айтишиб ўтиришдан қутулади-ку.

Бироқ Клотильда, афтидан, уни кечирган, шунинг учун ўзи эрини бирга ўтиришга кўндирди.

Зиёфат қуюқ бўлди, вақтни жуда ҳам кўнгилли ўтказдилар.

Жорж билан Мадлена уйга кеч қайтишди. Зинадаги чироқ аллақачон ўчиб қолган эди. Журналист дам-бадам шам гугурт чақиб, уйга кўтарилидилар.

Иккинчи қават майдончасига чиққанларида чақилган гугуртнинг ёруғи қаршидаги кўзуга тушди ва унда икки кишининг гавдаси аниқ кўриниб кетди.

Худди тўсиндан икки шарпа осмондан тушган ва яна шу ондаёқ қоронғилик ичра шўнғиб кетадигандай эди.

Шарпалар ёруғроқ кўринсин деб, Дю Руа қўлини баланд кўтарди ва ғолибона равишда кулиб деди:

— Ана, икки миллионер келаётир!

## VII

Марокаш истило қилингандан бери икки ой ўтди. Танжерни ҳам босиб олгандан сўнг Франция Африканинг Урта Ер денгизи соҳилларидан то Триполига қадар ҳукмрон бўлиб қолди ва тобе мамлакат заёмини таъминлади.

Шуларнинг воситасида иккита министр йигирма миллионга қадар пул ишлаб олишгани ҳақида миш-мишлар юрар ва бу гап-сўзлар орасида Ларош-Матъеннинг номини очик тилга олиб ўтишарди. Вальтерга келганда, бутун Париж унинг бир ўқ билан икки қўёни отганлигини биларди: заём бўйича у ўттиз-қирқ миллион, мис ва темир конларидан, ҳамда у мамлакат эгалламай туриб, арзонгаровга сотиб олинган мулкларини француз оккупациясининг эртасигаёқ мустамлака компанияларига пуллаганлиги

Боисидан яна саккиз миллиондан ўн миллионгача даромад қилганди.

У кўз очиб-юмгунча ўтиб кетган бир неча кун ичида қироллардан ҳам қудратлироқ сармоядорларнинг бирига, жаҳонга ўз ҳукмини ўтказишга қодир ҳукмдорларнинг бирига айланиб қолди,— бундай сармоядорлар қаршисида эгилмаган бошлар, одатда, эгилади, одам гапирадиган гапини ҳам гапира олмайдиган бўлиб қолади, чиллаки чиллакини кўриб чумак уради, деганларидай, буларни кўриб, булардан ибрат олиб, шу тобгача инсон юрагида яшириниб ётган пасткашлик, тубанлик ва кўролмаслик каби иллатлар бирдан бош кўтариб қолади.

Бу энди илгари ҳеч ким ишонмайдиган, бетайин, тундмижоз, турли-туман палид ишларга аралашиб юрадиган жуҳуд ношир Вальтер эмасди. Энди бу одамни бадавлат яҳудий Вальтер жаноблари деб аташарди.

Унинг ўзи ҳам буни росмана исботлашга киришди.

У Фобер-Сент-Оноре кўчасида жойлашган, боғи томонидан Елисей далаларига чиқиладиган ҳашаматли саройларнинг соҳиби князь Карлсбург ночорроқ аҳволда қолганлигидан хабар топиб, йигирма тўрт соат ичида саройни биронта ашёни ҳам ўрнидан жилдирмаган ҳолда унга уч миллионга сотишни таклиф қилди. Катта пулга учган князь бунга рози бўлди.

Вальтер эртасигаёқ янги жойга кўчиб ўтди.

Лекин шунда Вальтернинг калласига бошқа бир фикр ҳам келиб қолди, бунақа фикр фақат Парижни эгаллаб олиш иштиёқида бўлган музаффар бир одамгагина келиши мумкин эди, бу ҳатто Бонапартга ярашадиган бир фикр эди.

Уша пайтларда бутун шаҳар Жак Леноблнинг магазинига венгер рассоми Карл Марковичнинг «Сув кечаётган Исо» деган суратини томоша қилгани бориб турар эди.

Санъатшунос танқидчилар бу суратни оғизларини кўпиртириб мақташар, уни асримизнинг энг ноёб дурдоналаридан бири деб баҳолашарди.

Вальтер бу суратни беш юз минг франкка сотиб олди, шу тариқа, одамларнинг диққатини ўз хонадонига жалб қилди, бутун Париж энди унга ҳавас ва ҳасад кўзлари билан боқадиган бўлди, майли, сўкадим, мақтайдими, барибир ўзи ҳақида гапиришга мажбур этди.

Кейин у газеталарда яқин кунлардан бирида Париж жамоатчилигининг кўзга кўринган вакилларида чет эллик рассомнинг нодир асарини томоша қилишга таклиф қилмоқчи бўлаётганлиги ҳақида эълон бериб чиқди, токи,

Вальтер санъат асарини яшириб ўтирибди, деган гап-сўзга қолиб ўтирмай дебди.

Уйнинг эшиклари ҳамма учун очиқ экан. Марҳамат қилгайсиз. Фақат кираётган маҳалда таклифномани кўрсатиб қирилар экан.

Таклифномада қуйидагилар ёзилганди: «Жаноб Вальтер билан Вальтер хоним сизни ўттизинчи декабрь соат кечки тўққиздан ўн иккигача Карл Марковичнинг «Сув кечаётган Исо» картинасини электр чирогининг нурларида келиб томоша қилишингизни таманно ила сўрайдилар».

Бунинг тагига кичкина ҳарфлар билан: «Соат ўн иккидан сўнг рақс», деб қўйилган эди.

Яъни, истаганлар қолишлари мумкин, қолганлар ичидан эса Вальтерлар ўзларига янги таниш-билишлар орттиришни кўзлашганди.

Бошқалар киборларга хос қизиқсиниш билан картинага, саройга, сарой соҳибларига беписанд ва бепарво назар ташлайдилару тарқалишадилар. Бироқ қария Вальтер кўп ўтмай улар бу ерга яна қайтиб келишларини яхши биларди, худди унга ўхшаб бойиб кетган мусавий биродарлари ҳузурига улар шундай ташрифлар буюрган эдилар.

Ҳаммасидан бурун унинг уйига номлари газета саҳифаларидан тушмайдиган казо-казолар келса бўлгани. Улар ҳеч шак-шубҳасиз уникага қадам ранжида қиладилар,— улар бир ярим ой ичида эллик миллион пул ишлаб олган одамни кўришга, унинг меҳмонларига зехн солиб қарашга келадилар, улар бани исроил фарзанди одоб ва зийраклик билан инжил мавзуларида ишланган суратни намойиш қилишга чорлагани учун келадилар.

Вальтер гўё уларга қарата дерди: «Ўз кўзларингиз билан кўриб олинглар, мен христиан санъатининг дурдонаси бўлмиш ушбу расмга, Марковичнинг «Сув кечаётган Исо»сига беш юз минг франк тўлаб сотиб олдим. Энди бу дурдона шу кундан эътиборан ҳар куни менинг кўз ўнгимда туради ва буткул яҳудий Вальтерникида қолади».

Киборлар доирасида, герцогиня хонимлар ўртасида ва жокей-клубда бу таклифнома узоқ муҳокама қилинди ғўниҳоят, борсак борибмиз-да, асакамиз кетармиди, деган қарорга келинди. Илгари Пти жаноблариникига акварель суратларни томоша қилгани қандай борган бўлсалар, бу ерга ҳам барчалари шундай қилиб борадилар. Дурдона санъат асари Вальтерларга тегишли экан; улар бир кеча уйларининг эшикларини очиб қўйишаркан, ким истаса келиб кўрсин деб. Яна нима керак?

«Француз ҳаёти» икки ҳафта мобайнида жамоатчиликни

қизиқтириши учун ҳар куни бу кеча ҳақида хабарлар бериб турди.

Хўжайинининг муваффақияти Дю Руанинг кўзини чиқармоқда эди.

Хотинидан беш юз минг франкни юлиб ўзини давлатманд бўлиб кетдим, деб юрган экан, мана энди шу зигирдак бойлигини ёмғирдак ёғилиб турган миллионлар билан, ўзи беҳабар қолган миллионлар билан солиштириб кўраркан, ўзини фақрдан фақир бир одамга чиқарарди.

Ҳасад, ичи қоралик кундан-кунга ич-этини таталаб бормоқдайди. Дунё кўзларига қоронғи кўрина бошлади: унинг Вальтерларни кўргани кўзи йўқ эди, уларниқидан қадам узиб кетди, хотинини кўрса жини кўзийдиган бўлди, у Ларошнинг гапига лаққа тушиб эрини Мароқаш заёмларини сотиб олишдан айнитди, лекин ҳаммадан бурун министрининг ўзини ғажиб ташлагиси келарди, у буларни лақиллатиб кетганлигига қарамасдан ҳамон унинг хизматидан фойдаланар ва ҳафтасига икки марта униқиди овқатланарди. Жорж Ларошга югурдаклик қилар, унга котиблик вазифасини адо этар ва у айтиб туриб ёздирётган маҳалларда бу ғолиб лақашикилдоқни бўғиб ўлдиргиси келарди. Министр сифатида Ларош катта обрў-эйтибор қозонолмади, шунинг учун ҳам у министрлик портфелини сақлаб қолиш учун портфелини олтинга тўлатиб юрар ва бунини зўр бериб яширарди. Бироқ Дю Руа олтин нималарга қодир эканлигини кўриб турарди: бу амалпараст адвокат кейинги пайтларда димонидан қурт ёғиладиган бўлиб қолган, ҳеч кимни менсимай кўйган, ҳовлиқмачоқлик билан фикр юритар, ўзига ғоятда қаттиқ бино кўйганди.

Дю Руанинг уйида Ларош ўзи хон, ўзи бек бўлиб қолди: у граф Водрекининг ўрнини эгаллади, у ҳам Водрек келадиган кунлари келиб овқатланар ва уй хизматчилари билан уйнинг эгасидай муомала қиларди.

Унинг башарасига қарашга Жоржда тоқат қолмаганди: Ларошнинг ҳузурда у қопаман деб қопишга журъати стмай турган ит каби дир-дир қалтирар, қаҳр-ғазабини базўр ичига ютарди. Айни замонда у Мадленага қўпол, қаттиқ муомала қилар, лекин хотини фақат елкаларини қисибгина қўяр ва унга тарбия кўрмаган боладай қарарди.

— Сенга тушуниб бўлмай қолди-ку ўзи,— дерди у.— Сен доим шикоят қилганинг қилган. Ваҳолонки, ишларинг зўр бўлиб боряпти, сенга ҳамманинг ҳаваси келади.

Жорж индамай унга орқасини ўгириб оларди.

Олдин у хўжайинниқиди йиғинга бормайман, деб ту-

риб олди, шу чурук жуҳуднинг уйини елкаминг чуқури кўрсин, деди.

Вальтер хоним икки ойдан бери унга ҳар куни ёзар, кел, деб ёлворар, бўлмаса, ўзинг истаган ерингга айт, мен бориб сенга заёмдан ютилган етмиш минг франкни бериб келаман, деб қўймасди.

Жорж бу ялиниб-ёлвориб ёзилган хатларнинг ҳаммасини ўтга ташлар, уларга жавоб бермасди. У ўртада ютилган пулларнинг ўз улушидан сира ҳам воз кечмоқчи эмасди, фақат маъшукасини нафратининг ўтига қовурмоқчи, уни эзиб, мажақлаб ташламоқчи эди. Миллионер хоним! Сенга миллионерликни кўрсатиб қўяман, дерди у.

Картина намойиш этиладиган кун келгач, Мадлена агар бормасанг, жуда катта хатога йўл қўйган бўласан, деб ишонтира бошлади.

— Тинч қўй мени,— тўнғиллади Жорж.— Мен ҳеч қаёққа бормайман.

Лекин овқатланиб бўлгач, у кутилмаганда деди:

— Одамни ўз ҳолига қўймадиларнинг-қўймадиларинг, бормиз, кийин.

Мадлена шунини кутиб ўтирганди.

— Ўн беш минутда тайёр бўламан,— деди у.

Дю Руа кийинаётган чоғида ҳам тинмай тўнғиллаб турди, ҳатто каретага чиққанда ҳам жағи тинмади.

Карлсбург саройининг олд ҳовлисининг тўрт бурчагида электр чироқлари ёниб турар, улар мўъжазгина мовий ойга ўхшаб кўринардилар. Юксак пешайвонга чиқилдиган зиналарга ноёб бир гилам ташланган, ҳар зинада ҳайкалдай қотган махсус лакейлар туришарди.

— Оббо кўзбўямачилар-ей! — деб тўнғиллади Дю Руа.

У елкасини нафраталаниб қисиб қўяр, лекин ичидан зил кетарди.

— Аввал ўзинг шундай уй сотиб олгин-да, кейин гапир, унгача оғзингни юмиб юр,— деб танбеҳ берди хотини.

Ичкарига киришгач, олдиларига чопқиллашиб келган лакейларга оғир устки кийимларини беришди.

Бунда анча-мунча хонимлар эрлари билан тўпланишиб туришар, устларидаги мўйналарини ечмоқда эдилар.

— Бебаҳо экан, бебаҳо! — деган шивир-шивирлар эшитиларди.

Кираверишдаги кенг залнинг деворлари қимматбаҳо гиламлар билан безанган, уларда Марс билан Венеранинг саргузаштлари тасвирланган эди. Унг ва сўл томонларга ҳашаматли зиналар кўтарилиб кетган, улар иккинчи қават-

да бирлашардилар. Қуйма темирдан ясалган зина панжаралари ғоятда нодир қилиб ишланганди; панжараларга югуртирилган тилла суви қорайиброқ қолган, ақиқдай мрамар зиналарда хира акс этиб турарди.

Залларга кираверишда икки қизча — бири ҳарир пушти кўйлақда, иккинчиси ферузаранг кўйлақ кийган ҳолда хонимларга гуллар тақдим қилиб туришарди. Бу барча меҳмонларга жуда ёқиб тушди.

Заллар меҳмонлар билан тўлганди.

Хонимларнинг аксарияти бўғма кўйлақлар кийиб олишганди, афтидан, улар бу билан ўзларини оддий шахсий кўргазма томошасига келган каби кўрсатишни истар эдилар. Рақс кечасига қолишни истаганлар ёқаси кенг очилган либослар кийишганди.

Вальтер хоним дугоналари қуршовида иккинчи залда ўтирар ва меҳмонларнинг табрик-таъзимларига жавоб берарди. Бу ерга келганларнинг кўпчилиги уни танишмас, шунинг учун ҳам улар уй соҳибларига эътибор бермай, музейга келгандай айланиб юрмоқда эдилар.

Дю Руани кўрганда Вальтер хонимнинг ранги қув ўчиб кетди ва худди унга пешвоз отилмоқчи бўлгандай ўрнидан қўзғалиб қўйди, лекин дарров ўзини босиб олди: у Дю Руанинг ўзи олдимга келади, деб чама қилди шекилли, Дю Руа унга такалуф билан таъзим қилди, Мадлена бўлса, уни мақтовларга кўмиб юборди, дилхоҳликлар кўрсатди. Дю Руа хотинини Вальтер хонимнинг ҳузурда қолдириб, ўзи одамлар ичига аралашиб кетди: у Вальтернинг ғанимлари нима дейишларини эшитмоқчи эди, зотан, бу ерга йиғилганлар орасида бундай ғанимлар анча-мунча топилар эди.

Қимматбаҳо матолар, итальян палаклари, ранго-ранг Шарқ гиламлари, қадим рассомларнинг картиналари билан безатилган музайян бешта зал бири бирига уланиб кетар эди. Томошабинларга Людовик XVI усулида безатилган, худди хос хоналар каби ипакларга чулганган, ипакларга ҳаворанг дала ичра пушти гуллар тасвири туширилган мўъжазгина хона айниқса маъқул бўлди. Ниҳоятда нозик санъаткорлик билан тилла суви югуртириб оғочдан ишланган мебеллар ҳам мана шундай ипак билан қопланганди.

Жорж айланиб юрар экан, герцогиня де Феррачини, граф ва графиня де Ревенель, генерал князь д'Андремон, ҳуснда тенгсиз маркиза де Дюн сингари машҳури замон бўлган кишиларни ва театр премьераларига қанда қилмай тушиб турадиган бошқа хонимларни кўриб қоларди.

Кимдир унинг қўлидан ушлаб олди ва навқирон, шўх бир товуш қулоғига пичирлади:

— Ҳа, келар экансиз-ку, ярамас Азизим! Нега бунча кўринмай кетдингиз?

Жингала малла сочлари бошида булут янглиғ кўпирган Сюзанна Вальтерга чақноқ кўзларини тикиб турарди.

Дю Руа уни кўриб чеҳраси очилди ва қизнинг қўлларини кўнгли яйраган ҳолда қисиб, кечирим сўрай бошлади:

— Ҳеч вақтим бўлмади. Икки ойдан бери ишим шу қадар бошимдан ошиб кетдики, ҳеч қаерга чиқолмай қолдим.

— Яхшимас, яхшимас, жуда ҳам яхшимас,— жиддий оҳангда давом эттирди гапини қиз.— Бизни жуда ҳам хафа қиляпсиз, ахир, мен ҳам, оймим ҳам сизни жуда яхши кўраман. Мисол учун мен сира ҳам сизсиз туролмайман. Сиз бўлмасангиз, зерикиб, ўлар ҳолатга келаман. Сизга очигини айтаётганимнинг сабаби, бундан буён бу қилигингизни ташланг, зимзиё бўлиб кетманг. Қўлингизни беринг, «Сув кечаётган Исо»ни сизга ўзим кўрсатаман, у оранжереянинг орқасидаги хонага қўйилган. Отам уни атай ўша ерга қўйдирди, меҳмонлар аввал бошқа залларни кўриб, кейин у ерга ўтишаркан. Отам ўзининг саройига шунчалар берилиб кетдики, асти қўяверасиз!

Улар одамлар орасидан оҳиста ўтиб боришарди. Ҳамма бу гўзал йиғит билан латофатли қизчага қараб қолар эди.

— Бунчалар чиройли экан булар! Офарин! — деб қўйди бир машҳур рассом.

«Мен ростдан ҳам уста одам бўлганимда, мановинга уйланган бўлардим,— деб ўйларди Жорж.— Бу унчалар қийин ҳам эмасди. Нега илгари калламга келмаган экан-а? Қандай қилиб мен ановига уйланиб қолдим ўзи? Тоза расво бўлди-да! Олдин хўп орқа-олдини ўйлаб, кейин бу ишга бош тиқиш керак эди».

Ҳасад, томчилаб турган ҳасад унинг юрагини тўлдирмоқда, унинг борлигини бир оғу каби тинимсиз заҳарламоқда, ҳаётини кўзларига буткул қоронғи қилиб кўрсатмоқда эди.

— Рост айтаман, Азизим, тез-тез келиб туринг,— дерди Сюзанна.— Отам бойиб кетди, энди мазза қилиб ўйнаймиз. Ялло қиламиз.

Лекин Дю Руани ҳамон бояги фикр ўртамоқда эди.

— Мана энди сиз эрга чиқасиз! Ўзингизга келишган, лекин бир оз камбағаллашиб қолган шаҳзодани топиб оласиз, кейин бизга йўл бўлсин.

— О, йўқ, ҳали эрта бунга! — самимий деди қиз.—



Мен фақат ўзимга ёққан одамгагина турмушга чиқаман, аввал ёқтиришим керак. Менинг давлатим икки кишига ётиб ортади.

Дю Руа нафрат билан масхараомуз илжайган кўйи қизга ёнверларидан ўтиб турган одамларнинг номларини шипший бошлади — буларнинг кўпчилиги олий кибор доира одамлари бўлиб, улар ўзларининг эски, занг босган юксак унвонларини Сюзаннага ўхшаган бадавлат сармоядорларнинг қизларига сотишган, энди эса, хотинлари билан ёки улардан ажралган ҳолда таралла бедод қилиб яшашар, ҳурмат-эътиборлари жойида эди.

— Бас бойлаб айтишим мумкин, ярим йил ўтар-ўтмас сиз ҳам шу қармоққа илинасиз,— деди Жорж.— Маркизами, герцогинями, княгинями бўлиб, ойм, кейин менга ҳам бурнингизни кўтариб қарайдиган бўлиб қоласиз.

Қиз, бўлмаган гап дер, елпигичи билан унинг қўларига шапатилар, фақат ўзим севган одамгагина турмушга чиқаман, деб писанда қиларди.

— Кўрамиз, кўрамиз, сиз бунинг учун жуда ҳам бойсиз,— дея уни гижгиларди Жорж.

— Сиз ҳам бойсиз, ахир ўзингиз ҳам мерос олибсизку,— гапни бурди қиз.

— Топган гапингизни қаранг! — юзини нордон нарса егандай буриштириб деди Жорж.— Йилига йигирма минг рента. Ҳозир урвоқ ҳам бўлмайди бу пул.

— Аммо хотинингиз ҳам меросхўр бўлибди-ку.

— Ҳа. Ҳозир икковимизнинг пулимиз бир миллион. Йилига қирқ минг фойда келтиради. Бунга ҳатто тузукроқ сайр қилиб келиш ҳам қийин.

Улар сўнги залга кирдилар, шунда кўз ўнгларида юксак тропик дарахтлар остида чаппар уриб гуллаб ётган ноёб гуллар ўсган қишки боғ — оранжерея очилди. Қуюқ яшил барглар орасидан кумуш тўлқин солиб нурлар сизиб ўтар, намхуш ер ҳиди анқир, ўсимликларнинг анвойи ҳидлари тараларди. Бу ширин муаттар бўйларда одамнинг асабини қитиқлайдиган, толиқтирадиган, сунъий, соғлом бўлмаган алланима бор эди. Икки қатор ўсган буталар орасига тўшалган гиламлар фавқулодда сув ўтларини эслатарди. Боғчанинг чап томонида пальмаларнинг қуббаси тагида Дю Руа оқ мрамрдан ишланган ҳовуз борлигини кўрди, ҳовуз шунчалар катта эдики, унда бемалол чўмилийш мумкин эди, унинг чор бурчакларига чинни оққушлар ўрнатилган эди; оққушларнинг тумшуқлари ярим очилган, улардан сув оқиб турмоқдайди.

Ҳовузнинг тагига қизил қум сочилган бўлиб, катто-

кон қизил хитой балиқлари сузиб юрарди. Бу ғалати балиқларнинг кўзлари бўртиб чиққан бўлиб, тангалари устида зангори тасмалари йилтираб турарди, ушбу сув мандаринлари жимжимадор хитой кашталарини эслатарди: уларнинг баъзилари сувда сузиб юришар, бошқа бирлари ҳовузча тагига муаллақ қотиб қолгандай эдилар.

Дю Руа тўхтади, юраги гупиллаб уриб кетди. «Мана буни ҳашамат деса бўлади! — дерди у ўзига-ўзи.— Киройи мана шунақа уйларда яшасанг. Лекин буларнинг бари бировники. Нима, шундай саройларга эга бўлиш менинг қўлимдан келмайдими?» У бунинг йўлини топишга уринар, лекин калласига ҳозир дурустроқ бир фикр келмас ва у ўзининг ожизлигидан дарғазаб бўларди.

Унинг ҳамроҳи ҳам ўз хаёлларига берилиб кетиб, жим бўлиб қолганди. Дю Руа унга зимдан разм солди. «Мана бу тирик кўғирчоққа уйлансанг, ҳаммаси жойида бўлиб кетган бўларди-я!»— ўйлади у.

Сюзанна бирдан ўзига келди.

— Дикқат! — деди у ва йўлларини тўсиб турган одамлар орасидан ўтиб, кутилмаганда чап томонга бурилди.

Ғаройиб ўсимликлар орасида, уларнинг худди бармоқлари нозик титроқ қўллар каби очилган япроқлари орасида денгиз тўлқинларидан кўтарилиб келаётган одам гавдаларди.

Буни кўрганда кишининг ҳайратдан оғзи очилиб қоларди. Чор атрофи парпираб турган япроқлар ичра кўринмай турганидан картина хаёлий, йироқ манзиллар сари чорлаётган ажиб бир қора туйнук бўлиб кўринарди.

Суратга разм солиб қаралганда, ҳаммаси ойдинлашарди. Чайқалиб турган қайиқнинг ярми рамадан ташқарида қолганди, унда фонарнинг хира ёруғида авлиёлар кўринар, улардан бири қайиқ четида ўтириб, чироқни яқинлашиб келаётган Исо алайҳиссаломга тутиб турмоқдайди.

Исо алайҳиссалом бир оёғини тўлқинлар узра ташлаганди, тўлқин мусаллам бўлиб, майинлик билан қуйи тушган, илоҳий мақдам оёқларни ўпиб чўккан. Одамхонинг теварагини зимистонлик қоплаган. Юксак коинот ичра юдузларгина милтиллаб кўринади.

Исога тутилган чироқнинг хира, паришон зиёсида саҳобаларнинг юзлари илоҳиёт қаршисида қўрқувдан бужмайиб кетган каби туюларди.

Бу чинакам қудратли, юксак хаёл кучи билан яратилган асар эди, у бир умрга инсон хаёлхонасида муҳрланиб қолар, олий ўйлар уйғотар, саросимага соларди.

Одамлар миқ этмай картинага тикилишар, сўнг хаёлга толган ҳолда нари кетишар ва анча вақт ўтгандан кейингина у ҳақда фикрлаша бошлар эдилар.

Дю Руа картинани кўргач, деди:

— Шундай антиқа нарсани сотиб олишга қурби етибдим, яшаворсин-е!

Уни суратни кўргиси келган бошқа одамлар нари суриб юборишди, шундан кейин у ҳамон Сюзаннанинг нозик қўлларидан ушлаб олганча, ўзини четга олди.

— Шампан ичасизми? — сўради Сюзанна, — Юринг, буфетга борамиз. Отамни ўша ердан топамиз.

Улар яна заллардан ўтиб орқага қайтишди, одамлар тобора кўпайиб борар, ясан-тусан қилган бу сершовқин одамлар ўзларини бу ерда жамоат сайилгоҳида юргандай ҳис қилишарди.

Бирдан Жоржнинг қулоғига:

— Ана Ларош билан Дю Руа хоним, — деган овоз чалингандай бўлди.

Бу сўзлар унинг қулоғига шамол йироқлардан келтириб шивирлаган пайғом каби эшитилди. Ким айтди бу сўзларни?

У атрофига назар ташлаб, чиндан ҳам хотинини кўрди, — у министр билан қўлтиқлашган ҳолда келарди. Улар бир-бирларига термилишган кўйи секин сирли бир нарсани гаплашардилар.

Жоржга ҳамма уларга қараб пичирлашаётгандек бўлиб туюлди. Шунда унда бемаъни ваҳший бир майл уйғонди, бориб уларни ўласи қилиб ургиси, ерга парчинлаб ташлагиси келди.

Хотини уни кулгили аҳволга солиб қўймоқда эди. У Форестьени эслади. Балки, энди ўзи ҳақида ҳам «Алданган Дю Руа», деб валақлай бошлашар. Хотини ўзи ким бўлибди? Мартабага берилган устомон бир хотинда, аслини суриштириб келганда, айтарли тилга оладиган жойи ҳам йўқ. Тўғри, унинг уйига меҳмондорчиликка келиб туришади, лекин келсалар, Дю Руадан кўрққанларидан, унинг кучидан ҳайиққанларидан келадилар, бироқ орқаворатдан уларни ўртамеёна журналист деб оғизларига сиққанча ёмонлаб гапирадиганлар ҳам топилади. Бунақа хонадон шаънини булғайдиган, доимо ўзининг обрўсини тўкиб юрадиган, ҳар кимларнинг қўлида ўйинчоқ бўлишдан ор қилмайдиган, этагини эплотмаган хотин билан ҳеч қачон қосаси оқармайди, бири икки бўлмайди. Энди у бўйнига осилган тошнинг ўзи бўлди-қўйди. Эҳ, қанийди энди буларни илгарироқ билса, олдинроқ англаган бўлса!

Унда нима қилишини ўзи биларди, унда тоғларни ағдариб талқон қилган бўларди! Сюзаннани қўлдан чиқармаганда ҳозир қандоқ одам бўлиб кетар эди, эҳ-ҳе! Нега унинг кўзлари шунчалар кўр экан, нега олдинроқ бу нарсалар хаёлига келмади экан?

Улар емакхонага киришди. Бу ҳайҳотдай бир хона бўлиб, мрамор устунлар қўйилган, деворлари қадимий гиламлар билан қопланганди.

Вальтер ўзининг ходимига кўзи тушиб, унга томон қучоқ очиб пешвоз юрди. Бахтиёрликдан боши осмонга етганди унинг.

— Сиз ҳаммасини кўрдингизми? Сюзанна, сен унга кўрсатдингми? Одамларни қаранг, одамларни, Азизим! Князь Гершга кўзингиз тушдими? У ҳозиргина бу ерга бир стакан пунш ичгани кирувди.

Лекин Вальтер шу заҳоти сенатор Рисолени кўриб қолиб, унга томон қучоқ очиб борди. Сенатор ўзининг чорбозорчилардай бежаниб олган хотинини бошлаб келарди, хотини ғоятда фаромуш кўринарди.

Сюзаннага баланд бўйли, ориқ, малларанг бакенбардлар қўйган, сочлари энди тўкилиб кела бошлаган йигит таъзим қилди. У сийқаси чиққан кибор сўтакларга ўхшашиб кетарди. Кимдир «Маркиз де Казоль» деб унинг исмини айтди, шунда Дю Руа дарҳол Сюзаннани ундан қизганди. Улар анчадан бери танишмикинлар? Албатта, Сюзанна бойиб кетгандан кейин танишишган. Жорж унга ўзига рақиб деб қарай бошлади.

Кимдир Жоржнинг қўлтиғидан олди. Норбер де Варен экан. Кекса шоирнинг сочлари ёғ босган, эгнидаги фрак уриниб қолган, ўзи лоқайд ва ҳорғин кўринарди.

— Ўзларича хурсандчилик қилишяпти, — деди у. — Ҳозир рақс бошланади, кейин ҳаммалари ухлагани ётадилар, қизчалар хурсанд бўлишади. Ажойиб шампан бор, ичмай-сизми?

У қадаҳга ўзига май қуйди, Жорж ҳам қўлига қадаҳ олди.

— Рухий бойликнинг миллионлардан устун келиши учун ичаман, — деди Норбер унга тавозе билан, кейин майинлик билан қўшиб қўйди: — Улар менга тўғаноқ бўлишаётгани йўқ, уларга ҳавас ҳам қилмайман, мен нафсиламрига айтяпман.

Дю Руа унга энди қулоқ солмай қўйди. У маркиз де Казоль билан аллақасққа кетиб қолган Сюзаннани кўзлари билан қидирди-да, Норберга чап бериб, уларни излашга тушди.

Сурат кўришга ишқивоз бўлганларнинг издиҳоми унинг йўлини тўсиб қўйди. Ниҳоят, у одамлар орасидан ёриб ўтиб эр-хотин Мареллар билан юзма-юз тўқнашди.

Хотини билан тез-тез учрашган, лекин ўзини анчадан бери энди кўриши эди. Жаноб де Марель унга иккала қўлини чўзди:

— Қадрдоним, Клотильдадан айтиб юборган гапингиз учун сиздан беҳад миннатдорман! Мен Марокаш заёмидан юз мингга яқин ютдим. Бунинг ҳаммаси сиз туфайли. Сиздан ўла-ўлгунча қарздорман. Шуни айтадилар-да, бебаҳо дўст деб!

Эркаклар лобар, нафис, қорача жувонга тикилиб-тикилиб ўтишарди.

— Сиздан ўгина, биздан бугина, азизим,— деди Дю Руа,— сиздан хотинингизни тортиб оламан, тўғрироғи, унга қўлимни таклиф қиламан. Эр-хотинни доимо бир-бирларидан ажратиш керак.

Жаноб де Марель бошини эгди:

— Рост айтасиз. Агар сизларни йўқотиб қўйсам, бир соатдан кейин шу ерда учрашамиз.

— Жуда соз.

Дю Руа ва Клотильда одамлар ичига кириб кетишди; эри уларнинг орқаларидан эргашди.

— Вальтерларнинг роса омади юрганда,— дерди Клотильда.— Уста корфармо деб шуни айтадилар.

— Нима бўлибди! Кучли одамлар қандай қилиб бўлмасин, ўз айтганларининг уддасидан чиқадилар,— деб қўйди Жорж.

— Ҳар бир қизига йигирма-ўттиз миллиондан қалин беради,— деб давом этди Клотильда.— Яна Сюзанна қурмагурнинг бирам ширин эканлигини айтмайсанми.

Жорж индамади. Узининг хаёлига келган фикрни бошқа одамнинг оғзидан эшитса, унинг феъли айнирди.

Клотильда «Сув кечаётган Исо»ни ҳали кўрмаган экан. Жорж унга ўзи кўрсатадиган бўлди. Йўл-йўлакай ундан-мундан гаплашиб, одамлар устидан кулиб боришди. Уларнинг ёнидан фрак ёқасига бир тўда орденларини осиб олган Сен-Потен ўтиб кетди, бу уларнинг кулгиларини қистатди. Ҳатто унинг орқасидан келаётган собиқ элчида ҳам бунча кўп орден йўқ эди.

— Жамият эмас бу — ола байроқ! — деб қўйди Дю Руа.

Уларнинг олдларига саломлашгани келган Буаренарнинг ёқасида ҳам ўша дуэль кунни таққан зарғалдоқ тасма ҳилпираб турарди.

Холи хоналардан бирида ясан-тусан қилиб олган семиз виконтесса де Персмюр алақандай бир герцог билан суҳбатлашиб ўтирарди.

— Севги изҳор қиляпти,— дея шипшиди Жорж.

Оранжереяда бўлса унинг хотини Ларош-Матье билан ёнма-ён ўтиришарди,— ўсимликлар орқасидан улар деяри кўринишмади. Уларнинг бутун важоҳатларидан: «Биз бир-биримиз билан ҳамманинг кўз ўнгида висол топишамиз. Ким нима деса, деяверсин, биз унақа гапларга тупурдик», деган маънони уқиш мумкин эди.

Карл Марковичнинг «Исо» картинаси де Марель хонимга қаттиқ таъсир қилди. Кейин улар келган изларига қайтдилар. Жаноб де Марелни йўқотиб қўйдилар.

— Лорина ҳалиям мендан хафа бўлиб юрибдими? — сўради Жорж.

— Ҳалиям хафа. Сени кўргиси йўқ, сен ҳақингда гап очилиши билан ўрнидан туриб кетади.

Жорж индамади. Қизчанинг тўсиндан уни бу қадар ёмон кўриб қолгани юрагини ғаш қилиб турар эди.

Эшик олдида уларни Сюзанна тўхтатди.

— Э, бу ёқда экансан-ку! Ана энди, азизим, бир ўзингиз қоласиз. Гўзал Клотильдани мен ўғирлаб кетаман, унга ўз хонамини кўрсатмоқчиман.

Шундан кейин ҳар икковлари одамлар орасидан илондек биланглаб тез-тез юриб кетдилар, тўда ичида фақат хотинларгина мана шундай чаққон юра оладилар.

Худди шу замоноқ кимдир шивирлади:

— Жорж!

Вальтер хоним экан.

— Мунчалар ҳам бераҳм экансан! — зўрға шивирлади хоним.— Нега мени мунчалар қийнайсиз! Сизга айтадиган уч-тўрт оғиз гапим бор эди, Сюзеттадан ҳамроҳингизни олиб кетишни сўрадим. Биласизми, мен бугун... бугун кечқурун сиз билан гаплашиб олишим керак... бўлмаса... бўлмаса... жуда ёмон бўлади. Оранжереяга боринг. Чап томонда боққа чиқиладиган эшик бор. Хиёбондан тўғри юриб бораверасиз. Энг охирида шийпон бор. У ерга мен ўн минутдан кейин бораман. Агар бормаيمان десангиз, қасам ичаманки, ҳозир шу ернинг ўзида жанжал-тўполон чиқараман!

— Бўпти,— деди унга такаббуруна қараб қўйган Жорж.— Ун минутдан кейин айтилган ерда бўламан.

Шундай деб улар ажралишдилар. Жорж сал бўлмаса, Жак Ривални деб кечга қолай деди. Риваль уни қўлтиқлаб олганча ҳаяжонланган ҳолда янгиликларни сўйлаб бера

бошлади. У, афтидан, ҳозиргина буфетдан чиққанга ўхшарди. Алоҳа, Дю Руа уни эшикда рўпара келиб қолган жаноб де Марелнинг измига топширди-да, ўзи ғойиб бўлди. Ҳали яна хотини билан Ларошнинг олдидан билдирмай ўтиб кетиш ҳам керак эди. Бу унчалик қийин ҳам бўлмади, улар бир-бирларига жуда берилиб гаплашиб ўтиришар, унча-мунчани пайқайдиган алфозда эмас эдилар. Жорж боққа чиқди.

Очиқ ҳавога чиққан Жорж устидан муздек сув ағдарилгандай жунжикиб кетди. «Жинни, шамоллаб қолмасам эди ҳали», деб ўйлади у ва бўйинини дастрўмоли билан боғлаб олди. Кейин хиёбондан оҳиста юриб кетди. Ичкарининг ёруғидан кўзи қамашган, ҳеч нарса кўрмасди.

Хиёбоннинг иккала ёғида барглари тўкилган яланғоч буталар чайқалиб турарди. Деразалардан тушаётган шўлалар буталар узра парча-парча сариғ доғларга ўхшаб кўринарди. Бирдан йўлкада аллақандай оқ шарпа кўринди ва шу заҳоти Жорж Вальтер хонимнинг титроқ овозини эшитди, у ёқалари кенг очилган енгсиз кўйлақда унга томон шошиб юриб келарди.

— Сенмисан? Нима, мени тириклай гўрга тикмоқчимисан ўзи? — пичирлади у.

— Менга қара, ади-бадини қўй, — бамайлихотир гапирди Жорж. — Бўлмаса, ҳозирнинг ўзида кетиб қоламан.

У Жоржнинг бўйнидан иккала қўли билан ачомлаб олди ва лабларини унинг лабига жуда ҳам яқин олиб бориб деди:

— Ахир, сенга нима қилдим? Нега мени ҳадеб қийнайверасан? Сенга нима ёмонлик қилдим?

Жорж уни ўзидан четлатишга уринди.

— Кейинги кўришган кунимиз сен сочларингни тугмаларимга ўраб кетибсан, хотиним билан қўйди-чиқди бўлишимизга оз қолди.

— У аввал ҳайрон бўлди, кейин бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, хотинингнинг бунақа нарсалар билан сира иши йўқ. Биронта ўйнаш-пўйнашинг ғиди-биди қилгандир.

— Менинг ўйнашларим йўқ.

— Яхшиси, оғзингни юм! Нега ҳеч меникига келмай қўйдинг? Нега, жуда бўлмаса, ҳафтада бир марта меҳмон бўлиб келмайсан? Бутун фикри хаёлим сенда, кўз ўнгимда турганинг турган, ҳар дамда оғзимдан номинг чиқиб кетишидан қўрқаман, сени шунчалар яхши кўраман. Йўқ, сен буни тушунмайсан! Мен худди исканжага тушиб қолгандайман, қанорга қамалиб қолганда ўхшайман: менга нима бўлди

ўзи, билмайман. Сени ўйлаганим ўйлаган, ўйлаган сайин юрагим сиқилади, тарс ёрилиб кетадиганга ўхшаб тураман, тиззаларим қалтираб, оёқларим чалишиб кетаверади, юролмай қоламан. Кун бўйи бир жойда ўтириб сени ўйлайман.

Жорж унга ажабланиб қаради. Ўзини биққигина шўх қизча қилиб кўрсатадиган илгариги хонимдан асар ҳам қолмаган эди, унинг бағрида турган жувон алаmidан телба бўлиб қолган, дунё кўзларига тор келиб, ҳозир ҳар нарсага қодир эди.

Шу тобда Жоржнинг хаёлида аллақандай янги фикр, режалар уйғониб келмоқда эди.

— Жонгинам, дунёда абадий севги-муҳаббат йўқ, — дея бошлади у. — Одамлар олдин бир-бирларини яхши кўришиб, кейин айрилиб кетаверадилар. Лекин ўртамизда бу узоққа чўзиладиган бўлса, одамнинг кўкрагига тош осилганга ўхшаб қолади. Мен нима қилай ахир? Сенга очигини айтяпман. Бироқ сен ақл-ҳушингни йиғиб, менга дўст каби қарайдиган, дўст деб муносабат қиладиган бўлсанг, яна аввалгидек тез-тез уйингга келиб тураман. Нима дейсан, ўзингни тийиб олишга кучинг етадими?

— Менинг ҳар нарсага кучим етади, фақат сени кўриб турсам, бас, — дея пичирлади Вальтер хоним яланғоч қўлларини унинг елкаларига ташлаганча.

— Демак, келишдик, бундан сўнг дўст бўлиб қоламиз, — деди Жорж.

— Ҳа, келишдик, — шивирлади хотин ва унга дудоқларини тутди. — Яна битта ўп... охиргиси.

— Йўқ, — дея мулойимлик билан эътироз билдирди Жорж. — Сўзнинг устидан чиқиш керак.

Хотин юзини бурди, кўз ёшларини артиб олди ва корсажининг остидан пушти ипак лента билан боғланган пакет олиб Дю Руага узатди.

— Ол, Марокаш заёмидан ютилган сенинг улушинг. Сен учун ютганимдан жуда ҳам хурсандман. Ола қол...

Жорж олмайман деб туриб олди:

— Йўқ, мен бу пулни олмайман!

Шунда хотинининг жаҳли чиқиб кетди:

— О, буниси энди ортиқча, бунга чидаб бўлмайди!

Бу пуллар сеники, вассалом. Агар олмасанг, ахлатга ташлаб юбораман. Лекин, Жорж, жоним, қўлимни қайтарма, хўпми, қайтармайсан-а?

Дю Руа пулни олди ва чўнтагига солди.

— Юр, энди кетайлик, — деди у, — кўкрагингни шамоллатиб қўясан.

Оҳ, қанийди! — секингина деди у.— Оҳ, қанийди ўлиб кета қолсам!

У Жоржнинг қўлларига ўзини ташлади, уни эҳтирос ичра ваҳшатомуз бир ҳирсининг зўри билан ўпиб олди ва уйга қараб чопиб кетди.

Жорж ўз хаёлларига чўмганча, унинг ортидан оҳиста уй томонга йўл олди. Оранжереяга қаддини ғоз тутиб, кўкрак кераг ҳолда кириб борди, унинг лабларида табас-сум ўйнамоқдайди.

Хотини билан Ларош қайгадир ғойиб бўлишибди. Одамлар сийраклашиб қолибди. Балга кўпчилик қолмасли-ги кўришиб турарди. Тўсиндан у опаси билан қўлтиқлашиб юрган Сюзаннани кўриб қолди. Улар Жоржнинг олдига келиб биринчи рақсга граф де Латур-Ивелен билан бирга тўртови тушишга таклиф этишди.

— Бу ким бўлди? — сўради у ҳайрон бўлиб.

— У опамнинг янги дўсти,— деб жавоб берди Сюзанна муғамбирона кулганча.

Роза дув қизариб кетди.

— Уялмайсанми, Сюзетта, нега энди у меники бўлар экан!

— Мен биламан.

Роза жаҳли чиқиб кетиб қолди.

Дю Руа Сюзаннани эски кадрдонлардай қўлтиқлаб олди.

— Менга қаранг, қўзичоғим,— дея гап бошлади у, унинг овозидан худди бол томаётганга ўшарди,— сиз мени ўзин-гизга дўст деб биласизми?

— Бўлмасам-чи, Азизим?

— Менга ишонасизми?

— Ишонаман.

— Бугун гаплашган гапимиз эсингиздами?

— Нимаиди?

— Сизнинг турмушга чиқишингиз ҳақида, тўғрироғи, сиз турмушга чиқадиган одам ҳақида.

— Эсимда.

— Ундай бўлса, менга бир нарсага ваъда беролмай-сизми?

— Хўп. Лекин ўзи нима?

— Агар биров қўлингизни сўрайдиган бўлса, менга бир оғиз айтиб қўясиз, менинг фикримиз билмай туриб, ҳеч кимга розилик бермайсиз, шунга сўз берасизми?

— Майли, розиман.

— Бу гап ўртамизда қолсин. На отангиз, на онангиз буни билмасликлари керак.

— Бўпти, айтмайман.

— Сўз берасизми?

— Сўз бераман.

Уларнинг олдиларига бир нарса айтмоқчи бўлиб Риваль чопқиллаб келди.

— Ойимқиз, отангиз сизни балга келсин деяптилар.

— Юринг, Азизим,— деди қиз.

Лекин Жорж бормади, унинг бу ердан кетгиси, ёлғиз қолиб, яхшилаб ўйлаб олгиси келди. Антиқа гаплар, галати таассуротлар юрагини тўлқинлантирмоқда эди. У хотинини қидириб кетди ва кўп ўтмай уни буфетдан топди, у алақанақа икки эркак билан ўтириб шоколад ичаётган экан. Мадлена уларга эрини таништирди, лекин уларнинг номларини эрига айтгани йўқ.

— Кетамизми? — сўради Жорж бир оздан сўнг ундан.

— Ўзинг биласан.

Мадлена эрини қўлтиқлаб олди ва улар кимсасиз бўлиб қолган заллардан ўтиб кетишди.

— Беканинг ўзлари қаердалар? — сўради хотини.— Мен у киши билан хайрлашмоқчийдим.

— Ҳожати йўқ. У бизни балга қолинглар, деб қистай-ди, мен эса чарчадим.

— Ҳа, рост айтасан.

Улар йўл бўйи индамай боришди. Лекин ўз хоналарига киришлари билан Мадлена ҳали юзидаги тўрни ҳам олмай табассум билан унга деди:

— Биласанми, сенга бир ажойиб совғам бор.

— Яна қанақа совға? — гаши келиб сўради Жорж.

— Топ-чи.

— Бошимни қотирма.

— Хўп, майли. Индинга биринчи январь.

— Ҳа.

— Совға қилишининг аини пайти.

— Ҳа.

— Мана сенга Янги йил совғаси, уни ҳозиргина менга Ларош берди.

Шунда Мадлена унга тилла нарсалар солиб қўйиладиган ғилофга ўхшайдиган мўъжазгина қора қутича узатди.

Дю Руа қутичани лоқайдлик билан очди ва унинг ичи-да фахрий легион орденини кўрди.

У андак оқаринқиради, кейин илжайиб деди:

— Менга қолса, мундан ўн миллион пул тузук эди. Бу унга жуда арзон тушган.

Хотини унинг ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетишини кутган бўлса керак, бу қадар совуққонлик қилишидан фиғони чиқди.

— Сен билан яшаш жуда оғир бўлиб кетяпти. Сенга ҳеч ёқмай қолдик.

— Бу одам бизнинг олдимиздаги қарзини узяпти, бошқа гап йўқ,— дея совуққина сўйлади Жорж.— У менинг олдимидаги қарзларини ҳали узганича йўқ.

Мадлена унинг гапидан ҳайрон бўлиб қолди.

— Лекин сенинг ёшингда бу ёмон эмас-ку,— деди у.

— Нисбатан ёмон эмас,— эътироз қилди Жорж.— Мен ҳозир кўпроқ нарсаларга эришган бўлишим мумкин эди.

У қутичани камин устига қўйди-да, ярқироқ юлдузчани томоша қила бошлади. Кейин қутичани ёпди ва елкасини қисиб қўйиб ечина бошлади.

Биринчи январь куни чиққан «Хукумат ахбороти»да чиндам ҳам публицист Проспер-Жорж Дю Руа жанобларига кўрсатган катта хизматлари эвазига Фахрий легион ордени кавалери унвони берилганлиги хабар қилинди. Унинг фамилияси икки сўзга бўлиб босилган эди, Жорж ордендан ҳам шунга кўпроқ хурсанд бўлди.

Ижтимоий аҳамият касб этган бу хабарни газетада ўқигандан бир соатлар кейин унга Вальтер хонимдан хат келтиришди: у Жоржни хотини билан бирга келиб бу мукофотни байрам қилиб кетишни ялиниб-ёлвориб сўрагани. Жорж аввал иккилашиб турди, кейин маънодорроқ қилиб ёзилган хатни ўтга ташлаб юборди-да, Мадленага деди:

— Бугун Вальтерларникида меҳмон бўламиз.

Мадлена ҳайрон бўлди.

— Ростданми? Кечагина ўзинг айтмовдингми, у ерни елкаминг чуқури кўрсин, деб?

— Гапни айлантирма,— хотинининг ундан эшитган гапи шу бўлди.

Улар келсалар, Вальтер хоним яқин кишилар билан суҳбатлашиладиган хос хонада бир ўзи ўтирган экан. У бошдан-оёқ қора кийинган, сочларига упа сепган ва бу унга ғоятда ярашган эди. Узоқдан қарига ўхшаб кўринар, яқиндан — ёш бўлиб туюларди, зийрак одам кўзни алдайдиган бу ҳолатни сезиб олиши мумкин эди.

— Қора кийиниб олибсиз? — сўради Мадлена.

— Нима десам экан,— маъюс деди жувон.— Ҳамма хеш-ақраболарим соғ-саломат. Лекин менинг ёшим ўтиб қолди, ўтган ёшлигимга кийган қорам шу. Бу мен учун қутлуғ мотам. Бундан буён мен уни юрагимда сақлайман.

«Тишингни бос, чида», деди ўзига Дю Руа.

Меҳмондорчилик зерикарлигина бўлиб ўтди, фақат Сюзаннагина тинмай гапириб ўтирарди. Роза нима учундир

ташвишли кўринарди. Ҳаммалари журналистни қизгин табирикланди.

Кечкурун ҳаммалари гангур-гунгир гаплашганларича балларни, қишки боғни кезиб юришди. Дю Руа орқада Вальтер хоним билан келарди, хоним унинг қўлидан тутиб қолди.

— Менга қаранг,— деди у оҳиста.— Мен сизга бошқа ҳеч нарса демайман, ҳеч қачон... Фақат меникига келиб туришг, Жорж. Кўряписизми, сизни энди «сен» деётганим ҳам йўқ. Лекин мен сизсиз яшай олмайман, яшолмайман. Мен даҳшатли жазога гирифтор бўлдим. Мен кечаси-ю кундузи сизни ўйлайман, кўз ўнгимдан бир сония бўлсин нари кетмай, ҳаёлимда турасиз, мен сизнинг сиймоингизни қалбимда, жисмимда сақлайман. Менга худди бир оғу бериб қўйганга ўхшайсиз, у аъзойи баданимни кемириб ташляпти. Бошиқа чидамайман. Йўқ, чидамайман. Мени, майли, бир кампирдай кўринг, розима. Мен атай сочларимни оқартирдим, кўзингизга кампир бўлиб кўринай деб. Фақат, мени ўзингизга дўст тутиб келиб туришг, онда-сонда бўлса ҳам бир йўқлаб кетинг.

У Жоржнинг қўлларини гижимлаб эзар, тирноқларини ботирарди.

— Бунга келишганмиз,— деди бамайлихотир Жорж.— Бошқа бу ҳақда гапириб ўтиришнинг кераги йўқ. Узингиз кўриб турибсиз-ку, мен хатингизни олган заҳоти етиб келдим.

Вальтер қизлари ҳамда Мадлена билан олдинроқда боришарди: «Сув кечаётган Исо» қаршисига боргач, Вальтер тўхтади, Дю Руанинг келишини кутди.

— Буни қаранг,— деди у кулганча,— кеча қарасам, хотиним сурат қаршисида тиз чўкканча ибодат қияпти. Кула-кула ўлибман!

— Исо сиймоси гуноҳларимни ювади,— деди ишонч билан Вальтер хоним, унинг овози яширин бир нарсадан фахрланаётган каби жарангли эшитиларди.— Ҳар сафар унга қарасам, кучимга куч қўшилаётгандай бўлади.

Денгиз тўлқинлари узра қад кўтарган одам худога боқиб у яна шивирлаганча қўшиб қўйди:

— Қанчалар гўзал малак у! Анови одамлар ундан қанчалар қўрқишади, қанчалар севишади уни! Унинг бошига, унинг кўзларига қаранг, ҳаммаси бирам илоҳийки!

— Муни қаранглар, у сизга ўхшар экан, Азизим! — дея хитоб қилди Сюзанна.— Ростдан, жуда ҳам ўхшайди. Агар сизнинг озгина соқолингиз бўлганда ёки бўлмасам унинг

соғам қирдириган бўлганда, бир-бирингиздан ажратиб буамасди. Вой тавба!

У Жорждан сурат билан ёнма-ён туришни сўради. Шунда ҳаммалари уларнинг юзларида ўхшашлик борлигини кўришди.

Ҳаммалари ғовур-ғувур қилиб бундан ҳайрон бўлишди. Вальтерга бу, айниқса, жуда ҳам ғалати бўлиб кўринди. Мадлена кулиб, Исонинг кўриниши мардонроқ, деди.

Вальтер хоним турган ерида шағам бўлиб қолди, у дам севгилсининг юзига, дам Исонинг чеҳрасига синчиклаб тикиларди. Шунда унинг чеҳраси сочлари каби оппоқ оқариб кетди.

## VIII

Қиш охирларига келиб эр-хотин Дю Руалар Вальтерларникига тез-тез бориб туришадиган бўлиб қолишди. Ҳатто Жорж кўпинча у ерда бир ўзи меҳмон бўлар, чунки Мадлена чарчадим деб уйдан чиқмасди.

Жорж жума кунлари Вальтерларникига келар ва шу кунни Вальтер хоним бошқа ҳеч кимни қабул қилмасди. Бу кун фақат ёлғиз Азизимга бағишланарди. Таомдан сўнг карта ўйнашар, хитой балиқларини хўрак билан боқишар, вақтларини хушкўнгиллик билан кечиришарди. Бирон эшикнинг орқасидами, қишки боғнинг буталари орасидами, хуллас, дуч келган хилватроқ жойда Вальтер хоним Жоржни маҳкам кучоқлаб олар ва уни бор кучи билан тўшларига босаркан, қулоқларига шивирларди:

— Мен сени севаман!.. Мен сени севаман!.. Жинни бўлиб қоламан!

Лекин Жорж уни совуққонлик билан четга сурар ва қуруққина қилиб:

— Агар яна ўз билганингиздан қолмасангиз, бу ерга қадам босмайман,— дерди.

Мартнинг охирларида кутилмаганда опа-сингиллар турмушга чиқишаётганмиш деган гаплар тарқалди. Розага куёв деб граф де Латур-Ивеленни, Сюзаннага эса маркиз де Казолнинг номларини тилга олишарди. Бу ҳар иккала жаноб ҳам Вальтернинг уйига канда қилмай ташриф буюришар, уларга оила аъзоларига қаралгандай муносабатда бўлинар, аллада азиз, тўрвада майиз қилинар эдилар.

Жорж билан Сюзанна ўртасида эса, дўстона бир яқинлик туғилган, бир-бирларига ака-сингилдай муомала қилардилар. Улар бир-бирлари билан гаплашиб зерикишмас, гаплари ҳам тамом бўлмас, одамларнинг гийбатини қилиб,

уларни мазах қилиб ўтиришар, афтидан, юлдузлари юлдузларига роса тўғри келиб қолган, иқлари бир-бирларига ўтиришган эди.

Икковлари ҳам на бўлажак тўй ва на ким куёв эканлиги ҳақида миқ этиб оғиз очишарди.

Бир куни эрталаб хўжайин Дю Руани ўзиникига судраб олиб кетди, нонуштадан сўнг Вальтер хонимни аллақандай бир корчалон билан музокарага чақириб кетишгач, Жорж Сюзаннага:

— Юринг, тилла балиқларни боқамиз,— деб қолди.

Улар столдан бир бурдадан оқ нон олишиб қишки боғ томон кетишди.

Мармар ҳовуз теварагида балиқларни тиз чўкиб ўтириб кўришга қулайроқ бўлсин деб, ёстиқчалар ташлаб қўйилган эди. Сюзанна билан Дю Руа ёнма-ён туриб тиззаларини ёстиққа қўйишганча нонни ушоқлаб ҳовузга ташлай бошлашди. Балиқлар хўракни сезиб яқин келишди. Улар думлари билан қанотларини елпиганча, катта-катта кўзларини айлантириб атрофда кезишар, сув тубига чўккан нон ортидан шўнғишар, кейин яна юқорига сузиб чиқиб, хўракка илҳақ бўлиб туришарди.

Балиқлар оғизларини кулгили суратда қимирлатишар, ўлжани кўрганда унга шиддат билан ўқдек ташланишарди. Улар ҳовузнинг тагига солинган қизил қумда қон-қирмизи рангда товланишар, шитоб билан сузганларида эса, ҳовузнинг шаффоф сувларида олов парчалари каби ярқираб кетар эдилар, сувда муаллақ қотган чоғларида тангаларидаги мовий тасма кўришиб кетарди.

Жорж билан Сюзанна ўзларининг сувдаги аксларига тикилишар ва аксларига қараб жилмайишарди.

Шунда кутилмаганда Жорж деди:

— Мендан гап бекитадиган бўлибсизми, Сюзанна, бу яхшимас.

— Қанақа гапларни беркитибман, Азизим? — сўради қиз.

— Ҳов эсингиздами, зиёфат кечаси мана шу ерда менга сўз берганингиз?

— Йўқ.

— Битта-яримта сизнинг қўлингизни сўрайдиган бўлса, менга айтадиган бўлган эдингиз.

— Нима бўлибди?

— Сизга эга чиқмоқчи бўлган одамлар бор экан.

— Ким экан у?

— Узингиз яхши биласиз.

Шўқ. Чин сўзим.

Биласиз! Анов олифта, найнов маркиз де Казоль.

— Биринчидан, у олифта эмас.

— Балки шундайдир. Лекин у ғирт аҳмоқ. Бор буд-шудини қиморга бой берган, ишратга мук кетиб, ҳозир дирванглаб қолган. Сиз каби навқирон, ўн гулидан бир гули очилмаган, ҳусндор ва оқила қиз шундоқ одамнинг қўлига тушса яхшими!

— Нега сиз унга қарши бўлиб қолдингиз, хусуматингиз борми? — кулиб туриб сўради қиз.

— Менми? Йўқ.

— Йўқ, бор. Лекин у сиз айтгандай одам эмас.

— Э, қўйинг-е. Тентак ва дажжол.

Қиз сувдан кўзини олиб, бошини у томонга пичагина бурди.

— Менга қаранг, сизга нима бўлди?

— Мен... мен... мен сизни рашк қиламан, — деди у гўё юраги қаърида махфий ётган сирни фош қилишга мажбур бўлиб қолган одамдай.

Қиз бундан унчалар ажабланмади.

— Сиз-а?

— Ҳа, мен!

— Ана холос! Нега энди?

— Чунки мен сизни севаман, сиз эса, афтингизни ел урмасин, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз.

— Сиз жинни бўлиб қолибсиз, Азизим! — жиддий қилиб деди қиз.

— Жинни бўлиб қолганимни ўзим ҳам биламан, — деди Жорж. — Уйланган одам сиздай бир қиз билан бундай гаплашишга қандай ҳадди сизсин! Жинни деб секинроқ айтасизми, мен ундан ҳам баттарроқман, ростини айтганда, мен жиноятчиман, аблаҳ бир одамман. Мен ҳамма умидларимдан айрилганман, шунинг учун ҳам ақл-ҳушим бошимдан учиб турибди. Менинг олдимда сизнинг эрга тегаётганлигингизни айтишса, жоним бўғзимга келади, битта-яримтасини ўлдириб қўйишга тайёр бўламан. Мени кечиринг, Сюзанна!

У жим бўлиб қолди. Балиқларга хўрак бериш ҳам эсларидан чиқди, балиқлар худди инглиз солдатларига ўхшаб бир қатор бўлиб сувда муаллақ туриб уларга қарашарди, лекин сувга акслари тушаётганларнинг хаёли энди бутунлай бошқа ерда эди.

— Эсизгина, бекор уйланиб қўйгансиз-да, — деди ярим ҳазил, ярим чин қилиб қиз. — Нима ҳам қилиб бўларди? — Бунинг иложи йўқ. Ҳаммаси тамом бўлган!

Жорж бирдан юзини қизга бурди, унга жуда ҳам яқин борди ва сўради.

— Агар ҳозир эркин бўлганимда менга хотин бўлармидингиз?

— Ҳа, Азизим, мен сизга турмушга чиққан бўлардим: сиз менга ҳаммадан кўпроқ ёқасиз, — деб самимий жавоб берди қиз.

— Раҳмат... раҳмат... — шивирлади Жорж. — Сиздан илтижо қилиб сўрайман: ҳеч кимга ваъда бериб қўйманг. Яна бир оз сабр қилинг. Ялинаман! Сўз берасизми?

— Сўз бераман, — деди бир оз уялиқираган қиз унга бунинг нимага керак бўлиб қолганигини англамаган кўйи.

Дю Руа қўлидаги бор нонни сувга ташлади-да, худди чиндан ҳам телба бўлган одамдай, ҳатто хайрлашмасдан ҳам югура жўнади.

Сув юзида қалқиган нонга балиқлар урра ёпишишди, талаб, тортиша кетишди. Улар нон бурдасини ҳовузнинг нариги томонига судраб олиб боришди ва унинг тагида ғуж бўлиб уймалаша бошлашди. Улар шу алфозда чир айланаётган жонли гултожга ўхшардилар.

Ҳаяжонланган, ҳайратга тушган Сюзанна ўрnidан туриб оҳиста ичкарига қараб юрди. Журналист кўринмасди.

Жорж уйга келганда ўзини босиб олган, хотиржам кўринарди, у хат ёзиб ўтирган Мадленага қарата деди:

— Сен жума кuni Вальтерларникига зиёфатга борасанми? Мен бораман.

— Йўқ, — бўшашиброқ жавоб берди хотини. — Нимагадир тобим қочиброқ турибди. Мен, яхшиси, уйда қоламан.

— Узинг биласан. Зоримиз бор, зўримиз йўқ, — деди эри ва шу заҳоти шляпасини олиб чиқиб кетди.

Жорж анчадан бери унинг изига тушган, кузатиб, разм солиб ҳар бир қадамини текшириб юрарди. Мана, ниҳоят, узоқ кутилган дамлар келди. У «мен, яхшиси, уйда қоламан» деган гапнинг маъносини дарров тушуниб етди.

Кейинги кунлар ичида у хотинига юмшоқ, меҳрибон муомала қилиб юрди. Ҳатто одатдан ташқари ўзини шод-хуррам қилиб кўрсатди.

— Ана энди илгариги асл Жоржга ўхшаяпсан, — дерди Мадлена.

Жума кuni у эрта кийина бошлади: ўзининг айтишига қараганда, хўжайинникига зиёфатга боришдан олдин қиладиган талай ишлари бор экан.

Соат олт-арда хотинини ўпиб қўйди ва уйдан чиқиб Нотр-дам-де-Лорет майдонига бориб, карета олди.

— Сиз Фонтан кўчасига бориб, ўн еттинчи уйнинг



«...» деди Жорж кучерга.— Кейин мени Лафайет кўчасидан «Қирговул» ресторанига олиб борасиз.

От эринчоқлик билан лўкиллаб кета бошлади. Дю Руа дарича пардаларини тушириб қўйди. Ҳа у уйнинг тўғрисида тўхтаб эшикдан кўз узмай кута бошлади. Ун минутлардан кейин Мадлена уйдан чиқиб ташқи бульварлар томонга юриб кетди. У сал нарироқ кетиши билан Жорж бошини дарчадан чиқариб қичқирди:

— Кетдик!

Бирмунча вақт ўтгач, файтон уни «Қирговул» ресторанига олиб келди, бу шу атрофда анча тузук, ўртача ресторанлардан эди. Жорж умумий залга кириб ўзига таом буюрди. У шонилмасдан овқатланди, дам-бадам соати-га қараб қўярди. Ниҳоят, кофе билан икки рюмка коньяк ичиб олди-да, ҳузур қилиб аёло навли сигарет чекди, соат роппа-роса етти яримда ресторандан чиқди, ўтиб кетаётган экипажни ушлади ва Ларошфуко кўчасига юришга буюрди.

Дю Руа эшикдаги қоровулга индамасдан ўзи экипаждан тушган уйнинг тўртинчи қаватига кўтарилди. Хизматкор қиз эшикни очгач, сўради:

— Жаноб Гибер де Лорм уйдадилар?

— Ҳа, афандим.

Уни меҳмонхонага олиб кирдилар, бу ерда у бир оз кутиб турди. Сўнг унинг олдига баланд бўйли, қоматдор, орденлар таққан, сочларига эрта оқ оралаган азамат бир одам чиқди.

Дю Руа таъзим қилди.

— Тахминим тўғри чиқди, жаноб полиция комиссари,— деди Дю Руа,— менинг хотиним шу тобда ўз ўйнаши билан Мартир кўчасида ўзлари ёллаган хонада улфатчилик қиляпти.

Тартиб-интизомнинг сарвари бошини эгиб қўйди.

Хизматингизга тайёрман, афандим.

— Биз ҳаммасини соат тўққизга қадар улгуришимиз керак, шундай эмасми? — давом этди Жорж.— Соат тўққиздан сўнг сиз винони қайд этиш учун хусусий уйларга киришга ҳақли эмассиз, тўғрими?

— Бир оз бошқачароқ, афандим: қишда — соат еттигача, ўттиз биринчи мартдан эйтиборан эса — соат тўққизгача. Бугун бешинчи апрель, демак, соат тўққизгача бизнинг вақтимиз бор.

— Ундай бўлса, жаноб комиссар, пастда мени экипаж кутиб турибди, биз йўл-йўлакай сизнинг агентларингизни ҳам ола кетамиз, кейин эшикда бир оз кутиб турамиз.

Қанча кечроқ кирсак, уларни жиноят устида қўлга туширишимиз шунча осонроқ бўлади.

— Ихтиёр сизда, афандим.

Комиссар чиқиб кетди ва пальтосини кийиб чиқди, уч хил рангдаги камари пальтосининг тагида кўринмай қолди. У Дю Руани олдинга ўтказиш учун четланди, лекин ўз хаёллари билан банд бўлган Дю Руа биринчи бўлиб чиқадиган бош тортиди ва бир неча бор:

— Сиздан кейин... сиздан кейин...— деб такрорлади.

— Юраверинг, афандим, мен ўз уйимдаман,— деди комиссар.

Дю Руа шундан кейин таъзим қилди-да, остона ҳатлаб ташқари чиқди.

Жорж ҳозирги бўладиган ишдан уларни кундузи огоҳлантириб қўйган эди, шунинг учун ҳам улар комиссариатга келишганда кишилик кийимидаги учта агент уларни кутиб ўтиришганди. Улардан бири кучер ёнига, қолган иккиси карета ичига ўтиришди, кейин извош уларни Мартир кўчасига олиб борди.

— Менда квартиранинг плани бор,— деди йўлда кетишаркан Дю Руа.— Учунчи қаватда жойлашган. Эшикдан кираверишда кичикроқ хона, ундан ётоқ билан ошхонага ўтилади. Учала хона ҳам бир-бири билан боғланган. Қочиб чиқадиган эшик йўқ. Қочомайдилар. Шу атрофда слесарь ҳам бор. У сизнинг буйруғингизга мунтазир.

Улар айтилган уйга келишганда соат саккиздан чорак ўтган эди. Йигирма минутга яқин эшикда миқ этмай кутиб туришди. Лекин Дю Руа ўн бешта кам тўққиз бўлиб қолди дегандан кейин комиссар:

— Энди юринглар,— деди.

Улар қоровулга эйтибор ҳам бериб ўтиришмади, қоровул уларни пайқагани ҳам йўқ, зинадан тепага кўтарила бошладилар. Агентлардан бири пастда қолди.

Тўтгала киши учунчи қаватга чиқиб тўхташди. Дю Руа эшикка қулоғини тутиб ичкарини тинглади, кейин калит тешигидан қаради. Лекин ҳеч нарса кўринмас, ҳеч нарса эшитилмасди. Шунда у қўнғироқ тугмасини босди.

— Сизлар шу ерда тайёр бўлиб туринглар,— деди ўз одамларига комиссар.

Икки-уч дақиқалардан сўнг Жорж яна бир неча марта қўнғироқ тугмасини босди. Уй ичида қандайдир ҳаракатлар бошланди, энгил қадам товушлари эшитилди. Кимдир эшик томонга юрди. Журналист бармоғини букиб эшикни қаттиқ тақиллатди.

— Ким? — товуш эшитилди эшик ордидан: бу овозини

Ушартиришда ҳаракат қилган хотин кишининг товуши

— Қопун номи билан — очинг эшикни, — деди комиссар.

— Сиз ким бўласиз? — сўради яна бояги овоз.

— Полиция комиссари. Очинг, бўлмаса, эшикни бузишга буюраман.

— Сизга нима керак?

— Бу мен, — деди Дю Руа. — Энди қўлга тушдинглар

Яланг оёқдан чиққан қадам товушлари узоқлашди. Лекин яна бир сониядан сўнг эшик орқасидан келди.

— Агар очмасангиз, эшикни бузамиз, — деди Жорж

У эшикнинг мис қабзасини босиб турар, елкаси билан эшикни ичкарига итарар эди. Ҳамон жавоб йўқ эди: шунда Жорж эшикни бор кучи билан итарди, мебелли хонанинг эски калити бунга дош беролмади. Қулфнинг михлари ҳар томонга учиб тушди ва Дю Руа сал бўлмаса Мадленанинг нақ устига қулаёзди. Мадлена хонада оёк яланг, сочлари ёйилиб кетган, ички кўйлак-юпкада, қўлида шам ушлаган бир алфозда турган экан.

— Худди ўзи, уларни ушладик! — дея қичқирди журналист ва ўзини ичкари хоналарга урди.

Комиссар шляпасини қўлга олиб унинг кетидан юрди. Мадлена довдираб қолган, орқадан шам кўтарганча келарди.

Емакхонада стол устида ҳар хил қолган-қутган таомлаф сочилиб ётарди: шампандан бўшаган шишалар, бир идишда озгина ейилган паштет, товуқ суяклари ва бурда-бурда нонлар кўзга ташланарди. Буфет устида икки тарелка тўла устрица чиғаноқлари кўринарди.

Ётоқхонада ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлиб кетганди. Стул суянчиғида хотин кишининг кўйлаги, кресло устида эркак кишининг шими осилиб ётарди. Бири катта, бошқаси кичикроқ икки жуфт ботинка каравот ёнида сочилганди.

Бу одатдаги мебелли уйларнинг ётоқхонаси эди, ундан меҳмонхоналарнинг одамнинг кўнглини айнатадиган сассиқ чучмал ҳиди анқир, стуллар, деворлар, тўшақлар, дарпардалардан димоқни ёрадиган ёмон бўй келарди, кимда-ким бу ерга бир кунгами, ярим йилгами кирган бўлмасин, ҳаммаси ўзига яраша бир ҳид, одам баданининг ҳидини қолдириб кетганди, мана шуларнинг ҳаммаси бир-бирига омухта бўлиб, ғалати, чучмал ва одам чидаб туриб бўлмайдиган сассиққа айланганди.

Камин устида пирожний солинган тарелка, шартрез шишаси ва икки чала ичилган қадаҳ бетартиб ётарди. Бронза соат устига цилиндр ташлаб қўйилганди.

Комиссар шартта орқасига ўгирилиб, Мадленага тик кўз ташлади.

— Сиз шу ерда ҳозир бўлган жаноб публицист Проспер-Жорж Дю Руанинг қонуний хотини Клер-Мадлена Дю Руа бўласизми, хоним?

— Ҳа, афандим, — деб аниқ жавоб берди Мадлена бўлган товуш билан.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

Мадлена жавоб бермади.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз? — такрорлади полиция комиссари. — Бу ер уйингиз бўлмаса, мебелли хоналарда нима иш қилиб юрибсиз, уст-бошингиз ҳам очиқ бунинг устига. Нега бу ерга келдингиз?

Комиссар жавоб кутарди. Лекин Мадлена миқ этмасди.

— Ўзингиз бўйингизга олмас экансиз, текшириб кўришга мажбурман, — деди комиссар.

Каравотда адёл тагида одам борлиги билиниб турарди.

Комиссар каравот олдига борди.

— Марҳаматли жаноб! — қичқирди у.

Тўшақда ётган одам қимирламади. Афтидан, у юзини деворга буриб, бошига ёстиқ бостирган ҳолда ётарди.

Комиссар кўринишдан ётган кишининг елкаси бўлса керак, ушлаб, деди:

— Марҳаматли жаноб, мени куч ишлатишга мажбур қилманг.

Бироқ ўраниб олган киши ўлиб қолгандай қимир этмай ётарди.

Шунда Дю Руа сакраб каравот олди борди-да, адёли тортиб олди, ёстиқни итқитиб юборди. Ларош-Матьенинг қум ўчиб кетган башараси кўринди. Дю Руа унинг устига энгашди ва ҳозир бўғиб ўлдирадигандай тишларини гижиралатиб вишиллади:

— Пасткашлигини ҳам бўйнига олгиси келмайди-я бунинг.

— Исмингиз? — сўради комиссар.

Бўларича бўлган ошиқ миқ этмасди.

— Мен полиция комиссари бўламан, номингизни айтишни талаб қиламан.

— Айт номингни, тиррақи, бўлмаса ўзим айтаман! — деди кутуриб кетган, дағ-дағ қалтираётган Дю Руа бақириб.

— Жаноб комиссар, — мингиллади тўшақда ётган киши, — манов киши мени ҳақорат қилмасин, айтинг. Мен кимга жавоб беришим керак, сизгами ёки унгами? Сиз мендан сўрашингиз керакми ёки уми?

Афанди, унинг томоғи қақраб кетганди.

Менга, фақат менга, афандим,— деди комиссар.— Мен сиздан кимлигингизни сўраяпман.

Ошиқ индамасди. У адёлни даҳанигача тортиб олиб, довдираб атрофга қарарди. Унинг гажакланган қўнғиз мўйлаби ўликникидай оқариб кетган юзида янада қорароқ бўлиб кўринарди.

— Демак, сиз жавоб беришни истамайсизми? — давом этди комиссар.— У тақдирда сизни қамоққа олишга мажбурман. Ҳарҳолда ўрнингиздан туринг. Кийиниб олганингиздан сўнг сизни сўроқ қиламан.

Тўшакда ётган киши қимирлаб қўйди, унинг лабларидан пичирлаган овоз чиқди:

— Лекин сиз қараб турсангиз мен ўрнимдан туролмайман.

— Нега? — деб сўради комиссар.

— Негаки... негаки... мен қип-яланғочман,— тутила-тутила деди ошиқ.

Дю Руа кулди ва ерда ётган кўйлакни олиб каравотга иргитди.

— Ҳечқиси йўқ!.. Тураверинг!.. — қичқирди у.— Агар меннинг хотиним олдида туриб бемалол ечинган экансиз, меннинг олдимда туриб бемалол кийиниб олсангиз ҳеч нарса қилмайди.

Шу сўзларни айтгач, у орқасига ўгирилиб камин томонга юрди.

Мадлена энди ўзини босиб олганди: у ҳаммаси тамом бўлганлигини тушуниб турарди, шу тобда оғзига сиққанини гапиришдан тоймасди. Уладиган ҳўкиз болтадан тоймас деб, у чимирилиб турар, кўзлари ғалати йилтираб кетарди. У бир парча қозони ғижимлаб камин четида турган қўполроқ шамдонлардаги ўнта шамнинг барини худди меҳмон кутаётгандай ёқиб қўйди. Кейин каминнинг мармар тахтасига суяниб, яланғоч оёқларини ёниб тугаёзган олов алангасига тутди, шунда эгнидан тушиб кетай деб турган юбкаси орқадан кўтарилиб қолди, у пушти қутидан папирос олиб тутатди.

Комиссар унинг шериги ўрnidан тургунча Мадленанинг олдига келди.

— Бунақа ишлар билан тез-тез шуғулланиб турасизми, марҳаматли афандим! — чимирилиб сўради хотин.

— Иложи борича камроқ шуғулланаман, хоним афанди,— деб жиддият билан жавоб берди комиссар.

Мадлена нафратлангандай тиржайиб қўйди:

— Яхши қиларкансиз, ўзи ёқимсиз иш-да.

У ўзини эрини кўрмаётганга солиб турарди.

Бу орада тўшакда ётган афанди кийина бошлади. У нимини кийиб, ботинкасини оёғига илди ва нимчасини кийикан, уларнинг қошига келди.

Комиссар унга қараб деди:

— Марҳаматли афандим, энди айтарсиз кимлигингизни?

У жавоб бермади.

— Унда сизни қамоққа олишга мажбурман,— деди комиссар.

— Тегманг менга! — кутилмаганда бақириб юборди у жаноб.— Мен шахсан дахлсизман.

Дю Руа бир уриб ағдарадиган одамдай отилиб унинг қаршисига келди.

— Сиз қўлга тушдингиз... қўлга тушдингиз... — вишилади у.— Мен истасам, сизни қамоққа оламан... ҳа, шундай.

Шунда у ҳаяжондан титраган овоз билан қичқирди:

— Бу одам Ларош-Матъе, ташқи ишлар министри!

Полиция комиссари ҳайрат билан орқасига тисарилди.

— Бўла қолинг, марҳаматли жаноб, менга ким эканлигингизни айтасизми, йўқми? — ўзини йўқотиб қўйган ҳолда гўлдиради у.

Жаноб нафасини ичига ютиб, ниҳоят, ҳаммага эшиттириб деди:

— Бу аблах рост айтяпти. Мен чиндан ҳам министр Ларош-Матъе бўламан.

У Жоржнинг кўкрагида ёниб турган юдузни кўрсатиб қўшиб қўйди:

— Яна мен бу палидга орден бериб юрибман, тақиб олибдилар.

Дю Руанинг рангида ранг қолмади. У кўкрагидаги лентани шартта юлиб каминга улоқтирди, лента аланганинг тилидай бир букилди-да, оловга бориб тушди.

— Сизга ўхшаган муттаҳамлар берадиган орденнинг баҳоси шу.

Улар тишларини ғижирлатиб, муштларини қисганларича қаҳр-ғазабдан қалтирашиб бир-бирларига дўлайиб туришарди: уларнинг бири — мўйлаблари дикрайган, қотма, иккинчиси — қўнғиздаккина мўйлабчаси бураб қўйилган, семиз эди.

Комиссар шу заҳоти уларнинг ўртасига тушди.

— Жаноблар, бас қилинглар, ўзингизни босинг!

Улар индамай тескари қарашиб олдилар. Мадлена ҳамон жойидан жиламаган, илжайиб папиросини чекарди.

— Жаноб министр,— деб бошлади полиция комиссари,— сиз бу ерда Дю Руа хоним билан ёлғиз ётганларин-

...дан чиқиб қолдик: сиз тўшакда ётган оламани, у киши эса ич кийимда экан. Сизнинг кийимларингиз ҳамма ёқда сочилиб ётибди. Буларнинг бари зино рўй берганлигини кўрсатади. Сиз буни тан олмай иложингиз йўқ. Нима дейсиз?

— Менинг гапирадиган гапим йўқ, нима лозим бўлса қилаверинг,— дея тўнғиллади Ларош-Матъе.

Комиссар Мадленага қаради:

— Марҳаматли хоним, бу жаноб сизнинг ўйнашингиз эканлигини тан оласизми?

— Тан оламан, у менинг ўйнашим! — ҳаёсизлик билан деди хотин.

— Шунинг ўзи етарли.

Комиссар ўйнинг кўриниши, аҳволи ҳақида яна баъзи бир нарсаларни ёзиб олди. Бу орада министр тамомила кийиниб бўлди, пальтосини қўлига ташлади, шляпасини олди ва комиссар ёзишдан тўхтагач, сўради:

— Мен сизга керакманми? Нима қилишим керак? Кетаверсам бўладими?

Дю Руа унга ўгирилиб қаради ва сурбетларча илжайиб деди:

— Бемалол, энди ҳожати йўқ шекилли? Биз тугатдик. Марҳаматли жанобим, яна тўшакка кираверсангиз ҳам бўлаверади. Сизларни ёлғиз қолдирамыз.

У полиция комиссарининг енгига бармоғини теккизди-да, қўшиб қўйди:

— Юринг энди, комиссар жаноблари, бизнинг бу ерда бошқа қиладиган ишимиз қолмади.

Комиссар бир оз ҳайрон қолиб унинг ортидан юрди. Бироқ уй остонасида Жорж тўхтади, комиссарни олдинга ўтказмоқчи бўлди. Комиссар одоб юзасидан кўнмади.

— Юринг, юринг, афандим,— такаллуф қиларди Жорж қўймасдан.

— Сиздан кейин,— деди комиссар.

Шунда журналист таъзим қилди, ҳурмат-ҳазил оҳанги билан деди:

— Бу сафар сиздан бўлсин, жаноб комиссар. Бу ерда мен ўз уйимда тургандайман.

Шундан сўнг у эшикни оҳиста камсуқумгина бўлиб ёпди.

Бир соатдан сўнг Жорж Дю Руа «Француз ҳаёти» редакциясига кириб борди.

Вальтер шу ерда экан. «Француз ҳаёти» кейинги пайтларда кенг тарқала бошлаган, газета Вальтернинг тобора зўрайиб бораётган банк операцияларига янада кўп-

роқ хизмат қилаётган бир пайт эди, шунинг учун ҳам Вальтер газетага ҳали ҳам катта эътибор билан қарар, унга жиддий туриб раҳбарлик қиларди.

Ношир унга бошини кўтариб қаради:

— Э, сизмисиз? Нега кўринишингиз ғалати! Нега бизникига овқатлангани келмадингиз? Қаердан келяпсиз?

Дю Руа ўзи айтадиган сўзлар унга қандай таъсир этишини олдиндан билиб, дона-дона қилиб деди:

— Мен ҳозиргина ташқи ишлар министрини қулатиб келяпман.

Вальтер у ҳазиллашяпти шекилли, деб ўйлади.

— Министрни қулатдингиз... Яъни қандай?

— Мен кабинет аъзоларини ўзгартираман. Вассалом! Бу палидларни аллақачон кетига тепиш керак эди.

Чолнинг тили танглайига ёпишди, маст бўлса керак деган қарорга келди.

— Менга қаранг, жинни бўлиб қолибсиз,— дея гўлдирди у.

— Сира ҳам. Мен ҳозир хотинимни жаноб Ларош-Матъе билан қўлга туширдим. Полиция комиссари зино рўй берганлигини аниқлади. Министрнинг куни битди.

Вальтер ҳеч нарса тушунмасдан кўзойнагини манглайига кўтариб қўйди.

— Қўйинг, ҳазиллашманг,— деди у.

— Ҳазил қилаётганим йўқ. Мен ҳатто бу ҳақда газетага хабар ҳам бераман.

— Нима мақсадда?

— Мен бу муттаҳам, аблаҳни, жамиятга хавfli бир ярамасни қулатмоқчиман! Менинг йўлимга тўғаноқ бўладиганларнинг шўри қуриydi! Жазаси! Мен ҳеч қачон бунақа нарсаларни кечирмайман!—шляпасини креслога ташлаб қўшиб қўйди Жорж.

Ношир гап нимада эканлигини сира тушуна олмасди.

— Хўш, хотинингиз... нима бўлади? — сўради у.

— Мен эртагаёқ ажралиш ҳақида иш бошлайман. Уни марҳум Форестъенинг ёнига қўшмозор қиламан.

— Нима, ажралмоқчимисиз?

— Бўлмасам-чи? Шунча кулги бўлганим ҳам стар. Лекин уни қўлга тушириш учун ўзимни гўлликка солиб юрдим. Энди ҳаммаси жойида бўлади. Энди менинг деганим деган, айтганим айтган.

Вальтер ҳали ҳам ўзига келмагани: у Дю Руага талмов-сираган ҳолда қараб: «Жин урсин! Бу азаматнинг мушугини пишт демаслик керакка ўхшаб қолди», деб ўйларди.

— Энди мен эркин қушман...— деб давом этарди

Жорж.— Узингга яраша давлатим бор. Октябрь ойида янги сийловлар олдидан мен ўз туғилган еримдан номзодимни кўрсатаман, у ерда мени яхши билишади. Бунақа одамнинг кўзига чўп ташлаб юрадиган хотин билан жамиятда дурустроқ мавқега кўтарилиб бўлмайди, обрў-эътибор орттириш қийин. У мени хўп лақиллатиб ўз домига ялинтирган эди. Лекин унинг нарангларини сезган замоним ярамасининг кетидан тушиб, қилгиликларини фош қилдим.

У хахолаб кулди.

— Шўрлик Форестье ўла-ўлгунча алданиб кетди... У шўринг қургур дунёни сув босса тўпигига чиқмайдиган боқибегам, лақмагина йигит эди, шу кўйи оламдан ўтди. Мен бўлсам, ундан маҳримга қолган чипқондан қутулдим. Қўлларимни боғлаб турган кишанлар чилпарчин бўлди. Энди мен кўп иш кўрсатаман.

У стулга от мингандай қилиб ўтириб олди-да, ўзинга ўзи орзуларини баён қилаётган киши каби такрорлади:

— Узоққа кетаман...

Қари Вальтер ҳамон кўзойнагини манглайдан олмасдан суҳбатдошига бақрайганча тикилиб қолган ва ичида ўзинга ўзи: «Ҳа, бу муттаҳам ҳали кўп иш кўрсатади», дерди.

Жорж ўрнидан турди.

— Мен ҳозир мақола ёзаман. Буни жуда ҳам эҳтиёткорлик билан қилиш керак. Лекин билиб қўйинг: бу министрга берилган даҳшатли зарба бўлади. У ўнганмайди. Ҳеч ким уни жардан қутқариб чиқолмайди. «Француз ҳаёти»га уни ёқлашдан энди ҳеч қандай манфаат йўқ.

Чол бир қанча фурсат иккиланиб турди, лекин охири қўл силтади.

— Майли,— деди у,— ўзидан кўрсин.

## IX

Орадан уч ой ўтди. Дю Руа бу вақт ичида хотинидан ажралиб олди, Мадлена яна Форестье фамилиясига ўтди. Ун бешинчи июлда Вальтерлар Трувилга жўнаб кетадиган эдилар, хайрлашув кечасини шаҳардан ташқарида ўтказадиган бўлдилар.

Бу пайшанба кунига белгиланганди. Соат тўққизда каттакон олти ўринди тўрт от қўшилган ландо йўлга чиқди.

Сен-Жерменда, Генрих IV павильонидан нонушта қилиш мўлжалланган эди. Азизим маркиз де Казолнинг афтини ҳам кўришни истамаганлигидан саёҳатда хонимларни кузатиб бора-турган бирдан-бир кавалер ўзи бўлиб қолди. Лекин сўнгги дақиқаларда эрталаб азонда ёнларига граф де Латун-

Ивелени ҳам оладиган бўлдилар. Унга айғиб қўйилган экан.

Отлар Елисей далаларини кесиб ўтган йўлдан йўртиб кетмоқда эди. Кейин Булон ўрмонидан ўтдилар.

Ажойиб ёз кунини эди, иссиқнинг тафти унча билинмасди. Моний кўк осмон бағрида юксакларда қалдиригочлар арғамчи солиб чарх уришар, улар қолдирган излар ҳавода узоқ эриб кетаётгандай бўлиб туюларди.

Хонимлар орқада ўтиришарди: онаси иккала қизини икки ёшига олган: эркаклар уларнинг рўпарасида юзма-юз жойлашишган, меҳмонлар эса қари Вальтернинг икки қано-тида эди:

Сенадан ўтиб, Мон-Валерьендан бурилишди, Буживалини орқада қолдиришгандан кейин то Пекка етгунча дарё ёқалаб кетган йўлдан боришди.

Ёши ўтинқираб қолган, икки чаккасидаги сийрак узун бакенбардларини шамол тортқилаб турган (Дю Руа шу муносабат билан «Шамол унинг соқолларини ўйноқлаб тортқилайди», деб қўйган эди) граф де Латур-Ивелен ҳадеса Розага маҳрамона назар ташлаб қўярди. Улар бундан бир ой илгари унашилган эдилар.

Жорж кўзларини Сюзаннадан узмасди: икковларининг ҳам ранглари ўчган эди. Уларнинг кўзлари тўқнашиб қолар, фақат ўзларигагина аён бўлган маъно билан бир-бирларига термулишар, ўғринча боқишар, сўнг яна тезлик билан кўзларини четга олишарди. Вальтер хоним бахтиёр ва осуда эди.

Нонушта чўзилиб кетди. Парижга қайтишдан аввал Дю Руа айвонда айланишни таклиф қилди.

Олдин атроф манзарасини томоша қилиш учун тўхтадилар. Ҳаммалари девор олдида қатор туриб олдиларда, йироқ-йироқ манзараларга суқ билан тикила бошладилар. Сена худди узун тоғ ён бағрида кўкатлар узра ястаниб ётган улкан аждар мисоли Мезон-Латиф томонга оқиб ётарди. Унг томонда баландлик тепасида Марли сардобаси қад кўтариб турарди; унинг кўкларга бўй чўзган тархи улкан панжараларга суяниб турган қуртга ўхшарди, Марлининг ўзи эса, пастда қуюқ ўрмон ичида кўринмасди.

Уларнинг кўз ўнгларида ястаниб ётган бепоён водийда онда-сонда қишлоқлар кўриниб қоларди. Кичкинагина, унчалар қалин бўлмаган дарахтзорнинг ўртасида парча-пурча бўлиб Везине кўлчалари кўринарди. Чап томонда жуда узоқларда Сартрувиль жомхонасининг юксак игналари осмонга бўй чўзганди.

— Бунақа манзара дунёда бошқа топилмайди,— деди

Вальтер. — Ҳатто Швейцарияда ҳам учрамайди.

Садҳатчилар оҳиста илгари юришди, — ҳаммаларининг яна бир оз айлангилари, атроф-тумонатни томоша қилгилари келиб турарди.

Жорж билан Сюзанна орқада келишарди. Улар бошқалардан бир неча қадам орқада қолишлари биланоқ Жорж қизга оҳиста шивирлаб деди:

— Мен сизни севаман, Сюзанна. Мени телба қилиб қўйдингиз.

— Мен ҳам сизни, Азизим, — дея шивирлади қиз ҳам.

— Агар менга хотин бўлмасангиз, Париждан ҳам, Франциядан ҳам бошимни олиб кетаман.

— Отам билан гаплашиб кўринг. Балким, у рози бўлар.

У билинар-билимас сабрсиз бир ҳаракат қилди.

— Йўқ, мен сизга неча марта айтдим: бунинг фойдаси йўқ деб. Уйингизнинг эшиклари мен учун беркилади, мени редакциядан бўшатиб юборадилар, ҳатто биз кўришиб туришдан ҳам маҳрум бўлиб қоламиз. Мен отангизга айтадиган бўлсам, ҳеч шак-шубҳасиз бунинг оқибати мана шундай бўлиб чиқади. Сизни маркиз де Казолга унашиб қўйишган, ота-онангиз бир кунмас, бир кун сиз рози бўларсиз, деб умид қилиб юришибди.

— Унда мен нима қилай? — сўради қиз.

Жорж жавоб беришга шошилмади, қизга қиё боқиб қарай бошлади.

— Сизга нима десам, менга хўп дермидингиз?

— Ҳа, — деди қатъият билан қиз.

— Нима десам ҳам-а?

— Ҳа.

— Дунёда энг қилиб бўлмайдиган ишни айтсам ҳамми?

— Ҳа.

— Отангиз билан онангизнинг иродаларига қарши боришга журъатингиз етадими?

— Ҳа.

— Ростданми?

— Унда, бирдан-бир йўл бор. Ҳамма нарсани фақат гўё ёлғиз сизнинг хоҳишингиз билан бўлаётган каби кўрсатиш керак. Сиз уйнинг эрка қизисиз, сиз нима деманг, уришишмайди, яна бир шўхлик қилсангиз, бунга биров ҳайрон бўлиб ўтирмайди. Шундай бўлгач, менинг гапларимга яхшилаб қулоқ солинг. Шу бугун кечқуруноқ уйга қайтгандан кейин онангизни ёлғиз топиб унинг олдига кириг. Унга менга хотин бўлмоқчи эканлигингизни айтиг. У жуда ҳам кўрқиб кетади, бақириб-чақиради, ўзини йўқотиб қўяди...

— О, ойим рози бўлади! — унинг гапини бўлди Сюзанна.

Йўқ, — дея қатъий эътироз билдирди Жорж, — сиз уни билмайсиз. Отангизнинг аччиғи чиқади. Лекин бу, ойини унинг таъби олдига урвоқ ҳам бўлмайди. Мана, қараб турарсиз, у сизга ўлсам ҳам рози бўлмайман деб айтади. Лекин сиз сўзингизда қаттиқ туринг, орқага чекинманг, агар эрга тегадиган бўлсам, фақат унга тегаман, бошқа ҳеч кимга тегмайман, деб туриб олинг. Хўпми?

Хўп.

— Ойингизга айтганингиздан сўнг отангиз олдига кирасиз ва жиддий туриб ўз фикрингизни унга маълум қиласиз.

— Ҳа, ҳа. Кейин-чи?

— Энг муҳими кейин бошланади. Агарда сиз менинг хотиним бўлишга жуда-жуда қаттиқ аҳд қилган бўлсангиз, жонгинам, менинг жажжигинам Сюзанна... унда мен... унда мен сизни олиб қочиб кетаман!

Қиз хурсанд бўлиб кетганидан чапак чалиб юборай деди.

— Қандай бахт! Сиз мени олиб қочасиз! Қачон!

Китоблардан ўқилган тунги олиб қочишларнинг кўҳна жозибаси, почта қареталари, галати майхоналар, одамнинг ақлини шоширадиган ажойиб саргузаштлар бирдан унинг кўз ўнгида сеҳрли туш янглиғ гавдаланиб ўтди, туш эса ҳализамон рост келиши аниққа ўхшаб турарди.

— Қачон олиб қочасиз? — такрор сўради қиз.

— Истасангиз... бугун кечаси... тунда, — секин жавоб берди Жорж.

— А, қасққа кетамиз? — аъзойи бадани қалт-қалт титраб сўради қиз.

— Буниси менинг сирим. Мана шуларни ўйлаб кўринг. Шунга билиб қўйингки, мен билан кетганингиздан кейин сиз бошқа ҳеч бир одамга эрга чиқолмайсиз! Бу бирдан-бир сўнги йўл, лекин у... ғоятда хатарли, сиз учун.

Мен розиман... — деди қиз. — Сиз билан қаерда учрашаман?

— Уйдан бир ўзингиз чиқишга қўрқмайсизми?

— Мен эшикни очишни биламан.

— Унда қоровул ухлагани ётгандан сўнг ярим кечаларда иттифоқ майдонига келасиз. Мен сизни денгиз министрлигининг қаршисида қаретада кутиб ўтираман.

— Мен келаман.

— Чиндан-а?

— Чиндан.

Жорж қизнинг қўлини қисиб қўйди.

— О, сизни шунчалар севаманки! Қанчалар ажойибсиз,

— Ой, даки, сиз маркиз де Казолга турмушга чиқишни  
хотирасизми?

— О, йўқ!

— Сиз йўқ, деб айтганингиздан кейин отангизнинг қат-  
тиқ жаҳли чиқдими?

— Жаҳл ҳам гапми? У мени монастырга жўнатаман  
деди.

— Мана кўрдингизми, дадил ҳаракат қилмаса бўлмай-  
ди.

— Мен дадил бўламан.

Бутун фикру хаёли қочишда бўлиб қолган қиз уфқ-  
ларга кўз сузиб чиқди. У билан... Йироқ-йироқларга  
кетади! У ўзини олиб кетади!.. Қиз бу билан фахрланарди.  
У ўзининг обрўси ҳақида, бу нарса бошига шармисорликлар  
келтириши мумкинлиги устида ўйламасди. Умуман, у нима  
қилаётганлигини билармиди ўзи? Гап нима устида бораёт-  
ганлигини салча бўлсин англарида?

Вальтер хоним орқасига ўгирилди.

— Бу ёққа кел, болажон! — қичқирди у. — Азизим  
билан у ерда нима қилаётибсизлар?

Улар бошқа ҳамроҳларига бориб қўшилдилар. Гап Валь-  
терлар борадиган денгиз курорти устида кетаётган экан.

Яна эски йўлдан қайтмаслик учун улар Шато орқали  
кетишга қарор қилдилар.

Жорж индамай борарди. У ўйга ботганди. Шундай  
қилиб, агарда қизчанинг журъати етса, ниҳоят, Жорж  
ўз тилагига эришади! У уч ойдан бери қизни ўз домига  
илинтириш мақсадида унинг бош-кўзини буткул айлантириб  
ташлади. Уни йўлдан урди, ўзига асиру мубтало қилди,  
ниҳоят, тобе этди. У қизни ўзига шунчалар қизиқтириб  
қўйдики, шунчалар ўзига ром қилиб олдики, бунақаси  
фақат унинг қўлидан келарди. У бу ҳавойи қўғирчоқнинг  
юрагига осонгина йўл тополди.

Аввал бошда қизни маркиз де Казолдан айнитди. Энди  
эса ўзи билан бирга қочишга кўндирди. Кўндирмай иложи  
йўқ эди, бошқа чора қолмаганди.

Вальтер хоним ўла қолса ҳам унга қизини беришга  
рози бўлмайди — у буни яхши билади. У ҳали ҳам Жоржини  
севади, уни бундан кейин ҳам ўла-ўлгунча севади, зотан,  
унинг муҳаббати ўчмас, туганмас бир муҳаббат, бедаво  
севги. Ҳали ҳам уни Жоржнинг ўзини четга тортиб совуқ-  
қонлик билан қилаётган муомаласи ушлаб турибди, лекин  
унинг юрагини жиловлаб бўлмас тошқин дарё мисол ҳирс  
кемириб ётганлигини Жорж сезади. У шундай бедаво дардга  
чалинганки, энди Жорж уни бу йўлдан асло қайтаролмайди,

унинг қўлидан келмайди. Шундай экан, у ҳеч қачон  
Жоржини Сюзаннага уйлашшига йўл қўймайди.

Бироқ қизча қўлга кириши биланоқ унинг отасидан  
тап тортмай ҳисоб-китобини бошлайди.

Хиёллarga берилиб кетган Дю Руа ўзига айтилаётган  
ганларни эшитмас, ё ҳа, ё йўқ, деб қўя қоларди. Шаҳарга  
кириб келганларидагиша у сергак тортди.

Сюзанна ҳам ўйга толганди. Аравага қўшилган тўрттала  
от қўнғироқлариши жингиллатганча кетиб борар, қўнғироқ-  
нинг садоси хаёлига ой нур тўкиб ётган узундан-узоқ  
катта йўллари келтирар, унинг тасавурида қоп-қоронғи  
зулмат қўйнига чўмган ўрмонлар, йўл орасида кириб ўтила-  
диган майхоналар, отларни шоша-пиша алмаштираётган ку-  
черлар жонланарди, ҳамма жонсарак бўлиб турган, чунки  
қочоқларнинг кетларидан қувиб келишяпти-да.

Ланда сарой ҳовлисига кириб боргандан сўнг Валь-  
терлар Жоржини қўярда-қўймай бирга овқатланишга қистай  
бошладилар. Лекин у қолгиси келмай уйга жўнади.

Уйда озгина овқат тотингандай бўлди, кейин олис саёҳат  
тадоригини кўришга киришди, ўз қоғозлариши тартибга  
келтирди. Юзини ерга қаратиши мумкин бўлган хатларни  
ёқиб юборди, бошқа бирларини яширди, баъзи дўстларга  
икки энлик хат ёзди.

У ўқтин-ўқтин соатига қарар ва: «Ҳозир у ерда  
тоза ҳангама қизиб ётгандир», деб ўйлаб қўярди. У аста-  
секин хавотирлана бошлади. Иш ўнгидан келмаса-чи,  
унда нима бўлади? Лекин у нимадан кўрқиши керак  
ўзи? Бир эпини қилиб кетар, ахир. Аммо ёмон баланд  
дорга осилди-да ўзиям!

Соат ўн бирларда уйдан чиқди, бир оз айланиб юрди,  
кейин экипаж ёллади-да, Иттифоқ майдонидаги денгиз  
министрлигининг пештоқлари олдида тўхтади.

У дам-бадам гугурт чақиб соатига қараб қўярди. Соат  
ўн иккиларга яқинлашганда безгак тутаётгандай қалтирай  
бошлади. У дам сайин дарчадан бошини чиқариб Сюзанна  
келмаётганмикин деб қараб қўярди.

Аллақаерлардан, узоқдан соатнинг ўн иккига жом урган  
саси келди, кейин бошқа яқинроқдаги соатлардан ҳам жом  
товуши эшитилди, сўнг бир пайтнинг ўзида иккита соат  
занг урди. Кейин яна бир, лекин бу сафар жуда олисдан  
занг садоси чиқди. Охирги занг садоси янграб бўлгач, у:  
«Ҳаммаси тамом. Расво бўлди. У энди келмайди», деб  
ўйлади.

Шундай бўлса ҳам у эрталабга довор кутишга қарор  
қилди. Бунақа пайтларда сабр-тоқат қилиш керак.

Бир оздан кейин ўн иккидан чорак ўтганига урилган зашгин эшитди, кейин ярим бўлди, кейин ўн беш минути кам бир ва ниҳоят, боягидек яна барча соатлар бирин-бирин бир бўлганлигига жом чалдилар. У энди қизни келади деб кутмас, балки, нима бўлганлигини ўйлаб боши қотарди. Кутилмаганда, карета дарчасида қиз боланинг боши кўринди.

— Шу ердасиз, Азизим?

У сапчиб ўрнидан туриб кетди. Юраги бирдан уришдан тўхтаб қолгандай бўлди.

— Сизмисиз, Сюзанна?

— Ҳа, менман.

Жорж фйтон эшигининг қабзасини сира бурай олмас ва ҳадеб:

— Э, сизмисиз... сизмисиз... чиқинг бу ёққа,— дерди.

Қиз фйтонга чиқди ва унинг ёнига — ўриндиққа қулади. Жорж кучерга: «Кетдик!» — деб қичқирди ва карета йўлга тушди.

Сюзанна оғир-оғир нафас олар, тили калмага келмасди.

— Қани, энди нима бўлганлигини айтиб беринг? — сўради Жорж.

— О, асти қўлверинг, жуда ёмон бўлди, айниқса, ойим дод-фарёд қилиб ҳамма ёқни бузиб юборди,— дея шивирлади қиз ақл-хушдан огаёзган бир алфозда.

Жорж азбаройи ҳаяжонланиб кетганидан дағ-дағ қалтирарди.

— Ойингизми? У сизга нима деди? Айтиб беринг.

— Сиз сўраманг, мен айтмай! Қиёмат қойим бўлди! Мен ҳаммасини яхшилаб ўйлаб олиб, кейин ойимнинг олдига кирдим ва гапнинг ростини айтиб қўя қолдим. Ойимнинг ранги қув ўчиб кетди ва: «Ҳеч қачон! Ҳеч қачон!»— деб қичқира бошлади. Мен бўлсам, йиғладим, жаҳл қилдим, ундан бошқа ҳеч кимга эрга чиқмайман, деб қасам ичдим. Ойим менга шапалоқ тортиб юборадими деб қўрқдим. У худди телбаларга ўхшаб қолди, сени эрта-гаёқ монастирга жўнатаман, деб дўқ қилди. Мен ҳеч қачон уни бу аҳволда кўрмаган эдим, ҳеч қачон! Лекин шунда унинг гапи устига отам кириб қолди, у ойимнинг бақириб-чақирган овозини эшитган бўлса керак. Отам ойимга ўхшаб қаттиқ дарғазаб бўлгани йўқ, лекин у одам сенга унчалар мос эмас, деди. Улар мени шунчалар жаҳлимни чиқариб юборишдики, улардан ҳам кўпроқ ўзим бақириб-чақира бошладим. Отам ўзига ярашмаган фоже бир товуш билан бор, чиқ, деди. Шундан кейин мен сиз

билан қочиб кетиш қарорига келдим. Мана, келиб турибман. Энди қаёққа борамиз?

Дю Руа оҳиста унинг белидан қучди; қизнинг ҳикоясини қаттиқ берилиб тинглади ва шунда унинг юрагида қизнинг ота-онасига нисбатан кучли бир ғазаб уйғонди. Лекин майли, қиз энди унинг қўлида. Уларга ҳали кўрсатиб қўяди.

— Биз поездга кечикдик,— деди у.— Карета бизни Севрга элтиб қўяди, кечани ўша ерда ўтказамиз. Эртага Ларош-Гийонга жўнаймиз. У Мант билан Боньер ўртасида Сенанинг қирғоғида жойлашган жуда ҳам сўлим қишлоқ.

— Лекин мен ўзим билан ҳеч нарса ололганим йўқ. Мен жуда юпун кийинганман,— деди Сюзанна.

Жорж беғамлик билан кулиб қўйди:

— Ҳечқиси йўқ, ҳаммасини тўғрилаймиз!

Экипаж кўчалардан кетиб борарди. Жорж қизнинг қўлларини олди-да, оҳиста эъвозлаб ўпа бошлади. Бунақа куруқдан-куруқ эркалашларга унинг тоби тоқати йўқ эди, шунинг учун ҳам энди қиз билан нима ҳақида гаплашсам экан, деб боши қотмоқда эди. Бирдан назарида қиз йиғлаётгандай бўлди.

— Сизга нима бўлди, жоним? — дея қўрқиб кетиб сўради у қиздан.

— Ойим бечора, менинг йўқ бўлиб қолганимни билган бўлса ҳозир ухламай ўтиргандир,— деди қиз йиғи аралаш. Вальтер хоним чиндан ҳам мижжа қоқмаган эди.

Сюзанна хонадан чиқиб кетгандан кейин эр-хотин ёлғиз қолишди. Хоним жуда эзилган, дили вайрон эди.

— О, худойим-ей! Энди нима бўлади?

— Нима бўларди, анов лўттибоз қизингнинг бош кўзини айлантириб қўйган,— қизишиб деди Вальтер.— Казолдан айнитган ҳам ўша. Қизингнинг сепига кўз тиккан у муттаҳам!

Вальтер дарғазаб бир ҳолда хонада у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади.

— Ҳаммасини қилдинг, қилдинг, сен қилдинг, қўйгани жой тополмай қолгандинг, айлана қолай, ўрғила қолай, деб жуда ҳаддан ошириб юбординг. Эрталабдан кечгача оғзинглардан: «Азизим-чи, Азизим» тушмайди. Ана энди ўзинг пиширган ошни ўзинг ичасан.

Хоним оқариб кетди.

— Нима... мен уни ҳаддидан оширибманми?

— Ҳа, сен! — дея унинг башарасига қичқирди эри.— Ҳаммаларинг у деса ўлиб бўласанлар: анови Марель ҳам, Сюзанна ҳам, ҳаммаларинг, ҳаммаларинг. Нима, усиз



бир куш ҳам яшолмай қолганини билмайди, деб ўйлайсанми?

Вальтер хоним қаддини кўтарди.

— Мен билан бундай гаплашингизга йўл қўймайман, — деди у қўрқинчли товуш билан. — Мен сизга ўхшаб дўконда катта бўлган эмасман, билиб қўйинг.

Эри тилини тишлаб қолди, кейин ғазаб билан: «Э, ҳаммаларингни жин урсин!» — деб қичқирди-да, эшикни тарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Вальтер хоним бир ўзи қолиши биланоқ беихтиёр ойна олдига чопди — назарида, бир зум ичида буткул қариб қолгандай эди, етти ухлаб тушига кирмаган бу даҳшатли ҳодисани у сира ҳам ақлига сиғдира олмаётган эди. Сюзанна Азизимни севиб қолибди! Азизим Сюзаннага уйланмоқчи! Йўқ, бўлмаган гап, мен янглишаётгандирман! Бундай бўлиши мумкин эмас! Қизи тушмагур у гўзал йигитга кўнгул қўйгандир, ўзини унга турмушга берадилар, деб ишонгандир, шайдойи бўлиб юргандир, лекин бунинг ажабланидиган ери йўқ, табиий бир нарса. Бироқ, Азизимчи? Ахир у қизалоқ билан тил бириктирмагандир-ку! Вальтер хонимнинг хаёллари бошига оғир ғам тушган одамларники каби тўзғиб кетганди. Йўқ, Азизим, афтидан, Сюзаннанинг бу қилигидан беҳабар бўлса керак.

Хоним ўз жазмани бу ишга бош қўшганми ё қўшмаганми деб узоқ бош қотирди. Агар у қизчани йўлдан урган бўлса, қанчалар аблаҳ одам экан! Энди нима бўлади? Хали олдинда яна қанчадан-қанча хавф-хатарлар, ғам-аламлар бор экан, о худойим-ей!

Агар бунга Азизим аралашмаган бўлса, унда хали чипконнинг олдини олса бўлади. Сюзаннани ярим йилга саёҳатга олиб кетилса бас, кейин ҳаммаси эсдан чиқади. Бироқ шунча гапдан кейин энди у билан қандай юз кўришадди? Ахир, уни ҳамон севади-ку. Бу ишқ унинг юрагига камон ўқидек санчилиб ётибди, уни суғуриб ташламоқликнинг сира имкони, иложи йўқ.

Унингсиз бир дам ҳам яшай олмайди. Ундан кўра ўлган афзалроқ.

У буткул қайғу-ғамга, шубҳа-иштиболарга ботди. Боши ноаниқ, оғир ўйлардан тарс ёрилиб кетай дерди, аъзойи бадани зирқираб турарди. У қандай бўлмасин бир йўл топишга уринар, эндиликда нима бўлишини билмай алампдан дод деб юборай дерди. У соатга қаради: иккига яқинлашиб қолибди. «Адойи тамом бўлдим, — деди у ўзига-ўзи, — мен ақлдан озиб қолаётирман. Мен ҳаммасини би-

лишим керак. Бориб Сюзаннани уйғотаман-да, бор гапни сўраб оламман».

У тақир туқур қилмаслик учун оёғидан ботинкасини ечиб олди-да, кўлида шам кўтарганча қизининг ётоғи томон йўл олди. Эшикни секингина очди ва каравотга қаради. Уриш бузилмаганча турарди. Аввал ҳеч бир шубҳага бормадди. — қизалоқ отаси билан ҳамон жанжаллашиб ўтиргандир деб ўйлади. Лекин бирдан калласига ялт этиб яшин ургандай даҳшатли бир фикр келди ва у эрининг олдига чопди. Унинг олдига ҳаллослаб, рангида ранг қолмай, талваса ичида кириб борди. Вальтер ўрнида китоб ўқиб ётган экан.

— Нима бўлди? Сенга нима бўлди? — сўради у қўрқиб кетиб.

— Сюзаннани кўрмадингми? — тугила-тугила сўради хотини.

— Менми? Йўқ. Нима қилди?

— У... У... кетиб қолибди. Хонасида йўқ.

Вальтер гиламга сақраб тушди, шиппагини кийди ва кўйлакчан қизининг хонасига қараб югурди.

Хонага кирган замони у ҳаммасига тушунди. Қизи қочиб кетибди.

Вальтер креслога оғир чўкди ва кўлидаги чироқни полга қўйди.

Хотини унинг орқасидан кириб келди.

— Нима бўлибди? — заиф бир товуш билан базўр сўради у эридан.

Вальтернинг ҳатто жавоб беришга ҳам, ғазабланишга ҳам мажולי қолмаган эди.

— Ҳаммаси тамом бўлди, — деди у ниҳоят инграб, — қизча унинг тузоғига илинибди. Энди ҳолимизга маймунлар йиғлайди.

Хотини унинг башарасига нима деяпсан ўзи дегандай қаради.

— Нега энди маймунлар йиғлар экан?

— Бунинг нимасига ажабланасан? Энди қандоқ бўлмасин, у қизимизга уйланиши керак.

Хотини сўйлаётган молдай бўкириб юборди:

— У-я? Ҳеч қачон! Сен эсингни еб қўйибсан.

— Минг дод-фарёд қилганинг билан энди фойдаси йўқ, — деди нохушлик билан Вальтер. — У қизчани олиб қочиб кетди, унинг номусига тегди. Энди қизимизни унга бермоқдан ўзга чорамиз йўқ. Агар ҳаммасини ақлушимизни бир ерга қўйиб қилсак, унда ҳеч ким ис билмайди.

— Ҳеч қачон, ҳеч қачон унга Сюзаннани бермайман! — деди даҳшат ичида дағ-дағ қалтираган хотини. — Мен ҳеч қачон рози бўлмайман!

— Рози бўласанми, бўлмайсанми, қиз энди унинг қўлида, — алам ва умидсизлик билан деди Вальтер. — Ғишт қолипдан кўчган. У қизчани то биздан розилик олмагунча яшириб олиб юради. Шундай экан, жанжал, шов-шувларнинг олдини олиш учун ҳозирданоқ розилик беришимиз керак бўлади.

Вальтер хонимнинг юраги тақдирнинг бу жафосидан ёрилиб кетадиган бир ҳолга келган, лекин кўкрагини пармалаб ётган аламни ҳеч кимсага айтолмасди.

— Йўқ, йўқ! Мен ҳеч қачон рози эмасман! — дея такрорларди у. Эрининг жаҳди чиқиб кетди.

— Оҳ-воҳнинг ўрни эмас! Шундай қилишимиз шарт. Эҳ, муттаҳам, тоза бизни доғда қолдирди-да... Жуда пихини ёрган туллак экан аммо! Биз унга қараганда мавқеи зўрроқ одамни топишимиз мумкин эди, лекин ундан кўра ақллироқ, ундан кўра ўсадиганроқ одамни тополмасдик. Унинг келажаги порлоқ. У ҳали депутат бўлади, министр бўлади.

— Унга ҳеч қачон Сюзаннани бермайман... — баттоллик билан деди Вальтер хоним. — Эшитдингми?.. Ҳеч қачон!

Вальтернинг ниҳоят сабри тугаб, газаби қўзғади, у ишнинг кўзини биладиган одам сифатида Азизимнинг ёнини ола бошлади.

— Бўлди, бас қил-е... Сенга айтяпман-ку шундай қилишимиз шарт, деб, бундан қочиб қутулиб бўлмайди. Яна ким билади? Эҳтимол, кейин пушаймон қилишга ўрин қолмас. Бунақа одамлар бугун остингда бўлса, эртага устингда бўлади. Ўзинг кўрдинг-ку, у анов тентак Ларош-Матьени учта мақола билан пўстагини қоқиб ташлади, бунинг устига сира ҳам ҳамиятини ерга урмади, ваҳолонки, ўзининг аҳволи ниҳоятда оғир эди. Майли, бошга тушганини кўз кўрар. Ҳозирча бизни қўғирчоқ қилиб ўйнатади. Ундан осонликча қутулиб бўлмайди.

Вальтер хоним дод-фарёд кўтаргиси, ерга думалаб додлагиси, сочларини юлгиси келарди.

— Қизимни унга бермайман!.. — оёғини тираб туриб олди у. — Мен... мен... истамайман!..

Вальтер ўрнидан турди ва ердан чироқни олиб деди: — Менга қара, сен ҳамма хотинларга ўхшаган ноқусул ақл экансан. Хаёлингизга бир нарса қаттиқ ўтиришиб қолса, тамом. Сизлар шароитга қараб иш юритишни бил-

майсишлар... аҳмоқлар. Сенга айтяпман-ку, у қизингга уйланади, деб. Вассалам!

Вальтер ниҳоятини наҳшаланганча хонадан чиқди. У уйқува чўмган улкан саройнинг коридоридан кўйлақчап ҳолда одамнинг буғисини қистатадиган шарпа янғлиғ ўтиб борди, сўнг сассиз ўз хонасига кириб кетди.

Вальтер хоним турган жойида қотиб қолди, — чидаб бўлмайдиган бир азоб қалбини вайрон қилиб ташламоқда эди. У юз берган воқеани ҳали тўла англаб улгурмаганди. У ҳозир фақат уқубатининг исканжасида ўртанмоқда эди. Кейин эрталабгача шу алфозда тик оёқда туришга қурби етмаслигини ҳис қилди. Унинг бу ердан бош олиб кетгиси, ҳайё-ҳуйт деб этак силкиб қайга бўлмасин қочгиси келди, бир ҳамроз топгиси, унга дардларини айтиб ёзилгиси келди. Бир халоскор истади.

У кимга айтсам экан деб ўйланиб қолди. Кимга? Калласига бир фикр келмасди. Руҳоний-чи! Ҳа, руҳонийга боради! Ўзини унинг оёқларига ташлайди, гуноҳларини унга тўкиб-солади, ўз дардини айтиб илтижо қилади. У бу муттаҳамнинг Сюзаннага уйланиши мумкин эмаслигини тушунади ва бунга йўл қўймайдиган бир чора кўрсатади.

Руҳоний топиш керак, ҳозироқ, шу дамнинг ўзида топиш керак!

Лекин шу тобда уни қаердан топасан? Бошингни қаерга урасан? Бироқ бир дамга бўлсин бу ерда энди туриб бўлмайди, бунга унинг ҳозир кучи етмайди.

Шунда кўз ўнгида сув кечаётган Исонинг порлоқ сиймоси гавдаланди. Уни худди расмга қарагандай кўриб турарди. Демак, Исо уни чақиряпти. Унга: «Кел, менинг қошимга. Пойимга тиз чўк. Мен сенга таскин ва ором бераман, сенга роҳи ҳақиқатни кўрсатаман», демоқда.

Вальтер хоним қўлига шам олди ва пастки қаватга тушиб, қишқи боғ сари кетди. Исо уйнинг энг чеккасидаги кичкина меҳмонхонага қўйилган, сурат намиқиб қолмаслиги учун одатда хонанинг ойнабанд эшигини ёпиб қўяр эдилар.

У худди ғалати бир сирли ўрмон ичра турган жомхонага ўхшарди.

Вальтер хоним шу пайтгача қишқи боғни чароғон ҳолда кўрган эди, ҳозир боққа чўккан қоронғи зулумотдан у донг қотиб қолди. Жазирама мамлакатларнинг ҳашамдор қуюқ ўсимликлари ўткир, бошни айлантирадиган ҳидлар таратиб ётар эдилар. Эшиклар ёпиб қўйилганидан ойнабанд қубба остидаги дарахтлар таратган муаттар ислардан одамнинг кўкраги тўлиб кетар, — бу ҳидлар кўзни тиндирар, маст қилар танга бир оғриқ қўзғаб лаззат бағишлар,

аъзойи баданиниги аллақандай ифодалаб бўлмайдиган ҳумор қайфият билан тўлдирад, ўлим олдида бўладиган бир толгинликка соларди.

Шўрлик хотин оҳиста-оҳиста қўрқиб қадам босарди: унинг қўлида қалтираган шамнинг нури дам сайин ғаройиб ўсимликларни ёритар, шунда хотиннинг назарида аллақандай махлуқотлар, қандайдир шаффоф махлуқлар, ғаройиб бир мавжудотлар ваҳимали суратда чиқиб келаётгандай бўлар эди.

Шунда унинг кўзлари бирдан Исога тушди. У эшикни очиб унинг сиймоси қаршисида тиз чўкди.

Олдин худога муҳаббат изҳор қилиб, зўр бериб ибодат қилди, ёлборди, тавалло қилди. Кейин ибодат қилиб бир оз қўнгли ўрнига тушгач, унга бошини кўтариб қаради, қаради-ю, шу заҳоти даҳшатга тушди. Шамнинг титроқ алангаси Исони хирагина ёритиб турар, шу онда у Азизимга чунонам ўхшашиб кетган эдики, назарида ҳозир унга худо эмас, ошиғи тикилиб тургандай эди. Ё раббим, бу унинг кўзлари, унинг қарашлари, унинг совуқ ва киборли назари эди!

«Исо! Исо! Исо!»— пичирлади у. Лабларида эса Жоржнинг номи тақрорланарди. Шунда бирдан унинг хаёлига, балки, мана шу дамларда Жорж қизим билан ётгандир, деган фикр ялт этиб келди. Қизи ҳозир у билан бирга, бирон хонада бирга ётибди. У, у — Сюзанна ёнида!

«Исо!.. Исо!»— пичирлади хотин. Лекин қизи билан севиклисини ўйларди! Улар хонада ёлғиз ўзлари... ҳозир эса тун.

«Ё Масиҳим!.. Ё Масиҳим!» — калима қайтарарди Вальтер хоним. Бироқ у қизини ва уни олиб қочиб кетган севиклисини ўйлагани ўйлаган эди! Улар ҳозир бирон гўшада ёлғиз ётишибди... яна қоронғи кечада. Вальтер хоним уларни шундоқ кўриб тургандай эди. Мана шу девордаги суратни қандоқ кўриб турган бўлса, уларни ҳам худди шундай равшан кўз ўнгига келтирмоқдайди. Ана, улар бир-бирларига қараб табассум қилишмоқда. Ана, улар ўпиша бошлашди. Хона қоп-қоронғу. Тўшак устидаги адёл пастга сидирилиб тушган. Вальтер хоним ўрнидан турди: ҳозир уларнинг олдиларига боради ва Сюзаннанинг сочларидан тортиб, уни Жоржнинг қучоқларидан юлиб олади. У ўша одам билан қочиб кетган башаранг қургур қизни ҳозирнинг ўзида бўғиб ўлдиради. Вальтер хоним назарида қизининг бўғзидан ушлаб олгандай эди... лекин ушлагани сурат эди. Унинг қўли Масиҳонинг оёқларига тегиб кетганди.

Хоним паҳима ичида бир қичқирди-ю, юзтубан ерга қулади. Шағам тўнгарилиб тушди ва ўчиб қолди.

Кейин нима бўлди дейсизми? У насваса, ғалати қўрқинч ичра алаҳлаб чиқди. Бир-бирлари билан қучоқлашиб олган Жорж билан Сюзанна унинг кўз ўнгидан нари кетмасди. Масиҳо эса уларнинг шармсиз муҳаббатларига оқ фотиҳа бериб тургандай эди.

Хоним ўз хонасида эмас бошқа ерда ётганлигини элсе-элсе хотирларди. У ўрнидан турмоқчи бўлар, қочиб кетгиси келар, лекин қимирашга мажоли қолмаганди. Бутун вужуди аллақандай қарахт бўлиб қолди, жисми зўр бир юкнинг тагида қолган каби эди, ҳали ҳуши ўзида эди, унинг ҳушини фавқулодда хаёлий даҳшатли рўёлар элтганди, у қўрқинч безовта бир уйқуга чўма бормоқдайди, одатда иссиқ мамлакатларнинг ўткир исли ғаройиб ўсимликлари кишининг кўзини мана шундай элтади, баъзан шунда одам ўзининг абадий уйқуга чўмиб кетганлигини сезмай ҳам қолади.

Эрталаб Вальтер хонимнинг ҳолати размга бориб қолган беҳуш гавдасини «Сув кечаётган Исонинг» олдидан топишди. Унинг аҳволи жуда ҳам оғир деб топилди. У фақат эртаси куни кўзини очди. Ва шунда йиғлай бошлади.

Уйдаги хизматкорларга Сюзанна тўсундан монастирға кетди, деб айтилди. Вальтер жаноблари Дю Руадан узундан-узоқ хат олди ва унинг Сюзаннага уйланишига розилик берди.

Азизим бу хатни қочиб кетмасларидан сал бурун ёзган ва Париждан чиқиб кетаётганларида почтага ташлаган эди. Хатда у ўзининг анчадан бери Сюзаннани севишини, лекин бу нарсага тил бириктирмаганликларини, бироқ қизнинг ўз ихтиёри билан келиб: «Мен сизнинг хотинингиз бўлишни истайман», дегандан кейин уни ўзи билан бирга олиб қолишга мажбур бўлганлигини ва токим, ота-онаси рози бўлмагунларича яшириниб туражакларини ёзган эди; охирида, мен учун қайлиғимнинг гапи гап, мен бошқа ҳеч нарсани тан ололмайман, деб қўшиб ҳам қўйганди.

У жаноб Вальтердан жавоб хатини ўзи почтадан талаб қилиб оладиган тарзда ёзишни сўраган, кейин уни дўстларим менга жўнатиб юборишади деб айтган эди.

Дю Руа истаган нарсасига эришгач, Сюзаннани Парижга олиб келди-да, уйига жўнатиб юборди, лекин ўзи вақти соати келгунча унинг ота-онасига кўринмасликка қарор қилди.

Бунгача улар Сена соҳилларидаги Ларош-Гийонда олти кун бирга туришган эди.

Сюзанна ўзид а йўқ хурсанд, қувончи ичига сиғмасди. У ўзини чўпон қизид ай тасаввур қиларди. Жорж уни одамларга синглим деб таништирар, чиндан ҳам ўрталарида ака-сингиллардай оддий, яқин, айни чоқда жуда самимий покиза муносабат туғилган эди: одатда севишган ҳабиб ва маҳбуба мана шундай муносабатда бўладилар. Жорж ўз манфатини кўзлаб атай қизнинг номусига тегмади. Ларош-Гийонга келганларининг эртасигаёқ Сюзанна ўзига кийим-кечак ва қишлоқда асқатадиган нарсалар сотиб олди ва дала чечаклари тақилган каттакон похол шляпасини кийиб олиб балиқ овлагани кетди. Бу ерлар унинг кўзларига беқиёс гўзал бўлиб кўринарди. Бу ерда ўзининг ажойиб гиламлари билан машҳур бўлган кўҳна минора ва қадимий қалъа бор эди.

Жорж шу ердан сотиб олган курткани кийиб Сюзанна билан дарё қиргоқларида кезар, дарёда қайиқда сайр қилишарди. Улар дам-бадам ўпишишар,— қизнинг ўпичлари маъсум ва тоза. Жорж эса ҳирсининг оловида куярди. Лекин у юрагини ўртаб ётган ҳирсини усталик билан яширарди. У Сюзаннага: «Эртага биз Парижга қайтадиган бўлдик, отангиз никоҳимизга рози бўлди»,— деб айтганда, қиз соддадиллик билан сўради:

— Дарров-а? Сизга хотин бўлиш менга жуда ҳам ёқиб қолди!

## Х

Константинополь кўчасидаги мўъжазгина квартиранинг ичи қоронғи эди, Дю Руа билан хона эшигида учрашган Клотильда де Марель уй ичига отилиб кирди-да, дарҳол уни қийин-қистовга ола кетди, Жорж ҳатто дераза пардаларини тортишга ҳам улгурмади.

— Демак, сен Сюзанна Вальтерга уйланадиган бўлисан-да?

Жорж бошини ҳам қилганча буни бўйнига олди.

— Наҳотки эшитмаган бўлсанг? — деб қўшиб қўйди у.

— Сен Сюзанна Вальтерга уйланасанми? — деб давом этди туси ўзгариб қутуриб кетган хоним.— Куракда турмайдиган гап! Бемаънилик! Уч ойдан бери менинг олдимда диконглаб қолганинг шунинг учун экан-да, кўзимни бўяб лақиллатиб юрган экансан-да. Мендан бошқа ҳамма эшитибди. Менга буни эрим айтди!

Дю Руа зўраки илжайди ва шляпасини каминнинг четига осиб креслога ўтирди.

— Демак, хотининг билан ажрашганинг ҳамона қармоқ

ташлай бошлаган экансан-да, а? Мен бўлсам унинг ўрнига вақтинча тап бости бўлиб юрган эканман-да, а? — деди унинг юзига тик қараганча газаб билан шивирлаган хоним. — Мушча аблаҳ бўлмасанг!

Уш нима гап? — сўради Жорж.— Хотиним мени алдаб юрган экан, уни жиноят устида қўлга туширдим, яввалин кетдик, мана энди бошқасига уйланыпман. Бунинг нимаси ёмон экан?

Налонинг ёғини ялаган айёр, товламачи экансан! — дея пичирлади қалтираган товуш билан хоним.

— Жин урсин! Бу дунёда шалвираб оғзидан ошини олдириб юрадиганлар лақиллаб қолаверадилар.

Лекин Клотильдага ҳамон бояги фикр азоб бермоқда эди.

— Нега сенинг бунақалигингни аввалдан билмаган эканман-а? Йўқ, мен ҳеч қачон сени бунчалар ифлос одамлингни билмаган эдим.

— Илтимос, тилингни тийсанг яхши бўларди,— деди гурур билан Жорж.

Клотильда бу сўзлардан ёрилар ҳолга келди:

— Нима! Сен билан ҳали оқ қўлқоп кийиб гаплашишим ҳам керакдир? Сен доимо менинг шохимни синдирганинг синдирган, нима энди, миқ этиб оғзимни очолмайманми? Ҳаммани алдайдиган, ҳаммани ўзига малай қилиб олган, қаерга бормасин тараллабедод қилиб юрадиган, катта-катта пул-даромад ўмарадиган одам билан шундан бошқача яна қандай гаплашиш мумкин, кошки тузук одам бўлсанг экан!

Жоржнинг лаблари гезариб, титради, у ўрнидан турди.

— Оғзингни юм, бўлмаса ҳайдаб чиқараман.

— Ҳали ҳайдайман дегин... Ҳайдайсанми... Сен мени ҳайдайсанми... сен... сен...

Клотильда шу қадар даргазаб бўлиб кетдики, нима дейишини билмай қолди, бироқ унинг газабини босиб турган тўғон бирдан қулади, оғзидан боди кириб, шоди чиқа бошлади.

— Мени ҳайдар эмиш! Бу уйнинг пулини ким тўлаб келаётганини унутдингми? Э-ҳа, унда-мунда мен ҳам тўлаб турганман дегин! Хўш, уйни ким ижарага олган эди?... Мен... Ким уни сақлаб ўтирди? Мен... Яна сен мени ҳайдамоқчимисан? Гапирма, виждонсиз! Водрек Мадленага қолдирган мероснинг қоқ ярмини ўғирлаганингни билмайди дейсанми мени? Сюзаннани ўзингга хотин қилиб олиш учун уни зўрлаганингни билмайди дейсанми мени?..

Жорж унинг иккала елкасидан ушлаб олиб силкита бошлади.

— У ҳақда гапирма! Сенга айтяпман, гапирма!

— Сен у билан ётгансан, мен биламан! — қичқирарди Клотильда.

Жорж у нима демасин ҳаммасига чидаб берарди, лекин бу гап жуда ўтиб тушди. Клотильда рост гапни айтаётганида юраги гурсиллаб уриб кетганди, лекин ўз қайлиғига нисбатан айтилаётган бўхтон унинг қонини қайнатиб юборди, сал бўлмаса Клотильдани уриб юборай дерди.

— Тилингни тий... тилингни тий... яхшиси, тилингни тий...— дея такрорларди у ва мевали шохни силкитгандай Клотильдани силталарди.

Сочлари тўзғиб кетган, кўзлари телбараб қолган Клотильда бор овозини қўйиб қичқирди:

— Сен у билан ётгансан!

Жорж уни қўйиб юборди ва чунон шапалоқ тортдики, Клотильда девор томонга учиб кетиб йиқилди, лекин шу заҳоти унга қараб ўтирилди-да, гавдасини ердан салгина кўтариб яна бир карра қичқирди:

— Сен у билан ётгансан!

Жорж унга томон ташланди ва тагига босиб олиб худди эркак одамни ургандай калтаклаб кетди. Клотильда дарров жим бўлиб қолди,— фақат калтак зарбидан инграб ётарди. У қимир этмасди. Юзини хонанинг бурчагига олганча инқилаб йиғларди.

Ниҳоят, Дю Руа уни уришдан тўхтаб, ўрнидан турди. Ўзига келиш учун хонада у ёқ-бу ёққа юриб кўрди. Кейин ўйлаб турди-да, ётоқхонага ўтиб тосга совуқ сув қуйди ва унга бошини тикди. Сўнгра қўлларини ювди ва сочиққа яхшилаб артинганча, нима бўлганини билиш учун Клотильданинг тепасига борди.

Клотильда қимир этмасди. У ҳамон ерда ётганча пиқилларди.

— Яна қачонгача дийдиё қилмоқчисан? — сўради у.

Клотильда жавоб бермади.

У уйнинг ўртасида ерда чилпарчин бўлиб ётган маъшуқасига тикилиб турар, бир оз саросимага тушган, кўнгли бузилган эди.

Кейин ўзини қўлга олди-да, каминдан шляпасини олди.

— Мен кетдим. Кетаётганингда калитни қоровулга бериб кет. Қачон тураркинсан деб кутишга тоқатим йўқ.

У эшикни очиб чиқди, бориб қоровулга учрашди.

— Хоним ҳали ичкарида,— деди у.— У бирпасдан кейин кетади. Хўжайинга айтиб қўйинг, биринчи октябрдан эътиборан мен уйни бошқа ижарага олмайман. Бугун —

ўн олтинчи август, демак, мен вақтида айтиб қўйяпман,— деди-да, дарҳол жўнаб қолди. У магазинларга кириб қайлиғига совғалар харид қилмоқчи эди.

Тўй йиғирманчи октябрда, парламент каникуллари тугаган кунни бўлиши керак эди. Никоҳ маросими Мадлен черковинида ўқиладиган эди. Тўй ҳақида ҳар ким оғзига сиққанча гапирар, лекин ҳеч ким тайинли бир гап билмасди. Турли мишмишлар юрарди. Қиз ўғирлаш ҳақида шивирлаб гаплашишар, лекин ҳеч ким анигини айтолмасди.

Вальтер хоним ўз бўлажак куёви билан гаплашмасди; хизматкорлар тўй маълум бўлиши биланоқ, ўша кунни Сю-занныни монастирга жўнатгани, ўзи эса заҳар ичгани ҳақида гапириб беришарди.

Уни беҳуш аҳволда топишибди. Энди унинг ўзига келиши қийин экан. Кўрсангиз, кампир бўлиб қолибди дейсиз; сочлари бутунлай оқариб кетибди. Бошини тоатибодатдан кўтармайдиган бўлибди, ҳар якшанба черковга бориб тавбаю тазарру қилишни қанда қилмайди.

Сентябрнинг бошларида «Француз ҳаёти» жаноб Вальтер фақат ношир бўлиб қолажаги, бош редакторлик лавозимини барон Дю Руа де Кантель адо этажаги ҳақида эълон қилди.

Шунинг баробарида газета маълум-машҳур фельетончилар, мухбирлар, публицистлар, адабий ва театр танқидчиларини ишга тортди. Улар катта пуллар эвазига эътиборли, катта газета редакцияларидан оғдириб олинди.

Кекса, ҳурматли, кеккайган журналистлар энди «Француз ҳаёти» ҳақида гап кетганда елкаларини қисиб қўйишмасди. Газета бир зумда тўла галаба қозонди, жиддий адабиётчилар ҳам энди илгаригидай менсимай қарашмасди.

Жорж Дю Руа билан Вальтерлар оиласи бирмунча вақтлардан бери ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилганди. Мана шунинг учун ҳам «Француз ҳаёти» бош редакторининг тўйи Париж мавсумининг гули ҳисобланарди. Хроникаларда номлари муттасил қайд қилиниб юрадиганларнинг ҳаммалари ҳам никоҳ маросимида қатнашишга майл билдирдилар.

Бу ҳодиса беғубор куз кунларидан бирида бўлиб ўтди.

Эрталаб соат саккизда Қирол кўчасида Мадлен черковининг хизматчилари черков эшиги олдидаги баланд зиналарга кенг қирмизи пояндоз тўшадилар, бунга ўткинчиларнинг диққати жалб бўлди ва бугун бу ерда муаззам тантана бўлажигидан дарак берди.

Идораларига ўтиб бораётган хизматчилар, камсуқум ишчи хотинлар, магазин сотувчилари — ҳаммалари бу ерда бир

тўхтаб ўтишар ва бойлар ўз никоҳ тўйларига қанчадан-қанча пул совуришлари устида фикр қилишарди.

Соат ўнларда томошабинлар йиғила бошлади. Улар тезда бошланса керак деб бир қанча муддат кутиб туришар, кейин жўнаб қолишарди.

Соат ўн бирда полиция келди ва халойиқ дам сайин тўдалашаётганлигини кўриб, шу заҳоти уларни ҳайдашга киришди.

Тезда таклиф қилинганлар — яхшироқ жойни эгаллаб, ҳаммасини озиқмай-томизмай кўриб олиш иштинёқида ёнганлар бирин-сирин келдилар. Улар катта зал деворлари ёқалаб ўтириб олдилар.

Одам тобора кўпая бошлади: ипак либослари шилдираган хонимлар билан тепакал бўлиб қолган, хатти-ҳаракатларида киборларча бир савлат ёғилиб турган, бугун кечадиган ҳам димоғдорроқ бўлиб қолган мутакаббир эркаклар келишди.

Черковнинг ичи одамга тўла борарди. Кенг очиб қўйилган дарвозалардан тушган офтоб нурлари биринчи қаторларни ёритиб турарди, шамлар билан чароғон меҳроб атрофга сарғимтил зиё таратиб турар, эшик томондан қўйилиб турган ярқироқ офтоб нурлари қаршисида унинг зиёси хира ва ғариб бўлиб кўринар, шунинг учун ҳам меҳроб томон нимқоронғи бўлиб туюларди.

Меҳмонлар ҳар томонга назар ташлаб ўтиришар, бир-бирларини имлаб чақиришарди, бирон ерга тўдалашиб йиғилишарди. Киборлар каби савлат тўкмаган адабиётчилар эса секин гаплашиб ўтиришарди. Эркаклар хотинларни томоша қилишарди.

Танишларини қидираётган Норбер де Варен ўртада ўтирган Жак Ривални кўриб унинг олдида борди.

— Шундай қилиб,— деди у,— бу дунё фирибгарлар дунёси бўлиб қолар экан-да!

Риваль ичи қора одам эмасди.

— Қандини урсин,— дея эътироз билдирди у.— Жорж шотининг тепасига чиқиб олди.

Улар шундан кейин кимлар йиғилганлигини назардан кечира бошладилар.

— Унинг олдинги хотини нима қилаётибди, билмай-сизми? — сўради Риваль.

Шоир мийиғида кулди:

— Нима десам экан. Эшитишимга қараганда, у Мон-мартр томонда гўшанишин яшаётганмиш. Лекин... бир «лекин»и бор... Яқин кунлардан бери «Қалам» газетасида бир қанча сиёсий мақолаларга кўзим тушди, буни қарангки,

улар Форестье билан Дю Руанинг мақолаларига қўйиб қўйгандек ўхшаш. Уларга Жан Ледол, деган бир кимсанинг исми қўйилган. Жуда келинган, ақлли, дўстимиз Жоржга ўхшаган бир йиғит экан. У яқинда Жоржнинг собиқ хотини билан танишиб олганмиш. Шундан келиб чиқиб айтаманки, **Мадлена** доимо хаваскорларни севиб келган, бундан кейин ҳам шундоқ бўлиб қолади. Бунинг устига у жуда ҳам бидивлат. Водрек билан Ларош-Матье бекорга унинг уйига танда қўйишмаган, ахир.

— Узиам қурмагур ойдаккина,— деди Риваль.— Жуда шихини ёрган! Яқиндан таниш бўлган одамга жуда жозибали бўлиб кўринса керак. Лекин айтинг-чи, Дю Руа расмий равишда ажрашгандан кейин қандай қилиб яна черковда никоҳ ўқиттиряпти?

— Черковда никоҳ ўқитаётганлигининг боиси, черков уни ҳали уйланмаган деб ҳисоблайди,— деб жавоб берди Норбер де Варен.

— Қандай қилиб?

— Динга лоқайд қарагани учунми ёки пулни кўзи қиймагани, бизнинг Азизим Мадлена билан фақат мэриянинг ўзидангина ўтган экан. Гап шуки, у биринчи никоҳини черковда қайд қилдирмаган, шундай бўлгач, бизнинг онахон черковимиз назарида унинг илгариги уйланиши расман эр-хотинчиликка кирмас экан. Шундай қилиб, бугун у черков назарида бўйдоқ йиғит. Бунчалар асъасаю дабдаба ҳам унга аталган, дарвоқе, буларнинг бари қари Вальтерга анча чақага тушади.

Равоқлар остида тўпланган одамларнинг говури кучайгандан кучайиб борарди. Баъзилар овозларини барала қўйиб гаплашар эдилар. Одамлар қаршисида ҳаммага кўз-кўз бўлиб турган, кишилар бир-бирларига уларни кўрсатаётган, одамларнинг нигоҳи ўзларида эканлигидан гоётда мамнун бўлган машҳур шахслар туришарди: улар ўзларининг ҳар бир хатти-ҳаракатларини ўлчовга солиб олишган, ўзларини бу анжуманнинг зарурий безаги деб билишар, ўзларига ажойиб бир санъат асарига қарагандай қарашар ва улар бу ерда ҳам, бошқа барча байрамларда бўлгандай юлдуз каби порлаб турар эдилар.

— Азизим, сиз хўжайиннинг олдида кўп бўласиз,— давом этди Жак Риваль,— Вальтер хоним Дю Руа билан гаплашмас эмиш, шу ростми?

— Рост. У Дю Руага қизинни бермайман, дебди. Лекин Дю Руа чолни қаттиқ қўлга олиб қўйган экан, чолни Мароқашда кўмилган аллақанча ўликлар билан қўрқитганмиш деб эшитаман. Қисқаси, у чолга агар қизингни бер-

масани, ҳамма жиноятларни фош қиламан деганмиш. Вальтер Ларош-Матъенинг ҳолига маймунлар йиғлаганлигини эслаб дарҳол рози бўла қолибди. Бироқ ҳамма хотинлар каби қайсар бўлган онаси, агар куёвим билан бир оғиз гаплашсам одам эмасман, дебди. Улар бир ерда ўтирганлариди аҳволларига қараб одамнинг кулгуси қистайди. Вальтер хоним худди Қасос илоҳасининг ҳайкалига ўхшайди, Дю Руа эса ўзини жуда ўнғайсиз сезади, лекин сира билинтирмайди. Ким ким, лекин у ичидагини сира сиртига чиқармайди.

Уларга адабиётчилар салом бериб ўтишарди. Сиёсий мавзуларда бораётган гаплар узуқ-юлуқ қулоққа чалинарди. Эшикдан эса худди денгиз тўлқинларининг гувиллаши каби черков олдида йиғилган одамларнинг шовқини кириб келар, гумбазлар узра кўтарилиб калисо ичида йиғилган асилзодаларнинг товушларини босиб кетар эди.

Лекин, мана, эшик оғаси ҳашамдор асо билан уч марта ерга урди. Ҳамма ўгирилиб қаради, курсилар тарақ-туруқ сурилди, ипак либослар шувиллади. Эшикда эса куёш нурларига фарқ бўлган ҳолда навқирон қиз отаси етакчилигида пайдо бўлди.

Қиз ҳамон кўғирчоққа ўхшарди — ҳа, ажойиб малларанг сочли, сочларига флердоранж қўндирган кўғирчоққа ўхшарди.

У кираверишда бир неча сония тўхтаб қолди, кейин калисо ичига қадам қўйди — шу ондаёқ орган садолари янгради, унинг қудратли саслари келин келганлигидан мужда берди.

Латиф ва дилбар кўғирчоқдай нозанин келин бир оз тўлқинланган ҳолда бошини ерга қаратиб келарди, лекин кўринишдан сира ийманиб турганга ўхшамасди. Хонимлар унга қараб жилмайишар, шивир-шивир гаплашишар эди. «Жуда ҳам дилбар, жуда ҳам ёқимтой экан», — дея пичирлашарди эркаклар. Вальтернинг юзи оқарган, ҳаддан ташқари ўзини салобатли қилиб кўрсатар, кўзойнаклари ялт-юлт қиларди.

Бу кўғирчоқ маликанинг кетидан унинг тўрт дугонаси келишар, уларнинг ҳаммалари бир хилда пуштиранг либосларга бурканишган, ҳамалари ғоятда чиройли эдилар. Бир-бирига монанд қилиб танланган тўрт куёв навкар худди уларнинг ҳаракатларини балетмейстер бошқариб тургандай юриб келар эдилар.

Улар кетидан Вальтер хоним ўзининг қудаси — етмиш икки яшар маркиз де Латур-Ивелен билан қўлтиқлашиб келарди. У қадамларини базўр босмоқда эди. Худди яна

бир қадам ташлайдиган бўлса, ерда қулаб қоладиганга ўхшарди. Унга қараган одам оёқлари пол плиталарига ёпишиб қолмаётганимкин деб ўйларди, у ўлимга кетаётган одамга ўхшар, юраги эса қафасга ташланган жонивордек нитирлар эди.

У олиб, чўи бўлиб қолганди. Чеҳраси изтироб, аламинини зўридан ўлгарган, сочлари оқариб кетганидан юзи ҳам ишда рапшар бўлиб кўринарди.

У, афтидан, одамларга кўзим тушмасин дебми, ёхуд юрагини ўртаб ётган қайғули фикрлардан чалғимаслик учунми, тўғрига тик қараб борарди.

Кейин аллақандай қари, ҳеч ким танимайдиган кампирни қўлтиқлаган Жорж Дю Руа кўринди.

У бошини баланд кўтарганча, қошларини андак чимирган ҳолда тўғрига қараб гўё бир нуқтага тикилгандай бўлиб жиддий юриб борарди. Мўйлабларининг икки учи юқорига дикрайиб турарди. Ҳамма йиғилганлар уни жуда келишган йиғит деб топишди. Унинг сарвдек адл қомати, келишган оёқлари ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Кўкрагига Фахрий легион орденининг алвон лентаси тақилган фрак унга ғоятда ярашган эди.

Кейин сенатор Рисолен билан келаётган Роза кўринди. У бир ярим ой илгари турмушга чиққан эди. Граф де Латур-Ивелен виконтесса де Персмюрни қўлтиқлаб кириб келди.

Ҳаммадан орқада Дю Руанинг ўртоқлари ва ёр-биродарлари келишди, Жорж буларни ўзининг янги уруғларига таништирган эди, булар қоришиқ Париж жамияти ичида танилган одамлар бўлиб, улар дарҳол одамга эл бўлиб кетишар, бечораҳол бир аҳволга тушиб қолганларида эса янги чиққан бойларга ўзларини қариндошу хеш-ақрабо қилиб кўрсатишарди, — бир сўз билан айтганда, булар путурдан кетган, касод бўлган, пулларини совуриб адо қилган, ҳар турли гап-сўзларга, маломатларга қолган, ундан ҳам хункуроғи, уйланиб қўйган дворянлар эди. Улар орасида жаноб де Бельвиль, маркиз де Банжолен, граф ва графиня де Равенель, герцог де Раморано, князь Кравалов, Шевалье Вальреали ҳамда Вальтернинг меҳмонлари: князь де Греш, герцог ва герцогиня де Феррачини ва гўзал маркиза де Дюн бор эди. Маросимда иштирок этаётган Вальтер хонимнинг қариндош-уруғлари ўзларининг вилоятдан келганликларини шундоққина билдириб турар эдилар.

Ҳамон орган садолари янграб турарди; карнайларнинг ярқироқ бўғизларидан ер юзидаги лаззатлар ва азоб-уқубатлардан дарак берувчи садолар отилиб чиқар, бутун калисога янгроқ оҳанглар тараларди.

Қўш танақали залворли эшик ёпилди, худди бу ердан бирон офтобни қувиб чиқаргандек шу заҳоти қоп-қоронғи бўлиб қолди.

Тўрда, ёп-ёруғ меҳроб олдида Жорж хотини билан ён-ма-ён тиз чўкиб турарди. Бу ерга яқиндагина келган епископ Танжер митра кийиб, асо ушлаган ҳолда тангри таоло номидан уларни қовуштирамоқлик учун ичкаридан чиқиб келди.

Епископ келин-куёвга одатдаги саволларни берди, узукларни алмаштирди ва христиан хулқи борасида келин-куёвга нутқ ирод этди, унинг сўзлари одамни худди кишанлаб ташлаётгандай эшитиларди. У вафо-садоқат ҳақида узундан-узоқ тумтароқли ваъз ўқиди. Епископ баланд бўйли, тўладан келган, сал чиққан қорни ўзига савлат бағишлаган прелатлардан эди.

Кимдир ўқириб йиглаб юборди, баъзи одамлар ўгирилиб қарашди. Юзини қўллари билан тўсиб олганча Вальтер хоним йиғламоқда эди.

У ён беришга мажбур бўлди. Қўлидан бошқа нима ҳам келарди? Аммо қайтиб келган қизини ўпиб қўйишдан воз кечган ва уни ўз хонасидан қувиб чиқарган, Дю Руанинг тавозе билан қилган таъзимига жавобан: «Сиз дунёдаги энг пасткаш одам экансиз, энди ҳеч қачон менга гапирманг, мен эса сизга ҳеч қачон жавоб бермайман», — деган кундан бошлаб, ҳа, худди шу кундан эътиборан, ҳаёт унинг учун ҳаёт эмас, қийноқхона, уқубатхонага айланди. У Сюзаннани кўрарга кўзи, отарга ўқи йўқ эди: унинг туйғулари гоятда ғалати, мураккаб эди, бунда телба бир муҳаббат даҳшатли рашк ҳисси билан қоришиб кетган, бу она ва маъшуканинг фавқулодда, яширин, аёвсиз ва битмаган жароҳат каби қон силқиб ётган рашки эди.

Мана энди епископ черковда икки минг одамнинг ўртасида, унинг шундоққина кўз ўнгида қизи билан севиклиснинг никоҳини ўқимоқда! Қани энди миқ этиб оғзини очолса! Тўхтатинг, деб айта олса! «Бу йигит менинг йигитим, менинг севиклим! Сиз ҳаром никоҳ ўқияпсиз!» — деб айюҳаннос сололса, йўқ, бунинг иложи йўқ!

Баъзи бир хонимлар ачиниб пичирлашарди:

— Онаси бечора адойи тамом бўлибди!

— Сиз бу бебақо оламнинг сара одамлари жумласидан-сиз, сиз энг бадавлат ҳурматли зотлардан бирисиз, — дея такаллум ўқирди епископ. — Сизнинг иқтидорингиз, марҳаматли афандим, сизни авомдан фарқли ўлароқ сарафроз қилди, сиз қалам тебратиб халққа ибрат бўлмоқдасиз, уни ўз орқангиздан эргаштирмақдасиз, шундай бўлгач, сизнинг

симмангизда шарафли бир бурч турибди, сиз кишиларни олижаноб йўлларга бошламоғингиз даркор...

Дю Руанинг қалби ифтихор туйғулари билан лиммолим бўлди. Ахир, бу гапларнинг барини рим-католик черковининг падари бузрукларидан бўлмиш бир одам унга қарата айтмоқда! Унинг орқасида эса фақат уни деб бу ерга келган номдор калоншолар туришибди. Назарида, алаҳқандай бир куч уни ўз ҳукмига олиб юксакларга кўтариб кетаётгандай эди. У энди дунёси тебратиб турадиган зотлардан бирига айланмоқда. Ҳа, бу унинг худди ўзи, бошқа ҳеч ким эмас, унинг ўзи — Кантледан чиққан худо беҳабар деҳқоннинг боласи!

Шунда бирдан у кенг Руан водийси узра қад кўтарган тепалик устида жойлашган кўримсизгина қовоқхона ичида отаси билан онаси ўз ҳамқишлоқларига қандай хизмат қилаётганликларини равшан кўз ўнгига келтирди. Дю Руа Водректан теккан мероснинг беш минг франкини уларга юборган эди. Мана энди уларга эллик минг франк жўнатади, улар бунга кўркам мулк сотиб олишади. Бошлари осмонга етиб, хурсанд бўлиб юришади.

Епископ сўзини тугатди. Тилларанг епитрахил кийган руҳоний меҳроб томонга ўтди. Шунда яна орган садолари янгради, энди у янги келин билан куёвни муборакбод қиларди.

Баъзан унинг садоси гувиллаб яшин гулдирарган каби янграр, худди қудратли денгиз тўлқинлари мисоли кўк сари қалдираб ўрлар, мана ҳозир зўр куч билан пастга қуйилиб, бинони ўпириб кетадигандай кўринар, сўнг ферузаранг осмон сатҳида ёйилиб тараларди. Бу гувланган оҳанглар калисони зириллатиб турар, одамнинг жисми, қалбини ларзага соларди. Кейин у бирдан ўчиб қолар, шунда қулоқларга худди майин сазо сасидек оромбахш енгил парвоз қилган куйлар чалинади. Куй ҳаволашиб, эркалашиб учар, шаршара томчиларидек парчинланиб кетар, дам эса қушлар каби парвоз қила бошларди. Кейин яна тўсиндан худди бутун бир оламга айланиши мумкин бўлган томчи каби бағрини кенг очар ва енгиб бўлмас кучга айланар, оламни чексиз қудратга эга бўлмиш оҳанглар тутиб кетарди.

Кейин қуйи эгилган бошлар узра инсон овози янгради. Опера солистлари — Вори ва Ландек қўшиқ бошлаб юборишган эди. Бухур дуди нафис ҳид тарата бошлади. Бу пайт меҳроб томонда илоҳий оин адо этилмоқдайди: ўз руҳонийсининг чорлови билан одам худо барон Жорж Дю Руа никоҳи шарафига ерга тушиб келмоқда эди.

Сюзаннанинг ёнида тиз чўкиб турган Азизим бошини



қўйи эгди. У ҳозир ўзини худога ишонадиган диндор бир одамдай ҳис қилмоқда эди, у ўзига шунчалар мурувнатлар қилган, бошидан марҳаматининг нуруни сочган, унга мол-мулк, давлат иноят қилган илоҳий вужуднинг ҳидоятига шукур қилмоқда эди. Кимга қарата айтаётганлигини ўзи ҳам аниқ тасаввур қилмаган ҳолда у изҳори миннатдорчилик билдирмоқда эди.

Расм-русум тамом бўлгач, у ўрнидан турди, хотинига қўлини узатди ва одамлар турган томонга қараб юрди. Жоржнинг қувончи ичига сиғмасди,— у ўзини халқнинг саломига чиққан қиролдай ҳис қилмоқда эди. У таъзим қилар, узатилган қўллари сиқар, алланарсалар деб миннатдорчилик билдирарди. «Ғоятда миннатдорман, ғоятда миннатдорман»,— деб жавоб берар эди у табриклаган одамларга.

Шунда кутилмаганда де Марель хонимни кўриб қолди ва у билан қилган шўхликлари, эркалашлар, ўпичлар эсига тушган замони, овозини, бўсаларининг таъминни тасаввур қилган они яна у билан бирга бўлгиси, эҳтиросли қучоқларига отилгиси келди. Хоним ўша-ўша латофатли, гўзал эди, унинг кўзлари ўша-ўша шўх олов сочиб турарди. «Барибир қурмагур жуда офатижон-да!»— деб хаёлидан кечирди Жорж.

У ҳуркак оҳудай Жоржнинг олдига келиб, унга қўлини узатди. Жорж унинг қўлларини қўйиб юборгиси келмасди. Шу заҳоти у Клотильданинг бармоқлари ҳам титраб кетганлигини, уни яна ўзига чорлаётганлигини ҳис қилди, унинг майин қўллари сени кечирдим, яна ёнимга кел, деяётгандай эди. Жорж бу ипақдай қўллари «Мен ҳамон сени севаман, мен сеникиман!» деган маънода қисиб қўйди.

Улар бир-бирларига кулиб, чарақлаб, суюкли бир нигоҳ билан тикилиб туришарди.— Кўришгунча, афандим,— деди Клотильда нафис овози билан.— Кўришгунча, хоним,— дея шўхлик билан жавоб берди Жорж. Шундан кейин Клотильда нари кетди.

Жоржнинг атрофидан ҳамон табриклагани келганлар аримасди. Одамлар унинг олдидан дарё бўлиб оқмоқда эди. Ниҳоят, одамлар сийраклаша бошлади. Ҳамма табриклаб бўлди. Кейин Жорж Сюзаннани қўлтиқлаб олди-да, черковнинг катта залига чиқди.

Черков одам билан лиқ тўла эди. Ҳамма келин-куёвнинг ўтиб боришини томоша қилиш учун ўз жойини эгаллаганди. Дю Руа бошини баланд кўтариб черков эшигидан отилиб кираётган офтоб нурлари томон оҳиста қадам ташлаб

борарди. Унинг жисмини сарин бир шабада сийпалаб ўтди — бу чексиз, интиҳосиз бахтнинг шабадаси эди. У ҳеч кимни пайқамасди. Ёлғиз ўзини ўйлаб бормоқдайди.

У эшикка етганда тўдалашиб турган одамлар издиҳомини кўрди, бу сершовқин одамлар фақат уни деб, уни табриклагани келган эдилар. Бутун Парижнинг кўзи унда, унга қамас билан боқар эди.

Кейин у бошини баланд кўтарди ва йироқларда, Иттифоқ майдонидан нарида депутатлар палатасини кўрди. Шунда назарида ҳозир мана шу Мадлен черковининг эшигидан Бурбон саройигача бир сакрашда етиб олишга қодир сезди ўзини.

У баланд пиллапоялардан оҳиста тушиб бораркан, зинанинг икки томонида одамлар минди-минди бўлиб уни қаршилашар эди. Лекин у одамларни кўрмасди. Хаёлан орқасига ўгирилиб қарар ва унинг офтоб нурларидан қамашиб кетган кўзларига ойна қаршисида жамалак сочларини тўғрилайётган де Марель хонимнинг сиймоси гавдаланарди, тўшақда унинг бу сочлари доимо ёноқларига тўкилиб ётарди.

Ги де Мопассан (1850 — 1893) ўн тўққизинчи аср француз адабиётида чуқур из қолдирган юксак иқтидорга эга бўлган реалист адиблардан биридир. «Азизим» Мопассаннинг жаҳон реалистик адабиётининг тараққиётига улкан ҳисса бўлиб қўшилган асарларидан. Бу асарнинг дунё юзини кўрганига юз йилдан ошди. У дунё китобхонларининг севимли асарларидан бири сифатида қўлдан қўйилмай ўқилиб келинади. Роман ўша йилиёқ рус тилига таржима қилинган ва буюк адиб Л. Н. Толстойнинг таҳсинига сазовор бўлган эди.

Романда Мопассан ўн тўққизинчи аср француз ҳаётининг гоётада ўткир масалаларини кўтариб чиқди. Айтиш мумкинки, «Азизим» дунё адабиётида колониализмга қарши нафрат билан ёзилган энг биринчи асарлар қаторида туради. Франция ўша пайтларда бошқа мамлакатларни босиб олиш сиёсатини олиб борар, у Тунисни босиб олган, жаҳоннинг кўпгина ерларида, жумладан, Ҳинди-Хитойда талончилик урушига кирган эди. Мопассан ўз романида мана шу ҳодисаларни асос қилиб олди ва фақат «Тунис» сўзи ўрнига «Марокаш» деб ишлатди.

«Азизим» романи ўша давр француз сиёсатдонларининг ва улар қўлида қўғирчоқ бўлган буржуа журналистларининг ҳаётини, сиёсий найрангбозликларини, фақш ва разолат билан тўлган маънавиятларини аёвсиз суратда очиб ташлайди. Роман ўз ҳаққонийлиги билан замонасида шуҳрат қозонган эди. Уша замон француз танқидчиларидан бири Мопассаннинг «Азизим» романини «шафқатсиз суратда ҳақиқатни сўйловчи қудратли асар» деб атаган эди.

Роман, гарчи журналистлар ҳаётидан олиб ёзилган бўлса-да, лекин уни фақат шу мавзу атрофидагина тушуниш хато бўлур эди. Мопассан ўз авантюрист қаҳрамони, оддий деҳқоннинг фарзанди, кейинчалик буржуа матбуотининг ўтакетган «учар» қаламкашларидан ва қаламкашлик орқасида сиёсатдонлардан бирига айланиб кетган, фақат ўз маишатини ўйлайдиган, фақат ўз манфаатинигина биледи-

ган ва шу икки нарсани таъминлаш йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган Жорж Дюруа тақдири орқали буржуа жамиятининг иллатларини ва бу иллатлар ишон тақдирининг шаклланишида қанчалар даҳшатли бир роль ўйнашини ёрқин тасвирлаб беради.

Ўзбек китобхоналари Мопассанни бугунгина ўқийдиганлари йўқ. Бундан қарийб йигирма йиллар муқаддам 1955 йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти Ги де Мопассаннинг бир жумлалик ҳикоялар тўпламини заҳматкаш таржимонлардан бири Зумрад таржимасида босиб чиқарган эди.

Мопассан ўн тўққизинчи аср француз классик адабиётининг машҳур ҳикоянависларидангина эмас, балки, талантининг миқёси эътибори билан Флобер, Золя, Анатоль Франс, Альфонс Доде сингари жаҳонга машҳур романнавис санъаткорлари қаторида туради. Мопассаннинг «Азизим», «Ҳаёт» сингари романлари жаҳон адабиётининг дурдоналаридан саналади.

У дунё адабиётининг бир қанча буюк намояндаларига кучли таъсир ўтказган.

Унинг прозаси шабадаларини Ф.М. Достоевский романларида ҳам, Эрнест Хемингуэй прозасида ҳам сезиш мумкин. Бу илҳом берувчи прозадир.